

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ

EX LIBRIS

РОМАНА

ГРИГОРИЙ ЕВАНГЕЛИСТ

HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

VOLUME I.

1/ Mythology, 2/ Mode of Life, 3/ Literature

322 Illustrations

SECOND REVISED EDITION

PUBLISHED BY IVAN TYKTOR

UKRAINIAN BOOK CLUB
WINNIPEG — 1964 — CANADA

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ТОМ I.

1/ Мітологія, 2/ Побут, 3/ Письменство

322 Ілюстрацій

Друге доповнене видання

ВИДАВ ІВАН ТИКТОР

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
ВІННІПЕГ — 1964 — КАНАДА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Дорогому Другові
Романові Генік-Березовському,
на згадку співпраці 1939/40 роках
в Українському Видавництві в Кракові,
з щирим привітом і на Многі Літа:

Ivan Tiktor
/ Іван Тиктор, видавець /
Вінніпег, Канада, Березень 1966 р.

Друге доповнене видання

ВИДАВ ІВАН ТИКТОР

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
ВІННІПЕГ — 1964 — КАНАДА

Перше видання І. У. К. появилось у Львові 1937 р.
в одному томі, 10.000 примірників

— 0 —

Друге доповнене видання в двох томах появилось
в Канаді 1964 р. 2.300 примірників

•

Передрук тексту
без дозволу видавця заборонений

•

Copyright by Publisher Ivan Tyktor
Winnipeg, Canada

•

Обкладинку проектував
мистець Мирон Левицький

•

Доповнення зложив
Михайло Подворняк
в друкарні "Christian Press, Limited"
Winnipeg, Canada

Друковано офсетовою технікою в друкарні:
D. W. Friesen & Sons Ltd., Altona, Canada

СЛОВО ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

З черги, по Історії України й Історії Українського Війська, передаємо до рук нашого громадянства Історію Української Культури:

Складення цієї книжки стрічало значні труднощі у самому її пляні. Річ у тому, що нема дотепер — і мабуть ніколи не буде --- загально прийнятої дефініції, що таке культура. Одні розуміють під цею назвою всі здобутки тисячелітньої праці людства, як на матеріальному полі, так і на духовому, та в обсяг історії культури раді б взяти всі прояви людського життя. Другі думають, що до культури треба рахувати тільки розвиток продукції, винаходи, поступ у виробництві і взагалі обмежуються до т. зв. матеріальної культури. Інші, навпаки, бачать культуру щойно на верхах духового розвитку людини -- в мистецтві, науці, філософії. Одні бажають звести історію культури до досліду постійних, типових форм життя, — інші ціну культури бачать в її різномордності. Одні намагаються знайти в розвитку культури основні напрямні, інші вдоволяються дослідом поодиноких ділянок культурного життя. Коли переглядаємо підручники історії культури головних європейських народів, то бачимо, що кожний з них складений за іншим пляном, освітлений з інших вихідних точок.

В нашій праці, призначеній для широкого громадянства, ми не могли йти за одним довільним напрямком культурознавства, а мусіли вибрати посередню дорогу. Ми обмежили обсяг нашої Історії Культури до трьох найголовніших ділянок: 1) побуту, 2) письменства, 3) мистецтва, доповнюючи останній відділ ще 4) театром і 5) музикою. Обмежуючи обсяг праці, ми мали на увазі також те, що досліди над минулим нашої культури дотепер були дуже уривкові і неповні. Хоч історією української культури займалися найвизначніші наші історики, мистецтвознавці, історики літератури, музикологи й ин., то мало хто з них давав суцільний історичний огляд, а звичайно вони обмежувалися поодинокими епохами або й епізодами. Так напр. не було дотепер повної історії мистецтва, новіша історія письменства була репрезентована тільки монографіями; не було огляду

історії музики, не зібрано матеріалів до історії побуту. Тим більше нашим обов'язком було освітлити ці головні ділянки нашого культурного минулого, ділянки, що в нашій історії відігравали найважливішу роль. Врешті на обмеження матеріялу впливали також стисло означені розміри видавництва; примінюючися до них, ми мусіли деякі партії давати тільки в короткому нарисі.

Наша праця — це перша простора історія української культури. Маємо надію, що наше громадянство прийме її прихильно, як провідника у пізнанні рідної культури, що у теперішній час, витримує наступ ворожих сил. Відчуваємо недостачі і прогалини цієї книжки, але надіємося, що при ввічливій допомозі знавців справи зможемо їх колись доповнити і поправити.

Випускаючи у світ наше видання, складаємо подяку всім особам і установам, що служили нам порадою і науковими та ілюстраційними матеріялами. Особлива вдячність від нас належиться Видавцеві П. Іванові Тикторові, що своїм щирим словом піддержував нас при складанні цієї книги і не щадив коштів на відповідне її оформлення.

РЕДАКЦІЯ

СЛОВО ПРО ФУНДАТОРІВ І. У. К.

**
*

УКРАЇНСЬКИЙ ПІДПРИЄМЕЦЬ ПАН ВАСИЛЬ ДУХНІЙ, ЙОГО ДРУЖИНА НАТАЛКА І ДОЧКА ОЛЯ — ФУНДАТОРИ ВИДАННЯ “ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ”.

Перша “Історія Української Культури” появилася друком у 1937 р. у Львові в видавництві Івана Тиктора під загальною редакцією проф. д-ра Івана Крип'якевича і кількох інших науковців. Кажемо, вона була перша, як збір відомостей про різні ділянки, що входять в склад української культури на рідних землях. Це перше видання було сконфісковане польською цензурою і читач побачить це на різних місцях.

Тепер “Історія Української Культури” виходить друком у вільній Канаді. Вона є справлена і доповнена до найновіших часів новими розділами, як розділ про українську мітологію й ін.

Друге видання “Історії Української Культури” можна сміло назвати монументальною книгою і виходить вона в двох томах. Появу цієї книги завдячуємо, в великій мірі, шляхетній людині, що завжди розуміла вагу українського друкованого слова. Тією людиною є п. інж. О. Маяровський. Він постійно й з великим успіхом поширював серійні видання “Клубу Приятелів Української Книжки”. Він поширював теж видані тим видавництвом “Велику Історію України”, “Історію Українського Війська” і “Кобзаря” Т. Шевченка, виданого в Ювілейний Шевченківський рік.

З любови й пошани до рідного друкованого слова п. О. Маяровський став медіатором між видавцем І. Тиктором — Клубом Приятелів Української Книжки” і своїм зятем п. Василем Духнієм у справі фінансової допомоги у виданні “Історії Української Культури”, в наслідок чого п. В. Духній разом зі своєю дружиною погодився стати фундатором її видання.

Пан Василь Духній є сином Петра й Анастазії, українських національно свідомих статечних господарів із села Васючин, пов. Рогатин, Західна Україна. Народився він дня 3-го травня 1922-го року. До Канади приїхав 1948 р., де спершу в м. Едмонтоні відкрив своє автотранспортне підприємство. В 1950 р. одружився з дочкою панства Олександра і Анни Маяровських, Наталкою.

Як здібний і меткий підприємець, він організував різні підприємства й успішно в них працював та в скорому часі став заможною людиною і зажив щасливим життям зі своєю родиною. При цьому він не забуває про других і в разі потреби, по можливості, їм допомагає.

Свої успіхи в підприємствах панство Духнії пояснюють наполегливою працею, Божою ласкою і допомогою. Щедрі свої пожертви на релігійні і добродійні цілі дають вони зі словами: "Нам Бог допоміг і ми допомагаємо іншим в Його Імені".

Пан Василь Духній зовсім слушно є тієї думки, що найважливішою і найбільш успішною зброєю у боротьбі за визволення нашої Батьківщини від окупанта є рідне друковане слово. Тим словом ми пригадуємо молодому поколінню про боротьбу і славні діла наших предків, які не жаліли ні свого майна, ні свого життя в боротьбі за кращу долю своєї Батьківщини.

Хай же шляхетна жертвенність панства Духніїв на українське друковане слово, а зокрема їхня поміч у виданні "Історії Української Культури" стане приміром для всієї заокеанської еміграції, бо українське друковане слово — це твердий ґрунт для кращого майбутнього нашої Нації.

І ми віримо, що цей високопатріотичний вчинок-жест Панства Духніїв знайде не тільки прихильність, але й признання всього українського Громадянства. Нехай вернуться ті світлі часи, коли великі українські патріоти і заможні громадяни Київської України, Достойні Чикаленки, Симиренки й інші жертвували сотні тисяч на українське національне друковане слово, на українські видавництва у Львові, бо російська влада в Україні його забороняла. Вони, ті патріоти фондували національні доми у Львові, як Академічний Дім, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка й ін. Таким чином вони старалися творити український Піємонт в Галичині.

Ми від себе висловлюємо щирю подяку панству Духніям за допомогу у виданні І. У. К. і проголошуємо їх меценатами "Клубу Приятелів Української Книжки", який тепер є під проводом видавця Івана Тиктора.

КЛУБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

Видавець Іван Тиктор

ЗМІСТ ПЕРШОГО ТОМУ:

Сторінка

Заголовні сторінки	1-4
Слово до першого видання	5-6
Слово про фундаторів І. У. К.	7-8
Зміст тексту	9-12

I. БОГДАН КРАВЦІВ: МІТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

I. Богдан Кравців: Мітологія української землі	13-28
--	-------

II. ІВАН КРИПЯКЕВИЧ: ПОБУТ

КНЯЖА ДОБА

1. Природа і людина	31
Давні часи — 31. Природа — 32. Людина — 33. Оселі — 35. Місто — 36 Шляхи — 38.	
2. Господарство	40
Лови — 40. Скотарство і бджільництво — 42. Хліборобство — 44. Ре- месла — 45. Торгівля — 48.	
3. Домашнє життя	50
Садина — 50. Одежа — 52. Пожива — 54. Діти — 55. Подружжя — 56. У будень і свято — 58. Ігри, танки, музика — 61. Похорон — 62.	
4. Віра і церква	64
Слов'янські вірування — 64. Початки християнства — 66. Монастирі — 68. Християнське життя — 70.	
5. Освіта й наука	73
Школа — 73. Книжка — 74. Цінність книжки — 75. Наука, Україно- знавство — 76. Природні науки — 78. Медицина — 80.	
6. Громадянство й держава	81
Громадянство — 81. Князь — 83. Управа держави — 85. Віче — 88. Право й суд — 89.	
7. Війна й лицарство	91
Військо — 91. Воєнний похід — 93. Лицарство — 95. Патріотизм — 97.	

ДОБА ПЕРЕМІН

8. Село й місто	99
На новому становищі — 99. Ліси — 100. Краєвид — 102. Дикі поля — 104. Населення й комунікація — 105. Замок — 107. Місто — 109. Сільські осе- лі — 111.	
9. Старе й нове господарство	113
Господарські переміни — 113. Ловецтво — 115. Хліборобство — 118. Огородництво й садівництво — 119. Скотарство — 121. Гірництво — 124. Промисловість. Деревні промисли — 125. Споживча промисловість — 126. Шкіряні вироби, ткацтво — 128. Метали — 129. Торги й ярмарки — 131	
10. У хатах і палатах	133
Селянська хата — 133. Панський двір — 135. Одежа — 138. Козацька	

одіж -- 140. Панський бенкет -- 141. Українська кухня -- 143. Товариські звичаї -- 145. Подорожі -- 148.	
11. Нове шкільництво	150
Початкова школа -- 150. Перші гімназії -- 153. Академія -- 154. Шкільні звичаї -- 156. Бурсаки -- 158. Наука -- 160. Друкарство -- 164.	
12. Громадянство	166
Князі і шляхта -- 166. Життя шляхти -- 167. Духовенство -- 169. Міщанство -- 172. Братства -- 173. Селяни -- 176. Селянські повстання. Опришки -- 179. Судівництво -- 182.	
13. Козацька держава	183
Початки Запорозької Січі -- 183. Військо і походи -- 185. Козацька держава -- 186. Гетьман і старшина -- 188. Гетьманська столиця -- 190. За народ і державу -- 192.	

НА СВІТАНКУ НОВИХ ЧАСІВ

14. Нова культура	195
Почини відродження -- 195. Сільське господарство -- 196. Розвиток промислу й техніки -- 198. Нове місто -- 200. Відкриття природи -- 202.	
15. Нарід і нація	205
Відкриття народу -- 205. Пащина -- 208. Визволення селянства -- 209. Народня освіта -- 211. Розвиток науки -- 212. Національна свідомість -- 214. Національні маніфестації -- 216.	

ІІІ. ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ: ПИСЬМЕНСТВО

ДАВНЯ ДОБА

1. Дорогою століть	221
Література мірою культури народу -- 221. Усна народна творчість -- 222. Обрядові пісні -- 223. Биллині -- 225. Казки -- 226. Казка про Кожемяку -- 227. Значіння усної словесности -- 229.	
2. У взаєминах із Візантією	230
Візантійська культура -- 230. Кирило та Methodій -- 232. Церковно-слов'янська мова -- 234. Початки літературної праці -- 234. Переклади св. Письма і писань отців церкви -- 235. Збірники -- 126.	
3. У світі уяви	239
Апокрифи -- 239. Повісті -- 242.	
4. Для християнства	246
Завязки оригінальної творчости -- 246. Митрополит Іляріон -- 247. Кирило Турівський. Клим Смолятич -- 249. Теодосій Печерський -- 250. Яків Мних -- 252. Нестор -- 253. Поучення Володимира Мономаха -- 254. Печерський Патерик -- 256. Паломник Ігумена Данила -- 258.	
5. Лицарський побут у письменстві	259
Літописи як літературний пам'ятник -- 259. Літописні перекази -- 260. Слово о полку Ігоревім -- 262. Слово Данила Заточника -- 269.	
6. На переломі	270
Перша руїна -- 270. Галицько-волинський літопис -- 271. Митрополит Кирило, єпископ Серапіон -- 272. Змагання до релігійної унії -- 273. Литовсько-руські літописи -- 274. Ідейні та мистецькі цінности староукраїнського письменства -- 274.	

СЕРЕДНЯ ДОБА

7. Подув із заходу 276
Зв'язки із західною Європою — 276. Гуманізм. Реформація — 277. Друкування книг — 278. Переклади св. Письма — 279. Остріг, як культурний осередок — 280. Львівська братська школа — 282. Культурна праця в Києві — 283. Могиллянська колегія — 284. 276
8. За церкву і народність 286
Писання релігійно-морального й наукового характеру — 286. Відгомін релігійних спорів — 288. Мелетій Смотрицький — 289. Іван Вишенський — 290. В обороні православ'я — 294. Проповідь — 295. Перелетні птиці — 298. 286
9. Під брязкіт козацької зброї 299
Вірша — 299. Памятки віршової літератури — 301. Побутова й історична пісня — 302. Мандрівники — 304. Початки драми — 306. Шкільна драма — 308. Шкільна драма на Україні — 310. Історична драма — 311. Драма про збурення пекла — 312. Інтермедії — 314. Вертеп — 315. Думи — 316. Козацькі літописи — 319. 299
10. На досвідах національного пробудження 320
Історія Русів — 320. Сковорода — 321. На світанку — 322. Лірика — 324. 320

НОВА ДОБА

11. Тріумф народньої мови 327
Іван Котляревський — 327. Енеїда — 328. Енеїда як літературний твір — 332. Драматичні писання Котляревського — 335. Сатира Артемовського — 337. Громадянська сатира Гребінки — 339. Харківський гурток — 341. Квітка-Основ'яненко — 343. Квітчина Маруся — 345. Село в повістях Квітки 347. Під впливом "Полтави" — 348. 327
12. На крилах романтизму 350
Романтизм — 350. Пісенна скарбниця — 352. "Українська школа" в польськiм письменствi — 352. Амврозій Метлинський — 353. Галичина перед виступом Шашкевича — 355. "Русалка Дністрова" — 356. Життєвий шлях Шашкевича — 359. Писання Шашкевича — 360. Слідами Шашкевича — 364. 350
13. Слово Генія 366
Ідейний зрив у Києві — 366. Кирило-Методіївське Братство. Костомарів — 368. Життя Тараса Шевченка — 370. Баяди Шевченка — 374. "Перебндя" — 376. Історичні поеми — 377. Побутові поеми Шевченка 381. Суспільні та політичні поеми Шевченка — 383. "Думки" Шевченка — 388. "Назар Стодоля" — 389. 366
14. Слідами Шевченка 389
Пантлеймон Куліш — 389. Творчість Куліша — 392. Петербурзька "Основа" — 396. Київська хлопоманія — 397. Оживлення літературного життя у Львові — 398. Марко Вовчок — 400. Ганна Барвінок — 403. Олекса Стороженко 404. Леонід Глібів — 405. Степан Руданський — 406. "Люрацькі" Анатолія Свидницького — 408. Громада письменників-"народовців" — 409. Юрій Федькович — 411. Поегична творчість Федьковича — 414. Повісті Федьковича. "Довбуш" — 416. Брати Воробкевичі. Корнело Устиянович — 417. "Спізнений романтик" — 419. 389
15. Проти хвиль 420
Сімдесяті роки на Придніпрянщині — 420. "Емський указ". Львів центром — 421. Олександр Кониський — 422. Іван Нечуй-Левицький — 424. 420

Селянський та робітничий побут у повістях Левицького з життя міщанства й інтелігенції — 426. Панас Мирний — 428. “Скошений цвіт” Володимира Барвінського — 430. Борис Грінченко — 431. Володимир Самійленко — 432. Театр. Михайло Старицький — 433. Марко Кропивницький — 433. Карпенко Карий — 434. “Суєта” — 435. Під стягом драматичного мистецтва — 436.

16. На верхівях 437

Михайло Драгоманів — 437. Іван Франко — 437. Життя Івана Франка — 439. Оповідання та повісті Франка — 442. Поезія Франка — 446. “Зівяле листя” — 447. Поема “Мойсей” — 449. Леся Українка — 450. “Титанічний хід по верхогірях” — 452. “Лісова пісня” Лесі Українки — 454. Оповідання й повісті Кобилянської — Н. Кобринська — 455. “У неділю рано зілля копала” — 456. “Поет краси природи й краси людської душі” — 457. “Тіні забутих предків” — 460. “Співець селянської неволі” — 461. Марко Черемшина — 463. Новеля — 465. Культ чистого мистецтва — Богдан Лепкий — 466.

17. Серед буревію 468

Революційні настрої. Воєнна хуртовина — 468. Поезія Олеса. Чупринка — 470. Нові умовини. Поезія Тичини — 473. На розбіжних шляхах — 475. Поезія стрілецького життя — 477. В невязній мові — 479.

БОГДАН КРАВЦІВ

I. МІТОЛОГІЯ

МІТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Початки релігійного життя на землях сьогоднішньої України такі ж давні, як і сліди людського життя тут. Археологічні розкопи й досліди доказують, що вже в добу палеоліту¹⁾ існували не тільки певні релігійні уявлення, але навіть і культу (обряди) пов'язані з цими уявленнями.

Знахідки жіночих фігурок, інколи дуже реалістичних, оріняцько-солотрійської доби²⁾ в Костьонках і Гагарині на Вороніжчині, різьблених в кості й у камені (одна із статуеток в Гагарині з витягненими молитовно руками так зв. оранта), фігурки людей і тварин, як теж зображення фаллуса³⁾, різьблені багато меандром⁴⁾, знайдені в Мізині над Десною (малденської доби)⁵⁾ — доводять, що вже в цю найранішу добу людського життя в Україні існував культ якогось жіночого божества плодючості, якоїсь, назв'ям це вже історичним терміном "рожаниці" і культ чоловічої розродної сили, зображеної у вигляді фаллуса—"рода".

Український археолог Єфименко розкопав у 1931 році в Костьонках у житлі, біля місця, де було вогнище, культову яму з різними предметами й статуетками між іншим з однією кам'яною що нагадує дуже пізніші так звані баби в Україні. Відкриття тієї ями є також одним із доказів існування не тільки вірувань, але й певних обрядів у племен того часу.

Пам'ятки релігійних уявлень маємо і з середньої доби палеоліту так зв. мезоліту. На Кам'яній могилі села Терпіння над рікою Молочною недалеко Озівського моря, археолог Бадер відкрив кількадесят груп наскельних рисунків, виведених червоною барвою між ними рисунки мамута, бика, коней і вже навіть символічні зображення сонця — круг із перехрестям. Ці й інші знахідки з мезолітичних стоянок доказують про існування в той час уже більш розвинених релігійних вірувань.

Багато пам'яток релігійного культу маємо з ранненеолітичної чи — як дехто її визначає — дотрипільської доби в Україні. Репрезентована ця доба найповніше розкопана в Луці Врублевецькій над Дністром, у Кам'янець-Подільщині), де до кінця 1950 р. знайдено 283 зображень людей і тварин, здебільша глиняних жіночих статуеток. Підкреслювання жіночих прикмет у цих фігурках, наявність знаків ромба й трикутника на них, приміщування зерна пше-

1) Палеоліт — старокамінна доба.

2) Оріняцько-солотрійська доба: — оріняцька культура, перша культура молодшого палеоліту. Назва від французького села Оріняк, де знайдено згадки тієї культури, а саме кістяне знаряддя, та різні різьби і малюнки.

3) Фаллус: — чоловічий розродчий орган.

4) Меандер: — паскова оздоба з прямокутних і хвилястих мотивів.

5) Малденська доба: — третя з черги культура молодшого палеоліту вже в польодовій добі — кістяні, прикрашені вироби, рисунки й малюнки на скалах.

ниці й жита до глини, з якої їх вироблювано, уложення рук на грудях або під грудьми в деяких випадках свідчить, що пов'язувано з цими фігурами вже не тільки уявління людської плідності, але й родючості землі.

Кам'яна статуетка, знайдена П. Єфименком
у Костьках на Вороніжчині

гурок трипільської доби панівною є й далі жіноча статуетка, інколи для підкреслення елемента материнства — з дитиною на руках. Масова наявність жіночих фігурок свідчить про дальше тривання матриархату в тодішніх хліборобсько-скотарських племен правобережної України і про наявність у них культу богині-матері.

Наявність дуже небагатьох чоловічих фігурок з побільшеними половими признаками доказує з одного боку перевагу жіночого елемента в тодішньому суспільному житті і з другого боку тривання уявлень про чоловічу силу, відомих нам з доби палеоліту. Велика кількість фігурок бика в порівнянні з кількістю фігурок інших тварин, наявність вироблених з глини (для оздобы) бичачих рогів, знайдення черепа бика з рогами, закопаного з якоюсь метою під вогнищем одного із жител у Луці Брублевецькій — доказує не тільки зріст значення й ролі цієї тварини в господарстві того часу, але й наявність культу бика в тодішніх племен Поділля, пов'язаного з одного боку з культом плідності і з другого боку з культом вогню. Цікаво, що між знахідками з того часу маємо і декілька людських фігурок з крилами. Культове значення мав теж і орнамент (на кераміці й фігурках) — спіраль, зигзаг, хвиля, що їх дехто з археологів пов'язує з космогонічними образами, зокрема із сонцем, дехто знову ж із плідністю і повнотою.

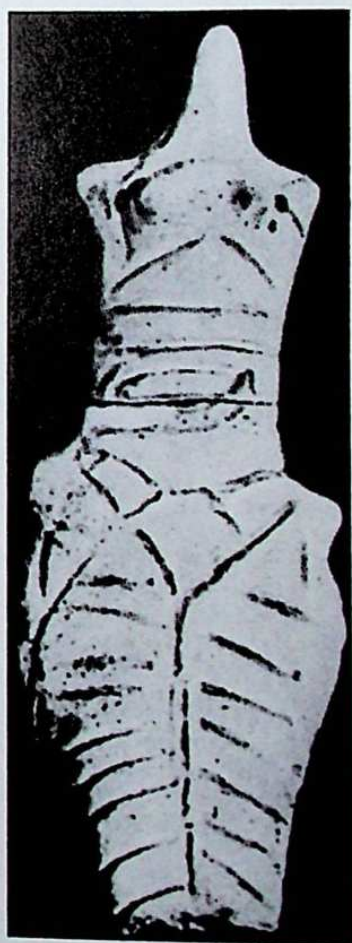
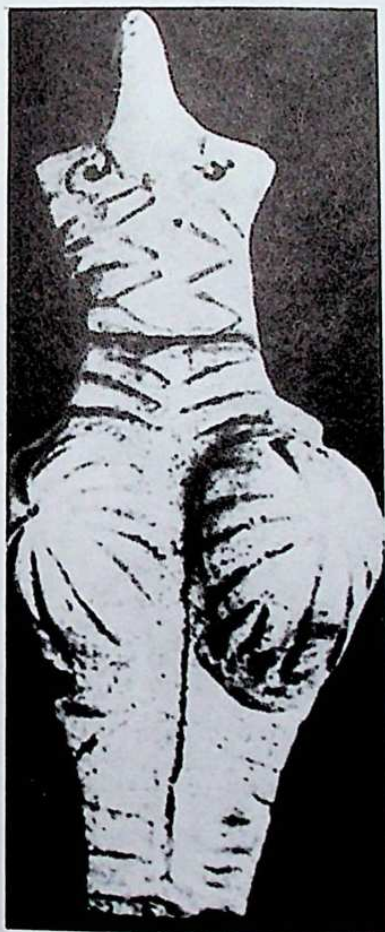
Знахідки з Луки Брублевецької в'яжуться (безпосередньо з численним інвентарем трипільської доби, добутим під час розкопок поселень того часу. Серед антропоморфних*) фі-

*) Антропоморфний: — подібний до людини.

Невелика кількість чоловічих фігурок, знайдених здебільша коло печей, свідчить про те, що ці зображення "рода" починають пов'язуватися в уявленнях трипільців з домашнім вогнищем, культом вогню і стають, мабуть, початком пізніших вірувань, відомих нам з історичної доби, у "діда", "дідька", "домовика".

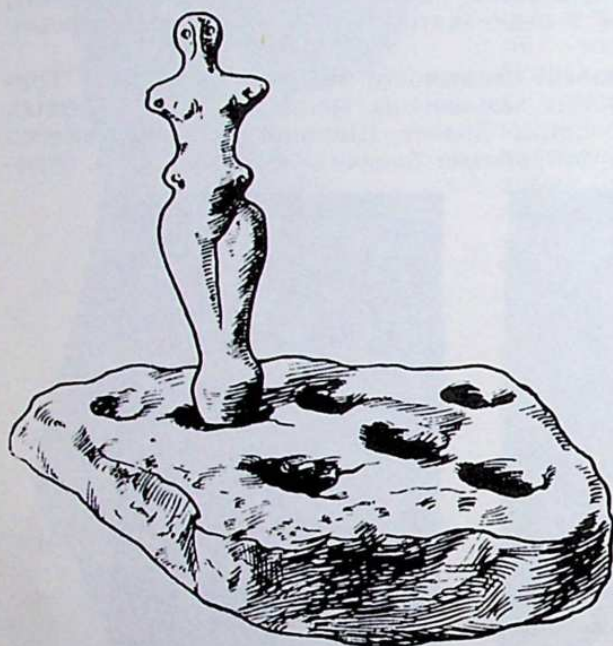
Цікаво відзначити, що чоловічі фігурки зображувано звичайно одноокими (Жоломийщина, — Шипинці). Між жіночими статуетками починають розрізнятися два типи: одні індивідуалізовані з дитиною на руках, з піднятою рукою, з 4 руками й інші схематичні з гострим закінченням замість ніг, що їх встромлювано в окремі підставки. Трипільські статуетки, на думку деяких дослідників, вдержуються найдовше і переходять навіть у післятрипільську добу.

Разом з культом жіночої плідності розвивається в добу Трипільля і культ бика. В усіх важливіших трипільських поселеннях (Сушківка, Кошилівці, Більче Золоте, Шипинці та ін.) знайдено численні фігурки биків. Зображення бичачих рогів маємо на оздо-

Статуетки дотрипільської доби з Луки Врублевецької над Дністром

бах з Шипиниць і Гумельниці, як теж на посудах з Кудриниць і Володимирівки. У Більчі Золотому знайдено кістяну плитку у формі голови бика із зображенням жінки з піднятими вгору руками, в Сабатинівці знайдено лобову частину голови бика з посадженою на ній фігуркою жінки, а в Усатові вирізьблену з каменя голову бика, закопану разом з жіночими фігурками. В Кошилівцях знайдено навіть фігурку бика в чепку, що нагадує зображення ігрищ у честь биків на Криті. Крім слідів культу бика, маємо теж і деякі натяки на культ інших тварин у тому часі, як оленя, козу, вовка та інших.

Глиняна статуетка трипільської доби на глиняній основі із сімома заглибленнями для статуеток із Костиші

Разом з тим археологічні розкопи принесли багато доказів існування розвиненого релігійного культу в "трипільців". У багатьох житлах трипільських поселень знайдено добре збережені жертovníки у формі великого рівнораменного хреста, помальовані звичайно охрою (брунатно-жовтою барвою) й орнаментовані концентричними колами. Жертovníки ці були звичайно на підвищенні, і коло них знаходжено найбільше антропоморфних та інших фігурок. Такі жертovníки виведені теж і на моделях трипільських хат (з Попудні і Сушківки). Ці хрестовидні підвищення були жертovníми місцями роду. Трапляються теж і знахідки, що підтверджують приношення жертв у трипільців, посудини з рештками перепалених костей тварин. Знайдено теж чимало предметів, які можуть бути пов'язані тільки з релігійним культом, як наприклад, модель глиняного трону з 2-ма жіночими статуетками замість спинки (Попудня), моделі хат, які на думку деяких дослідників, мають теж культове значення, кубики із скіоними хрестиками, знайдені коло жертovníка в Усатові призначені, мабуть, для культового ворожіння, хлібці, вироблені з глини з Білогрудівки і таке інше.

Інвазія кочових племен зі Сходу в другій половині другого тисячоліття перед Христом, яка знищила племена трипільської культури, не могла знищити елементів тієї культури і її релігійних культурів. Вони залишилися живими й перетривали і кіммерійців, і скитів та збереглися потому в побуті, віруваннях і в мистецтві слов'ян.

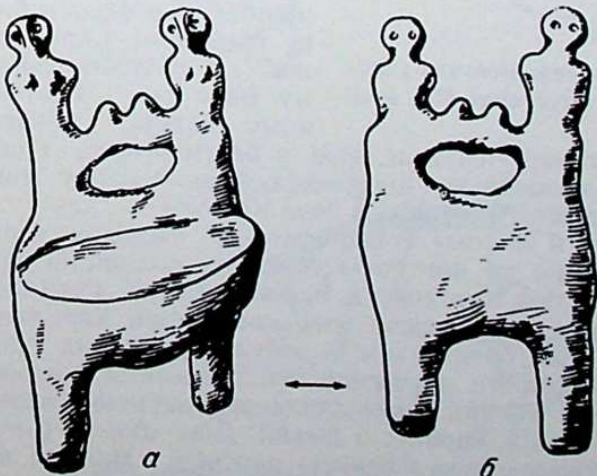
Існування культу богині матері у кіммерійців, надчорноморських племен першої половини першого тисячоліття до народження Христа, засвідчене знахідками стел*) із зображеннями жінки, які могли мати тільки культовий характер.

Трипільські елементи наявні і в релігії скитів, кочовників іранського походження, що в половині першого тисячоліття до народження Христа завоювали українські землі й народи, які жили там. У скитській релігії, що про неї передає нам Геродот у 4-й книзі своєї історії, можна розрізнити різні елементи: божества й вірування скитів-кочовників і божества племен осілих, хліборобських, завойованих скитами. Чимало елементів трипільських релігійних вірувань увійшло в релігію тракійців, племен, що в першому тисячолітті до народження Христа заселяли південно-західню частину України (пізніша Галичина, Поділля, південна Волинь) і були теж уярмлені скитами.

Розрізняють скитські божества між собою Геродот та інші історики того часу. Богами, що їх почитали спеціально царські скити були: — Табіті (по-грецькому Гестія), богиня вогнища, Фагіма-сад (грецький Посейдон) та Арес, бог війни, що його почитано у вигляді меча і що його скитського імені історики не згадують. Дуже можливо, що два останні називалися просто Вітром і Мечем, як про це пише Лукіян у своєму "Токсарисі". Цими божествами, а саме вогнища, вітру й меча скити клялися і це вважалося найбільшою клятьбою. Порушників такої клятьби карали смертю.

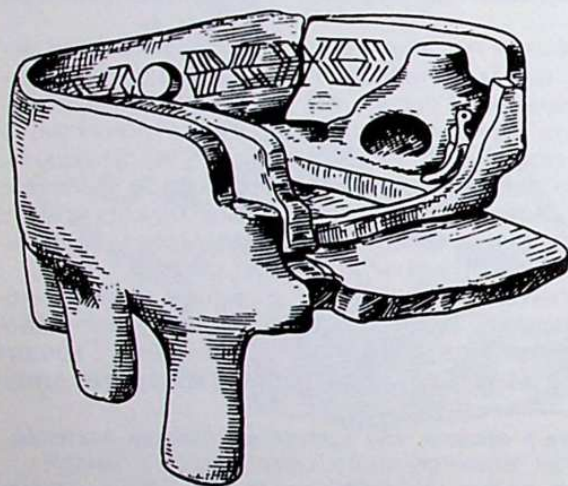
Другою групою скитських богів, дуже можливо, богів почитаних уярмленими племенами (скитами-орачами, скитами-хліборобами, алазонами й ін.) були Папай (батько?), що його Геродот називає Зевесом, Земля (грецька Гея), Гойтосіріс (грецький Апол-

*) Стела — це кам'яна плита з написом, або надгробний плоский пам'ятник.

Глиняний трон із спиною у вигляді двох жіночих постатей із Липкан

лон) і Аргімпаса (грецька Афродита). Землю називали скити Апі. Згадує Геродот ще Геракла, але його скитського імені не подає, як не подає теж імені скитської Диви, патронки завойованого скитами Скитополя в Малій Азії. Культ Кибели (Великої Матері), як засвідчують різні джерела був чужий скитам. Вони карали смерть тих, хто брав участь у грецьких містичних обрядах. Чужий був скитам теж культ Діонісія-Бакха. Скити мали статуї чи фігурки своїх богів і, за свідченням Елія Геродіяна, називали ці фігурки попами (грецьке попос — назва для богів і духів). Святинь ані жертвників для своїх богів скити не знали, тільки клали кожного року величезні купи з хмизу, застромлювали в них залізний меч і приносили йому в жертву рогату худобу. Є теж дані, що скити жертвували худобу, а то й людей іншим богам. Якись святині, чи радше культові місця й жертвники для своїх богів були в скитів-орачів, як про це свідчать археологічні розкопки під селом Пожарна Балка, Полтавської області, над Ворсклою, де в поселенні скитів-орачів знайдено в 1949 році культове місце-яму з чотирикутним жертвником і невеликим вогнищем.

Модель трипільської хати із села Попудня з піччю та антропоморфними статуетками біля печі

відзначити теж, що в траків існувала віра в безсмертність душі. З Тракії, що її племена заселявали і південно-західно Україну вийшов Орфей, музика і співець, син однієї з Муз Каліопе.

Місцеві трипільські й потому трако-скитські елементи релігійних вірувань увійшли теж до пантеонів грецьких колоністів над Чорним морем, займаючи там передове й панівне місце. Таврська Діва стала головною і першою богинею грецької колонії Херсонес, що її засновницею вона мала бути разом із своїми русалками, і що її згадували херсонські колоністи перед іншими грецькими богами. Трацька Земля, то значить, богиня землі, стала володаркою, головною богинею грецьких колоній Тирасус й Ольвії. Діва або, як її називали Артеміда-Ма-Партенос була богинею царської династії на Босфорі і святиня Диви в Херсонесі існувала ще до кінця 4-го сто-

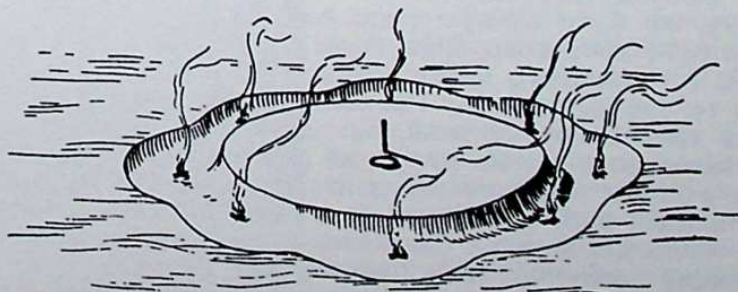
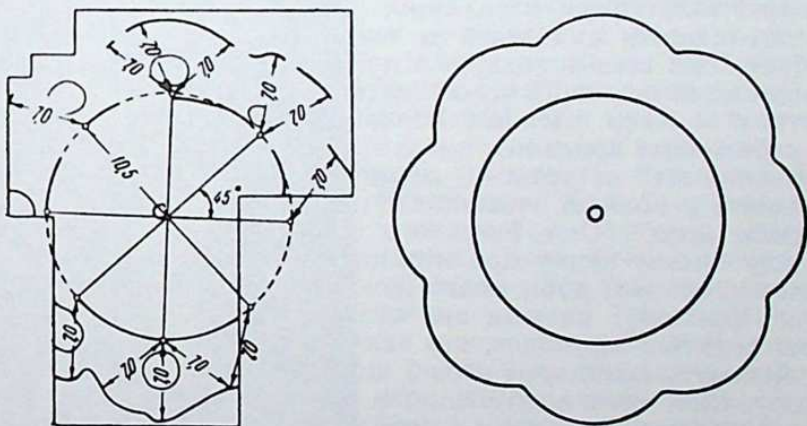
Трипільською спадщиною у траків можна вважати культ богині-матері чи богині-землі, яка так і називалася по - трацькому Земля, культ бика, який привів з часом до витворення культу Сабазія - Діонісія у траків, культ тракійської Артеміди Бендис, ідентичної майже цілком з надчорноморською чи точніше таврською і потому херсонеською Дивою, і вкінці теж культ Замолксіса, постаті, що відповідає з одного боку грецькому Аполлонові і з другого нашому Волосові, "скотському богові". Цікаво

річчя по Христі. Відгомін культу Діви зберегло нам "Слово о полку Ігоревім" й українська народня традиція про Діву — царицю русалок, які до речі, на наш погляд, не мають нічого спільного з назвою свята рож "розалії", як це прийнялося в науці.

З добою грецьких колоній у північній Надчорноморщині ми прийшли вже до історичних часів. Геродот і інші грецькі письменники передають окрім вищезгаданих ще низку цікавих даних, які допомагають пов'язати релігійні вірування скитсько-грецької доби на українських сьогодні землях з віруваннями раннеслов'янської доби і потому з пантеоном княжого часу. З цього погляду важливі легенди про походження скитів, бо в основу їх лягли міти не кочових, але хліборобських племен, завойованих скитами.

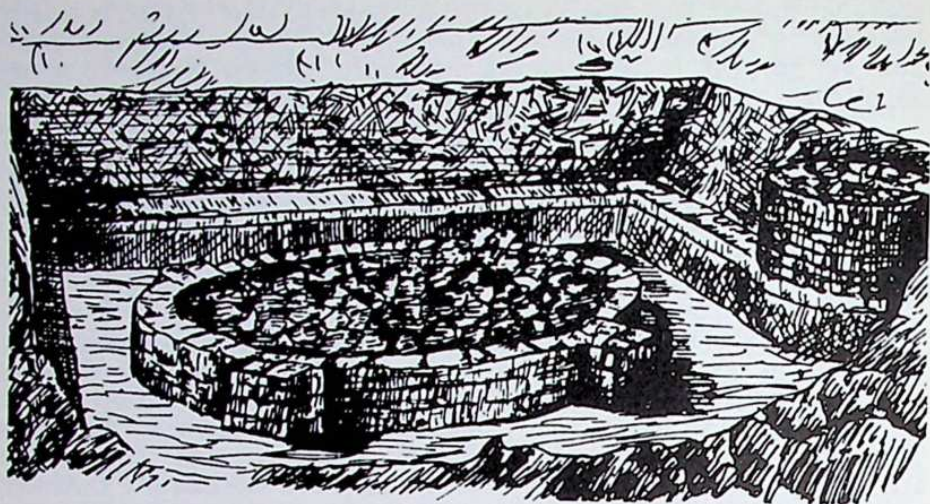
За Геродотом (IV, 10), прародичем трьох наддніпровських племен гелонів, агатирсів і скитів, батьком Гелона, Агатирса і Скита був Геракл, який, женучи биків Геріона, забрив у країну скитів, що тоді ще була незаселена і поєднався там з єхидною, до пояса жінкою і нижче змією, яка й родила йому згаданих трьох синів. Цю Єхидну називає Геродот теж "пів-дівою і пів-змією". Відходячи, Геракл доручив Єхидні передати синам, як вони виростуть, лук і пояс: хто натягне лук і зуміє вдягнути його пояс, той буде володарем країни.

У другій легенді прабатьком скитів був Таргітай, знову ж таки

2

Святиня дохристиянської доби з жертвником овальної форми, відкрита Хвойкою в Києві на місці княжого двора.

Реконструкція здогадної святині Перуна, відкритої в Великому Новгороді на Перині (вгорі план розкопів, внизу загальний вид).

батько трьох синів: Ліпоксяя, Арпоксяя й Колоксяя. Дня них упали з неба такі золоті речі: плуг, ярмо, сокира й чаша. Старші брати не змогли піднести цих речей із землі, підніс їх тільки наймолодший брат і він став володарем цілої Скитії. Ці легенди скитської доби відповідають у своїй основі легенді про заснування Києва трьома братами — Кием, Щеком і Хоривом (сестра Либедь відповідає Діві з лебединими крилами), що їх батька (Трояна?) автор "Повісти временних літ" не хотів чи не міг назвати. Відгомін цих легенд маємо навіть у колядці, виданій Гнатюком про "Пресвяту Діву, що трьох синів мала" (Стаї, Равського повіту).

Першу писану вістку про мітологію-божества й вірування слов'ян раннеісторичної доби подає нам візантійський письменник 4-го сторіччя Прокопій, пишучи про слов'ян й антів, що вони мають однакові релігійні вірування, що єдиного бога, який посилає блискавку, визнають володарем неба і що жертвують йому корів і всяку худобу. Крім того шанують вони річки, німф (русалок) та інші божества, жертвуючи їм усім і ворожачи з цих жертв собі. Як називався цей бог, Прокопій не подає.

На нашу думку, цим богом — володарем неба, що посилає блискавку, міг бути Сварог, що його культ розвинувся з культу ясно-, світло-, яророгого бика (тура) трипільської і може і давніших діб і з пізнішого культу світла — і яророгого місяця. Здогад про те, що єдиний бог Прокопія мусів називатися Сварогом, висловив теж М. Грушевський, виходячи з інших міркувань. Беручи на увагу, що в різних джерелах сином Сварога називають сонце, і ще в інших Сварожичем називають вогонь, і що богом блискавки в княжій добі був Перун, — є деякі підстави думати, що всі ці боги — сонця, вогню і блискавки-грому мусіли бути Сварожичами, синами володаря неба Сварога або Трояна, що в українській мові визначає батька трьох синів. У західних слов'ян цього бога називали Триглавом.

Культ тура збережений впродовж століть, існував в Україні і в княжу добу, про що свідчать згадки і в "южнорусському житті Вла-

димира" (списаному в 16-17 сторіччях) про те, що "там теж (під час свята Коляди) на соборищах своїх (варіант Тура) і інші брудкіі речі вимишляють, того ся так же не годит і писмом видати", згадка в "Синописі" (1674 року) про "нікогого Тура сатану, і прочія богомерзкія скареды", згадки про Тура у весільчаних сучасних обрядах і навіть про ігри в "тура" (парубочі) під час виводження гагілок.

У староукраїнських пам'ятках згадки про Трояна засвідчені в "Слові і откровенії святих апостол" (копія, 16-го віку), в "Хождєній Богородици по мукам", і в "Слові о полку Ігорєві", де говориться про "тропу Трояню чрес поля на гори", про "віки Троянові",

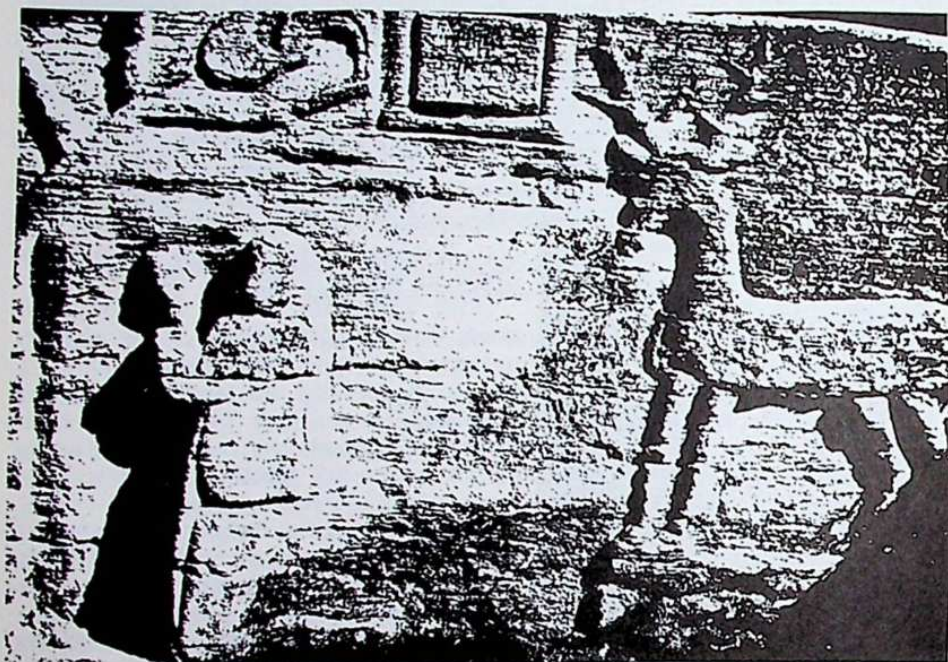
Статуя тракійської Діви — Бендис, зберігається в Копєнгагені (Данія)

про землю Трояню" і про "семий вік Трояна". Зрозуміння цих місць "Слова" можливе тільки тоді, коли приймемо, що Троян був староукраїнський бог, а не римський цїсар Траян, який жорстоко кривавою рукою покорив трацькі племена даків і гетїв, про що мусїли знати і добре пам'ятати освїчені люди в княжу добу.

Віки Троянові в час походу Ігоря на половцїв належали до минулого, що доказують і приведені вище згадки у "Слові", і до минулого мусїв належати в той час уже сам Сварог-Троян. Подїбно, як грецький Кронос (рогатий), він мусїв уступити своє місце одному із Сварожичїв — Перуну, володарєві блискавки й грому. Назву цього бога Перун, ідентичну з литовською Перкунас, виводимо за Гїртом і Брікнером з індоєвропейської назви дуба, збереженої в латинському кверкус (guercus). Культ дуба дуже давній і добре засвідчений у релігійних віруваннях стародавніх народїв. У грецькій святині в Додоні, Зевеса почитали у вигляді дуба, і дуб був його священним деревом. Священним деревом був він у герман (дерево Донара) і в литовцїв, які в честь Перкунаса уосїблюваного у вигляді дуба, розпадаювали вїчний вогонь.

У пантеоні княжої доби Перун займав перше місце: в договорах Русь з греками Русь клянеється Перуном і Волосом, і Перуна згадується на першому місці поміж богами, що їх кумирі поставив Володимир на узгір'ї в Берестові перед княжим теремом. Статуя Перуна була дерев'яна із срібною головою і золотими вусами. Прийнявши християнство, Воло-

димир наказав волікти статую Перуна до Дніпра й пустити зводою. “Кумирі” Перуна в інших місцевостях позрубувано. Археологічні розкопки, проведені в 1951 році підтвердили літописну згадку про те, що у Великому Новгороді на Перині стояв ідол Перуна: на згаданому місці відкрито справді сліди священного круга, обведеного навколо широким (6 метрів) ровом із ямою для дерев'яного стовпа — Перунової статуї. В рові знайдено сліди вогнищ, що їх палено в честь Перуна.

Наскельний рельєф із Буші на Поділлі з деревом, півнем й оленем та людиною, що молиться

Відкриття священного місця Перуна в Новгороді, як теж відкриття окремого священного городища на Благовіщенській горі над Десною в 1949 році з рештками двох рядів масивних стовпів, уставлених півколом і знахідками колишнього культу (м. ін. глиняної посудини з зображенням голови ведмедя), заперечують до-теперішній панівний погляд, що в дохристиянську добу в Україні не було святинь. Вони теж підтверджують оспорюване досі відкриття Хвойкою стародавньої святини на місці княжого двора в Києві з великим (3,5 × 4,2 м) жертвником овальної форми, збудованим з пісковика. Коло жертвника стояв круглий масивний стіл з рештками костей жертвних тварин. На думку дослідників, відкритий Хвойкою жертвник — це тільки частина велетенського храму, дуже подібного до західно-слов'янських храмів Аркони й Ретри.

Другим — за своїм значенням і вагою — богом староукраїнського пантеону був Волос або Велес. В договорах Руси і греків

він згадується поруч Перуна, як “скотій бог”. У тому ж значенні Волоса згідно Велеса згадують теж інші писані пам’ятки нашого минулого. “Слово о полку Ігореві” називає Бояна “Велесовим онуком”. У “Повісті временних літ” поміж богами Володимирового пантеону Волоса немає. На другому місці після Перуна названий там Хорс. Виходячи від переданих нам визначень Волоса як “скотового бога”, значить бога достатку, торгівлі і музики-співу, та порівнявши його з подібними богами в інших релігіях, зокрема з грецьким Аполлоном, теж богом стад, торгівлі і музики, ми вважаємо Волоса староукраїнським богом сонця, бо тільки так можна з’ясувати його друге місце в пантеоні княжої доби, як і часті згадки про нього в староукраїнських пам’ятках.

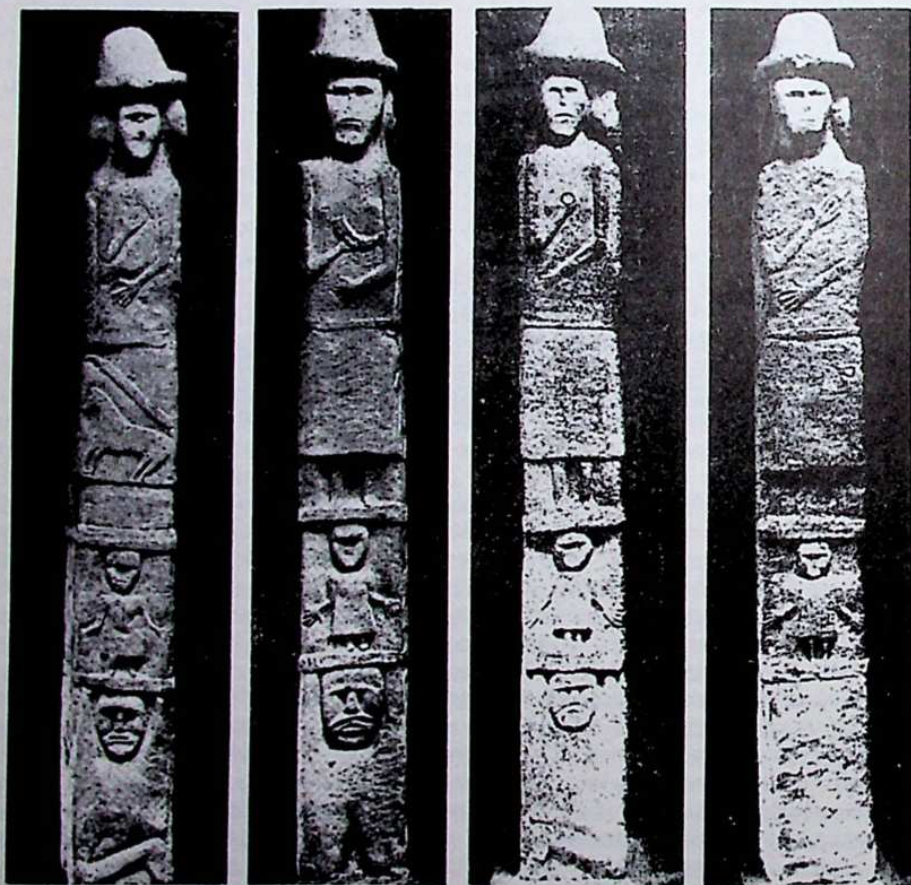
Всупереч панівним досі поглядам, немає підстави вважати Дажбога богом сонця. Єдиною згадкою, що підтверджувала б таке значення, є так зв. хроніка Іоанна Малали, оповідання якої внесено потому і до “Повісті временних літ”, де сонце названо Дажбогом (Геліосом) і сином Сварога. Етимологічно значення першої частини слова Даж-б-о-г треба виводити від іранського згідно давнь-індійського кореня дагг — пекти, палити, а не від даждь — давати. На нашу думку, Дажбог — це бог вогню, пекучий, палючий бог. Саме це значення давало куди більше підстави (вогонь дає не тільки тепло, але й страву, значить життя) вважати його богом-дарівником, опікуном земного життя і людського роду. В українському, наприклад, фолкльорі культ вогню (молитви, жертви, пошана) куди виразніший і повніший за культ сонця: жертвувано вогневі в Україні ще донедавна, навіть в умовах підсоветської дійсності. Можливо, що Дажбог був у якусь добу теж богом сонця (в Греції богами сонця були і Геліос (вогонь?) і Аполлон).

У пантеоні Володимирових богів на другому місці за Перуном згаданий не Волос, але Хорс. Це дає деяку підставу здогадуватися, що за часів Володимира бога сонця Волоса заступив ясний бог східних войовничих народів Хорс. Тільки так може бути зрозумілою згадка в “Слові о полку Ігореві” про те, що “Всеслав князь... в ноч волком фискаше: из Києва дорискаше до кур (до світанку) Тмуторокання, великому Хорсови волком путь прерискаше”. І для автора “Повісти” і для автора “Слова” Хорс був богом сонця. На нашу думку, постать Хорса треба виводити історично й етимологічно від скитського Ареса (ясний), що його символом чи уосібленням був меч. Залишки встановленого в скитську добу культу можна прослідкувати і в похованнях сарматів, як теж антів і русів, і був цей культ дуже живим і в побуті і в письменстві княжої доби. Відгомін цього маємо навіть у фолкльорних образах, зв’язаних із сонцем, як наприклад, “блиснули мечами, як сонце в хмарі” та інші.

Дальше богом Володимирового пантеону “Повісті временних літ” називає Стрибога. Стрибог, що його “Слово о полку Ігореві” згадує як батька чи діда вітрів, своїм значенням і функціями відповідає майже цілком прещькому Посейдонові, культ якого — як це доказують нові досліді, прийшов до Греції з півночі. Стрибог — це володар чи бог водної стихії і бог вітру, ідентичний з Вітром або Фагімасадом скитів. Залишки культу вітру збереглися в українським фолкльорі й обрядовості як от свято Курика — свято вітру на Холмщині. Віруючи, що існує чотири вітри під проводом головного “вітродуя”, оживлюють, в часі того свята віск підкиданням (жертвуванням?) жмені муки в повітря. Поліщуки уосібнюють вітер

у постаті потворного череваня з видовженими устами. Дуже можливо, що й гуцульський Чугайстир (що їх буває чотири) демон, що заморює людей шаленим танком і нівечить мавок, це те реальне, що залишилося в народніх віруваннях із колишнього Стрибога.

Найбільше мороки завдали дослідникам дві останні постаті з Володимирового пантеону — Семаргл і Мокош, значення яких ще й досі нерозгадане задовільно. На нашу думку, Семаргл або Семаргла визначає просто Семирогу (в західніх слов'ян було божество Ргел!), що її уособлювано в постаті семирогої олениці, такої частої не тільки в трацьких і грецьких надчорноморських переказах, але теж і в археологічних пам'ятниках і в народньому фольклорі. З того погляду відомий наскельний рельєф із Буші може мати цілком ясне толкування: до божеських сил — дерева життя, сонця символізовано півнем і божества уособленого в постаті оленя, молитись людина. Дерево життя з птахою й оленем або двома оленями зустрічається ще й сьогодні на гуцульських писанках. Про Мокош або Мокшу, що її дехто з советських дослідників вважає богинею-матір'ю східнослов'янських народів приведемо тут

Статуї невідомого дохристиянського божества з чотирьма обличчями, що їх визначають в літературі "Світовидом" або "Святовітом", знайдено у Збручі 1848 р.

тільки таку вказівку, що в санскриті Мокша визначає те, що нірвана — визволення (від злого).

Семаргла, за нашим здогадом, була богинтею землі, Землею, уособлено в постаті олениці. З того погляду ясною стає наявність олениці, як атрибуту Діви — Артеміди в грецькій скульптурі й малюванні та в грецькій мітології. Артеміда первісно була донькою землі і тому теж грецькі надчорноморські легенди оповідають про Єхидну напів діву і напів змію, матір надчорноморських народів (змія була і є в мітах різних народів теж персоналіфікацією землі). У траків Артеміду називали Бендис. Статуетка цієї богині, що зберігається в Копенгагенському музеї — це дівчина в ловецькому одязі із довгими косами й слов'янським антропологічно обличчям. Надморську Єхидну, трацьку Бендис не можна тому відокремити від таврської Діви, що стала володаркою грецьких колоній на Криму і на Босфорі, ні від цариці русалок Діви, що пам'ять про неї як подає французький дослідник слов'янської мітології Леже, збереглася в українському фолклорі. Таврська Діва, що її приношено людські жертви, була уособленням суворої півночі. В Греції Артеміда була не тільки мисливню володаркою bestій, але й богинею знищення і її зображували, як і Гекату із "полум'яним рогом", омолоскипом. З цього боку стає зрозумілою і згадка про Діву в "Слові": "Встала обидва в силах Дажбога внука, вступила Дівою на землю Трояню".

У "Слові о полку Ігореві" згадані теж мітологічні постаті Карна і Жля. Карна в мітології індоєвропейських народів була божеством фізичної сили, бою, війни й смерті на полі бою. В останній з тих функцій вона виступає і в нашому "Слові о полку Ігореві". Те, що поруч із Карною згадана в "Слові" і Жля, яка після поразки над Каялою "мчить по Руській землі", "смагу людем мичючи в плямні розі", як і порівняння цього слова й образу з аналогічними в інших народів, дає нам підставу думати, що Жля або Желя ідентична із старо-германською богинею померлих Гель або Геля і визначає в "Слові" теж богиню чи божество померлих. Про Желю є згадка і в Іпатському літописі під роком 1185. Беручи до уваги її "полум'яний ріг", можна порівняти Желю з деякими уявленнями про Гекату, богиню смерті, що її культ прийшов до Греції "здалека", чи знову ж не з над чорноморської півночі.

Крім Діви, Карни і Жлі та постатей спільних із богами у Володимировому пантеоні згаданий у "Слові" ще Див. За нашим міркуванням слово "див" було загальною назвою для бога, як латинське "деус", чи грецьке "теос", і автор "Слова", згадуючи двічі про Дива ("збився Див, кличет верху древа" і "уже вержеся Див на землю"), мав на увазі Перуна, головного бога дохристиянської доби, що його ймення потому не можна вже було згадувати. Паралельним до назви Див було теж Дий, згадане в деяких писаних пам'ятках.

Найконкретнішими й найтривалішими уявленнями в релігійних віруваннях племен і народів, що жили на українській землі, були, здається, уявлення про Рода й Рожаниць. Християнському духовенству в перших сторіччях після прийняття Україною Христової віри треба було довго й дуже наполегливо боротися з культом цих божеств. Про все це свідчать численні проповіді проти готування трапез Родові й Рожаницям, ставлення їм страв і напитув та відправлення спеціальних служб і молитов.

страв і напунків та відправлювання спеціальних служб і молитов.

Культ Роду й особливо Рожаниць був відомий широко в Україні, де їм приношено в жертву не тільки хліб, сир, мед і вино, але й кутю, і де пов'язувано "рождество Богородици к рожаничній Трапезі". Поширений він теж серед інших слов'янських народів (хорватські — "роженіце" або "судженіце", болгарські — "судженіці", чеські — "судічки": болгари мали ще теж дві інші назви — "наручніці" (від слова "нарок" — призначення, і "урічніці" від цього кореня). Всі ці народи уявляють собі Рожаниць у вигляді старших, добрих жінок, гарно зодягнених, у білих хустках на голові. Чехи уявляють Рожаниць білими дівчатами. За своїм значенням і функціями Рожаниці ідентичні з римськими Парками, що їх назву виводять теж від слова "паріо" (рагіо) родити. Фігуральні зображення цих Рожаниць маємо не тільки в глиняних статуетках дотрипільської і трипільської культур, але теж у фігурках, знайдених у похованнях пізніших діб скитської, раннеслов'янської і навіть княжої доби. З цього погляду релігійні вірування населення української землі не мають перериву на протязі багатьох тисячоліть.

Д-р ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

II. ПОБУТ

К Н Я Ж А Д О Б А

1. Природа і людина.

Давні часи. Входимо у давній, давно померхлий світ. Тисяча літ відділює нас від тієї доби, коли перші князі починали організувати київську державу, шістьсот років від занепаду галицької держави. Величезний простір часу минув від пори, коли жили Володимир Великий чи Ярослав, Роман чи Данило. І якщо хочемо справді зрозуміти ті віддалені відносини й події, то перш за все мусимо здати собі справу з того безмірного часового віддалення, з того, що не десятки й не сотні, а ціла тисяча років минула від тієї доби, коли ми починали наше культурне життя.

Які ж величезні зміни пройшли за цей довгий ряд століть! Всєї нашої уяви мусимо добути, щоб зобразити собі, як виглядала наша земля й наші люди перед тими довгими століттями. Нелегко уявити собі первісні луці й степи, що через них пробивалася давня людина, нелегко відтворити всю красу природи тоді, як ще її не нарушила людська рука... Як же таємничо виглядали серед непрохідних пралісів невеличкі оселі первісних людей, що по недоступних гущавинах і нетрях шукали собі захисту. І як відмінно виглядав цей давній чоловік, сильний, кремезний, бистрий, загартований у боротьбі з усякими небезпеками, що йшли з лісової глушини. Він був у першу чергу ловцем і рибалкою, жив тим багатим звіринним світом, що його ховала в собі пуца й широко розлиті води лісових рік та озер. Поволі присвоював домашню худобу, спровола й не сміливо брався до хліборобства. Всяке приладдя, одяг, посуд, все потрібне до щоденного життя споряджував собі сам, власними руками, власним промыслом. Зрідка тільки зустрічався з чужоземними купцями та з подивом глядів на невидані чужоземні вироби й прилади. Частіше мусів боронитися перед злющими й хитрими степовими наїздниками, що на своїх годозаних конях несподівано нападали на його оселю. Він боронив хоробро свого обістя, а як не міг оборонитися, ховався в недоступних багнах та дряговинах і там перечікував лихо. Небезпека від ворожих нападів примушувала людей єднатися, спільно радити над своїми справами, разом готувати зброю, разом ставити укріплені засіки й городки. Поволі розвивалася солідарність, самопоміч, племінне братерство — приготовлялася державна організація.

Дуже важко уявити собі духове життя давніх наших предків, Які були їх міркування, почування, погляди, змагання? Що примушувало первісну людину прикрашувати мистецьким орнаментом знаряди, вироблені з кости, або оздоблювати вбогим глиняний посуд? Які душевні переживання наказували їй змальовувати у піснях свою радість і горе? Як творилися різні обичаї, обряди, вірування? Як же мало маємо тут вказівок, щоб про це щось певне сказати! Цілі

століття відділюють нас від тієї доби, пройшли величезні хвили важких подій і всесторонніх впливів, усе до основ перемінилося, — як же віднайти нам давню людину, її вдачу, її характер, всі її духові прикмети? В іншому світі жили наші далекі предки й певно мали інші погляди на життя, інакше реагували на події, інші відчували потреби, чим іншим захоплювалися.

Нелегко ввійти у давні часи. Те, що можемо сказати про життя минулих поколінь, уявляється нам, як стара, знищена картина: деякі постаті ще бачимо докладно, розрізняємо їх лиця й рухи; інші тільки неясно проглядають з темного тла, про деякі подробиці тільки догадуємося, але головний зміст картини, те, що найбільше хотіли б ми знати, залишається таємне й нерозгадане... Будемо старатися відгадати хоч найважливіше.

Природа. «Вони живуть на кінці світу в країні тінистій і багатій лісом, і сонце мало доходить туди через глибину й гушчину лісів...» Такими словами старовинні письменники залюбки описували далекі північні землі, що їх замешкували «варварські» народи, слов'яни й германи. Ці слова добре віддають вражіння людей з полудня, що несподівано знайшлися в «бореальних країнах» і з острахом входили в темні, вогкі первісні пущі. Безконечний праліс, безкрая, нерубана пуща — це була найбільш характерна прикмета краєвиду середньої і північної Європи. З усіх сторін ліси замикали вид; мандрівник цілими днями й тижнями міг продиратися крізь зарощені нетрі й не знаходив кінця лісовій країні — все перед собою бачив мовчазні стіни пущі. Ніким нерубані дерева валилися й западали самі, на них буяли нові парості, ліс ріс і густішав безнастанно й непрохідними звалищами замикав доступ до себе. Серед лісової тіни затримувалися води, творилося дряговиння, багна, болота, озера, потоки й ріки — перехід ставав ще більш важкий і утруднений.

Наші давні літописи не раз згадують ці великі пущі у різних сторонах України. Найбільший простір лісів простягався в північних землях. Полісся, славне й тепер, як країна лісів, звалось «деревською» землею, а племя деревлян, що сиділи в лісах, звідси й узяло своє ім'я. Таксамо радимичі, вятичі й сіверяни жили в лісах над Дніпром і Десною. Північна Чернігівщина мала назву «лісної землі». Пуща підходила під сам Київ: «був коло города ліс і бір великий і ловили звірів» — оповідає найдавніший літопис про київських полян. І три основники Києва, Кий, Щек і Хорив, «сиділи на горах в лісах». І далі шлях із Києва на Волинь, до Володимира ішов «лісною стороною». Велика пуща займала також белзьку землю, — в напрямі з Белза на Львів були непрохідні ліси й болота. На західній границі над Вислоком стояли старі, нерубані ліси, що творили природну границю між галицькою державою та Польщею. Не було тут ніяких доріг і тільки вузькими прорубинами «просілками» відбувалася комунікація. Ціле Підкарпаття було також одною безмежною пущею.

Але пуща не всюди була замкнена й одноцільна. У густому лісі місцями попадалися вільні місця — поляни, луги, луки, сіножаті. Особливо ж ці незарощені простори простягалися широкими смугами попри більші ріки; на вогкому забагненому ґрунті ліс

Група вершників-бояр з князем.

З життя Бориса і Гліба.

не міг утриматися й залишав місце травам та корчам. Далі, на південь, у напрямі до Чорного моря, ці вільні простори ставали що-раз ширші. Дерева росли вже тільки вузькими смугами або острівцями над ріками й у вогких місцях — сухе підсоння не давало їм розростатися ширше. І чим далі, тим більше перемагала травниста рістня, широкі, буйні степи або поля, як їх називали у княжі часи. Серед такої первісної природи шукала собі пристановища первісна людина.

Людина. Про зверхній вигляд і фізичний тип наших предків не можемо сказати нічого певного. Чужинці, що перші зіткнулися зі слов'янами, подають нерозумно про них перші-ліпші, баламутні звістки. «Всі вони високі й незвичайно міцні, тілом і волоссям не дуже білі чи ясні, також не зовсім чорні, а скорше всі русяві», — писав грек Прокопій. Арабським купцям, що бували у східній Європі, ще більше впадало в очі рум'яне тіло й русяве волосся місцевих мешканців. Вони кажуть навіть, що люди носять волосся довге, як кінська грива, та що красять його на червоно. Але не маємо певности, чи ці племена, з якими зустрілися чужоземні подорожні, були справді наші предки, а не якісь інші слов'янські племена.

Слов'яни тепер поділяються дуже виразно на два типи: один високий і чорнявий, другий — низький, ясноволосий. Серед українців переважає перший тип — високих брунетів. Як же після цього приймати на віру оповідання давніх письменників, що слов'яни були русяві? Чи ж так дуже змінився вигляд нашого народу, що з ясноволосих ми стали чорняві? Скорше треба припускати, що ті чужі подорожники знали тільки деякі слов'янські племена та їх вигляд приписали всім слов'янам, — так часто роблять поверховні обсерватори. Нема ніякої певности, що слов'яни були одноцільним антропологічним типом. Всі народи світу мішалися між собою від не-

пам'ятних часів і чисті раси рідко де утрималися. Щодо України, то наша земля лежала при великим шляху народів, що веде з Азії до Європи, яким безнастанно пересувалися різні далекі племена. У наших південних землях проживали колись таємничі кімерійці, потім різні іранські народи — скити, сармати, аляни, пізніше заходили сюди траки, германи, греки, врешті цілими століттями кочували турецькі й монгольські племена — гуни, авари, мадяри, болгары, хозари, печеніги, торки, половці, татари. Всі вони сусідували з нашими слов'янами і це було зовсім природне, що різномірні племена входили між собою в кровні зв'язки й перемішувалися. Як же важко було утримати чистий расовий тип!

Які великі були чужі впливи — це бачимо на самій княжій династії. У мужеській лінії княжий рід виводився із Скандинавії, отже був германського походження. Княжі жінки дуже часто бували також з чужосторонніх дворів: Ярослав Мудрий мав за жінку шведську королівну, його сини Ізяслав — польську княжну, Святослав — німкеню, Всеволод — грецьку царівну; дружина Володимира Мономаха походила з Англії; Мономахів Ізяслав подружився з черкешенкою, син його Мстислав знову з полькою і т. д. Ці подружжя були спонукані часто політичними мотивами, а нерозумні молоді княжичі женилися, захоплені красою полонянок, особливо черкешенок.

Князів наслідували й бояри, які також певно добирали собі жінок зпоміж полонянок. Найбільше перемішане населення мусіло бути на південному пограниччі, де різні степові племена приймали християнство, переходили до осілого життя й цілком розпливалися серед української людности.

Але хоч доплив чужої крові був значний, все-таки слов'янське живло перемогло, і витворився одноцільний український тип, зі своїми характерними фізичними прикметами. Давні українці були наряд здоровий, поставний і гарний. «Зростом був високий, плечима широкий, лицем гарний», — це звичайна характеристика визначних князів, яку дають нам літописці, — ідеал чоловічої краси. Деколи додають ще інші прикмети: «червоний лицем, з великими очима», «волосся мав жовте, кучеряве, руки й ноги гарні», «від голови до ніг не було в ньому хиби». Високі, кремезні, здорові постаті подобалися сучасникам, вони в них любувалися і славили їх.

Але слабих і хворих бувало тоді мабуть не менше, як сьогодні. Довговічність не була більша, чим у нас. Зпоміж князів ледве кілька перейшло поза шістьдесятий рік життя: Володимир Мономах

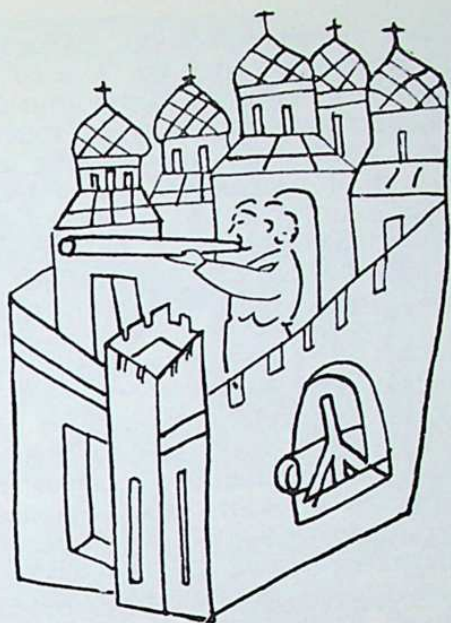
Будова міста.
З Кенігсберзького (Радивилівського) літопису.

прожив 72 роки, Данило 62, його брат Василько 65, Лев галицький коло 75 р., одна з княгинь жила 84 роки. Діти вимирали часто малими, у княжих родинах не менше, як у «чорних людей». Пошесні недуги нищили не раз народ тисячами: у пилипівку 1092. р. у Києві помір узяв 7000 жертв. А кілька ж народу гинуло серед безнастанних війн, найбільше від нападів степовиків!.

Оселі. Наші предки селилися найохотніше в таких околицях, де кінчався ліс і починалися вільні простори степів. Коли протягнемо лінію від Коломиї на Вінницю, Канів і Полтаву, то будемо мати південну границю, до якої наше населення доходило у княжі часи. Поза цю межу лише тут і там виходили невеликі острівці людських осель. Місця на пограниччі ліса і степу давали людині найбільші користи: з лісу люди добували прожиток і одяг, у лісі знаходили захист в часі небезпеки, а на вільному полі лекше було побудуватися, вигідніше тримати худобу й розводити хліборобство. Дуже дбали також про те, щоб недалеко була ріка, щоб мати воду й рибу. Слов'яни не жили густими оселями, а кожна родина поселялася окремо. Грецький письменник Прокопій у VI. в. оповідає про це так: «Живуть вони у нікчемних хатинах, селяться далеко один від одного й переміняють часто свої житла». Подібними словами оповідає наш найдавніший літопис: «Поляни жили розрізнено, кожний із родом своїм на своїх місцях». Таку окрему оселю, ніби хутір, звали двором або дворищем. Господар мав при своїй хаті своє поле, пасовисько, сіножать, ліс — все разом в одному місці. Таксамо виглядають ще й тепер наші оселі в глибоких горах.

Пізніше оселі стали густіші. Родина розродилася і не могла поміститися в одному місці. Сини і внуки ставили собі окремі господарства, недалеко батьківської оселі. З малого хутора повставало село. Але й тоді не трималися ніякого пляну, кожний селився, де було йому вигідніше. Найстарші наші села не мали рівних, простих вулиць, а хати були порозкидані по різних місцях. Тільки часом, для лекшої оборони ставили доми близько один коло одного. Деколи така оселя мала плян кола: посередині була незабудована площа або ставок, а довкола стояли хати; за хатами сипали вал кругом цілої оселі, щоб мати безпеку від ворога.

Для спільної оборони цілої околиці будували укріплені городи у недоступних місцях. Найчастіше город стояв на високому стрімкому горбі, серед густого лісу у місці, до якого можна було

Укріплений город.

З Кенігсберзького літопису. На мурах стоїть трубаць, у воротах з боку видно таран.

дійти тільки потайними, захованими стежками. Інші городи були на островах, серед рік і озер або на підвищених місцях між болотами й багнами. Нераз ставили город при людному шляху, над берегом ріки, для оборони торгових доріг. Городи мали найчастіше плян кола або неправильного многокутника, довкола були обведені валами й ровами та деревяними палісадами.

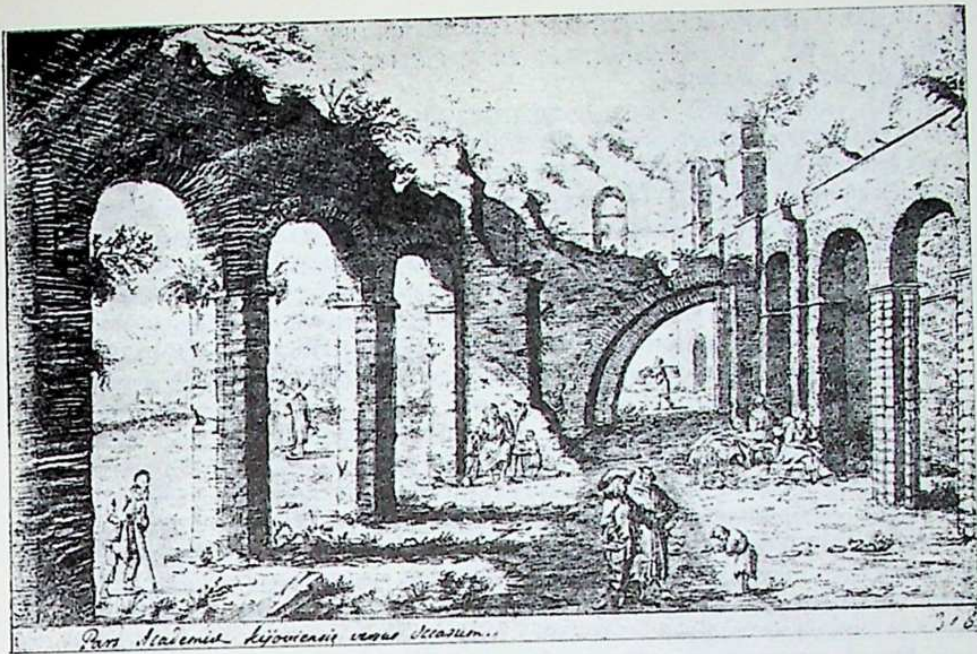
Якщо город мав значіння для торгівлі, то під ним поселялися купці й ремісники і повставало людне підгороддя, де відбувалися торги. Такі городи розвивалися скоро, побільшувалися безнастанно й ставали великими містами.

Україна в ті часи була ще дуже рідко заселена. Не маємо з тої доби ніяких переписів населення, тож важко подати певні цифри, яка була густина людности. Але на підставі різних ознак можна здогадуватися, що на 1 кв. км. припадала ледви одна людина, і то в густіше заселених околицях. Осель було вже тоді дуже багато, нпр. в Галичині можна вважати, що більш, як половина сіл походить з княжих часів. Але це не були села у пинішньому розумінні, великі та людні; скорше маленькі хутори, в яких містилося тільки 2—3 господарства разом. І міста не були занадто людні. Навіть Київ, хоч уважався величезним городом, був невеликий простором і у порівнянні з сьгоднішніми містами, був невеличким містечком.

Місто. Місто у княжі часи мало вигляд укріпленої твердині. Посередині на високому горбі стояв головний замок, т. зв. дітинець, сильно забезпечений валами й мурами. Це був акрополь міста, оборонна цитаделя, сам центр міського життя. Довкола йшов т. зв. окольний город або остріг, значно ширший, але слабше забезпечений. В часі крайньої небезпеки населення залишало «окольний» город і шукало захисту в дітинці.

Укріплення города складалися з ровів, валів, заборол, частоколів, укріплених воріт і веж. Якщо місце від природи було мало оборонне, то сипали по кілька рівнобіжних валів. В Галичі (Крилосі) є три такі вали, у Вишгороді під Києвом було їх аж шість. Вал був високий, на кілька чи кільканацять метрів. Деколи вал скріплювали деревяною підбудовою, у виді стін з дубових брусів. На хребті валу ішов остріг, огорожа з густо набитих палів. Звали це також частоколом. Часом поверху валів ставили заборолу або стіни, що складалися з деревяних зрубів і вязань. На валах стояли також городні або городниці, вежі, високі на поверх, з яких зручніше було обстрілювати ворога. Зовні валів копали глибокий рів і до нього напускали води з сусідньої ріки. Через рів був перекинутий міст, зроблений з рухомих частин так, що легко було його розкидати. Часом міст був зводний, підносили його догори при допомозі журавця, якогось коловороту.

До міста вели в кількох місцях ворота, віздові брами. Вони мали різні назви, звичайно від шляхів, з яких приходили, або від населення, що при них жило. В Києві найславніші ворота звалися Золоті, що їх побудував Ярослав Мудрий; над ними була церковця, а звалися вони мабуть від золоченої бляхи, якою були криті. Інші ворота мали назви: Угорські, Жидівські, Лядські. У Володимирі були ворота Київські й Гридшині, в Галичі — Німецькі.

Руїни з княжих часів у Києві в XVII. ст.

Рисунок Вестерфельда 1651. р. (Латинський підпис, що це вид київської академії, признано помилковим).

Місто ділилося на різні частини. У Києві був Старий Город або Гора, де стояли найдавніші укріплення й де за переказом поселилися Кий, Щек і Хорив. Пізніше Ярослав Мудрий поширив місто і побудував Новий або Великий Город. Внизу, над Дніпром був Поділ, де містилася головна торговиця і пристань для кораблів. Інші частини звалися Кудрявець, Щековиця, Угорське, Копирів Кінець, Боричів Узвіз і под.

В місті найважлива була осередня частина, де стояли найсильніші укріплення. Тут на невеликому просторі, густо біля себе, товпилися головні будови. У Києві в Старому Городі стояв княжий терем, найстарша Десятинна Церква, різні менші церковці й монастирі. Був звичай, що кожний князь ставив собі нову церкву або домашню каплицю, а нераз і монастирець, якщо під старість приймав чернецтво. Княжий терем був збудований з каміння й розкішно прикрашений. За поганських часів перед двором стояли кам'яні статуї Перуна й інших богів. Коло Десятинної церкви Володимир Великий поставив бронзові фігури коней і людей, привезені з Корсуня на Криму. У Старому Городі була простора площа, де відбувалися віча, а також малий торг. Пізніше в Новому Городі Ярослав побудував величаву церкву св. Софії і новий терем.

Старий Галич мав свій осередок у теперішньому Крилюсі, де дотепер залишилися величезні потрійні вали; тут на високій горі стояв княжий двір, катедральна церква Успення Богородиці та інші церкви. В Холмі в часи Данила посередині города стояла висока вежа, з якої можна було оглядати цілу околицю, — »будована

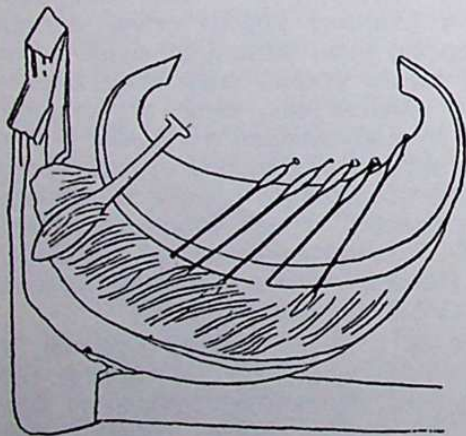
з тесаного каміння й побілена, світилася на всі сторони, як сир». Поруч з нею князь побудував великим коштом катедральну церкву й інші менші святині.

До укріпленого міста прилягало пригороддя або підгороддя, тобто передмістя. Тодішні міста визначалися тим, що їх передмістя простягалися дуже далеко, нераз цілими милями. Такий розлогий був давній Галич, як це видно з останків будов, які відкриті в різних місцях над річками Луквою і Лімницею. Кожний заможний боярин ставив собі окремо укріпленій двір, а при ньому церкву або й монастир. В околиці міста бували теж княжі двори, де князі перебували літом для відпочинку. Князь Всеволод Ярославич побудував такий «красний двір» у Видобичах під Києвом, при славному монастирі св. Михайла. Тут був також княжий звіринець, де відбувалися двірські лови.

Під містом бували густі ремісничі оселі, а також хліборобське населення шукало захисту під мурами міста. Коли князь Данило побудував укріплення в Холмі й «побачив, що Богові миле це місце, почав прикликувати заможних людей, німців і Русь, людей чужої мови і ляхів; ішли день-у-день, і молодь, і майстри всякі втікали від татар, сидельники, лучники, тульники і ковалі заліза, міді та срібла; і закипіло життя, і наповнилися двори довкола міста, поля і села».

Наші міста в княжі часи визначалися величчю й красою. Німецькі вояки, що були на Україні в часи Володимира Великого, описують Київ, як велике місто, що має 400 церков, 8 торгів і нечислену силу народу. Угорський король Андрій, що приїхав під Володимир, побачивши, як на заборолах стоїть озброєне військо, як здалека блищать шоломи й щити, з подивом закликав: «Такого міста не бачив я й у німецьких сторонах!»

Шляхи. Найдавніші дороги, якими користувалися люди, були водяні шляхи. Найперше значіння мав Дніпро, бо мережею своїх приток обгортав мало не цілу Україну і злучував усі українські землі в одну цілість. Його верхів'я наближались до балтійських рік, а гирло вливалось до Чорного моря, — так Дніпро творив славний «путь з варяг у греки», прямий шлях від Балтійського до Чорного моря. Над Дніпром лежали найлюдніші пристані України — Любеч, Вишгород, Київ, Витичів, Заруб, Канів, — всюди розвивався живий корабельний рух. Але великою перешкодою Дніпрові плавби були грізні пороги. Докладно описав їх вже в X. віці цісар Костянтин Порфиродний, даючи порогам словянські й варязькі назви.

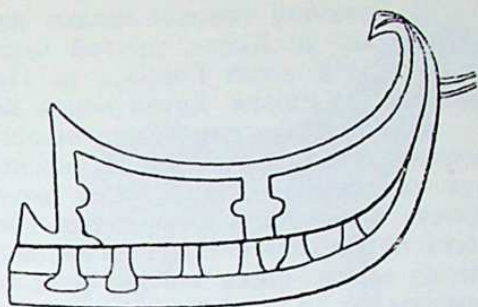

Човен.

З життя Бориса і Гліба.

Перший поріг по-словян-

ськи звався ніби «Не спи». Він вузький, посередині має круті й високі скелі, що вистають, немов острови. Вода беться об них, піниться і спадає вниз із великим гуком. Човни спинялися перед цим порогом, подорожні йшли берегом, а гребці роздягалися, входили у воду й обережно перетягали човен, уважаючи пильно, щоб не вдарити ним об камінь і попихаючи його дрюками. Коли минали поріг, забирали з берега людей і плили далі. Таким самим способом перетягали човни через пороги «Островний» і «Звонецький». Найбільший поріг — це «Неясит». Він зветься так тому, що в скелях цього порога ховалися пелікани. Переплести його не можна було й човни знову переносили на плечах або тягли суходолом. Дальші пороги — «Вольний», «Варючий» і «Напороже» були вже легші до переходу. Переправа через пороги була така важка, що гребці, опинившись уже на безпечному місці, на Запорозжі, складали богам жертви в подяку за те, що доїхали щасливо. На низу Дніпра пристані були ще коло Березані та Олешія (тепер Олешки).

Сані.

З життя Бориса і Гліба.

З Дніпрових припливів важне значіння мала Припять, якою вів прямий шлях на захід. Коли 1130 р. Ярослав Мудрий ішов походом проти поляків, його військо відбувало далеку дорогу човнами. На Припяті головними пристанями були Турів і Пинськ. Таке саме значіння на Лівобережжі мала Десна з пристанями Трубчевськ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Остер.

В західніх землях були дві важні водяні дороги: Буг, що служив для комунікації з Балтійським Морем, та Дністер, що лучив Галич з Чорним Морем і Царгородом.

В місцях, де дві ріки наближалися до себе, частину дороги відбували т. зв. волоком: човни витягали на суходіл і протягали на валках до другої ріки.

З часом розвинулися також сухопутні дороги. Вони йшли зразу підвищеними місцями, минали багна й болота, продиралися крізь ліси крутими, непомітними стежинами. Щоб облекшити перехід війську, князі нераз наказували прорубувати ліси на далеких просторах. Так, нпр., перед походом на Новгород 1015 р. Володимир Великий наказав «теревити путі», тобто прорубувати шлях серед пралісу.

Головні сухопутні шляхи перехрещувалися в Києві. З полудня, від Чорного моря, йшли три шляхи: Грецький, Солоний і Залозний. Ними йшли каравани з Греції й транспорту соли з Криму. У західні землі вели два шляхи: один, Василівський — на київський Звенигород, Васильків і впоперек через Рось, Бог і Дністер, на галицьке Підгір'я, до соляних джерел; другий — на Білгород, Звягель, Корець, Луцьк, Володимир, Холм у Польщу. На схід йшли дороги на Путивль і Курськ та на Переяслав.

В Галичині головні шляхи виходили з Галича. Один ішов на Тербовлю до Києва, другий через Звенигород і Бужськ на Волинь, третій через Городок до Перемишля, четвертий через Синевідсько в Карпати, пятий через Коломню до Молдави й Візантії.

Перешкодою для сухопутньої комунікації бували великі ріки, особливо коли розливалися підчас повені. Дністер 1164. р. розлився був так широко, що десь в околиці Жидачева потонуло у ньому триста возів чумаків, що везли сіль. Тому подорожні воліли минати річні переправи й їхали дальшою дорогою на безпечніші вододіли. Нераз підчас війни війська чекали, аж ріки «установляться», тобто замерзнуть, і тоді переправлялися по льоду. Коли ж ріка «розполонилася», стала вільна від ледів, комунікація знову спинялася.

Згодом на ріках вишукали всюди плиткі броди й ними переправлялися проїжджі. Назва осель Броди, Брідки, Межибродє вказують на місця давніх бродів. В околицях, де був живіший рух, повстали перевози, на яких перевізники в кожній порі року перевозили подорожніх через ріку. Таким перевізником на Дніпрі мав бути Кий, від якого виводили назву Києва.

Мости на ріках будували вже в дуже ранніх часах. Перші згадки про них маємо вже в часи Володимира Великого. Мости були дерев'яні, а ставили їх таким способом, що підчас війни легко було їх розкинути, «переметати». В Києві на Дніпрі перший міст побудував князь Володимир Мономах 1115. р. Був також міст на Дністрі під Галичем. Коли 1229. р. на Галич ішов князь Данило, галицькі бояри не хотіли пропустити його до столиці й боярин Семюкко, «подібний до лисиці червоністю», підпалив міст, аж вогонь погас і Данилові війська щасливо перейшли через Дністер.

2. Господарство.

Лови. Сільське господарство в ті часи відрізнялося від нинішнього одною важною прикметою — що далеко більше було залежне від дикої природи, як тепер. Хліборобство, що сьогодні є головним заняттям українського населення, спочатку не мало великих успіхів і щойно під кінець княжої доби дійшло до повного розвитку. Таксамо не дуже успішно йшла годівля худоби. Натомість — принаймні в ранні часи — більшість людности віддавалася ловам і рибальству, яким сприяли природні обставини.

Багата первісна природа давала людині легкий і вигідний прожиток. Великі пуші й незаселені степи ховали в собі безліч усякої звірини, а ріки й озера повні були риби. З грубої звірини в княжі часи згадуються зубри, тури, олені, лосі, медведі. Зубри проживали ще тоді й у Галичині: Ярослав Осмомисл улаштував на них лови на честь грецького царевича Андроніка Комнена. Назви осель Зубря, Зубряче, Зубрець і под. вказують тепер, де були головні гнізда цього великого звіря. Ще більше поширений був тур, предок домашнього вола і подібний до нього постаттю. Він був чорної масти, з ясною смугою здовж хребта, без гриви, з великою головою, товстою шиєю й невеликим підгруддям. Могутні його роги виходили з черепа майже під простим кутом, були похилені наперед, а потім кінцями загиналися назад. Визначався дикістю й відвагою.

Літописець уживає порівняння: «хоробрий, як тур». У стрічі був небезпечний таксамо, як зубр, кидався на ловця й не раз підкидав його рогами разом із конем. Тури перевелися на Україні десь при кінці XVI. в.

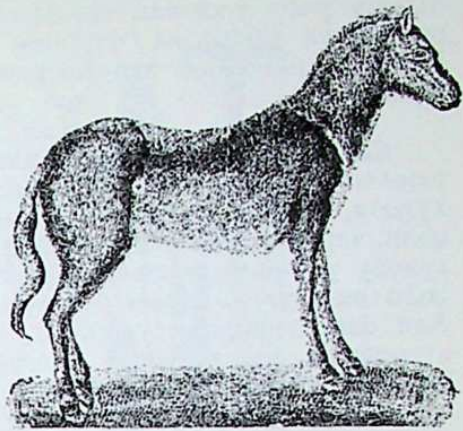
У степу проживали також дикі коні, яких пізніше звали тарпанами. Дикий кінь був менший від господарського, мав велику голову, коротку морду, гострі вуха, товсту шию, широкі груди, простий зад; масти був мишастої, з темною смугою здовж хребта, грива й хвіст чорні. Тарпани жили великими табунами, по 50-60 штук.

З дрібної звірини цінилися найбільше ті, що мали гарне футро. З найстарших звісток літопису видно, що найбільше пошукували білок, тобто попелиць (як їх тепер у торгівлі називають) і чорних куніць; їх шкірок уживали спочатку навіть замість дрібної монети. Але вже в княжі часи їх дуже винищено і ці шкірки йшли до нас із Литви, де сила звірини заховалася в непрохідних пущах. Бобер згадується рідше, але й він мав свою ціну. Маємо згадки про боброві рукави княгинь та про боброві тули-сагайдаки. Рідко згадується рись. Щось інше від нього був «лютий звір», що кидався згори на ловця й міг повалити людину з конем.

Степи були повні всякої звірини. Один подорожник, що переїздив через степову полосу 1392. р., прямуючи до моря, пише: «Була це дорога гірка й томлива; нічого не було видно, ні города, ні села; ніде не видати людини, тільки пустині великі і звірів сила: кози, лосі, вовки, лисиці, видри, медведі, бобрі й птиці: орли, гуси, лебеді, журавлі та інші». На дрібну звірину полювали задля дорогоцінного футра. З України йшли великі транспорти цих шкірок у південні й західні землі.

На лісову звірину полювали також задля мяса, особливо перед військовими походами, щоб забезпечити військо поживою. Лови відбувалися на різні способи. Звіря гонили на конях з луками, або йшли проти нього пішки, з рогатиною; також заставляли сила, тенета, або завішували на деревах великі сіті — перевіси. Терени, призначені на лови, звалися ловища або перевісища. Князі видавали окремі розпорядки, де й як мають відбуватися лови. Кращі райони залишали для себе, на двірські лови. Закони про «ловища» встановила вже княгиня Ольга. Бували також лови з нагінкою: кличчани криком наганяли звірину. Окремі псарі пильнували ловецьких псів. На птицю полювали з привченими до ловів соколами або яструбами. Ловами займалися цілі села, як ще дотепер вказують назви Козільники, Соکیلники, Бобровники та ін.

Над ріками проживали також окремі оселі риболовів. Рибу ловили вудками, сітями й великими неводами та мережами. На

Дикий кінь-тарпан.

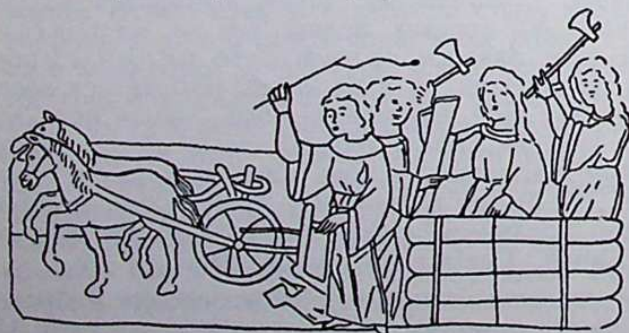
З опису подорожі Гмелина поч. XIX. в.

більшу рибу уживали також гарпунів, у виді тризубів. Риболовлю провадили також на Чорному Морі, на гирлах Дніпра та Дунаю. Галицькі риболови запускалися Дністром через море аж до устя Дунаю.

Скотарство й бжільництво. Поволі поруч із ловецтвом, поширювалось скотарство. Наші предки самі доховалися деяких пород худоби, присвоюючи диких звірів. Так деколи удавалося дикого коня, тарпана «вибити з дика», хоч це не була легка справа. Рогату худобу українці розвели, мабуть, з освоєних турів: сірі українські воли виказують своєю будовою велику подібність до давніх турів. Але багато пород худоби й коней приходило до нас з Азії, від степовиків, що тільки й жили зі скотарства. Про це оповідає коло 950 р. грецький цісар Костянтин Порфиреродний: «Русь старається мати згоду з печенігами, бо від них вона купує корови, коні й вівці і з того живе легше і вигідніше, бо цієї худоби нема зовсім на Руси». І пізніше з походів на половців наше військо приводило, як здобич, цілі стада худоби, коней, овець і навіть верблюдів.

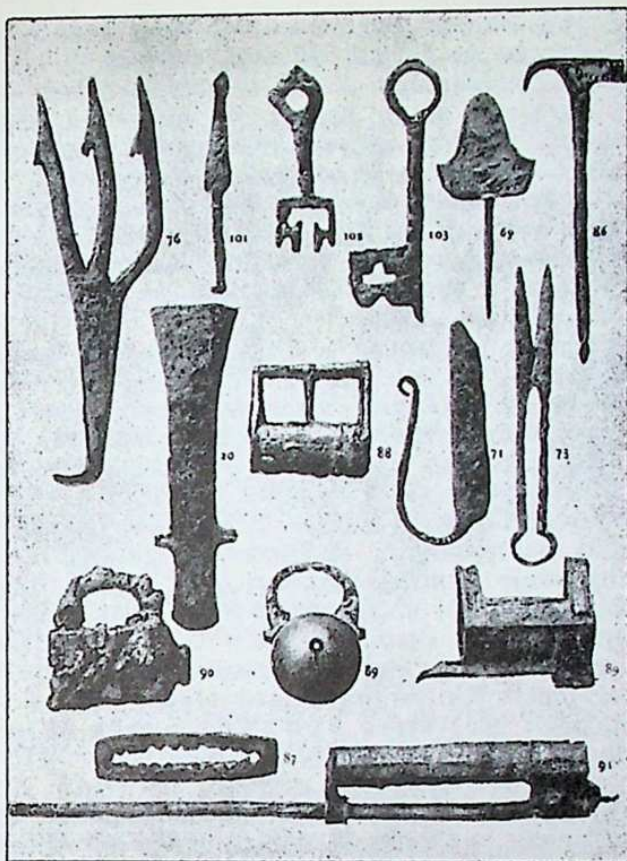
Худобу випасали головно в степах, «полях» або по лісових полянах. Були окремі назви пастухів різного рода, нпр., овчухи і волухи. Але у княжі часи худобу тримали тільки для власної потреби, задля молока й мяса; про вивіз худоби на чужі торги ще нічого не чувати.

Коней на Україні перше було небагато й тому князі мусіли наймати собі на службу всяких степовиків, що славилися, як добрі вершники. Дуже часто в українським війську стрічаємо печенігів, торків, половців і ин., що творили кінні відділи. Деколи князі осаджували кочовиків на своїх землях, обов'язуючи їх розводити княжі стаднини. Так, нпр., село Торки у Перемищині має назву від степового племені торків, що осіли тут ще у княжі часи. Ще в XVI в. мешканці цього села і кілька сусідніх тільки тим і займалися, що доглядали державної стаднини і хвалилися, що мають на це грамоти князя Льва. Літописи згадують деколи про великі стада коней. Так, нпр., в 1146 р. у чернігівського князя Святослава в Рахнах на Чернігівщині було в лісі 3000 стадних кобил і 1000 коней. Не тільки князі й бояри мали свої стаднини, але й у селян було досить коней. Перед походом на половців 1103 р. князі радили над тим, коли виходити на ворога, щоб селянам не пошкодити в польових роботах з кіньми. Волинський князь Володимир Василькович перед смертю 1288 р. роздав свої стада «убогим людям, у кого

Жінки при господарських роботах.

З Кенігсберзького літопису.

Різні предмети щоденного вжитку. Зі збірки Ханенка.

20. Топір. 69. Вістри шкрабачки. 71. Ніж. 73. Ножиці. 76. Тризуб до риболовлі. 86. Сверлик. 87. Кресало. 88—91. Колодки і замки. 101—103. Ключі.

нема коней, і тим, що їх коні згинули у війні з Телебугою (татарським ханом)». Нагляд над княжими стадами мали вищі урядовці, що звалися конюшими, а коней обходили звичайні конюхи. Кожний власник значив своїх коней окремими п'ятнами.

З домашньої птиці годували тоді курей, качок, гусей. У відомім переказі про пімсту Ольги над деревлянами оповідається, що деревляни тримали голубів у голубниках. Згадуються також освоєні журавлі й лебеді.

Дуже високо стояло у ті часи бжільництво. Бжолі тримали у бортях, тобто лісових дуплах, або у видовбаних колодах. Тому пасічників звали бортниками. Власники бортей означували їх своїми знаменами. За знищення борті, або зрубання знаку на ній, або за крадіж колоди тодішне право визначувало гострі кари, бо пасічництво давало великі доходи. Мід уживався не тільки, як їда, але вироблювали з нього улюблений напитек, а віск служив до виробу свічок. І мід, і віск у великій кількості вивозили за-границю на продаж до Візантії й інших країн; в експорті України пасічнічі продукти стояли на першому місці.

Хліборобство. Управа ріллі спочатку була тільки другорядним, додатковим заняттям населення. Ловців, риболок і пасічників було далеко більше, як хліборобів. Люди не відчували потреби сіяти багато збіжжя, бо лісові ягоди, звірина та мід вистарчали їм на щоденний прожиток. До того ж небагато було вільних просторів, що надавалися під засів; треба було щойно корчувати ліси, прочищувати землю й приготовляти її під збіжжя. Хліборобство поширилося спочатку в смузї лугів, де ліс був рідший і щойно пізніше перейшло в «лісову сторону». Але вже в часах княгині Ольги хлібороби ввійшли у Полісся й тамешні деревляни, як каже літопис, «ділають ниви свої і землю свою».

Збіжжя звалося загально жито. Найбільш поширені роди збіжжя були: жито (звалося рожь), пшениця, овес, ячмінь, просо. У ранні часи чи не найбільш поширене було просо, — згадують про нього різні письменники. Зрештою, відповідно до підсоння, у північних землях більше сіяли жита, у південних більше пшениці. Так, нпр., волинський князь Володимир у Бересті завів дань з вівса й жита; знову ж у Галичині князь Данило дає чернигівському князеві Михайлові на прожиток пшеницю; «татарські люди» на Поділлі сіяли пшеницю й просо. Цілком нема згадки про гречку.

Хліборобські знаряди на початках були дуже примітивні. Деякі племена вживали довго старосвітського рала, що було зроблене з самого дерева; потім усюди поширився краще вироблений плуг із залізним лемішем. Орали не тільки кіньми, але й волами; так в однім оповіданні згадується супруга волів (пара). У княжі часи з хліборобського знаряддя згадуються ще — мотика, рикаль, лопата, рогаля (рід мотики), борона, серп, коса, граблі, ціп. Зрештою, про хліборобські заняття знаємо тільки те, що орали землю, скородили, сіяли, відбували жнива, складали снопи в стоги, молотили на тоці, віяли зерно.

Давне хліборобство таксамо, як у наші часи, терпіло нераз від елементарних катастроф. Деколи через велику посуху або надмірні дощі збіжжя не родилося. Такий недорід трапився, нпр., в 1193 р. і через те настав голод. Печерський Патерик згадує також про інші «голодні літа». Дуже часто в ті часи шкодила засівам саранча. Від ступу налітали пажерливі комахи й нищили всяку рослинність. Під 1094 р. читаємо в літописі: «Прийшла саранча на руську землю 26. серпня і поїла всякі трави й багато збіжжя; не чували про це від перших днів у землі руській, що бачили очі наші». Такі записки стрічаємо й пізніше в різних роках.

У пізніші часи хліборобство займало все більші простори й добувало більше значіння в господарстві. В половині XII віку, під час опису війни у Київщині і Чернигівщині, всюди згадуються запаси збіжжя; в одному сельці князя Ігоря на гумні стояло аж 900 стогів. Збіжжя вистарчало не тільки на потреби України, але йшло воно й на експорт, головно в північні землі. Новгород Великий часто був залежний від українського довозу; в 1141 р. настав там голод, бо через війну не надійшли туди транспорти збіжжя з України.

Хліборобство розвинулося сильно також на західних землях, у Галичині й на Волині. Збіжжя вивозили аж на Литву. В 1279 р. був великий голод у литовській землі, і племя ятвягів прислало

Напад Святополкових взяків на князя Бориса.
З життя Бориса і Гліба. Інтересний вид воза з киянських часів.

послів до володимирського князя Володимира Васильковича: «Господине, княже Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, надіючися на Бога на тєсе здоровля. Господине, не помори нас, але перекуси нас для себе; пішли, господине, до нас збіжжя своє продавати, а ми радо купимо: чого схочеш, чи воску, чи білок, чи бобрів, чи чорних кун, чи срібла — ми радо дамо». Князь вислав збіжжя човнами Бугом на Нарву, але під Пултуськом поляки напали на транспорт, людей повбивали, а збіжжя забрали. Через те прийшло аж до війни з Польщею.

У княжі часи поширилися також головні роди культурних рощин. Знали вже тоді горох, біб, сочевицю, часник, цибулю, ріпу, лен, хміль. У більших містах були вже й більші огороди; у Вижгороді під Києвом місцеві огородники мали навіть свою організацію і свого старшого. До поширення огородництва й садівництва дуже причинилися монастирі. У Патерику читаємо, що чернець Григорій заклав «малий огородець, де сїв зілля й дерева плодовиті», а чернець Святоша «насадив своїми руками огорода». З овочевих дерев були відомі тоді яблуні, груші, черешні, сливи, горіх. Мабуть, уже в ті часи пробували плекати також виноград.

Ремесла. Слов'яни від найдавніших часів знали примітивні ремесла, що служили щоденним потребам: як оброблювати дерево, шкіру, ріг, робити полотно, виробляти посуд і ин. З розвитком культури промисл що-раз видосконалювався почасти завдяки мі-

сцевим винаходам, а головним чином під впливом культурніших сусідів. Спочатку найбільше користали ми зі сходу, від туранських народів — персів і арабів, від X. віку став переважати вплив Візантії, а від XII. віку все більше слідні стали впливи заходу, головню Німеччини.

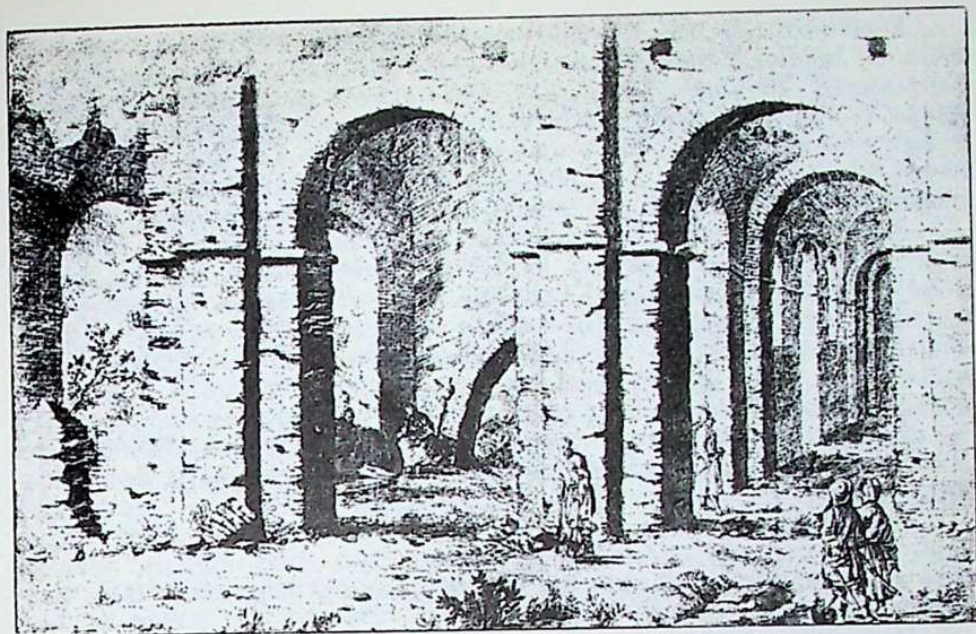
У буйних пуццях, де жили спочатку слов'яни, розвинулися дуже скоро деревні промисли. У княжі часи знаємо вже кілька різних назв для ремісників, що обробляли дерево: древоділі, плотники, городники (що ставили городи), мостники. Ці теслі мали власні організації зі своїми »старійшинами«. Були також окремі ізвозники, що звозили дерево до міста. На теслярську техніку вказують такі вислови, як рубити хороми (будувати з дерева будинки), тесане дерево, тесла, окремиї рід сокири. »Мідяна сокира від сухого дерева сама нищиться« — наводить приповідку Кирило Турівський.

З дерева робили всяке господарське приладдя і все потрібне до обстанови хати. Згадуються вози, сани, столи, ліжка, лави, стільці, відра, кадї, бочілки, ковші, ложка, лопата, колибель (колиска), ступа, драбина, врешті корста — домовина. Вироблювали також роґожі, плели великі кошї і менші кошницї.

Високо стояли шкіряні промисли, головню ж гарбарство та кушнірство, бо пуцці давали подостатком футер і шкір. Свіжа шкіра звалася кожа, виправлена — усна або усние. Звідси походять назви кожевник і уснар для гарбаря і кушніра. При оброблюванні шкіри уживали усनियाий квас, тобто гарбарський квас. Шкіру м'яли руками, як це видно з оповідання про Кожемяку. Знаємо різні назви ремісників, що користувалися шкірою: швець — означало й шевця й кравця, сідельник робив сідла, тульник виготовлював тули, сагайдаки на стріли.

Ткацтво було відоме слов'янам від давніх часів. Це був жіночий промисл. Жінки прями прядиво з льону чи конопель, при чому уживали куделі й веретено. У слов'янських могилах часто стрічаємо пряслиці, вироблені з камінчиків, що їх насаджали на веретена. Потім ткалець (ткач) або ткалія вироблювали полотно на кроснах. Спочатку були відомі у нас тільки грубі полотна, що їх звали товстинами; таких полотен уживали також на вітрила до кораблів. Пізніше навчилися вироблювати тонше полотно, тончицю, а також різнородні оздобні тканини, полавочники, ска-терті, убруси. З вовни плели різні частини одежі, як клобуки — шапки, або копитця — рід панчіх. Здавна також робили в нас сукно, але просте, грубе. Тонші сукна, а також шовки й усякі дороґоцінні матерії привозили ззаґраниці, з Візантії та з західньої Европи.

З мінеральних промислів найскорше розвинулося гончарство. У могилах і давніх селищах віднайдено багато останків давнього посуду так, що можемо слідити за розвитком кераміки від простих горшків, ліплених руками, до дуже гарних, мистецьких виробів. У княжі часи вироблювали по більших містах цеглу і з неї будували мури міст та визначніші церкви і світські будови. В деяких околицях знали також виріб скла. Такі назви, як стеклянник (скляр) і стекляна кузнь, вказують на техніку скляних виро-

Звалища будови з княжих часів у Києві. Рисунок Вестерфельда 1651. р.

бів. Багато скляного посуду привозили до нас з Візантії та з заходу.

У багнистих околицях, головню на Поліссі, була у нас залізна руда, яку з дуже давніх часів почали обробляти на всяке знаряддя. Ковач, кузник, кузнець — це три давні назви коваля. З ковальського знаряддя згадується наковальня (ковало), молот, кліщі і ковальський міх. «Не вогонь розжарює залізо, але подув міха» — каже Данило Заточник. Залісні вироби були дуже різномодні: сокири, топори, долота, сверла, пили, мотики, рискалі, ножі, цвяхи, шила, голки, вудки, замки, коси, серпи, рала, всякого роду зброя. Кували не тільки залізо, але й інші метали. В Холмі за Данила згадуються «кузнеці залізу, міді і сріблу».

Згодом поширилося по Україні також умілість відливати метали. Перші вироби цього роду — це монети, що появилися в нас за Володимира Великого. Потім розвивається й дзвонарство. У перші християнські часи не вживали в нас дзвонів, а тільки била або клепала, дерев'яні або металеві плити, у які били молотком. Дзвони перший раз на Україні згадуються в Путивлі 1146. р.: князь Ізяслав забрав колоколи з церкви Вознесення. Але у Новгороді Великім дзвони були вже 1066. р., певно й до нас вони прийшли скорше. Що у нас виливали дзвони — про це оповідає виразно галицько-волинський літопис 1259. р.: король Данило до нових церков у Холмі «дзвони привіз із Києва, другі вилляв тут». При церкві св. Юра у Львові заховався один дзвін з княжих часів з датою 1341. р. Крім дзвонів наші відливачі робили також інші роботи, нпр., відливали з міді або олова церковні помости, дахи церков та інше.

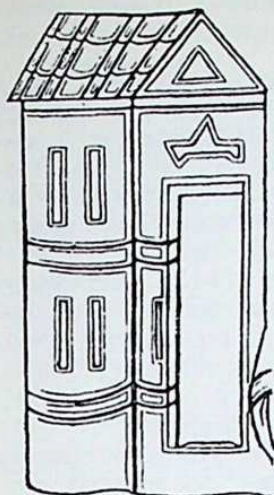
Торговля. Не всі околиці мали однаково розвинене господарство. У деяких сторонах високо стояло хліборобство, в інших скотарство чи ловецтво. Скоро виникла потреба обмінювати різні продукти та вироби. Такий обмін відбувався передусім в місті на торзі. У Києві було велике Торговище на Подолі і Бабин торжок перед княжим двором у Новому Городі. Були ще й інші торги, разом вісім. Подібні торговища були й по інших містах.

Літписи подають деякі риси, як виглядав тодішній торг. До міста їдуть шляхами «купці на возах з тягарями важкими», рікою пливають човни з краєм до пристані. На торговище приходять черці з клобуками, «копитцями» й іншими монастирськими виробами, продають їх і за те купують хліб для монастиря. Були вже й спеціалістичні купці, що вдосконалювалися на одному роді торгівлі, наприклад, продавці домовини. Поруч із християнськими купцями скоро появляються жиди. В Києві вони мали свою окрему дільницю коло Жидівських Воріт. Догляд над торгами держали княжі митники; вони збирали сплати на мостах т. зв. перевіз і на торзі — торгове і мито. Митники були також урядовими свідками при купні й продажі, сновіщували публично на торгах про всякі втрати, крадежі і т. д.: «як хто загубить коня, або зброю, або убрання — заповідає на торзі»...

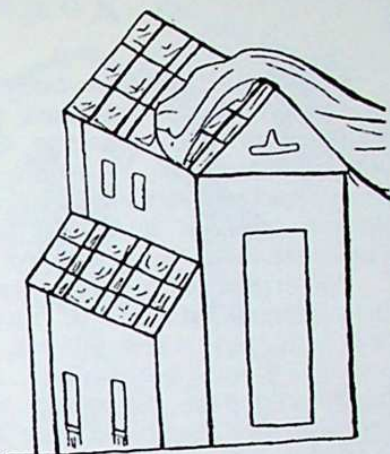
У внутрішній торгівлі велике значіння мала сіль. Добували її на Україні в двох місцях: у кримських озерах і лиманах та на галицькому Підгіррі. Коли дикі орди спанували степи, сіль йшла майже виключно з Галичини. Продавали її навіть у Києві. Довозом соли займалися соляники або прасоли, що по всій Україні розвозили солами цю цінну копалину.

На вивіз за границю йшли з України спершу тільки продукти лісової господарки. Шкіри й футра, мід і віск — це весь добуток, що продавали з України до Візантії та на східні ринки. У давні часи велася також торгівля невольниками, але християнство покляло їй кінець. У пізніші часи піднялося значіння хліборобства, і, як уже знаємо, наше збіжжя йшло значними транспортами на північ, а, треба думати, також на Чорне Море.

Осередком вивозової торгівлі довгі часи був Київ. Ранньою весною з лісових земель привозили до Києва «однодеревні» — човни, вироблені з одного пня; у київській пристані корабельні майстри приспособлювали їх до дороги на море. До Києва зіздилися купці з усіх більших городів і привозили свої продукти. Транспорти йшли під контролею уряду; купець діставав від князя срібну печать, ніби легітимацію, або грамоту, у якій було означене число кораблів: «післав я кораблів стільки...». У червні човни випливали з Києва. Під Витичевом, яку мило від столиці, стояли ще два-три дні, чекаючи, аж зберуться всі човни. Купці виправлялися Дніпром все в більшому числі, озброєні, бо у степах можна було сподіватися напасти від кочовиків. Коло більших порогів витягали човни на беріг і переносили їх на плечах або линвами протягали повз беріг. Нижче порогів купецька флотилія відпочивала коло острова св. Етерія (тепер Березань). Далі їхали здовж західного берегу Чорного Моря аж до Костянтинополя. Це була «страшна й небезпечна, важка й трудна дорога» — оповідає грецький цар Костянтин Порфирородний.

Княжий терем.

З життя Бориса і Гліба.

У Царгороді українські купці залишалися по кілька місяців. Бувало їх нераз по кількості так, що греки боялися пускати їх до міста. Їх поміщували на передмісті коло церкви св. Маманта або «у святого Мами», як у нас говорили. Тут вони вели свої торгові діла, купували потрібний крам та корабельні припаси. У часи князя Олега наше купецтво мало в Царгороді свої особливі права: не платило ніякого мита, діставало від уряду потрібні харчі, т. зв. місячину, як хліб, вино, мясо, рибу, овочі; могло також користуватися публичними лазнями, «скільки схочуть».

Із Візантії приходили до нас дорогі тканини, особливо шовкові, павлоки і коприни, металеві вироби, прикраси з золота й срібла, посуд глиняний й скляний, вино, південні овочі, всяке сідне коріння, як перець та імбір. Матерії, прикраси і зброю привозили до нас також з Персії, Сирії та Єгипту через Каспійське Море. Від степових кочовиків, печенігів, половців і ин. Україна діставала коні, воли, вівці. З північних околиць східної Європи йшли транспорти рідких футер, як соболі, горностаї і ин. Залізні вироби, особливо зброю доставляла Швеція, де була найкраща залізна руда. З західної Європи приходили промислові вироби, особливо сукно з Фляндрії, також тонше полотно, металеві предмети, оселедці, напої. З Угорщини йшли добрі коні, т. зв. фари, і метали з карпатських копалень.

Чужі купці, т. зв. гості, часто перебували на Україні й по більших містах мали свої кольонії. Так, нпр., у Києві були греки, італійці, німці, хозари; у Володимирі на Волині німці мали свою окрему громаду; крім них жили також купці з Криму. В Галичці була німецька кольонія, у Львові німці й татари.

Західні українські землі вели живу торгівлю з Польщею, Німеччиною, Чехією й Угорщиною. Вивозили свої продукти, як віск у великих кругах, шкіри й шкурки, а також східній крам — шовк, коріння, перець та ин. Галицькі купці мали власні кораблі на Балтійському морі й привозили з заходу сукно, полотно, метали і всякі інші промислові вироби.

3. Домашнє життя.

Садиба. Щоденний побут княжих часів звертає на себе увагу тим, що не було основних різниць між життям вищих і нижчих верств. Хоч громадянство було вже досить зрізничковане з соціального погляду, та це не відбивалося на щоденній культурі. Навіть у містах обстановка хаги не дуже відзначалася від житла заможної людини на селі. Домашнє життя всюди ще було просте й невібагливе, рівень його не піднісвся дуже високо.

Господарство з домом та будинками звалося двір. Двір бував обгороджений плотом, тинном, столпом або іншою огорожею з дерева і мав ворота. Дім або хором був дерев'яний, рублений, рідше мурований, з дерев'яним помостом. Крівлю, кров, покров робили з соломки, тобто стріху, або з дерева. У мурованих будинках дах бував олов'яний або мідяний.

Доми по містах будували високі, з поверхом. Горішня кімната звалася сін, сінниця, до неї «лізли» по драбині чи східцях; часом ця горішня частина зветься горниця, горенка, вежа, повалуша. Долішня кімната це істба, істобка, подниця; гут була піч, і цієї кімнати уживали зимою. Спальня звалася ложниця або одрина. Мала кімната, де переховувались всякі речі, мала назву кліть. В монастирях була окрема кухня — поварня, поварниця, пекляниця і також окрема їдальня — трапезниця. У деяких домах були ще ганки чи галерії, притвори, переходи; на даху ставили деколи голубники, як це бачимо у деревлянським Іскоростені.

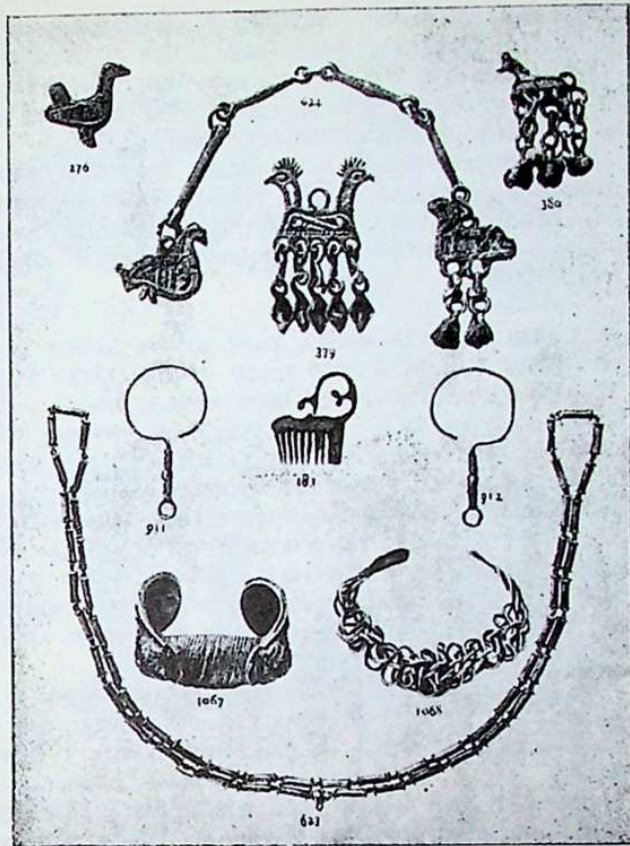
Княжі палати, терени, були значно більших розмірів, як звичайні дома, й улажені куди краще та виставніше. На жаль, з цих будов нічого не залишилося до наших часів. Але голяндський маляр Авраам фан Вестерфельд, що довгий час був у Києві 1651. р., мав ще нагоду бачити руїни різних давніх будов і старанно їх змалював. З його рисунків бачимо, які просторі й величаві були ці невідомі нам терени, які могутні мури там підносилися, які вели переходи й коломнади. У княжих будинках помости бували укладені з глиняних, полив'яних плиток різної краски, так що поміст виглядав, як барвистий килим. Деколи й стіни прикрашували таким способом або їх розмальовували. Одвірки були різьблені або спираліся на різьблених стовпах. Довкола терему йшли сади й огороди. У Києві біля старого княжого двора стояли колісь статуї Перуна та інших богів. При княжому теремі в Галичі були переходи зі сходами, з яких можна було оглядати цілу околицю. Будинок, де жила княжа прибічна сторожа, дружина, або «гридь», звався гридниця. Вязниці, де тримали злочинців і бранців, називали порубами.

Побіч мешкального дому стояли господарські будинки, кліти, клітнини. Для худоби служили скотниці, хліви, кошари. Стоги збіжжя стояли на гумні. Зерно складали в житниці у сусіки. Коморги звалася бретьницею. Напої ховали в пивницях — погребях і медушах. Будинки, де переховували всякі інші запаси, мали назву амбарів. При багатших господарствах містилася окрема лазня, баня або мовниця.

Жіночі прикраси зі срібла і міді, з мсгил Наддніпрянщини.

Зі збірки Ханенка.

- 276 — Бронзова пгличка.
 283 — Мідяний гребінець.
 379, 380 — Прикраси до волосся.
 623, 624 — Срібні ланцюжки.
 911, 912 — Прикраси до ушей.
 1067, 1068 — Бранзолети.

Воду брали з колодязя. В Холмі князь Данило велів викопати студенець завглибшки 35 сяжнів.

Отже назверх садиба заможної людини виглядала тоді багато й різнородно. Проте, коли ввійти до самої хати, гам можна було ще бачити незвичайну простоту й невибагливість. Внутрішня обстановка дому збагачувалася дуже повільно й не уявляла собою надзвичайної розкоші.

Звичайні предмети, які стрічаємо в тодішній кімнаті — це простий стіл, лава — скам'я, яка-небудь скриня — лар або коробиця. От і весь добуток.

Стільці стрічаємо ще рідко й тільки в багатших домах, нпр., у князів. Коли 1152. р. Ярослав Осмомисл приймав київського посла боярина Петра — «поставили Петрові стілець і він сів». В Житті Бориса й Гліба бачимо цікаву картину стільця, — з ніжками навхрест, ніби стільчик, який можна складати. Ліжко — ложе, одр, кровать — належало ще до розкоші багатих людей. Бідні лягали на рогожі й накривалися рубом, простим полотном. Постіль бувала різна. Волинський князь Володимир Василькович мав у ліжку просту солому. В оповіданні про Лазаря ложе багача прикрашене слонесою костью, з перинами з паволоки, застелене м'якими покривалами з витканими узорами. Данило Заточник згадує покривала соболеві й подушки шовкові. Так певно виглядали спальні всіх за-

можних людей. Убогу обстанову хати прикрашували ще килимами – коврами, які розстиляли на лавах і помостах; столи накривали скатертями й обрусами, обшитими кружевом. До прикраси хати належали також ікони, які ставили на полицях, чи підставках. Така полиця звалася тябло.

Хату освітлювали восковими свічками, що стояли у свічниках. Заховалися до наших часів такі свічники, нераз по мистецьки оздоблені. Свічки виробляли ченці по монастирях. До освітлення уживали також олію. У незаможних людей зимою вистарчало певно світло з печі.

Одежа. Як обстановка хати визначалася простотою, таксамо невибагливий був тодішній одяг. Найбільше, мабуть, носили шкіряну одягу, бо ловецтво постачало доволі шкір і футер. Отже кожух, кізлини, овчини — це звичайне зимове убрання. Літом бідніші люди носили свити або котиги. Легкий плащ називається корзно, мятель або луда. Дальше згадуються ноговиці або гаша, при деякій одязі пояс, врешті сорочка або сорочиця. На ноги брали онуца або копитця, рід панчіх. Взуття було шкіряне: просте черевіє, прабошні чи порошні і кращі сапоги. У далеких лісах селяни носили лапті (личаки). На голову вбирали клобуки, шкіряні або плетені з вовни. Жінки завивали голови платками або убрусами.

Як виглядали різні частини одягу «простих» людей, про це не маємо ніяких певних відомостей. Можливо, що одяг нижчих верств мала такий самий крій, як убрання князів і бояр, тільки без всяких прикрас.

Княжі одяги маємо зображені на різних давніх картинах. Князі носили рід каптана, що сягав нижче колін, мав широку обшивку дслом, рукави були вузькі, також з обшивкою. Каптан перепоясували м'яким поясом, якого кінці звисали зпереду. На каптан накидали довгий плащ, без рукавів, зашнутий клямрою на правому плечі так, що права рука була свободна; краями плаща бігла широка обшивка. Матерія була різних барв: червона, синя, зелена, в усякі узори — квіти, зірки, птиці. Чоботи бували зелені, червоні й ин. Шапки носили з верхом круглим або гострим, обшиті кожушком.

Галицький літописець описує одяг князя Данила, коли він приїхав у гостину до угорського короля 1252. р.: «Сам він їхав поруч із королем за обичаєм руським: кінь під ним був напричуд гарний, сідло з паленого золота, стріли й шабля прикрашені золотом та иншим майстерством, аж дивно було, кожух з оловіра грецького, обшитий золотим плоским круживом і чоботи з зеленого сапюну.

Хлопець з топірцем.

з Кенігсберзького літопису.

Скляний посуд з розкопок у Наддніпрянщині.
Зі збірки Ханенка.

шиті золотом. Німців багато дивилося та дивувалося, а король йому сказав: «Не жалував би я дати й тисячу срібла за те, що ти прийшов обичаєм руським батьків твоїх». Отже це був немов національний український одяг князів того часу.

Княгині несли довгі каптани, підперезані поясом, з дуже широкими рукавами, зрізаними скісно. На каптан накидали хустку чи шаль, що спадав з плечей на груди, або носили плащі без рукавів, подібні до чоловічих. Голову завязували наміткою, на неї вбирали шапку без футряної обшивки, або високо підчісували волосся й поверх накладали щось в роді діядеми.

Зрештою, як і в нинішніх часах, люди радо приймали чужосторонні одяги, які приносила мода. Був час, коли тон завдавали східні народи, перси й араби, потім найсильніший був вплив Візантії, короткий час подобалися татарські одяги, врешті стали модні західні узори.

Треба ще завважити, як виглядала тодішня зачіска. З різних картин бачимо, що чоловіки (князі) носили досить велике волосся, вуса дещо пристрижені й невеликі бороди. Тільки в князів старшого віку бороди були довші. Але на інших рисунках лица є цілком без заросту, — не знати, чи вони означають молодих людей, чи може вуса й бороди були голені. Грецький письменник Лев Діакон, описуючи Святослава Ігоровича, каже, що він мав голену бороду.

густі й довгі вуса, голову цілком обголену, тільки з одного боку висів чуб, що означало значний рід.

Пожива. Господарська продукція княжих часів мала інший характер, як сьогодні, і це впливало також на те, як люди відживлювалися. Головна різниця в їді тодішніх людей і нашої була та, що тоді багато вживали дичини. У колишніх пушах було так багато всякої звірини, що кожний міг подостатком вживати мяса, якого забажав. Перед воєнним походом князі улажували окремі лови на те, щоб приспособити дичину для війська. Князь Данило під час походу полював в околицях Грубешова сам на дикі кабани, щоб мати чим прожити вояків. Іли мясо всякої грубої звірини, тільки деякі дрібні звірі уважалися «нечистими», нпр., лисиці, вивірки, бобрин, хомяки й інші. Пізніше домашня худоба поширилася всюди, й люди почали вживати більше її мяса. Іли говядину (волоvinу), телятину, вєпровину, баранину й ин. Згадується також свиняче сало. За прикладом степовиків, жилилися також кониною, хоч рідко. Літописець згадує, що князь Святослав Хоробрий їв кінське мясо, а в його війську, по нещасливім болгарськїм поході, настав такий голод, що навіть за конячу голову платили дорого. З домашньої й дикої птиці згадуються кури, гуси, голуби, лебеді, журавлі, тетереви, рябчики.

Дуже багато вживали риби, бо її була велика сила в озерах і ріках, а до того гострі релігійні приписи наказували часті пости. Черці ніколи не їли мяса, — їм дозволено було їсти тільки рибу. Раки, здається, не вважалися особливим присмаком. Була приповідка: «Не звір серед звірів їжак, не риба серед риб рак».

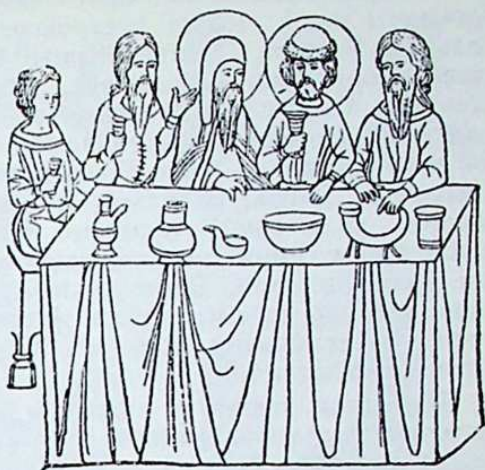
Пили молоко коров'яче й овече; кобиляче чорне молоко або кумуз, яке дуже смакувало кочовикам, у нас не прийалося. З молока робили сир, але про масло звісток не маємо. Споживали також яйця.

Зате далеко менше був поширений рoстинний харч. Як уже знаємо, городини було тоді небагато: ріпа, часник, цибуля, може огірки, з стручкових рослин горох, біб, сочевиця, — зрештою, згадується загально зілля. Під час голоду їли лободу. У Патеріку читаємо, що перший почав це чернець Прохор: «збирав лободу, своїми руками перетирав, робив собі хліб і так живився; один чоловік побачив це й почав збирати лободу для себе й своїх домашніх і так прогодувалися в голодний час». Улюбленою стравою була сочевиця, з якої прилажували сочиво. Знаємо також пшоно або ягли і взагалі кашу.

Як приправляли різну їду, про це є мало звісток. Знаємо тільки те, що мясо варили в казані або пекли. Святослав під час походу тоненько різав мясо і припікав його на вогні. Як приправа до страв уживаєся часник, кріп, чебрець. Зі сходу переїняли також перець та імбір, але, очевидно, тільки в кухні багатіїв. Пісні страви мастили деревляним маслом, тобто рoстинним олієм.

Зерно мололи на ручних жорнах. Муку заливали окропом, подавали квас, місили тісто й пекли в печі. Печерський Патерик оповідає, як за святого Теодосія біси робили ченцям збитки: «то муку розсипали, то квас, приготовлений на печення хліба, розливали». Найбільше пекли житній хліб, бідні уживали також вівсяного

Князь з духовенством і дружиною
при бенкеті.
З життя Бориса і Гліба.

хліба. Хліби бували великі, ковриги, або малі коврижки; звідти пішла назва коржик. На бенкетах печиво було вибагливіше — пекли булки й тіста: «хліби дуже чисті, інші з медом та маком». Згадуються вже й пироги.

З напоїв здавна знали кисіль: муку розмішували у воді на ціж, варили її й підливали сить — мід, розведений водою. Про це оповідає літопис з тої нагоди, коли мешканці Білгорода під Києвом здурили печенігів, що їх облягали: наробили багато кисілю, повставляли бочками у криниці й удавали, немов то їх сама земля живить.

Улюбленим трунком був питний мід, давній словянський присмак. Але прироблювали також мід з перцем. Пиво робили з меленого солоду й хмелю. Серед заможних людей досить вживали вина, яке привозили з грецьких країн.

Діти. Серед простої, невибагливої обстанови плинуло життя давньої людини, — від дитячих років до старости й смерти.

При народинах дитини еднали разом давні словянські звичаї з християнськими обрядами. З життя Теодосія Печерського знаємо, що у восьмий день по народженні несли дитину до священника, «да імя дітищу нарекуть». Самі ж хрестини відбувалися, як дитині минуло сорок днів. Були два роди хрещення: дитину або занурювали у воді, або поливали. Цей другий обряд строгі обрядовці уважали латинським. При хрестинах були хрестні батьки або куми. Згадуються при тому хрестні ризи й вінець. Дитині давали часто імення когось значнішого з рідні, найчастіше брали дідове імя. Князі діставали два імена, одно церковне, друге княже або мирське. Церковні імена брали з грецького календаря, світські — це були словянські народні імена або зісловянщені норманські. Бояри й усе інше населення мали мабуть тільки одно імя.

Найбільш поширені зі словянських і зісловянщених імен для чоловіків були такі: Борис, Брячислав, Вишеслав, Володар, Володимир, Володислав, Воротислав, Всеволод, Всеслав, Вячеслав, Гліб, Жирослав, Ігор, Ізяслав, Мирослав, Олег, Радослав, Ратибор, Ростис-

слав, Юрик, Святополк, Святослав, Станислав, Судислав, Ярополк, Ярослав і інші. Рідше зустрічаються: Милоніг, Переніг, Вишата, Славята, Милята, Путята. Жіночі словянські імена бували: Верхуслава, Горислава, Гремислава, Доброніга, Звенислава, Предслава, Сбислава, Святослава та інші. Але вживалися також чужі імена у незміненому вигляді, як норманські: Інґвар, Інґеборґа, Малфріда; литовське — Шварно й ин. Рідко приходять імена у здрібненому виді: Степанець, Янець, Василько, Володимирко, а жіноче Янка (Анна), таксамо, як і грубі: Кузмище, Петрило, Радило. Щоб відрізнити особи з тим самим іменням, зазначували імя батька: Іван Жирославич, Іван Вишатач, Всеволодківна, Ярославна, тощо. Родових прізвищ не було зовсім; деколи тільки стрічаємо прозвіська індивідуальні, як от боярин Вячеслав Товстий, князь Всеволод Чермний, Мстислав Удатний.

Народина дитини у княжому роді святкували деколи особливо святочно: батько на памятку фундував церкву, малий княжич діставав на власність город і т. п. Також святочно обходили іменини. Діти виховувалися під доглядом батьків, чи рідні. Деколи при дитині була кормилиця, нянька чи мамка; при молодих княжатах бував окремий кормилець, боярин, що опікувався князем і привчав його до лицарських вправ і обовязків. Як хлопець покінчив три роки, робили йому постриги — підстригали волосся. Тоді ж уперше садили його на коня — на княжих дворах, це теж було неабияке свято.

Діти багатих батьків відрізнялися від своїх однолітків одягом. Мати малого Теодосія наказувала синові «одягатися в убрання світле і так ходити з своїми ровесниками на ігри».

Подружжя. У найдавніші часи подружжя у словян мало форму «умикання», тобто викрадання дівчини: юнак нападав на дівчино й брав її силою або викрадав по-тайно, підступом. Нераз таке уведення було умовлене з дівчиною: молодь збиралася на вечерицях, що відбувалися на полі між двома селами, і там порозумівалася між собою. Найдавніший наш літопис так оповідає про це: «Деревляни жили обичаєм звірів, жили по худобячому, убивали один одного, їли все нечисте, й шлюбу у них не було, але викрадали дівчат біля води. А радимичі, вятичі й сіверяни той сам обичай мали: жили в лісі, як всякий звір, їли все нечисте, не знали сорому перед батьками й невістками. І шлюбів не було у них, тільки ігрища між селами; сходилися на ігрища, на танки та на всякі бісові пісні й тут викрадали собі жінок, хто з котрою по-

Привітання.

З Кеніґсберзького літопису.

Глиняні фігурки з розкешк у Києві.

Зі збірки Ханенка. Це мабуть діточі ляльки, — дуже подібні до глиняних фігурок наших часів.

розумівся; мали ж по деї й по три жінки».

Сліди цього давнього «умикання» заховалися ще дотепер у деяких сторонах у весільному обряді. Виправа молодого по дівчину має вигляд воєнного походу. Бояри молодого ніби то нападають на рід дівчини, обступають хату довкола:

Кіньми грають, двір рубають,
Шабельками витинають,
Марусі шукають...

Дівчина не дається, рід борониться, аж згодом починають миритися.

Духовенство виступало гостро проти звичаю викрадати дізчата; також князі за «умикання» назначали високі кари: коли хто викрав доньку більшого боярина, платив дівчині «за сором» 5 гривен золота і стільки ж на церкву; за біднішу дівчину була оплата одна гривня. Але у деяких місцях цей звичай заховався ще в пізніших часах.

У культурніших племен вже в давні часи настала інша форма шлюбу — через купно. «Поляни», каже літописець, «мали обичай тихий і спокійний, знали сором перед невістками й сестрами й матерями своїми і мали шлюбні обичаї: жених не ходив силою по дівчину, але приводили її вечером, а другого дня приносили те, що давали за нею». Про подружжя жених умовлявся з батьками дівчини й давав за неї оплату, віно. Цей обичай знаємо навіть із

Народні ігрища.
З Келігберзького літопису.

чає синам уставати раненько, вдосвіта: «Нехай не застане вас сонце на постелі — так робив мій батько блаженний і всі добрі мужі». Князь вислухував утрєню ще перед сходом сонця. По ранішнім богослуженні був сніданок, заутрок. Далі князь сідав до ради, «думати з дружиною», або відбувати суд, «людей оправлювати». У вільному часі вибирався на лови або переїхатися, «поїздити». У полудень, чи може дещо перед полуднем, був обід. В саме полудне лягали переспатися: «Спати вполудне присудив Бог, у той час відпочиває і звір, і птиці, і люди» — каже Мономах. Пополуднева перекуска звалася ужина, вечером приходила вечеря. Перед вечером деколи слухали вечірні. Пора, в якій лягали спати, звалася влягомо, це було по заході сонця. Ніччю побожний Мономах деколи вставав помолитися, або хоч ударити поклін.

Добрий господар сам доглядав свого господарства. «В домі своїм не лінуйтеся» — каже Мономах синам, «а всього доглядайте, не здавайтеся на тивуна, ні на отрока, щоб не наслідилися з вас ті, що до вас приходять, з дому вашого й обіду вашого». Про себе князь оповідає: «Що мав зробити отрок мій, це я сам робив, трудився на війні й на ловах, вночі й удень, на спеці й на зимні, не давав собі спочинку. Не здавався я на посадників, ні на биричів, сам робив, що було потрібне, весь лад в домі своїм сам утримував. І над ловчими ловчий порядок я утримував, і над конюхами, і над соколами та яструбами».

Але таксамо радо веселилися й уживали життя. Обіди й бенкети відбувалися з різних нагод: на княжі зїзди, церковні празники, весілля, імянини. Слово про багача й Лазаря так описує бенкет багача: «При обіді стояло багато посуду золотого й срібного, великі срібні позолочені чаші, кубки і чарки. Було багато різних страв: тетереви, гуси, лебеді, журавлі, рябці, голуби, кури, зайці, оленина, вепровина, телятина, воловина, всякі напитки: вино, мід чистий і варений з перцем, квас. Пили до пізньої ночі, з гусями й дудками, була велика забава з приятелями і сміхунами, танки, співи, всяка огида. Багато кухарів трудилося, обливаючися потом, слуги бігали, носячи тарілки, інші обережно махали віялами для прохолоди, інші тримали срібні умивальниці, інші посуд з гарячою водою, інші пляшки з вином...» На одній картині в Життю Бориса й Гліба бачимо, як виглядав стіл, заставлений до бенкету: застелений скатертю до самої землі, з дзбанками, мисками, чарками та іншим посудом.

Володимир Великий дуже любив такі пири і владжував їх

у кожний більший празник. Як святив нову церкву у Василеві (Васильків коло Києва), «стеорив празник великий, паварив 300 мір меду і призвав бояр своїх і посадників, старшин із усіх городів і людей багато і роздав убогим 300 гривень. Празникував князь вісім днів». І про пізніших князів часто читаємо, що «була любов велика між ними по три дні», «честь велика», «обід сильний». По такому бенкеті господар роздавав гостям цінні дарунки. Мономах згадує: «Запросив я батька на обід у Чернигові на Красному дворі й дав батькові 300 гривен золота». «Юрій казав уладити обід сильний і стеорив честь велику і дав Святославу дари многі». В дарунку давали золото, срібло, дорогі одяги й матерії, також расові коні або рідких звірів, нпр., один князь дарував своєму своякові парда.

На прийомах і гостинах розважали себе всякими оповіданнями, казками, анекдотами, приповідками. Різні перекази, які записав автор найдавнішого літопису, як про смерть Олега, боротьбу хлопця з печеніжином, білгородський кисіль — взяті просто з уст оповідачів. Деякі з них мають гумористичну закраску, як, нпр., анекдот про піщанців, що втікали перед «вовчим хвостом», — воеводою Вуефастом. Нераз слухали й оповідань побожного змісту і радо гостили черців та духовників. Були вже відомі й деякі товариські гри, — у могилах того часу віднайдено шахи й кістки до гри.

У товариських зв'язках виробився свого роду етикет, досить нескладний, але його все дуже пильнували. Київський князь Святополк запрошує Василька Ростиславича словами: «Якщо не хочеш чекати до моїх імянин, то прийди сьогодні, поздоровиш мене і посидимо всі». Як приходять значний гість, господар виходить йому назустріч, ідуть до кімнати й сідають. Боярин, присланий послом до князя, кланяється йому до землі й каже: «Брат кланяється тобі». Князь просить його сідати. По хвилині розмови з гостем господар каже: «Та поспідай, брате». Гість погоджується. Господар каже: «Посидіть ви тут, а я піду, приготую». Частувалися зі словами: «Княже, хочу до тебе пити!», або: «Куме, випиймо!» Деколи господар пив половину чаші, другу половину давав гостеві. Пили також «на здоровля».

На давній чаші з 1151. р. є напис: «Хто з неї пє, тому на здоровля».

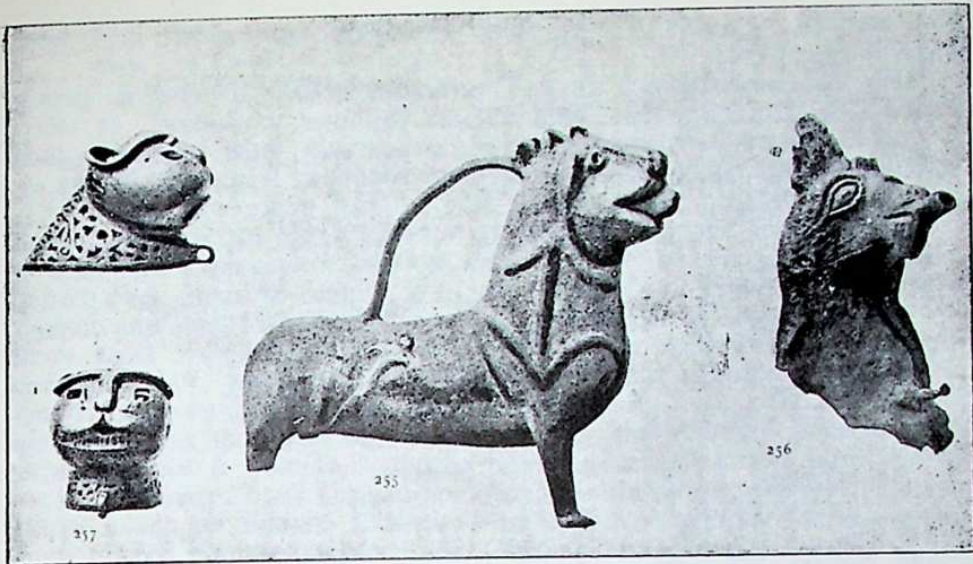
На бенкетах пили багато й радо. Літописець переказує приповідку Володимира Великого: «Руси радість є пити, без того не можемо жити!». Стрічаємо згадки, що на бенкеті були шумні від вина, або як гостя, що вертався з прийому, «розняв хміль по доросі». Насміхалися з п'яних: «В кого очі сині? У п'яниці! В кого оханья велике? У п'яниці!».

У гнізі не перебирали в словах; ляляли собакою: «збрехав ти, як пес», не жалували навіть всякого «срамословія».

Малпа.

Гумористичний ри-улок з Кешіґсерзького літопису.

Бронзові умивальниці у виді звірів, з розкопок у Києві і Чернігові.
Зі збірки Ханенка.

Ігри, танки, музика. З нагоди всяких свят і інших нагод відбувалися також різні ігри й танки. Це був давній словянський звичай: «Сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні» — оповідає літописець про давні народні забави. На такі веселі сходи були призначені окремі витоптані майдани, що також звалися ігрищами: «Ігрища втолочені й людей велика сила, що починають пхати один одного» — нарікає один проповідник. А втім ігри відбувалися й на вулицях, і вже в ті часи вулиця означає народню забаву, таксамо, як повечерниця — теперішні вечерниці. Як виглядали ці ігри, про це знаємо небагато.

Стара забава — це боротьба, змагання за силу двох чоловіків. «Не зброєю биймося, а боротьбою» — кличе касозький ватажок Редедя до двобою князя Мстислава. Про боротьбу силача Кожемяки з печеніжином читаємо: «І розмірили місце між обома полками, і пустилися один на одного, і хопилися, і почали кріпко держатися»... Пізніше поширилися лицарські змагання ігри на західній лад.

Танок, плясання, був відомий усюди. Танцювали при різних нагодах: «на бенкетах і на весіллях, на вечерницях, і на ігрищах, і на вулицях» — перечисляє Кирило Турівський. З давніх часів часів походив також звичай танцювати під час народніх свят, нпр., під Івана Купала. «Гріх танцювати на русаліях» — остерігає проповідник.

Танки йшли під музику. «Візьміть сопілки, бубни і гуслі й ударяйте, Ісакій буде нам танцювати» — кличуть біси, що спокушують черця.

Музичні інструменти були досить різnorodні. Передусім згадуються бубни й труби; далі якісь роди сопілок чи флетів — сопіль і пищаль; свиріль — інструмент, що складається з кіль-

кох сопілок; гуслі — інструмент, подібний до гарфи; невідомий з вигляду орган.

На дворі київського князя Святослава (1073—1076) була різнородна орхестра; ігумен Теодосій, як увійшов у кімнату, де сидів князь, «побачив багатьох, що грали перед ним; одні гусяльні голоси подавали, інші музичійськими звуками голосили, інші органамими, — і так усі грали і веселилися, як є обичай перед князем».

В народніх іграх участь також фахові мистці, що носили різні назви: гудець — це разом музика, й співак; плясець — танцюрист; півець — співак. Були й окремі музики: свирець, або свирильник, сопільник, трубник. Загально цих народніх артистів називали ігрцями, або скоморохами. Вони мали велику популярність серед народу. «Як плясці, або гудці, або хто инший закличе на ігрище, або на яке зборище ідолське, то всі туди біжать, радуючися». Тому суворі проповідники не мали слів догани цим весельчакам. «Діявол обдурює такими й иншими обичаями, всякими хитрощами переваблює нас від Бога: трубами і скоморохами, гусялями й русаліями». «Гудця й свирця не вводи в дїм глуму ради». «Як іграють русалії, або скоморохи, або пяниці кличуть, або яке зборище ідолських ігор, — ти в гої час перебудь дома». «Коли бачиш, що хто танцює, і грає, і пісні бісовські співає — зідхни...»

Відколи поширилося християнство, розвинувся на Україні церковний спів, що стояв під візантійським та болгарським впливами. Маємо свідочтва, що на цьому полі являлися й співаки-артисти. Так, під 1137. р. літописець записує, що смоленським єпископом став Мануїло «півець добрий», що прийшов був із Греції. В Перемишлі 1241. р. згадується «словутній півець Митуса», що з гордошів не хотів служити князеві Данилові.

Похорони. Здавна в словян були два роди похоронів: або паляли небіжчика на кострі, або хоронили в землі. Давній обряд палення задержався довше тільки у малокультурних околицях. Літопис з XI. в. описує його так: «Як хто вмер, відправили три з ну пад ним, потім робили колоду велику, клали на колоду мерця й паляли. Потім збирали кости і вкладали у малу посудину й ставили на стовпі при дорогах, як це роблять вятичі й тепер». Частіше хоронили померших у землі. Про обряд поминок літописець оповідає докладніше при війні Ольги з деревлянами. «Ольга вислала до деревлян, наказуючи так: «Це вже йду до вас, приготуйте меди многі в городі, де ви вбили чоловіка мого, поплачу над гробом його й зроблю тризну чоловікові своєму». Вони, як це почувли, звезли меди многі й зварили. Ольга узяла небагато дружини й, легко йдучи, прийшла до гробу його, і плакала по чоловікові своєму, і наказала людям своїм насипати могилу велику, і, як насипали, веліла робити тризну. Потім сіли деревляни пити й наказала Ольга слугам своїм служити їм».

У християнських часах давні звичаї перемішалися з новими. Почувши смерть, той, хто вмирав, робив заповіт і роздавав майно родні, а нераз церквам, монастирям і бідним. Так, галицький князь Ярослав Осмомисл перед смертю запросив на свій двір бояр і духовенство та «всіх убогих, і сильних, і слабих, гостив три дні

Князь Ігор складає жертву богам.
З Кошигберзького літопису.

й наказав роздавати всякі дорогоцінності — і продовж трьох днів не змогли всього роздати»...

Був також звичай, що перед смертю постригалися в черці. Нераз навіть визначні князі приймали чернецтво. Тіло мерця обмивали й прятали, тобто прибирали; княже тіло загортали у килим або іншу дорогу тканину, «оксамит з круживом». При мерці світили свічки. При тілі князя ставили спис, а може й іншу зброю; слуги ходили в чорних одягах. До могили везли тіло старовинним звичаєм на саях, навіть серед літа; тому слова «на саях сидіти» означали — бути близько до смерті. При великих похоронах ішло духовенство, черці, в ризах, з свічками, з піснями. За князем ішла дружина, несли зброю, вели княжі коні. Жінка, діти чи рідня померлого плакали, тобто голосили, оплакували його смерть.

У літописах заховалися зразки таких голосінь, нпр., при описі похоронів володимирського князя Володимира Васильковича: «Княгиня його безнастанно плакала, стоячи коло гробу, сльози з себе виливала, як воду, так співаючи-приказуючи: «Царю мій благий, кроткий, смиренний, правдивий! Воістину наречено тобі на хрещені імя Іван, всею добротою подібний ти йому: багато зла дізнав ти від своїх свояків, а не бачила я тебе, господине мій, ніколи лихим на них, ніколи не відплачувався ти лихим за лихе, але на Бога все покладав і проводив». Найбільше ж плакали по ньому визначніші мужі володимирські, кажучи: «Добре б нам з тобою померти, господине, що створив таку свободу, як і дід твій Роман, освободивши нас від усіх кривд; ти, господине, взяв його за приклад і пішов дорогою діда свого; тепер же, господине, вже більше не можемо тебе оглядати, вже зайшло сонце наше, осталися ми всі в біді...»

Мерця клали в могилу в деревляній домовині, корсті, або у камяній раці, і гріб замазували. Рідня деколи відвідувала могилу і ставила на ній свічки в пам'ять небіжчика.

4. Віра й церква.

Словянські вірування. У духовному житті давньої України найважливішою подією було прийняття християнства. Разом із християнською вірою прийшли основні зміни в цілому світогляді й щоденному житті громадянства.

Про давні словянські вірування дійшли до нас дуже неповні й неточні відомости. Грецькі й римські письменники, що цікавилися Словянщиною, небагато переказали нам про релігійні погляди наших предків. Так Прокопій писав про словян: «Вони признають за пана всіх єдиного бога, що посилає блискавку, і йому жертвують корови й усяку худобу. Не визнають призначення й не вірять, щоб воно мало якусь силу над людьми. Як хто має перед собою очевидну смерть, чи у слабости, чи на війні, обіцяє за своє життя, якщо не загине, жертву богові й, як врятується, дає обіцяне й думає, що цею жертвою врятував собі життя. Вони поклоняються річкам, німфам, деяким іншим божествам, жертвують їм усячину та з цих жертв собі ворожать».

В наших джерелах найвищий бог виступає під різними назвами, як: Перун, бог громів, Хорс — сонце, Сварог — вогонь, Дажбог — податель добра. Поклонялися також Волосові, богові багатства й худоби, Стрибогові, богові вітрів. Імен інших божеств не знаємо. Також не знати напевно, коїрі з цих богів були здавна словянські, а котрих словяни прийняли від інших народів. Так, нпр., Перун — це може германський Донар, що прийшов до словян від варягів. Таксамо Хорс — мабуть божество, прийняте від іранців. Багато було різних другорядних божеств, яких назви дотепер ще залишилися в народній пам'яті, як русалки, мавки, водяники, лісовики, домовики й інші.

Жертви богам приносили на різних місцях. В особливій пошані були деякі річки, болота, колодязі. Жертвували також в галях, під старими деревами, при вогнищі, під оборогом. Купці, що щасливо переправлялися через Дніпрові пороги, спинялися на острові Хортиці і там під старезним дубом складали в жертві хліб і мясо, а деколи й птиці, при чому кидали жереб, чи зарізати їх, чи пустити живими. Коли купець приїздив на торг, жертвував богам знову хліб, мясо, молоко, цибулю, всякі напитки й просив божества допомогти йому в торговлі. Як торг ішов тяжко, він повторював жертви й приходив з поклоном і дарунками також до менших богів. Як усе випродав, дякував богам, забивав у жертву кілька штук худоби, частину роздавав убогим, а решту приносив ідолам. Селянин підчас жнив підіймав до неба корець із просом і казав: «Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер подостатком...»

Окремих святинь наші предки, скільки знаємо, не мали. Також не багато було фігуральних зображень богів. У Києві тільки перед княжим двором стояли статуї головних божеств: Перун був із дерева з срібною головою та золотими вусами. Словяни не мали також окремих жерців, кожний складав жертви сам. Але у великій шанобі були знахорі й чарівники, що лікували людей і займалися ворожбою. Знали їх під різними назвами, як волхви, кудесни-

Похорони.

З життя Бориса і Гліба. Замітні одяги духовенства і світських людей.

ки, потворники, обавники, наузники, відуни, ворожбити, зілійники. Ворожили й пророчили не тільки чоловіки, але й, і то переважно, жінки: «багато волхвують жінки чародійством і отрутою й іншими бісовськими хитрощами». Деколи волхви бралися за широкі віщування. Так, у Києві 1071. р. один волхв пророчив, що «на п'яте літо Дніпро потече назад і землі перейдуть на інші місця, що грецька земля стане на місце руської, руська на місце грецької, й інші землі переміняться, — і несвідомі слухали його». Але й у щоденному житті було багато різних пересудів і вірувань: «Вірять у зустріч, у чихання, у полаз, у птичі голоси й у ворожбу» — оповідає Кирило Турівський. Вірили в те, що недобре зустріти по дорозі чорноризця; що як кінь спотикнеться — це віщує лихо; що є лукаві дні. Останки цих вірувань і дотепер стрічаємо в народі.

У народніх обрядах заховалися також спомини давніх словянських свят і злучених з ними обрядів. Прихід весни вітали веснянками й весняними іграми, в яких прославляли поворот сонця й розцвіт природи. Це свято злилося пізніше з християнським великоднем і зеленими святами. Русальний тиждень був присвячений русалкам, що тоді виходили з води й гуляли по берегах. У цьому часі святкували також мертвецький великдень, присвячений пам'яті померлих предків. Свято Купайла, що зійшлося з днем св. Івана — це ніч чарів, коли цвіте папороть, можна бачити заховані скарби й зрозуміти мову звірят. Молодь плела вінки, розкладала вогонь, виводила довкола нього танки, перескакувала через вогонь сама й переганяла через нього худобу, щоб забезпечити

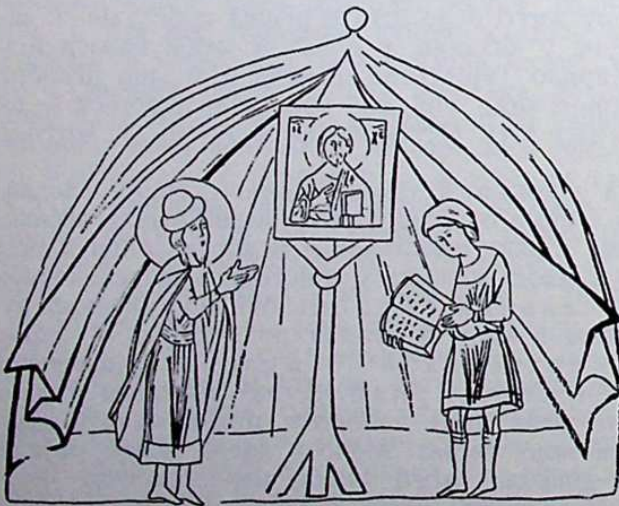
її перед чарами. Під осінь приходило свято Коструба, прощання літа, підчас якого ховали ляльку, що зображувала смерть.

Ідея посмертного життя була невірובлена й неясна. Позагробовий світ уявляли собі, як рай чи вирій, гарний сад, де щасливо проживали праведники по смерті. Вони продовжували там земне життя й тому до могили давали мерцям поживу та різномодні ужиткові речі. Люди, що жили лихим життям, мали бути прокляті по смерті й стати рабами на цілу вічність.

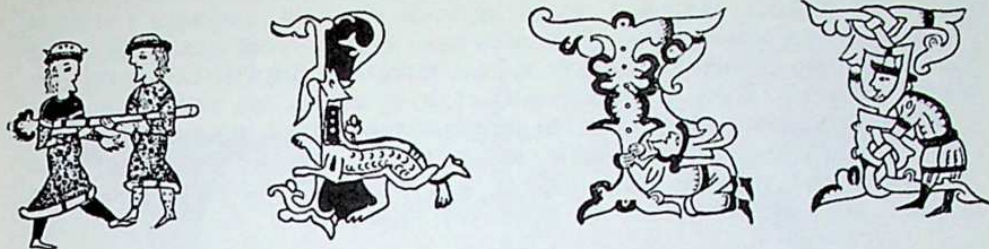
Початки християнства. Християнство поширювалося на Україні ще задовго перед Володимиром Великим. Вже коло 860. р. мали немов би охреститися князі Аскольд і Дир, що ходили великим походом на Царгород. Українське населення не противилося християнській вірі: «Коли хто хотів хреститися, не боронили йому, а тільки глузували». Вже за Ігоря 944. р. стояла в Києві церква св. Іллі, й частина княжої дружини була християнська. Ігорева жінка Ольга також прийняла християнство, але не могла приєднати до нової віри сина Святослава: «Моя дружина буде сміятися з цього» — відповідав молодий князь.

Володимир Великий не тільки сам прийняв християнство, але й старався зробити його вірою цілої держави. За наказом князя всі без виїмку мусіли хреститися: «Як хто завтра не явиться на ріці, багатий чи вбогий, бідний чи робітник, буде мені ворогом». У дальших околицях ширили княжу віру з іще більшою рішучістю: «Путята хрегив мечем, а Добриня вогнем» — таку приповідку склали про Володимирових воевод.

У перших часах дуже пильно нищили всюди ідолів давньої віри. «Це не боги, а дерево» — повчав варяг-християнин, — «сьогодні є, а завтра гниє; не їдять, не пють, не говорять, а зроблені вони руками з дерева. А Бог, якому служать греки, є один, що створив небо й землю, зорі, і місяць, і сонце, і людину, і дав їй жити на землі. А ті боги, що зробили? — самі вони вироблені!» Володимир у перший день по хрещенні наказав ідолів скидати, рубати

Князь молиться перед похідною іконою у шатрі. З життя Бориса і Гліба.

Ініціали з рукописів княжої доби.

З т. зв. Академічного Євангелія.

й палити. Статую Перуна привязали коневі до хвоста й тягнули до Дніпра, — дванадцять чоловік било його залізом. Кинули фігуру до ріки й князь наказав: «Як де пристане, відбивайте його від берега, аж перейде пороги, — тоді лишть його». І Перун поплив Дніпром і затримався далеко за порогами, на місці, що звалося пізніше Перунова ринь.

На місцях, де стояли ідоли богів, побудували християнські церкви або божниці, як їх деколи називали. Краса й велич нових святинь поволі затирала пам'ять про давню, просту віру.

Проповідники християнства спочатку були чужинці, греки або болгари. Деколи це були крайні аскети, що самим виглядом своїм викликували тривогу, як, нпр., митрополит Іван Скопец, що приїхав із Царгорода 1089. р.: «як побачили люди, сказали: це мерлець прийшов!» Пізніше духовенство почали добирати з місцевих людей, зі шкіл, які заснували Володимир Великий і Ярослав Мудрий. Перший митрополит з місцевого роду був Іларіон, славний проповідник і надворний священик Ярослава Мудрого, висвячений 1051. р. Вдруге, без порозуміння з Царгородом, висвятили на митрополита Клима Смолятича 1147. р. Це теж був учений «книжник і філософ». Собор єпископів посвятив його головою св. Климентія, мощами, що в Києві були у великій пошані. Це були спроби визволити українську церкву зпід прямого впливу Візантії. Але пізніше царгородський патріархат відновив своє право присилати митрополитів до Києва.

В ці часи при церкві жив не тільки сам священик, але й численний церковний причет. Це були всі ті люди, що або повнили при церкві якісь обов'язки, або церква прийняла їх під свій захист. Називали їх також церковними людьми. Вони не підлягали світському судові, а судив їх єпископ. В церковному уставі Володимира Великого читаємо: «А це церковні люди: ігумен, піп, диякон, попада й хто в крилосі, ігуменя, чернець, черниця, проскурниця, паломник, лічець, прощеник, задушний чоловік, сторонник, сліпець, хромець, — монастирі, шпиталі, гостинниці, притулки для подорожніх...» Проскурниця пекла просфори для церковної потреби; найчастіше це була попада-вдовиця по попереднім пароху. Задушні люди — це невільники, даровані церкві побожними добродіями за спасення душі; прощеники — ті, що добули прощення; паломники — прочани до Святої землі, що верталися з пальмовим гиллям.

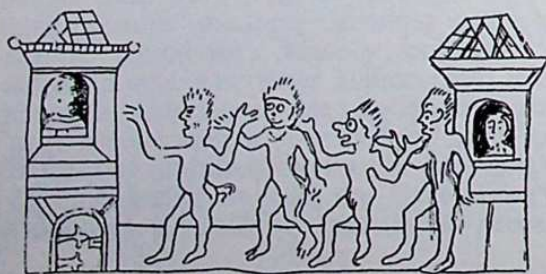
Духовні чини часто переходили з роду в рід і утримувалися

в тих самих родинах: священниці сини ставали також священиками. Попович, що не вчився і не висвятився на попа, лишався із гоєм, людиною без становища. Для нижчого духовенства вимагали невеликої освіти, звичайно вміння тільки читати й писати та знати церковні обряди. Тому й моральний стан духовенства, особливо сільського, був невисокий: «Багато попів визначається незнанням і грубістю, не дають правим шляхом ходити і самі не ходять» — жалується один проповідник. «Чував я й те, що деякі попи повдовіли молоді й поженилися, а не покинули попівства».

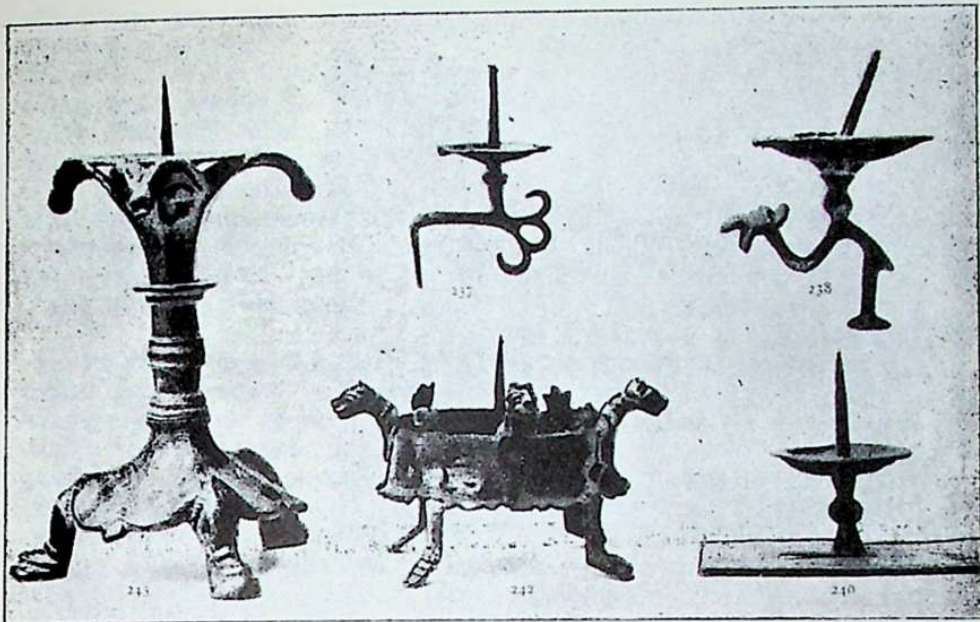
Манастирі. Що християнська наука стала близька й зрозуміла народові, в цьому була велика заслуга манастирів. Головним огнищем чернецтва на Україні був Печерський монастир під Києвом. Засновником його був чернець Антоній, родом з Любеча, що прийняв чернечий чин у славному грецькому монастирі на Атоні й за порадою тамошнього ігумена виїхав на Україну, щоб насадити тут монастирське життя. Він поселився у невеликій печері серед лісу над Дніпром, що її викопав побожний Іларіон, пізніший митрополит, який туди заходив на молитви. Антоній «почав жити тут, молився Богові, їв сухий хліб і то раз на день, води в міру вживав і копав печеру, не даючи собі спочинку, вдень і вночі, перебуваючи в трудах, без сну, на молитвах». Побачили його добрі люди, стали приходити до нього й приносити все потрібне та просили в нього благословення. Зібралось коло нього дванадцять ченців і разом з ним викопали більшу печеру для церкви й келій. Пізніше Антоній назначив ченцям нового ігумена, а сам викопав собі окрему печеру й там докінчив життя.

Дальший розвиток монастиря — це заслуга ігумена Теодосія. Він був сином боярина з Василева і молоді літа прожив під опікою матері в Курську. Там учився під проводом якогось учителя, перейнявся побожним читанням і молодим хлопцем утік з дому та постригся в ченці в Антонія. За незвичайно праведне й побожне життя коло 1061 р. вибрали його ігуменом, не вважаючи на його молоді літа. Теодосій з великим запалом взявся організувати чернецтво. Увів у монастирське життя суворий грецький устав Теодора Студита й сам давав приклад, як виконувати чернечі обов'язки.

Манахи проживали в деревляних келіях, що самі собі ставили над печерами, кожний окремо. Всі мали за обов'язок безнастанно займатися працею. Самі вироблювали собі одіж з полотна чи вовни: свиту, мантію та клобук або кукіль. Самі займалися хліборобством і городництвом. Самі мололи збіжжя, пекли хліб і при-

Чорти на вулицях міста.
Фантастичний рисунок з Кенігс-
берзького літопису.

Бронзові свічники. з розкопок у Київщині.

Зі збірки Ханенка.

правляли всякі страви. На даний знак, як ударили в било або кляпало, збиралися разом на молитви.

Теодосій вів чернечу громаду енергійно, але незвичайно сердечно й тактовно. Вночі він обходив усі келії, щоб переконатися, чи ченці додержують уставу. Коли почув часом, що ченці зійшлися разом на розмову, недозволену вночі, рукою стукав у двері, щоб звернути їм увагу, а ранком кликав їх до себе, але не картав прямо, а тільки «здалека, притчами навчав». Сам ігумен своїми ділами давав ченцям приклад, як мають жити. Часто заходив до кухні й разом із пекарями місив тісто й пік хліб. Коли не було кому принести води, сам ішов по неї до криниці, сам рубав дрова, молот зерно, власними руками прях вовну. Теодосій давав також приклад незвичайної витривалості тіла. Слав дуже мало, ніч проводив на ручній праці й молитві. Коли хотів спати, не клався на ліжко, а тільки дрмав на стільці і потім знову ставав до молитви й поклонів. «Нераз, як було багато комах і комарів, уночі виходив над печеру, обнажував тіло своє до пояса й сидів, прядучи вовну і співаючи псалтир Давидову. Від безлічі комах і комарів його тіло було покріване і комашня їла тіло на ньому; отець наш Теодосій сидів нерухомо й не вставав із місця свого, доки не приходив час заутрені».

Під проводом Теодосія Печерський монастир зріс незвичайно — було вже в ньому сто ченців. Ченці добули собі велике значіння своєю трудячістю: монастирські роботи з вовни йшли на продаж до міста; розвинулося городництво й садівництво; вироблялися фахові копісти до переписування книг; були ченці-малярі; славилися монастирські лікарі. Але найбільше дбали манахи про аскетичні подвиги: «одні були на піст сильні, інші на неспанья, інші на

колінні поклони; одні постили що-день і що-два дні, другі їли хліб з водою, інші зілля варене, інші сирек». Печерський Патерик, книга святців, залюбки малює цілий ряд незвичайних подвижників. Дам'ян пресвітер продовж цілого життя не їв нічого, крім хліба й води. Князь Святоша, син чернігівського князя Давида, визначається незвичайною покорою, сповняв найтяжчу роботу в кухні й при воротах. Іван Затворник замкнувся в тісній печері, закував себе в залізні окови й так перебув тридцять літ; потім ще викопав собі яму й закопав себе аж по плечі. Другий затворник Ісакій убрав на себе волосяницю й на неї ще кізлячу шкіру, що присохла йому до тіла; він зачинився у тісній печері, завширшки чотири лікті, й перебував там на молитві й пості.

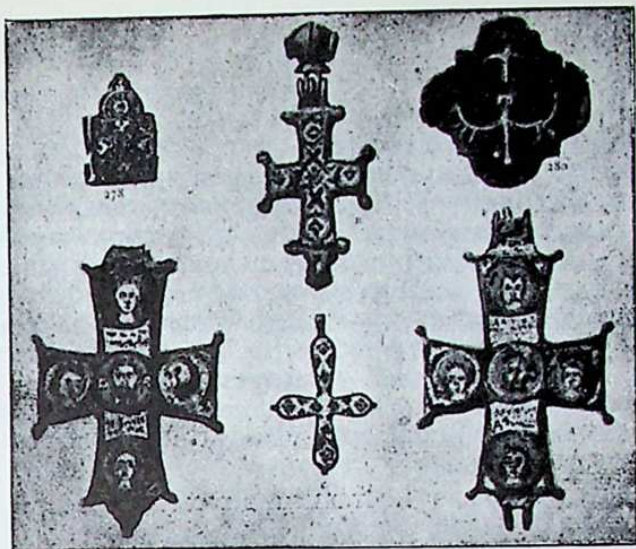
У своїх аскетичних змаганнях ченці мусіли вести безнастанну боротьбу із злими духами... «Біси навівають чорпориццям помисли й похоті лукаві» — казав Теодосій і нераз мусів виступати проти нечистої сили. Раз біси вселилися до монастирської кухні: розсипали муку, розливали квас, приготовлений на хліб, і робили інші збитки. Другим разом вони осіли в одному монастирському селі в хліві й не давали спокою худобі. Теодосій сам мусів зачинитися — раз у кухні, вдруге в хліві й довгими молитвами вигнав небажаних гостей. Біс прибирає різні постагі: являється, як ведмідь, то як лях, то як ангел, приходигь навіть в подобі Христа. Чернець Матвій, що мав дар ясновидіння, раз у церкві побачив діавола у виді ляха, в плащі, з квітками за пазухою, що звуться ліпок; він обходив довкола братію й кидав квітки го на того, го на цього; хто був слабій духом, той зараз виходив із церкви, йшов до келії й засипляв.

Страшний випадок притрапився побожному затворникові Ісакієві. Він сидів уночі в печері, загасивши свічку. Нараз засяло світло, й до нього підійшли два юнаки. Їх лица світилися, мов сонце, й вони сказали йому: «Ісакіє, ми ангели, а це іде до тебе Христос, — впади й поклонися йому!» Чернець забув перехреститися, встав і поклонився привидозі. Тоді біси закричали: «Ти вже наш, Ісакіє!» й увійшли в келію, посадили його й почали самі сидати біля нього, і була повна келія і вся вулиця печерська. Найстарший з бісів сказав: «Візьміть сопілки, бубни й гуслі, й ударяйте, Ісакій буде нам танцювати!» І вдарили в інструменти, почали з ним гратися, знущатися над ним і кинули ледве живого. Бідолашний чернець пролежав два роки слабій, без сили, без мови — аж поволі прийшов до свідомости й оповів свої переживання.

Християнське життя. Спроквола християнство просякло все життя одиниці й усього громадянства. Від уродин аж до могили церква опікувалася людиною. Віра й церковні обряди стали щирою, глибокою потребою всіх.

Побожні люди щоденно ходили до церкви на богослуження, або хоч ранком на утрєню, й під вечір на вечірню. Володимир Мономах дораджує навіть уночі встаги й ударити поклін: «Не забувайте цього, не лінуйтеся, бо цим нічним поклоном і співом людина перемагає діавола, і що вдень згрішить, тим йому все протиться». Таксамо й у дорозі: «Як на коні їздите і не маєте з ким до діла, як інших молитов не знаєте, «Господи помилуй» говорігь

Хрестики з няняних часів.
Зі збірки Ханенка.

безнастанно потайки; краща така молитва, ніж думати дурниці в до-розі». Ригористи веліли кожної години бити 12 поклонів і 30 разів проказати «Господи помилуй».

Князі мали свої двірські церкви й удержували окремих духов-них отців. Князь мав за обов'язок часто відвідувати монастирі й гостити в себе ченців. Ростислав Мстиславич у великий піст, у кожную суботу й неділю просив до себе на обід 12 ченців з ігу-меном. «Сам же кожної неділі приймав причастя, вмиваючи слізьми своє лице й частим зітханням присмирював себе, й подавав стогін від серця свого. Всі, коли бачили його, що стоїть у такій покорі, не могли вдержатися від сліз». Святослав Ізяславич, як ішов на війну, все наперед відвідував гріб святого Теодосія й брав у мит-рополита благословення. Перед битвою князь та вояки молилися й складали обіти: «цей кутею, той милостинею убогим, инший да-рами для монастирів».

Побожні люди часто відбували прощі до святих місць. Такі про-чани, странники були в особливій пошані й діставали захист при церквах і монастирях. Вони відвідували українські святощі, або йшли у далекі дороги: до Царгороду, на Атон, до Єрусалиму, часом на захід до Барі в Італії, де були моці св. Миколая, й до Риму. Найбільшу славу мали паломники, що верталися з паль-мами з Святої землі.

З часом прочанство так поширилося, що духовенство мусіло гостро виступати проти нього. «Краще бути добрими, сидячи дома, як ходити на прощі, — навчали священники. Багато прочан ходить тільки тому, щоб нічого не робити, мандрувати й даром їсти та пити». Зле, мовляв, роблять ті, що легкодушно присягаються їги в Єрусалим, — таким треба назначувати церковні кари, «бо ці присяги нищать нашу землю»...

Україна мала доволі своїх святих місць. Особливо шанували Печерський монастир — туди сунули найбільші юрби прочан. У ве-ликій пошані були ікона Богородиці Пирогощої в Києві й друга ікона ікона Богородиці у Вишгороді, обі привезені з Греції; вишго-

родську ікону 1155 р. забрав Андрій Боголюбський і перевіз до Суздаля у Московщині. В Галичині славилася чудотворна ікона Богородиці у Звенигороді.

Україна мала вже своїх святих: Ольгу, Володимира, Бориса й Гліба, Антонія й Теодозія печерських і багато інших божих угодників. Найбільше почитали мощі Бориса й Гліба, складені у Вишгороді, в окремії, спершу деревляній церкві. Володимир Мономах поставив тут кам'яну церкву й у травні 1115 р. відбулося свяоче перенесення мощей. На святі був митрополит, кілька єпископів, світське й чорне духовенство та так багато народу, «що покрили город і заборолла, аж страшно було глядіти». Домовини святих поклали на сани, й князі та духовенство перетягли їх до нової церкви з святочною процесією. Народ напер на похід такою юрбою, що поломив по дорозі огорожі. Мономах велів тоді кидати в юрбу срібні гроші й кусні дорогих матерій, щоб звернути увагу маси в иншу сторону. Князі спорили з собою, як пошанувати святих: Мономах бажав поставити домовини посеред церкви й над ними побудувати срібний терем, инші князі хогіли похоронити мощі в окремії коморі збоку церкви. Духовні порадили: «Жидайте жереб, — де схочуть мученики, там їх поставимо!». Жереб рішив проти думки Мономаха. Домовини святих обкували сріблом, золотом та иншими прикрасами й таксамо стіни комори.

Тодішнє духовенство проповідувало повне відчуження від инших вір. Тільки в православної церкви можна знайти спасення: «Хто є в иншій вірі, чи в латинській, чи в вірменській, той не побачить життя вічного». Ретельні обрядовці уважали, що, як хто зіткнеться з иновірцем, вже стає нечистий. Раз до келії одного ченця увійшов лікар-вірменин. Коли чернець про це дізнався, скрикнув: «Як ти посмів увійти і споганити мою келію й тримати мене за руку! Иди від мене, иновірний і нечестивий!...». Хто їв з поганями, пізніше мав очиститися у церкві: над ним читали окрему молитву.

Світські люди цих приписів не дуже пильнували. Доволі часті були подружжя українських князів з католицькими князівнами. Наші князі не боронили латинським місіонарям пробувати на Україні, в більших містах були католицькі церкви. Роман галицький давав значні пожертви німецьким ченцям, що його відвідували. Ідея унії з римською церквою за Данила не зустріла великого спротиву. Релігійна толеранція проявлялася у приказці: «І цю віру, і тамту дав Бог».

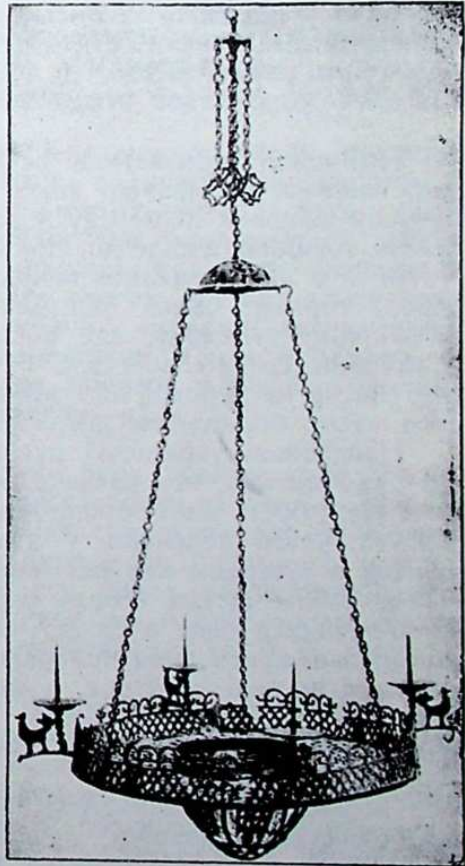
Рідко трапляються прояви релігійної байдужности. Проповідники нарікають деколи: «церкви стоять порожні, як є час молитви, мало хто буває у церкві», — зате на ігрища всі йдуть юрбою. Про більші злочини проти церкви не чувати. Згадується хіба крадіж у церкві, якої допускаються святогатці. Раз гільки записані у літописах злочини суздальського єпископа Федорця, якого судив 1172 р. київський митрополит Костянтин за ересь і богохульство; його завели на «Песій острів» і там «осікли його і язик врзали, як злодієві-еретикові, і руку праву відрубали й очі йому вийняли, бо сказав хулу на світу Богородицю»...

5. Освіта й наука.

Школа. Разом із християнством на Україну прийшла освіта й школа. Перші християнські князі звертали велику увагу на те, щоб громадянству дати початки грамотности й науки. Володимир Великий, оповідає літописець, «почав брати у визначних людей діти й давати їх на книжну науку; матері ж дітей плакали за ними, бо ще не утвердилися в вірі, — оплакували їх, як померших... Таксамо Ярослав у Новгороді Великім «зібрав від старшин й попів 300 дітей учити грамоти», — певно те саме було й у Києві. Перші школи містилися при катедральних церквах у більших містах; тут було більше освіченого духовенства, що ставало за учителів. Були також школи при монастирях, а згодом і по селах почали вчити молодь.

Учителями були священники і дяки, що вже із свого звання найбільше мали до діла з книжками й освітою. У школі вчили читати й писати. За підручники служили богослужбні книги, найчастіше псалтир. Школи не мали ще окремих будинків, ані особливого улаштування, учні сходилися де-небудь — у мешканні дяка чи кого иншого, й учитель учив їх разом — і тих, що починали, і старших, показуючи їм, як читати й писати. Світські люди на цьому й кінчили науку. Хто знав читати і писати, міг уже добути якийнебудь уряд, або самотужки міг продовжати свою науку. Кандидати духовного стану вчилися довше, бо повинні були пізнати докладно святе письмо й богослужбні книги. Але й від них не вимагали великого знання, — особливо сільське духовенство бувало маловчене.

Вищу освіту добували тільки галановиті одиниці, що змагали до того, щоб дійти до найвищих церковних урядів, або визначитися як проповідники й письменники. Такі кандидати мусіли вже пізнати науку основніше. Недосяжною метою для всіх була візантійська освіта, що опиралася на скарбах старовинної культури й своїм рівнем стояла найвище в цілій Європі. Але вповні пізнати цю культуру могли тільки ті, яким пощастило самим побувати у Царгороді

Свічник з княжих часів.
Зі збірки Халенка.

Игуменъ сплнвствъ стамп
 Давла написанъ книгы си
 лттописецъ на дѣйсѣ ба
 млѣ прити приснариво
 лодимѣрѣ. кнамащюму
 ксѣвѣ. амлѣ товремѣи
 гуменащю. оустамира дла
 въ. р. д. ка. инакта. ф.
 пѣ. аймеутетъ книгы си.
 тобуаплмивомлѣварѣ.:

Лаврентієвський літопис з 1377. р.
 Кішчева записка святиомихайійського
 ігумена Сильвестра, що докінчив лі-
 топис.

З Кенігсберзького літопису. Так вигля-
 дає книжник з княжих часів.
 Апостол Костянтин — Кирило.

на широку міру наказав перекладати й переписувати книги: «зібрав багато писців і перекладав з грецького на словянське письмо, і списали книги многі». З часом число таких фахових переписувачів стало дуже велике, особливо у більших осередках культури, і писці ділилися між собою роботою: одні переписували книги, інші малювали ініціали й заставки. Честилюбні писці старалися дати книжку в як-найкращому вигляді: «всю увагу покладали на тонкість паперу й красу писання».

Праця переписувача була важка й утомна. У старих рукописах стрічаємо нераз записки, в яких писці з гумором висловлюються про свій труд: «Рад заяць, як утече з сільця, — так і писець, коли скінчив останній рядок». «Радуеться купець, як вернеться додому, а корабель, як прийде до тихої пристані, а віл, як визволиться з ярма, — так і писець, як закінчить книгу». «Як радується жених невісті, так радується писець, як побачить останній лист». Деколи є й побожні зітхання: «О, святі безмездники, Козмо й Дамяне, поспішіть, щоб я скінчив!» «О Господи, поможи, о Господи поспіши, дрімота непоборна, в цім рядку я помилився!...».

Цінність книжки. Переписування було нелегке, тому й книга цінилася дорого. Князь Володимир Василькович за один молитовник заплатив 8 гривень, а рівночасно ціле село купив за 50 гривень. Дорогоцінну книгу шанували дуже. Оправляли її старанно, в дошки, покриті шкірою, або й у срібну оправу, нераз із майстерним орнаментом. Власник записував на ній своє ім'я й погрожував проклятом тому, хто важився б книгу украсти: «А хто б її узяв, хай буде проклятий, анатема».

Були вже в ті часи меценати письменства, що збирали перші бібліотеки. Князь Ярослав Мудрий заснував такий книгозбір у Києві: «Звелів багато книг переписати і склав їх у церкві св. Софії». Волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги, оправляв їх у дорогоцінні оправу й розсилав у дарунку різним церквам та монастирям. Між іншим, і катедральній церкві у Перемішлі дарував переписане власноручно Євангеліє, оковане у срібло з дорогоцінним камінням. Але й убогі люди уміли цінити книжку

й уважали її великим багатством: печерський чернець Григорій «нічого іншого не мав, окрім книг», читаємо у Патерику.

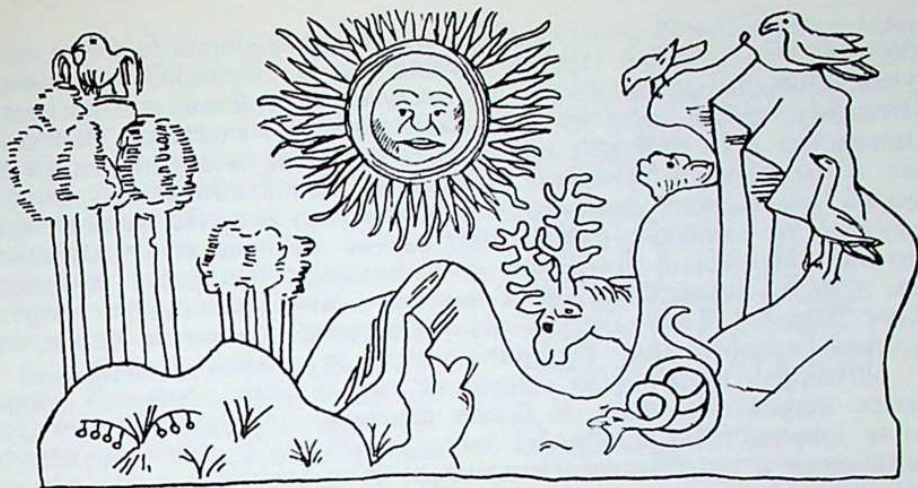
Книжку цінили задля того, що уважали її джерелом всього знання, непомильним проводирем у житті. Читати книги — це обов'язок освіченої людини. «Велика є користь з книжної науки», — замічує один літописець. — «У словах книжних знаходимо мудрість і здержливість. Бо це ріки, що наводнюють світ, це джерела мудрости. У книгах є незмірена глибина. Як пошукаєш у книгах пильно мудрости, знайдеш велику користь для душі своєї».

У різних збірниках і «словах» повно наук про значіння книги. «Добре є читати книги. Узда для коня є кермою й заgrimкою, — а для праведника книга. Не утримається корабель без цвяхів, а праведник без читання книжок. Краса для вояка зброя, для корабля вітрила, а для праведника читання книг». «Хто мудрий, а не знає книг, той подібний до плоту без підпор: як вітер повіє, го впаде. Так і некнижник, що мудрує: як повіє на нього грізний вітер, то впаде, не маючи підпор — книжних слів». «Книги подібні до морської глибини, — хто пірне у них, той знаходить дорогоцінні перли».

Деякі автори подають вказівки, як читати книжку. «Коли читаєш книгу, не спішися швидко прочитати до другої глави, а зрозумій, що говорять ці книги й слова, і тричі вертайся до одної глави».

Але книжки так захоплювали читачів, що читали їх «і вночі і вдень». Читали все. Найперше місце займало святе письмо. Євангельські події читали як побожну повість; у псалтирі відкривали скарби життєвої мудрости. Читали не тільки дозволені книги, але й апокрифи, підроблені книги, які церква відкинула. Особливу почитність мали життя святих, чужі, принесені зі Сходу й Візантії, та свої, місцеві, що оповідали про подвиги українських святих і угодників, — особливо ж печерський Патерик, незвичайно популярний, завдяки своїй живій, привабній формі. Зачитувалися також фантастичними повістями, що прийшли до нас із Греції, але повстали десь далеко на Сході, як, напр., повість про казкові походи Александра Великого, перекази про троянську війну, оповідання з «Тисячі й одної ночі».

Наука. Українознавство. Українська культура була у повній залежності від Візантії. Це давало нам великі користи: з першого джерела могли ми черпати все те, що залишилося по давнім грецьким та римським світі. Це було величезне багатство знання, досвіду, понять, традицій, — щось величаве й неосяжне. Але саме ця велич впливала пригнітливе на молоду культуру України. Як же важко було всі цінності Царгороду пізнати, зрозуміти, перейняти й використати для себе. А хто ж міг відважитися у чому-небудь не довіряти грецьким «філософам», критикувати їх, або хотіти їх знання змінити й доповнити. «Греки є підступні й до сьогодні» — це одинока критика, яку знаходимо в літописі з нагоди воєн Святослава Хороброго, — але й вона відноситься до політичних переговорів із Візантією, не до культури. Могутність візантійської книжности й знання пригломшувала наших предків так сильно, що вони ніяк зпід впливу «другого Риму» не могла добути. І тому на тодішній

Затьма сонця.

З кенісеберзького літопису. Малир бажав зобразити, яке враження на звірів зробило це явище природи.

Україні не було відповідних обставин, щоб міг розвинутися власний оригінальний дослід, щоб могла повстати власна наука.

Наші власні наукові дослідження починалися тільки в тих ділянках, якими Візантія не цікавилася й нічого нам дати не могла. А саме, це торкається ділянки українознавства, якщо вжити сьогоденського терміну. У Візантії знали словянські землі тільки поверхово і від візантійських письменників мало можна було дізнатися про географію, етнографію, мову й історію України. Наші предки самі тут мусіли подбати про те, щоб самим дещо про себе сказати.

Спробу цього бачимо вже на перших сторінках Найдавнішого Літопису. Літописець займається широко історією людства від створення світу й до вісток, які зачепнув із Біблії та з грецьких джерел, додає свій виклад про походження словян, їх мову, етнографічну приналежність, їх мандрівку та описує обичаї племен, що належали до київської держави. Але подібних описів стрічаємо небагато, — часом тільки попаде щось цікаве про побут нижчих культурно племен, які чим-небудь здивували літописця, або про далекі пів-казкові країни. Але, напр., опису життя найближчих нам степовиків, печенігів чи половців, на жаль, не маємо.

Також не посунулися наперед розсліди над мовою. Практично тодішня літературна мова розвивалася успішно, появлялося багато перекладів, повстало доволі оригінальних літературних творів, але не бачимо ніяких спроб скласти свою граматику, хоч у Візантії граматичні дослідження були досить розвинені.

Вище стояв історичний дослід. У нас були відомі головні візантійські хроніки (нпр., Малали й Гамартола), дещо з болгарських літописів і деякі західні історичні оповідання. На зразок цих дослідів розвинулася українська історіографія, що займалася історією нашої держави. Головний осередок літописання був у Києві. Перший літопис повстав уже в часи Ярослава Мудрого, коло 1039 р., мабуть на дворі київського митрополита. Потім продовжували істо-

ричні записки черці печерського монастиря, як Никон Великий коло 1069–1073 р., славний Нестор Літописець, що коло 1112 р. впорядкував «Повість давніх літ», і ще інші черці, невідомі нам по імені. Літописну працю вели й черці видубицького монастиря, як ігумен Сильвестер 1116 р. Також інші монастирі мали свої літописи. Побіч цих монастирських істориків були й двірські літописці на княжих дворах, як Василь, що описав осліплення князя Василька Ростиславича, та волинську війну 1097 р., що вибухла внаслідок цього злочину. Найбільш визначний із наших літописців був невідомий нам з імені автор Галицько-волинського літопису, що проживав на дворі Данила, брав участь у різних воєнних походах і визначався великим патріотизмом та привязанням до княжої родини.

Літописці не всі мали однаковий хист і освіту, тож і їх твори мають нерівне значіння. У більш освічених істориків бачимо змагання використати різномодні джерела. Поруч із власними спостереженнями й оповіданнями очевидців, вони використовують народні перекази, життя святих, чужосторонні хроніки. деколи сягають і до урядових архівів. Не вдоволяються самим часовим зіставленням подій, але стараються виказати причини й внутрішній зв'язок різних подій. «Хронограф (історик) повинен писати про все минуле, — деколи писати про передне, деколи повернути на задне: мудрий читач зрозуміє», — так пояснює свою методику галицький літописець. Гарний розвиток нашого літописання служить доказом, що також на інших полях могли розвинутися самостійні дослідження, якби у тодішніх людей більше було сміливості духа.

Природні науки. У всіх наших науках, що не торкалися прямо українського життя, ще менше можна сподіватися оригінальних поглядів і дослідів. Тут наші предки приймали без критики все те, що давала їм Візантія.

Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови, «Фізйольог» і «Шестоднев». Фізйольог — це була популярна зоологія. Містився у ній опис різних тварин, з їх правдивими і казковими прикметами. Так, напр., про лисицю оповідається, що коли вона голодна й не може нічого вловити, то лягає навznak, стримує віздих і лежить мов нежива, — тоді сідають на неї птаці і починають дзьобати, а вона швидко кидається й їх ловить. Шестоднев Василя Великого, перероблений екзархом болгарським Іваном, пояснює шість днів створення світу, доповнюючи біблійні відомості здебільша казковими оповіданнями. Крім цього, у різних збірниках бували статті на природописні теми.

У нас дослідження над природою ведено тільки принагідно, коли трапилося якесь незвичайне природне явище. Найбільше вражіння робили затьми сонця й місяця. Наші літописці записували їх пильно і досить докладно. Так, напр., про затьму місяця 12 лютого 1161 р. читаємо: «В той час було знамя на місяці страшне й дивне: місяць ішов через усе небо від сходу до заходу, змінюючи види свої: спершу убував помалу, аж весь зник, і був вид його скупий, чорний; далі став якийсь кривавий, згодом мав ніби два лиця, одно зелене, друге жовте, а посередині немов два вояки сіклися мечами, й одному немов кров текла з голови, другому ж немов біле молоко плило. Тому сказали старі люди: недобре таке зна-

нення, це віщує княжу смерть, — і так воно сталося... Є подібні згадки про комети й інші метеорологічні явища, є записи про землетруси, повені, бурі, суворі зими й ин. Ці звістки тепер дають науці багатий матеріал для досліджу давнього підсоння й інших природних явищ, але сучасники не були в силі витягнути з них яких-небудь загальних висновків.

Відомости з географії були дуже обмежені. Найбільше ще можна було дізнатися про неї з космографії Козми Індікоплова, візантійського письменника IV. в. Але це було знання невисоке. Козма відкинув теорію Птолемея, що земля є кулею, і намагався доказати, що земля — це площа, чотирикутньої форми, на краях замкнена стінами, що сягають до небесного склепіння... Окремі вістки про різні землі й народи траплялися також у візантійських істориків і вчасі перейшли до наших літописів. З українських описово-географічних творів найбільшу популярність мало «Хождення Данила Мниха до Святої землі», — практичний провідник по Палестині, опертий на візантійських джерелах.

Знання математики обмежувалося до простих чотирьох ділань, дробів і обчислювання процентів, — все для практичних потреб.

Давня наука характеристична ще одним: дуже мало велося реальних дослідів, зате незвичайне зацікавлення розбуджували теоретичні міркування, які обіймалися назвою філософії. Нераз у ті часи згадуються у нас «філософи», як митрополит Клим Смолятич — «книжник і філософ такий, якого в руській землі не було», або волинський князь Володимир Василькович, що «розумів притчі й темне слово та багато розправляв з єпископом від книг, бо був книжник великий і філософ, якого не було у всій землі й по ньому не буде»... Але не треба вважати їх за творців якихось нових філософічних систем, — це були люди з більшою наукою, що цікавилися філософічними питаннями, і менш освічені сучасники віддавали їм пересадні похвали. Про оригінальну нашу філософію в тому часі не можна говорити, бо й у більш розвинених народів панували тоді компіляція й еkleктизм. Не було у нас навіть повних перекладів клясичних філософів. З Аристотеля знали деякі виїмки, що ввійшли до писань Івана Дамаскина, з Плятона короткі виривки і сентенції. І тодішні «філософи» мусіли вдовольнятися цим невеликим засобом чужої науки. «Як бжолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, що вчатья філософії й хочуть увійти на висоту мудрости, всюди збирають, що краще»...

Народні типи з княжої доби.
З кенігберзького літошеу. Селяни не-
суть дань князеві.

Медицина. Практичне значіння мала медицина. Першими лікарями були ворожбити й знахорі, усякі відуни, обавники, потворники, кудесники — чоловіки й жінки. Їх лікувальні заходи часто обмежувалися на всяких закляттях і замовлюваннях. Проти таких ліків виступало духовенство: «Учіть їх, щоб байок не слухали, лихих баб не приймали, ні вузлів, ні примовлювання, ні зілля, ні вороження, ні всього подібного». Дуже поширені були названі тут вузли або наузи, якими займалися особливі наузники. «Ці баби, прокляті, погані, злобні, багато вірних приваблюють наузами. Зачне на діти наузи класти, мірити, пловати на землю, ніби біса проклинає, а ще більше його призиває, — удає, ніби діти лікує». «Згрішив я», — сповідатесья якийсь чоловік, — «в'язав наузи на себе, ходив до волхвів, обавників і чародіїв». Знахорі лікували також усяким зіллям, — це були особливі зілляники. Як збирали зілля, про це каже якийсь духовник: «Виходять обавники, чоловіки й жінки, чарівники по дугах і по болотах, по дорогах і дубровах, шукають смертної трави й привіта, зілля, що отроює живіт, на погубу людям і худобі. Тут же й дике коріння ломають на чарування й безум людям. Все те роблять з пригоєорами, за диявольським ділом, у день Предтечі, з пригоєорами сатани». Отже святоіванська ніч уважалася особливо пригожою на те, щоб віднайти чародійні ліки.

Лікарська вмільсть піднялася згодом, коли Україна навязала тісніші звязки з Візантією. Учений лічець, лічители або врач займає місце знахоря. Перші визначніші лікарі були чужинці. За князя Всеволода (1077—1093) в Києві славився якийсь лікар вірменин: «хитрий був на лікування такий, якого перед ним не було; як тільки побачив слабого, пізнавав і приповідав йому смерть, день і годину; і ніколи не змінилося його слово, і такого не лікував». Другий чужинець, Петро Сурянин, із Суража (Судака) на Криму, мабуть грек, був лікарем чернігівського князя Святоші, 1105. р. переїхав до Києва й тут «лікував много». Вони обидва скінчили життя ченцями у печерському монастирі. В цьому ж монастирі згадуються й перші українці-лікарі, Дамян Пресвітер і Агніт Лічець, обидва в другій половині XI. в. Згодом число лікарів збільшилося: до церковних людей, що живуть під опікою церкви, зараховується також «лічець».

Способи й техніку лічення, лічби знаємо з випадкових згадок різних письменників. «Лікарі найперше питаються про причину недуги». «Як хворий чоловік скаже лікареві про свій біль, лікар прикладає йому зілля, відповідно до слабости, — і поздоровіє». «Залізо не знає, що робить, але лікар знає силу заліза». «Як чоловіка пострілять на війні й уломиться в ньому залізо, кличуть лікаря, розрізують рану і виймають залізо; — як не прикладуть зілля, не може поздоровіти».

Чуємо також, що лікарі ординували гарячу купіль, прикладали до тіла скляниці з гарячою волюю, уживали окладів, олію, плястрів. Окрім місцевих ліків, спроваджували також чужоземні лікарства, навіть з Єгипту.

Печаті галицьких бояр з XIV. віку. Написи: «печат Ванова», «печат Скочкова».
З Історії України — М. Грушевського.

6. Громадянство й держава

Громадянство. У давні словянські часи у громадянстві панувала рівність. Організаційною одиницею був тоді рід, до якого належали всі повсючені з собою люди. Над родом верховдив найстарший віком, дід чи прадід. Усі члени родини мешкали в однім обістю, вели спільно все господарство й у всьому підлягали своєму старшині. Але між собою всі були рівні, не було між ними різниць щодо становища й значіння.

Аж згодом серед однородного суспільства почали вибиватися лучші люди, як їх тоді називали. Це були рухливіші і меткіші одиниці, що зуміли чимось визначитися серед сірого загалу. Одні з них дійшли до більшого багатства підчас війни, дістаючи собі більшу здобич, інші збагатилися на торгівлі, інші — старшуючи довший час над громадою. Ця місцева аристократія едналася з заможними варягами, входила до княжої дружини й разом із завойовниками починала володіти над чорними людьми. Люди приналежні до вищої верстви, звалися також боярами, чи частіше болярами (від слова болій — великий). Вони старалися відмежуватися від решти населення, замикалися все тісніше в одну клясу. Неохоче дивилися на те, що хтось із нижчої верстви добивався значіння і входив між них. Але й це траплялося. Князь Володимир Великий зробив боярином парубка, що у боротьбі переміг велитня-печеніга. Галицький літопис згадує одного боярина, що був «попѣвим внуком», і другого «з мужичого покоління». Бояри радо приймали зверхні ознаки вищого стану, що йшли до нас із заходу. Галицькі бояри, під кінець галицької держави, почали вже вживати своїх гербів на щитах і печатках. Пробували також увести західній обичай пасувати боярських синів, святочно проголошувати їх лицарями. Але всетаки наше боярство не стало такою відокремленою клясою, як шляхта на заході.

Бояри ділилися на великих і менших. Великі бояри — це були великі землевласники, найзаможніші люди, проводирі в своїй волости. Князі мусіли особливо рахуватися з ними й давали їм високі місця в урядах і у війську та закликали їх до участі в своїй раді. Вони були помічниками князя і в їх руки переходила

управа держави. Через це вони приходили до ще більшого значіння і могутності.

Менші бояри були цілком залежні від князя. Вони робили рядову службу у війську і служили, як нижчі урядовці до всяких доручень і посилок. Малі бояри не мали особливого значіння й пошани. Перед судом за зневагу меншого боярина платили тільки половину того, що за великого.

Всі бояри були звязані з особою князя. Коли який князь утрачував князівство й мусів залишити свою землю, тоді й бояри йшли за ним, кидаючи свої землі й уряди, — принаймні повинні були це робити, бо так наказував обовязок вірності супроти князя.

Хто не дістався до боярського стану, той належав до звичайних людей. Сюди належали міщани, церковні люди й селяни. У найкращих відносинах було населення міст, бо стіни городів забезпечували його від нападів степовиків, а живе міське життя давало можливість дійти до майна й значіння. Багаті купці не раз ставали боярами й входили до княжої ради. Міщани-чужинці, головню німці, мали по містах окремі громади з своєю самоуправою, нпр. у Галичі, Сяноці, Володимирі. Але бідніше міщанство, ремісники й зарібники жили часто у тяжких обставинах, були невдоволені своїм становищем і не раз спричиняли розрухи. Так 1113. р. у Києві міське населення пограбувало багатих бояр і жидів за те, що вони піднесли ціну на сіль. В Галиччині міщани часто ставали по стороні князя проти бояр, що їх використовували й гнобили.

До церковних людей належало духовенство, а також увесь церковний причет — дякони, дяки, проскурниці та різні вбогі люди, що жили під державною опікою. Духовний стан переходив з батька на сина, й церковні люди були досить чисельні. Вони мали свою окремішність і підлягали не звичайним судам, а судові єпископа.

Свобідні селяни називалися смердами, — це назва мабуть перського походження. Вони жили на власних дворищах, мали свої поля, худобу, коні й усяке майно. Дбайливі князі опікувалися селянством. Коли раз, 1113. р., відбувалася нарада, на якій вирішувалася справа про похід на половців, то відразу звернули увагу, що це може пошкодити роботі селян у полі: «Не час весною воювати, можемо знищити смердів і їх рілля». Селян судив князь так само, як інших свободних людей. За вбивство «словяннина», тобто мужика, платили таку саму кару, як за інших свободних людей нижчої верстви. Коли селянин дороблявся більшого майна, міг стати також боярином.

Окрім вільних селян були також півсвобідні. Вони мали різні назви. Ізгої або сябри були селяни безземельні, що не мали власної хати, переходили з місця на місце та ставали наймитами. До ізгоїв зачисляли також усіх, що втратили своє соціальне становище, нпр. князів, яких позбавлено князівства, купців, що збанкрутували, поповничів, які не вивчилися грамоти. Закупі — це були люди запродані. Коли хто позичив гроші, а не мав ручителя, давав себе в застав вірителю й служив у нього доти, доки не відробив довгу. Закуп не переставав бути свободною людиною, міг мати своє майно, міг заносити жалобу до княжого суду, якщо його пан над ним знущався, але коли б від свого вірителя по-

тайки втік, а його зловили, тоді ставав уже справжнім невільником.

Ніякої особистої свободи не мали холопи або раби, тобто невільники. Звичайно це були воєнні бранці, що попали в полон і, за тодішнім звичаєм, не могли вже добути назад волі. Рабами ставали також селяни, що не змогли виплатити своїх довгів. Холопа не вважали повноправним громадянином: він не відповідав за свої вчинки перед владою, а за нього ніс відповідальність його пан-власник. Хто вбив холопа, той платив панові його ціну, так само, як за вбиту худобу чи що, і не відповідав за злочин убивства. Проти невільництва виступала дуже християнська церква, в ім'я рівності всіх людей перед Богом, і з часом невільництво занепало. Але півсвобідні селяни таки залишилися залежні від своїх панів.

Князь на престолі.

З кенігберзького літопису. Ціава картина княжого престолу.

Князь. Над цілим громадянством і державою верховну владу мали князі. Княжа влада набирала сили поволі, продовж немало часу. У давнім словянським ладі всі важливі справи вирішувала ціла громада, всі без виімку свободні люди. Але, без сумніву, спочатку більший вплив мали «лучші люди», старшина племені. У деяких племен були й свої князі, не знати, чи з дідичною владою чи обирали. Так, деревляни хвалилися: «наші князі є добрі, вони розбагатили деревську землю». Один із тих князів, Мал, бажав добути собі руку Ольги, коли деревляни вбили її чоловіка, князя Ігоря. Пізніше чуємо, що Володимир Мономах ходив походом проти вятичів, на Ходоту й його сина, що там княжили. Але остаточно цілу східню Європу опанувала династія Рюрика, й у боротьбі з нею вигибли усі племінні князі. Право до престолу до кінця княжої доби мав тільки рід Рюриковичів, або Володимирове плем'я, наступники Володимира Великого. Чужі володарі добували владу тільки насильно, як, нпр., угри в Галичині, але проти них виступало свідоме громадянство, як проти «иноплемінників». А вже зовсім неможливе видавалося на тодішні погляди, щоб хто-небудь з не-княжого роду добув престіл. Коли в Галичі проголосився князем, або, як тоді казали, в княжився — могутній боярин Володислав, усі князі прийняли це з великим обуренням: «Непристоїть бояринові княжити». Володислава остаточно прогнали з Галича, але його вчинок князі пам'ятали довго й навіть синів його держали в неласці й не давали їм ніяких волостей в управу.

Під впливом Візантії поширився на Україні погляд, що княжа влада освячена Богом. «Князя й царя назначує Вишній» читаємо в літописі. А митрополит Никифор у проповіді на честь Володимира Мономаха говорить: «Його Бог здавна передбачив і призначив, в утробі його освятив і помазав». Церква наказувала послух кня-

жій владі, поминала князів у богослуженнях і доручала вірним згадувати їх у домашніх молитвах. Особу князя уважали незаймаюю й навіть у завзятій політичній боротьбі залишали князів непорушеними. Тільки двічі літописи записали вбивство князів: раз 1147. р., коли розлючена юрба у Києві вбила князя Ігоря Олеговича, вдруге — коли галицькі бояри 1211. р. повісили синів Ігоря Святославича з пімсти за те, що вони уладили різню бояр. Але стрічаємо й демократичний погляд на князів: «Це такі самі люди, як і ми, і від людей родяться».

Князі діставали престіл спадщиною: син по батькові, або брат по братові. Деколи тільки, в часі розрухів і домашньої боротьби, князя вибирав народ на вічу. Новий князь переймав владу святочно, відбував церемонію на столування або посадження на столі. Його вели до княжого терему й князь при участі бояр і народу засідав на престолі. Деколи ця церемонія відбувалася в церкві, де духовенство благословляло князя, а народ складав присягу на хресті.

У святочних виступах князі вживали деяких зовнішніх ознак своєї влади. Вже Володимир Великий, взявши за жінку грецьку царівну, дістав із Візантії якісь інсигнії, правдоподібно корону й скиптр із хрестом, з тими відзнаками він зображений на своїх монетах. Також найстарший син Володимира, Святополк Окаянний, затримав ті самі відзнаки на своїх грошах. Але пізніше князі мабуть рідко коли вживали таких інсигній, бо на різних портретах бачимо їх у звичайних «клобуках» (шапках), нпр. Ярослав Мудрий у новгородськiм портреті, Святослав в Ізборнику. Наново корона

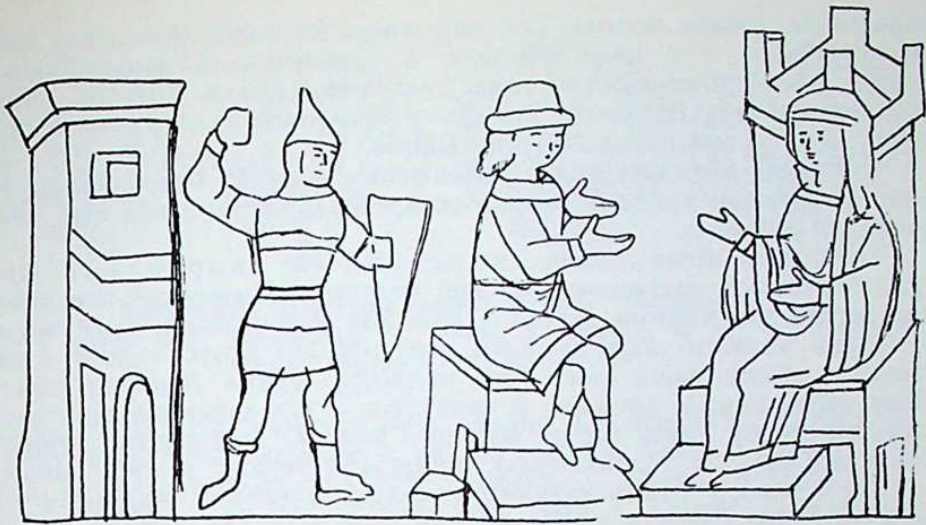
появляється під західнім впливом. В 1075. р. князь Ярополк Ізяславич дістав від папи Григорія VII., як васаль св. Петра, королівський титул і на малюнку в Псалтирі, що заховався в Німеччині, він і його жінка зображені в коронах. Століттям пізніше, 1256. р., князь Данило дістав від папи Інокентія IV. знову титул короля Русі й королівську відзнаку: «Прислав папа послів чесних, що принесли вінець і скиптр і корону, що називається королівське достоїнство, кажучи: «Сину, прийми від нас вінець королівства!» І він прийняв вінець від Бога, від церкви святих апостолів, від престолу святого Петра і від отця свого Інокентія і від всіх єпископів своїх». Титулу короля уживали також наслідники Данила, — внук його Юрій на великій печаті зображений на престолі, у короні й із скиптром.

Державним гербом київських князів був т. зв. тризуб. Цей герб бачимо на монетах Володимира Великого й його синів — Свя-

Один бік печаті короля Юрія I, володаря Галичини і Волині.

Рисунок з оригіналу. Папіс: S. Domini Georgi Regis Rusie (печать володаря Юрія, короля Русі). З Історії України — М. Грушевського.

Княгиня Ольга нараджується з боярином, поруч лицар.
З кенігберзького літопису.

тополка й Ярослава Мудрого, але не все у тому самому виді, нпр. деколи з хрестом. Що означав цей герб, про це є різні здогади: що це наконечник скиптра, який означає владу, що це монограм грецького слова «басілевс» — цар, і інші. Не знаємо також напевне, чи цей знак прийшов до нас зі Скандинавії, з княжою династією, чи може з Візантії, через подружжя Володимира Великого з грецькою царівною. — Пізніше, як княжий рід поділився на різні лінії, появилися різні інші герби. Галицький літописець згадує, що князь Данило на оборонній вежі в Холмі вмістив камяного вірла: «стоїть стовп верству від города камяний, а на ньому орел вирізблений камяний, а висота каменя 10 ліктів, а з головами й з підніжками 12 ліктів». Останні галицько-володимирські князі в XIV. в. уживали на своїх печатах за герб льва.

Управа держави. Князь був начальником усієї влади в державі. До нього належало й законодавство, і виконавча влада, і суд. Князь сам видавав усякі закони й розпорядки, сам назначав усіх урядовців, розпоряджав державним скарбом, кермував воєнними силами, вів заграничну політику. Від розуму й умілости князя залежав увесь добробут і розвиток держави.

Слівучасть в управі державою мала верхня верства громадянства, бояри. Визначніших бояр князь запрошував до своєї прибічної ради, або думи. Це були найвищі двірські урядовці, і полководці, а також люди, що мали провід у волости, «лучші люди», «старці» і т. п. Не було докладно встановлене, хто має право засідати в княжій раді, — це рішав сам князь. Звичайно кликав він на раду тих бояр, що були найближче, особливо, коли відбував подорож по цілій державі. Часом у раді брало участь вище духовенство, як митрополит, єпископи, печерський ігумен. Боярство вимагало, щоб при особі князя були його найчільніші, найповажніші представники. Але деякі князі не йшли за тим поглядом і часом добирали собі

дорадників зпоміж молоді. Так, нпр. князь Всеволод Ярославич «волів молодиків і з ними радився, а ті зневажали інших бояр»: Княжа рада обговорювала всякі державні справи. Літопис пише про Володимира Великого, що він з дружиною «радив про устрій землі, про устави землі, і про війни».

Всі вищі державні уряди знаходились в руках бояр. Найголовніші, центральні уряди мали свій осідок на княжому дворі. Цих урядів було небагато.

Найперше місце займав дворський або дворецький. Цей уряд відповідав західньому урядові палатина. Дворський передусім мав догляд над княжим двором і княжими маєтностями, отже також завідував княжим скарбом. Крім того мав він право судити в заступстві князя, якщо князь сам не хотів судити. Мав він перше місце серед княжої дружини й урядовців. У цім характері він також заступає особу князя підчас воєнного походу. Особливого значіння цей уряд набув у галицько-володимирській державі в часи Данила.

Печатник був начальником княжої канцелярії, канцлером. Він укладав княжі грамоти та мав у своїй опіці державну печать. Секретарями в канцелярії були звичайно дяки, люди, що мали вищу освіту, але не прийняли свячення. Грамоти писали на пергамені тодішньою українською мовою. У кореспонденції з західніми державами уживали латинської мови, як це видно з грамот останніх галицько-володимирських князів. Печатник мав деколи й інші функції: Данило доручив своєму печатникові Курилові слідчі справи — «списати грабіжі нечестивих бояр».

На княжому дворі і при княжій особі мали свої функції ще інші урядовці. Стольник мав нагляд над княжим столом, отже над доставою харчів до двору та над прийомами й бенкетами. Ключник тримав у своїй опіці ключі від комор і магазинів. Покладник, тобто спальник, піклувався княжою спальнею — він мав обов'язок стежити за вигодою й безпекою княжої особи. До різних доручень служили нижчі урядовці й слуги — тіуни, биричі, дітські, отроки. Часто це бували сини визначних бояр, що на княжому дворі приучувалися до державної служби.

Поза столицею, по різних землях і городах, управу вели звичайно княжі сини. В той спосіб князь-володар мав прямий нагляд над провінціальною адміністрацією. Де князів не було, там заступали їх бояри. Найбільше значіння мали тисяцькі, воєнні старшини, які порядкували військом, що було в їх окрузі. Така округа звалася тисяча. В городах старшували посадники; до них належала управа над міщанами, суд, нагляд над торгами і под. Укріплені міста пильнували городники, мостів мостники. Податки й торгіві оплати побирали осмники і митники.

Представники державної влади перебували тільки в столицях князівств і більших городах. На провінцію, до сільських осель княжих урядовців заїздили тільки коли-не-коли, якщо треба було збирати дань або в інших адміністраційних справах. Тоді вони розсуджували також справи, з якими являлося населення; взагалі рішали все потрібне. У звичайний час всі громадські справи рішала місцева старшина, начальники радів і осель, т. зв. старці або старости, що держалися давніх, споконвічних прав і обичаїв.

Державні доходи складалися з різного роду данин і податків.

Срібні монети Володимира Великого з гербом «тризубом».

Наше з одного боку: «Володимирь на столѣ», з другого: «а се его серебро»
З Історії України — М. Грушевського

У перші часи, коли київські князі щойно завойовували слов'янські племена, населення відбувало т. зв. полюддя. Князь з своєю дружиною виправлявся на обїзд свїх земель і кожна околиця мала обов'язок якийсь час удержувати його двір і давати дань шкуркам диких звірів, воском і медом. Пізніше всі мешканці платили дань від «диму», тобто замешканої оселі, або від «рала» — від кількості управленої землі. Бували ще окремі податки, як ловче, тобто утримання княжого двору підчас ловів, повіз від перевозу, мито від торгів у місті, тощо.

Князі назначали деколи нові данини, щоб покарати населення за якісь провини. Коли 1289. р. місто Бересть підняло бунт проти володимирського князя Мстислава, він проголосив такий наказ: «Це я, князь Мстислав, син короля, внук Романа, установаю ловче на берестян навѣки за їх бунт: від сотки по два ведра меду, по дві вівці, по 15 десятків лєну, по 100 хлїбів, по 5 цебрів вівса, по 5 цебрів жита й по 20 курей — по стїльки з кожного ста, а з горожан 4 гривні кун. А хто мое слово порушить, стане зі мною на суд перед Богом».

Податки платили звичайно натурою, рідко коли грїшми.

Спочатку значіння грошей мали цїнні шкїрки, нпр. куниць, білок і ин. Згодом, під впливом торгївлї із схїдними народами, поширилися в нас дорогоцїнні метали. Підставою для монетної системи в ті часи служила гривна срібла, що мала вагу фунта або пів грецької літри. В торговому обїгу були гривни кун, ваги меншої, ніж пів фунта, у виді плиток або прутів срібла, без нїякого знаку. Гривна кун ділилася на менші одиниці: 20 ногат рївнялося 25 кун або 50 рїзан; найменша одиниця була вївериця або вїкша, але не знати, в якому відношенні вона була до гривни.

Перші монети з державним знаком почав бити Володимир Великий. За його прикладом пішли також його сини Святополк і Ярослав та може і Ярославів син Ізяслав. Це були часи найбільшої могутности київської держави. З пізніших часів української монети не знаємо. Золоті монети, золотники, були тільки за Володимира. Вони мають вартість коло 10 ногат. Срібні гроші, сребреники, цїною відповідали мабуть рїзанам. На монетах є звичайно з одного боку образ святого, з другого постать князя або герб «тризуб». Написи такі: «Владимир на столї», «Владимир, а се его серебро», «Ярославле серебро».

Віче. У найдавніші, слов'янські часи, коли ще княжа влада була слаба, всі важливіші справи рішали збори всієї громади, віче. Пізніше, коли вже князь мав усі державні функції в своїх руках, народня рада втратила своє значіння. Віче сходилося рідко, у надзвичайних обставинах, коли треба було державні справи в основі упорядкувати або її перемінити.

Віче збиралося перш-за-все тоді, коли у волости з яких-небудь причин князя не було. Тоді сходилися громадяни столиці, щоб вирішити, кого запросити на княжий престіл. Бо хоч і існував спадщинний порядок і котрийсь із князів виступав із своїм правом до князівства, та не раз громада противилася йому й вибирала собі иншого, любішого князя. «Ми його не хочемо, — ти наш князь» — так говорять кияни до Ізяслава Ярославича, виступаючи проти його брата Вячеслава. В 1190-их роках, під час боротьби між князями: «скільки є руських (київських) городів, люди з них їхали до Романа, і кияни відчинили йому ворота на Подолі».

Коли прибув уже до города новий князь, громадяни знову сходилися на віче, щоб скласти з ним умову, т. зв. ряд. Так, нпр., вимагали, щоб князь сам особисто вів суд, щоб усунув немилих народові урядовців, щоб встановив нові права чи видав нові розпорядки.

Віче збиралося деколи тоді, як треба було вирішити надзвичайні засоби оборони. В 1068 р. половці напали на Київщину й перемогли трьох князів Ярославичів, що проти них вийшли. Тоді кияни, що вернулися з нещасливого походу, скликали чим скорше віче й зажадали від князя Ізяслава зброї й коней. Коли ж князь відмовився вволити народню волю, прийшло до повстання, й Ізяслава прогнали з Києва.

Віче збиралося не раз на зазив князя, що хотів знати думку громади в якійсь державній справі. Особливо, коли готувилася війна й князь потребував більшої підмоги, тоді звертався до громадянства, щоб його підтримало. Не раз віче виступало проти війни й своїм посередництвом доводило до миру між князями.

У вічу брали участь всі мешканці якогось города, але тільки ті, що були дорослі і самостійні. Звичайно головну роллю мали «лучші люди», місцева аристократія. Тільки під час народніх розрхів ініціатива переходила до вуличної юрби. На віче рідко коли скликали передмішан. Вистарчало, що якусь справу вирішили представники головного города, — на їх постанову мусіли вже приставати мешканці передмість. «На що старшини погодяться, на цьому й пригороди стануть» — таке було звичаєве право.

Віче скликав звичайно князь, в особливих випадках самі громадяни. Скликали на віче різними способами: дзвонили в дзвін, або трубили в труби, або княжі післанці, отроки, розїздилися по городі й повідомляли про нараду. Віче відбувалося звичайно на торговій площі, де було найбільше місця, або коло головної церкви, нпр. у Києві коло св. Софії. Учасники під час нарад стояли або сиділи. Деколи, перед походом, вічовики приїздили на збори верхи. На вічу проводив князь, або хтось із визначних громадян. Але не було ніяких постанов, як треба вести дискусію, тому на бурхливих радах приходило часом навіть до бійки. Остаточне рішення зібрані приймали голосними окликами.

Засуд смерти.

З кенігсберзького літопису. Сцена із суду княжої доби: князь видає засуд. — одному із злощів'язуть руки, другому мечем рубають голову.

Право й суд. Як у всіх народів, таксамо й на Україні, спочатку було право звичаєве, усне. Кожна околиця, кожне плем'я мало свої окремі закони й звичаї. Пізніше словянське право почало в дечому змінитися під впливом сусідніх народів. Найбільше змін принесли до нас варяги, які, як верхня верства, панували над поневоленими слов'янами. Ще й пізніше у праві відрізнявали «русина» (боярина) від «слов'янина» (мужика). Коли поширилося християнство й Україна ввійшла у близькі відносини з Візантією, знову прийшли до нас грецькі впливи. Але основа всього права все-таки залишилася слов'янська.

Ярослав Мудрий уперше наказав звичаєве право списати. Як це сталося й хто займався кодифікацією, хто склав славну Руську Правду, про це ближче нічого не знаємо. Цей Ярославів збірник невеликий: його постанови містяться всього в 17 параграфах. Окрім «Ярославової Правди» були ще інші закони князя, як, нпр., Урок Ярослава для вирників, що збирали судові оплати. Кодифікацію українського права продовжали три сини Ярослава — Ізяслав, Всеволод і Святослав, які при співучасті кількох своїх бояр списали дальшу частину законів. Врешті внук Ярослава, Володимир Мономах, видав нові закони, особливо про вірителів і довжників. До цього спонукало князя народне повстання проти вищих урядовців, що утискали нарід високими процентами. Пізніше різні князі також надавали нові права, але, на жаль, ніякі пам'ятники їх не заховалися. В Галичині аж до 1435. р., майже ціле століття по польським завоюванні, залишилася практика «русського права».

В суді проводив сам князь, або в заступстві князя котрийсь з урядовців. При суді урядували також княжі урядовці, як тивун, вирник, метал'ник. Вступне слідство вів сам покривджений. Коли, нпр., когось обікрали, він заповідав, оповіщував про крадіж на торзі. Як украденого не повернули до трьох днів, то того, хто вкрадену річ купив або переховував, уважали за злодія. Покривджений мав право гонити слід, себто шукати злодія не тільки в своєму селі, але й в інших громадах. Коли слід ішов до якоїсь оселі, мешканці мали за обов'язок допомогти в розшуках; коли цього

не вчинили, або прогнали пошукувача, їх уважали за співвинних і вони платили кару.

Коли той, хто потерпів, віднайшов винуватого, збирав свідків і приводив їх до суду. Він мав право привести злочинця до судді силоміць, але коли не доказав йому провини, сам платив кару. Розправа перед судом велася на основі обжалування покривдженого й зізнань свідків. Свідки бували двох родів: видоки, що на власні очі бачили злочин, та послухи, ті, що помагали шукати злочинця. Віймово, при тяжких злочинах, уживали тортур. Так, нпр., коли зловили волхвів, що виступали проти християнської віри, княжий боярин велів їх бити, дерти їм бороди, привязати шнурами до човна, тощо, щоб добути від них признання. Деколи, якщо не можна було ніяк ствердити, хто винуватий, провадили т. зв. божий суд, тобто поєдинок, що мав ршити, по чийому боці правда.

Звичайна кара за злочин була — грошева оплата. Винуватий платив її подвійно, — раз покривдженому, другий раз державній владі.

Кара за вбивство звалася вира. За смерть «княжого мужа», — урядовця або боярина з княжої дружини, платили 80 гривен; за вбивство вільної людини — 40 гривен; чоловік, що вбив винувату жінку, платив 20 гривен. Коли убивника не знайшли, кару платила громада, що на її території був злочин; це була т. зв. дика вира. За велике скалічення тіла платили 10 гривен, за відрубаний палець 3 гривни. За скалічення, получене з обидою чести, кара була вища: за вирвані вуса або бороду, чи за удар батою — 12 гривен. За більшу крадіж, або злобне знищення власності — платили 12 гривен; так, нпр., за крадіж бобра, зарізання коня, знищення знаку власності на борті (улюю), тощо.

За деякі важкі злочини були інші кари, не оплати грішми. За розбій, підпал хати або гумна, крадіж коней — карою був «поток і разграбленіє» — злочинця карали конфіскацією майна й прогнали з волости. Холопа, що вдарив свободну людину, карали карою на тілі. Володимир Великий, на домагання духовенства, завів кару смерти на розбійників, але потім її скасував, а кари призначив на военні потреби, на війну проти печенігів.

За перших князів за вбивство дозволялося право пімсти: «коли хто убіє чоловіка, то може мститися брат за брата, син за батька, батько за сина, або братанич, або сестринич». Якщо хтось із рідні вбив убивника, був вільний від відповідальності й кари. Право пімсти скасували сини Ярослава Мудрого: винуватий повинен був викупитися грішми.

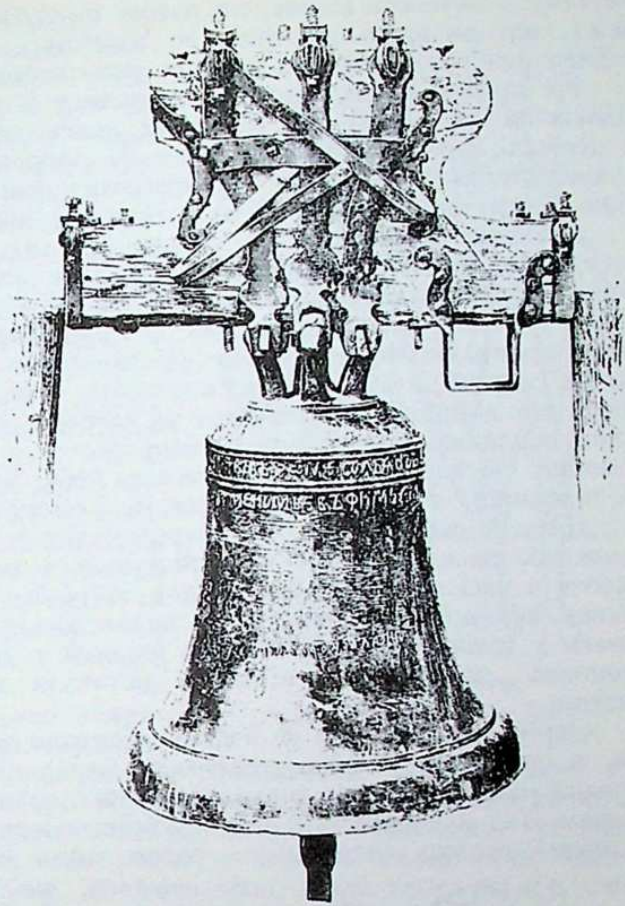

Княжий писар.

З кенігсберзького літопису.

Дзвін з 1341 р. на дзвінниці катедрі св. Юра у Львові.

Остання намітка з кінцевої доби у галицькій столиці.

7. Війна й лицарство

Військо. Слов'яни, предки нашого народу, славилися завзяттям і хоробрістю. Сильним напором, очайдушними випадками перемогали кожного ворога. Але зброя їх була неудоконалена, а до боротьби йшли без ладу. Грецький письменник Прокопій оповідає: «Виступаючи у бій, вони йдуть на ворогів здебільша пішо, в руках мають невеликі щити й списи, нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, а тільки в коротких штанах стають битися з ворогами». Інший письменник, Маврикій, каже: «Вони не знають ані боевого порядку, ані не вміють боротися лавою».

Вищу воєнну організацію принесли на Україну варяги, скандинавські воївники, що були на службі в перших київських князів. Варязьке військо, або дружина, складалася з людей, що війну вважали за своє постійне заняття й з воєнних походів добували свій прожиток. Вони мали спільну користь і здобич, сміливо йшли на всякі небезпеки, визначалися солідарністю й дисципліною. Їх зброя була далеко краща, як у слов'ян. Варяг мав на тілі броню,

плетену з залізних кілець, на голові шолом, на лівій руці довгий щит, що заслоняв пів тіла, до наступу — копя й меч. Тому варяги без труду підбили слабше зорганізовані словянські племена.

На зразок варягів почала творитися й українська дружина. Належали до неї бояри, що мали великі землі й провідне місце в державі, але зате мусіли дбати за оборону батьківщини. Бояри повнили службу особисто й удержували своїм коштом збройні відділи. Князь за це давав їм на утримання різні уряди й маєтности.

Дружина поділялася на старшу й молодшу. Старші, великі або лучші, бояри мали у війську старшинські уряди й діставали всякі відповідальні доручення. Молодша дружина або молодь — це були молоді люди, з боярських родів, що при боці князя починали воєнну службу. До молодшої дружини зараховували також отроків або дитських, тобто княжих слуг і незаможних бояр, що дороблялися значіння на княжій службі. Українська дружина перейняла від варягів залізну зброю, оружжя. Таке тяжкозбройне військо називали оружниками. Вони йшли до бою або як піхотинці, або, частіше, верхи, як кінники чи снузники.

Другий рід війська було народне ополчення, вої. Сюди належали все населення — і мешканці міст, і селяни. Ополчення збиралося в часі ворожого нападу для оборони города. Тоді до війська ставав кожний, «від малого до великого», з якою-небудь зброєю, навіть з дрючками. Деколи «вої» йшли й у дальші походи, нпр. на степових кочовиків, але за те діставали від князя відповідну платню.

Окрім свого війська на Україні уживали деколи й наємних відділів, а саме різнородних степовиків. Серед півдиких орд, що заселяли наші степи, все знаходилися такі, що охоче йшли на службу князям. Так в українськiм війську бували печеніги, торки й половці з різних «колін» (племен), — разом звали їх чорними клобу-

ками, від чорних, островерхих шапок. Вони служили, як легка кіннота, й ходили на стежі, підїзди і загони. На їх зразок повстала й українська легка кіннота, озброєна тільки луками й шаблями, — звали її стрільцями. До стрільців охотно належала боярська молодь, бо тут служба була різноманітна, все треба було стояти на поготові, а в боротьбі в степу легко було добути здобичу й славу.

Найвищу владу над військами мав князь. До нього належала вся організація війська, він утримував своїм коштом дружину й наємні частини, приготував оборону, дбав про укріплення городів. Князь починав війну, творив союзи, укладав згоду. Боярська дума мала

Селяни копають окопи.
Так виглядали «вої» княжої доби.
З кенігсберзького літопису.

також значіння війської ради, але вирішній голос належав князеві. Князь провадив також у поході й сам особисто йшов до бою. В потребі заступали його бояри, яких звали тоді воеводами. Але це не був постійний уряд, а так тільки називали старшину, що провадив військом. Військова адміністрація в городах і їх округах належала до тисяцьких. Нижчі військові уряди були сотські й десятські.

Воєнний похід. Війна звалася рать, неприятель — ратний. Війну виповідали через послів. От, як про це пише літопис: «Прийшов Володимир із варягами до Новгороду й сказав посадникам Ярополка: ідіть до мого брата та скажіть йому: Володимир іде на тебе, приготуйся битися з ним».

Коли князь наказував збирати військо, то розсилав своїх післанців, отроків, до посадників, тисяцьких і ин. з устними наказами такого, нпр., змісту: «Приходіть до мене від малого до великого». Кожна частина йшла з своїми воєнними припасами, які везли підводами, повозами, або рікою в човнах. Увесь обоз звався товари або стан. Місце, де стояв обоз, звали товарище, становище. Якщо військо де довше затрималося, розставляли шатра й довкола обозу ставили сторожу. В обозі військо готовилося до бою, тяжкозбройні наряджували зброю.

У поході військо попереджувала сторожа, до якої висилали молодь і легко озброєні частини. Вони слідили за рухами ворога й брали язики, тобто бранців, від яких можна було добути потрібні відомости. Провідників, що вели військо в незнаній околиці, звали вожамі.

Головне військо звалося полк. Перед самим боєм військо уставлялося трьома частинами: середуца — це чоло, бічні — крила, праве й ліве. У цей загальний боєвий лад ставала дружина й вої, тяжкозбройні й легкі частини, піхота й кіннота. Військо ставили на різний спосіб, але найчастіше спереду й по боках були лекші відділи, у центрі тяжкозбройні. Звичайна тактична одиниця, полк, мала тоді від 100 до 300 людей. Менші відділи звалися заступи, або стяги. Кожний відділ мав свої відзнаки: стяг, або хоругву, труби й бубни.

Місце до бою вибирали на рівному полі, оболонні, щоб зручно розставити полки. Для кращої оборони військо нераз заставлялося рікою. Ворожі війська стояли одно напроти одного, часом кілька днів, чекаючи, щоб противник перший розпочав бій. Тим-

Княжа дружина.

З життя Бориса і Гліба.

часом між обома полками гонилися легкі відділи, що окликами й глузуванням намагалися вивести ворога з рівноваги. Так, нпр., перед битвою з поляками воевода Ярослава глузував з польського князя Болеслава Хороброго: «Проколемо тріскою твоє грубе черево!» Таксамо поляки у бою під Ярославом драгували вояків князя Василька словами: «Поженемо вас на великі бороди!»

Гасло до бою давали труби й бубни. Хоружий — стяговник підіймав корогву вгору, або, як казали, напинав або возволо-чував стяг. Князь обіздив полки й укріплював їх на бій. Врешті давав наказ починати наступ: «Потягнімо мужно, браття й дружно!» Військо рушало вперед із голосним криком. Деколи кликали: «Киріє елейсон!» (Господи помилуй) або просто: «Біжи, біжи!»

Стрічу військ означали висловами зступитися, зразитися, саму битву словами: бій, січа, брань. Вирішне значіння у битві мали тяжкозбройні частини, що наступали на ворога з копами в руках. Стрільці-лучники мали тільки побічну роллю. Вигляд війська в наступі описує галицький літопис 1251. р. так: «Військо злізло з коней і озброїлося в обозі, — щити їх були, як зоря, шоломи їх, як сонце, що сходить, у руках держали копя, як многі трости; стрільці йшли по обох боках і держали в руках рожанці (луки) свої й наложили на них стріли свої проти ворогів».

Метою наступу було переломити лаву ворога, пробитися крізь неї. У ярославській битві 1245 р. дворський Андрій «зударився з полком Ростислава кріпко, — копя зломалися, тріскіт був, як від грому й з обох боків багато впало з коней і померло, інші ж були ранені від сили удару копійного». Деколи тяжка кіннота вда-ряла в такім сильнім розгоні, що розторожувала ворога й про-бивалася крізь його лави. Коли ворог ставив опір, починали бій зблизька на мечі або шаблі. Легкі відділи тимчасом непокоїли во-рога ззаду, нападали на обози, ловили бранців, колодників. Пе-реможець на знак своєї переваги залишався довший час на місці

бою, на полчищі, й тут святку-вав перемогу. Так, князь Данило по ярославській перемозі 1245. р. «став на місці, з військом серед трупів, виявляючи перемогу свою; вояки здоганяли ворога й при-їздили аж до півночі, ведучи велику добичу, і цілу ніч не кін-чався крик, одні одних шукали».

Військо, що не могло утрима-тися в полі, шукало захисту в укріп-леному місці. В конечній потребі це був осік, засік з пнів дерева у лісі, але, частіше, оборонний го-род. Військо, що затворилося в городі, боронилося, як засада, залога города. Вороги обсадили, облягали город, сипали при-спи, шанці й добували обложених. Одна й друга сторона стріляла з луків і кидала каміння пращами.

Трубач з кінця княжої доби.
З кенігсберзького літопису.

Уживали також воєнних машин, посудів ратних і градних, що мали різний вигляд і різні назви, як порок, самостріл, гаран. Ці машини досягали дальше понад звичайний перестріл, звичайну віддаль: «Лютий був бій під Черниговом, метали камінням на півтора перестріла, камінь же був такий, що могли його підняти чотири сильні мужі». (1234. р.).

Були вже тоді спроби вживати вибухових матерії, подібних до пороху. Половецький хан Кончак 1184. р. мав у своїм війську «мужа такого бусурманина, що стріляв живим вогнем, — були ж у нього луки самострільні, ледви 50 людей могли їх напняти». Цей давній пушкар попав у полон разом з своєю машиною.

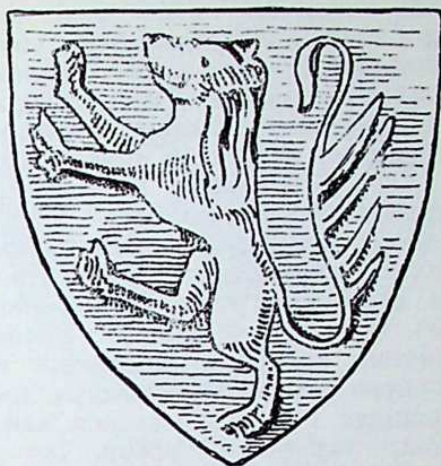
Город добували остаточно приступом. У рови й під стіни кидали примет, солому чи сухе дерево, і підпалювали місто. Найбільша слава була добути город коп'єм, в боротьбі грудь об грудь. Цим способом боротьби вєлавилися галицькі й волинські полки Данила й навіть поляки висловлювалися з великим признанням про руський бій.

На воротах добутого города переможець завішував свій щит або ставив свою корогву. Деколи добуте місто віддавали війську на щит — на грабування.

У війні значну ролю мала фльота. На Дніпрі й інших великих ріках України від незапам'ятних часів уживали човнів для перевозу й для воєнних потреб. Пізніше річна флотилія розвинулася під впливом варягів, що були славними моряками й на своїх легких кораблях обїздили всю Європу. Перші князі в своїх могутніх походах вивели українську флоту на Чорне море й підпливали з нею аж під сам Царгород. Тоді наше мореплавання переїняло багато цінних здобутків від греків.

Воєнний корабель у цих часах був понад 20 м. завдовжки, ледви 1-5 м. завширшки й містив у собі 30 гребців. На човні була щогла з вітрилом або парусом. Ці легкі кораблі могли переплисти за годину до 20 км. Були ще різні інші човни з усякими назвами, як лодя, насад, суд, струг, олядь, кубара, галія. Літопис під 1151 р. описує новий тип воєнних човнів, що появилися на Дніпрі: «Ізхитрив Ізяслав лоді дивно: були в них гребці невидимі, тільки весла видно, а людей не видати, бо лоді були покриті дошками. І борці стояли нагорі в брнях і стріляли; а керманичів було два: один на носі, другий на кермі. Куди хотіли, туди плили, не повертаючи лодій».

Лицарство. Воєнні сили княжої України витворилися серед беззастанної боротьби, що велася на всіх окраїнах великої україн-

Лев. герб княжої Галичини.
З печаті князя Володислава Опольського 1370-их років.

ської землі. На заході наші війська боронили границь держави над Сяном і Вепром від наступу польських полків. На карпатських проваллях і просіках сторожили, не допускаючи мадярського засилля. На півночі берегли спокійних селянських осель від наїздів півдких ятвягів. Але найбільша боротьба, рать без переступа, велася на південно-східній границі, на степовій межі. З цього боку ніколи не вгавала війна. Все нові орди сунули від незаселеного поля: авари, угри, болгари, хозари, печеніги, торки, половці, татари. Все хліборобські стріхи палали вогнем пожеж, все дикі кочовики розбігалися по шляхах, шукаючи добичі й бранців. На цій Україні наше військо сторожило безнастанно, і зимою, і вліті, і вдень, і вночі, у трудах і небезпеках, у постійному поготовлі. Звідси все нові походи йшли у глибину «незнаемого поля половецького» добувати ворога у його власних кочовищах. Тут розгравалися найславніші бої, тут пролилося найбільше української крові. Тут розвинулося наше воєнне мистецтво, тут витворилися своєрідні лицарські звичаї.

Вже змалечку юнак готовився до військових обов'язків. При постригах трюхлітню дитину садували на коня на знак, що вже малій хлопець має добре навчитися їздити верхи. Далі юнак учився володіти зброєю й товаришив батькові в походах. Святослав Хоробрий вже малою дитиною ходив у походи з батьковими воеводами; Володимир Мономах від тринадцятого року вправляв у лицарському ремеслі; Данило малим хлопцем умів володіти мечем. Підростки боярської молоді вправлялися в боях у відділах легкої кінноти, вчилися ходити на стежі й підїзди під ворога.

Лицарі набиралися зручності на всяких змаганнях і іграх. Лицарські турніри на західній зразок уперше згадуються в Києві 1150 р. Угри, що прийшли на Україну, як воєнна допомога, «на конях іграли на Ярославовому дворі, велика сила; кияни дивувалися силі угрів, їх зручності та коням їх». Згодом подібним вправам віддаються й наші князі. Так, у Галичі князь Василько, брат Данила (1230 р.), на подвіррі «обнажив меч свій, іграючи на королєвого слугу, а другий схопив щит іграючи». Перед славною битвою під Ярославом 1248 р. князь Ростислав «уладив ігру перед городом і зударився з Воршем, — і впав кінь під ним і князь звихнув собі плече».

Лицарство любувалося в боях і небезпеках, жило все в воєнній поготові. «Мої куряни досвідні вояки, — під трубами повіті, під шоломами колихані, кінцем копя кормлені, — шляхи їм відомі, яруги їм знайомі, луки в них напружені, сагайдаки відкриті, шаблі вигострені» — оспівує «Слово о полку Ігоревім» вояків Всеволода, пограничників із Курська. Лицар із погордою стрічає смерть: «Чого ж ви налякалися», — промовляє Данило до своїх союзників-поляків, — «чи не знаєте, що нема війни без упавших і мертвих? Не знаєте, що на ворога ви наступаєте, не на жіноцтво? Як мужа вб'ють на війні, яке ж це диво? Інші й дома вмирають без слави, ці ж полягли із славою!»

Був звичай, що князь-воевода перший ішов у бій, хоч це загрожувало йому смертю. Молодші князі нераз вели спори за це, котрому з них попереду їздити проти ворога. Володимир Мономах навчає синів: «Як вийдете на війну, не лінуйтеся, не по-

кладайтеся на воєвод; не віддавайтеся ані питтю, ані їді, ані спанню; сторожу самі ставляйте вночі і, коли поставите довкола війська, тоді лягайте. Рано вставайте; зброї не здіймайте з себе заскоро, не розглянувшись з лінощів, бо несподівано загибає чоловік.

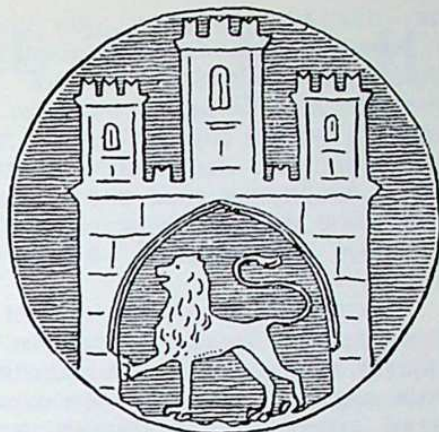
Як зразок лицаря, літописці славлять князя Святослава Хороброго, завойовника Болгарії: «Як Святослав доріс і змужнів, почав збирати військо велике й хоробре, ходив легко, як пард, і вів багато воєн. Возів за собою не возив, ні казана, не варив мяса, але тонко нарізавши, пік на вуглях і так їв; не мав і шатра, але попону собі стелив і сідло в головах. Такі самі були всі його вояки». Підчас війни з греками, у найбільшій небезпеці, князь промовляє до війська: «Вже нам нікуди дітися, хочемо чи не хочемо, а мусимо стати проти ворога. Не осоромимо землі руської, ляжемо тут кістками, — вмерти не сором, як же-ж утечемо, вкрнемося соромом! Станьмо міццю, сам я піду перед вами. Якщо складу я голову, самі промишляйте, що робити з собою!» Військо відкликнулося князеві: «Де твоя голова, там і ми свої голови складемо!»

Вірність князеві, голові держави й полководцеві — це обов'язок лицарства. Перед битвою молодші князі приїздили до князя-старшини з поклоном: «Батьку, хочемо голови свої покласти за тебе й честь твою боронити». Князь Данило перед боєм питається своїх вояків: «Чи хочете бути вірні мені, щоб я йшов на моїх ворогів?» Вони крикнули: «Вірні ми Богу й тобі, володареві нашому, іди з божою допомогою!»

І проти ворогів обов'язувала віра й лицарськість. Коли Святослав ішов на сусідні країни, то попереджував їх: «Хочу йти на вас!» Таксамо робив і Володимир Великий. Коли Володимира Мономаха намовляли вбити половецьких послів, він скрикнув: «Як же я це можу зробити: я ходив до присяги з ними!» Коли Данило приїхав на празник до Жидичина, бояри переконували його, що повинен підступом напасти на Луцьк і захопити свого ворога Ярослава; він відізався на це: «Я прийшов сюди помолитися святому Миколі, — не можу того зробити».

Витворилося поняття лицарської честі, для якої все треба жертвувати. Лицарі жили й умирали, «шукуючи собі честі, а князеві слави».

Патріотизм. Тривкість державної будови спочивала на співділанні вищих верств із князями. У тодішньому патріархальному ладі князь був немов батьком, що рядив і кермував великою родиною, якою було все громадянство. «Лучші люди» немов були його старшими синами, що в імені батька мали оніку над «прости-

Герб міста Львова.
З міської печаті 1353. р.

ми» людьми, що були ніби неслітними дітьми. Князь повинен був з рівною прихильністю відноситися до всіх дітей, не дозволяти сильнішим кривдити слабших. Тому він і ставив нераз в обороні «чорних людей» проти вельмож. Щоб цей патріархальний лад утримався в повній гармонії, на це потрібна була з обох сторін однакова обов'язковість, лояльність і політична зрілість. Коли князь сумлінно виконував своє високе завдання, коли і «луччі люди» розуміли своє місце в державі, тоді панувала рівновага, а при ній розвивалася солідарність, успішна праця й паростав справжній патріотизм.

Розуміння відповідальності за долю держави й народу бачимо вже в часах Святослава Хороброго. «Не осоромимо руської землі!» Це слова князя, якими він промовляв до свого війська перед вирішним боєм із греками, це був клич, на який радісно відповіло все військо. Але коли Святослав у своїх далеких походах не затратив почування дійсності, ішов все далі й далі в чужі землі, забуваючи про Україну, тоді до нього громадянство звертається з осторогою: «Чужої землі шукаєш, своєї мало не затратив!» Привязання до землі, до батьківських волостей — це основа тодішнього патріотизму.

Володимир Великий і Ярослав Мудрий уміли втримати внутрішню рівновагу й гармонію, сильною рукою вели провід, а рівночасно притягали до співпраці боярство. Але вже між Ярославовими синами почалася боротьба, що довела до занепаду авторитет княжої влади, а Україну безкарно спустошила орда половців. Тоді серед молодшого покоління князів піднявся клич: «Не губити руської землі!», — рятувати те, що збудували прадіди, «багато утерши поту». На з'їздах і спільних нарадах князі й бояри старалися опам'ятати розсварені сторони, пригадують їм обов'язок солідарності й єдності. «Я не угрин, не поляк, ми одного діда внуки», — каже князь і подає руку до згоди своєму суперникові. Князі повертають свої сили й енергію на зовнішнього ворога, «триклятого» половчанина. Боротьба із степом, охорона добутків культури, оборона ґраниць — це справи, що викликають у громадянстві гаряче спочування й захоплення. «Майте жаль до руської землі, своєї отчини і дідини» — зазиває князь Мстислав, Мономахів син. «Погані забирають християн кожного року в свої вежі, присягають згоду з нами й усе її переступають, займають вже в нас і Грецький шлях, і Солоний, і Залозний! Чи не добре було б нам, браття, покласти на божу поміч та пошукати шляху батьків і дідів наших і своєї честі!» Такі кличі зустрічали все широкій відгомін. Всі князі відповідають: «Боже допоможи тобі, брате, за те, що Бог тобі вложив таку гадку в серце! А нам дай, Боже, покласти голови за християн і руську землю!» Потреба оборони від ворога розбуджувала й скріплювала національну солідарність. Коли Галичину заняли мадяри, київський митрополит зазивав князів: «Це чужоплемінники забрали вашу батьківщину, треба відбивати її!» Хоч як далеко була галицька земля, для тодішнього громадянства не було сумніву, що це його батьківщина, земля, яку діди й батьки добули великим трудом. Живуче покоління мало за обов'язок захищати спадщину своїх предків й заховати її в цілості.

Д О Б А П Е Р Е М І Н

8. Село й місто

На новому стаповищі. Незамітно, сировола, протягом цих століть проходили основні зміни в житті й побуті України. Людина, що колись почувалася такою безсильною супроти світу, що її окружав, вже доходила до перемоги над природою й ставала її паном. Під ударом сокири уступають усе далі давні, старовинні праліси, схиляють голови старезні дерева, вільні простори землі все далі заглиблюються в густі недоступні нетрі. Людські оселі одна по одній виростають серед таємничих пущ, стають усе людніші, зростають і поширюються. Шляхи протинають країну в усіх напрямках, дороги стають усе більш уїджені й ширші: всюди появляються нові мости й перевози. Змінюється основне господарство. Вижити тільки з ловецтва вже не можна. Дикі звірі втікають у далекі оступи, ловець мусить добре знаходитися, заки знайде гніздо бобра, звірячі шкіри дуже дорожють, мяса дичини стає все менше. Люди чим-раз частіше беруться до хліборобства. Вдираються між ліси й бори, рубають дерева, корчують і випалюють пущі, заводять нові ріллі, пожадливо пошукують куснів вільної землі. Лани, покриті буйним збіжжям — це краєвид, що починає вже переважати над давнім лісом. Але не село має головне значіння в народнім житті, а місто. Міські оселі множаться з року на рік, у своїх мурах пригортають промислове й торгове населення і ведуть провід в усім житті. До незвичайного зросту доходять ремесла, заспокоюючи своїми різnorodними виробами все більші потреби щоденної культури. Чого не можна було дістати чи виробити на місці, те довозили купці, що великими караванами прямували у всі сторони, таксамо далеко на схід, як і на захід. А потреби життя стали все більш вибагливі й різноманітні. Вищі класи громадянства починали жити чим-раз розкішніше, улажували все гарніше свої садиби, дбали про багату обстанову хати, пишній одяг, про всілякі приємности й розваги життя. Зростає цікавість до знання й науки. Школи, що спочатку були привілеєм небагатьох, тепер все густішою мережею вкривають цілу Україну. Не вистарчає вже нижча школа, — по містах починають засновувати перші середні школи, врешті повстає Академія. Письменство не замикається вже в мурах манастирів, а служить актуальним потребам громадянства, відгукаючись на всі лодії публичного життя. Зростають звязки з заходом, приходять нові культурні течії, розбуджується інтерес до широкого світу, поглиблюється світогляд.

Українські землі перебувають під чужою владою, — майже цілком занепали традиції своєї державности. Громадянство відсунене від публичного життя й державної творчости, живе тісними провінціяльними інтересами. Але натиск сусідів, різnorodні обмеження

та переслідування примушують єднатися й організуватися. Міста перші починають організаційну працю. Церковні братства збирають у собі найсвідоміші елементи, громадають матеріальні засоби, всесторонньо охоплюють громадянське життя й творять по містах нездобутні сильні культурні станиці. З міст ця організація переходить на інші суспільні верстви, спроквола обгортає цілий край. Все сильніше й певніше поширюється громадянська свідомість і почування окремішності української нації. Врешті висловом політичних змагань стає козаччина. Степові добичники, що на далекому Запорожжі витворили свої вільний устрій, беруть провід у свої руки, творять державну владу й ціле життя України спрямовують на новий шлях.

Ліси. Давні пуці доживали вже свого віку. Від XV. в. у західній Європі відкрився попит на будівельне дерево й тоді у країнах, що мали доступ до Балтійського моря, почали рубати ліси. Тоді й наші західні землі — Підляшша, Холянщина, Волинь, північна Галичина — попали також у смугу лісової гарячки. Тутешня шляхта, а також старости, управителі королівщин, державних маєтностей, стали рубати безоглядно старі пуці, щоб мати сякий-такій дохід з незаселених околиць. І не тільки вирубували ліс на матеріял, але нераз випалювали цілі простори, щоб вивезти за гряницю сам поніл, поташ, за яким шукали західньо-європейські промисловці. Так, у околицях, що лежали ближче сплавних рік, старі пуці лягли під ударами топорів. Але й після того знищення залишилося ще дуже багато лісів у різних околицях.

В XVI. столітті ще ненарушені були ліси в Карпатах. Ось що про це читаємо в люстрації королівщини:

«В сяніцькій землі є досить королівських лісів, по горах до угорської гряниці, не тільки над рікою Сяном, але й над іншими ріками, тобто Ославою, Ославицею й іншими потоками, а також над великою рікою Вислоком і над потоками, що пливають до неї, як також над річкою Сянічком, Команчею й Пилницею, а на другу сторону Сяну до перемиського староства й ліської держави. Містечка й села деяких панів і королівські, що лежать на полях та не мають ні лісів, ні дібров, вкуплюються у ці ліси для дерева на будівлю й інших дерев. З того може бути в перемиськім старостві добрий пожиток, бо й до Перемішля можна спускати дерево рікою Сяном та продавати».

Біля Сянока вже лісу було менше. Сяноцькі шевці за оплатою до замку дерли кору з дуба, березини й іншого дерева, але потім вже таких лісів біля міста не стало.

«У перемиськім старостві є досить великих лісів на горах, над ріками Сяном, обох Вігорах і Стрв'язі та над іншими ріками й потоками. В них звичайне дерево — бук та ялиця, а й на долинах знайдете різного дерева немало. Є також й голі полонини на деяких місцях і на них буває добра паша для овець».

Над горішнім Дністром же лісів на всі сторони досить аж до самого Бескиду — і цією рікою міг би припускати з тих горішніх лісів дерев, що потреба, і зробити на них склад біля Старого Самбора».

У галицькій землі же великі ліси букові й різного дерева на ве-

ликих горах, які звать Альпами, що йдуть аж до угорських границь».

»Там за Коломиєю є лісів і пустинь досить, в котрих люди з багатьох сіл пасуть вівці цілий рік і свині, а особливо, як зродиться жир на буковині... Так повідають і так є, що всі полонини й великі ліси аж до Бескида є королівські; а так трудно, щоб люди без того могли обійтись, щоб не пагли в них свого добутку».

»У снітинським старостві є великі ліси до границі волоської і угорської, де з гір тече Черемош з іншими великими ріками. В тих лісах буковини та ялини дуже багато й іншого дерева, на якому буває омела...»

Значні ліси були у північних околицях. В Любачівщині бори й ліси займали такі простори, що хліборобство не могло тут розвинутись. На півночі над Ганвою »лісів, борів, дібров

досить». Опака знаходиться в лісі, біля Башні є »оступи« з ловами на звірину, Липовець заснований у липовому лісі, Грушів і Коровиця стоять серед лісів, борів і дібров, урочище Поронятин біля Коровиці »дівровами і лісами заросле».

»На рівнинах біля Медини й довкола Мостиск, так над рікою Сяном біля Медики, як і над іншими ріками, Вишнею й Сілкою та над іншими ріками й потоками в різних місцях є досить дерева різного роду, але особливо дубини найбільше».

У Белзчині Любича в лісі й від неї простягаються великі ліси аж до Любачівщини і глибоко в Холмщину. Переважає тут бук і ялиця, менше сосни й дуба; діброви тримаються долин. Журавці стоять серед ліса. Міщани з Потелича на всі сторони вриваються в ліси та діброви. По обох сторонах ріки Рати величезні ліси, місцями ще цілком нерубані. — простягаються на південь до ріки

Карпатський праліс.

Він заховався в деяких околицях Карпат (нпр. в Горґанах) до наших часів.

Свині їй лучаться з великими яворівськими лісами. Особливо великий ліс біля Камянки Лісової. В лісі повстає Воля дворецька, Бугин, замкнений дібровами.

У Кам'яниччині просторі ліси стоять над Бугом. Урочище Стремень серед рідкої діброви аж проситься, щоб заснувати тут село; Добротвір також має діброви; біля самої Камінки вже ліси винищено, але батятицький ліс ще заховався. Тутешні ліси лучаться з величезними, ще нерубаними пущами на Волині й Поліссі. А звідтам «лісова сторона» простягається в Київщину й Чернигівщину.

Безлісні околиці починалися на східньому Поділлі. Останній більший ліс у XVI в. був між Серетом та Гнізною. Надзбручанські Товтри звалися тоді Недобір, — пізніше польські географи перекрутили цю назву на «Медобори». Це були околиці мало замешкані й про них оповідали всяке страхіття. Козацький літописець Самійло Величко поміщує тут селище дикого, злого Сатира, що всякі лихоліття насилає на Україну. Далі ліс виступав уже тільки острівцями, як, нпр., грізний Чорний ліс на південь від Чигирини.

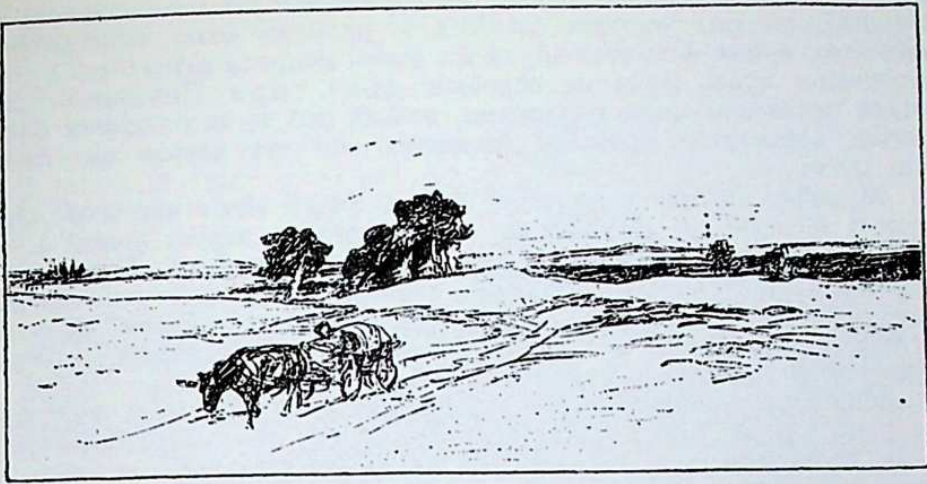
Краєвид. Як ліс поволі уступав перед сокирою й плугом, це видно з тогочасних описів України різних подорожників. Найдокладніші записки про західні землі залишив німецький подорожник Вердум, що в 1670-1672 р. кілька разів проїздив здовж і впоперек Галичину й Поділля і доїхав аж до Дніпра. Він дуже докладно описує характеристичний краєвид різних околиць, які довелося йому бачити.

Вердум їхав із Польщі, від надвислянських низин, де томила його рівнина, одноманітні поля, вбога земля. «Грунти на Мазурах пісчані й незвичайно кам'янисті, так, що вали, поля й плоти побудовані з самого каменя. В деяких місцях зустрічається дещо глею між піском та камінням і там рілля видає кращі овочі. Поля орють дуже дивно, вузькими пасмами, не більше, як на два кроки широкі, хоч місцевість висока й не дуже мокра. Смерскові ліси з усіх сторін замикають поле. Милі тут дуже довгі...».

Коли наблизився до Холмщини, відразу вдарив його інший, відмінний краєвид. «В цій околиці, у напрямку до Руси, місцевість підноситься високими горбками й середньої висоти горами. Замість смерек зустрічаєш тут також березину й дубину, бачиш усюди великі отари свиней, здебільша чорних, таксамо тут гарні вівці. Корови та взагалі рогата худоба частіше вкриті чорними плямами, воли сиві. Грунти тут дуже гарні, чорні, родючі, а також дуже житні». Чим глибше входив подорожник у Галичини, тим більше захоплювався красою, родючістю й багатством нашої країни.

Біля Ярослава — «це найбільш родючий край, що може бути під сонцем; складається з незвичайно врожайних горбків і долин, а від буйности цілком чорний. Від півночі, сходу й заходу місто лежить при нечувано плідних і високих ґрунтах, на полудне має низьку й мокру площу, що простягається на чотириста-пятьсот кроків до ріки Сяну».

Місцевість від Ярослава до Корениці й Мякиша описує так: «Грунти тут довкола дуже родючі. Ростуть на них самі гарні квіти

Безлісний красвид з околиці Судової Вишні.
Рисунок з 1890-их років.

й зела, як материнка, фіялки, мальви, сині й білі дзвіночки, а також рід бузку, що має дуже червоні й смачні ягоди, що звисають китицями з дерева. Є тут також багато ожин. Далі ліс липовий і буковий, у якому гніздиться безліч диких голубів.

У Яворівщині земля худа й пісчана, села стоять на піскових надмах. Але далі знову горбки, букові ліси, в деяких місцях мальовничі скелі. В околицях Жовкви широкі сіножаті й багна. Під Львовом біля Брюхович «є гора досить висока, на котрої шпиль треба пнятися більше, як пів милі; по другому боці знайдеш дуже чорну й товсту почву, але не орють її такими малими скибами, як у Польщі; ця гора вся поросла бучиною».

На схід від Львова дорога веде через глибокі рови й гори, вкриті корчами. «Потім через веселу рівнину, з мочароватими ґрунтами, на котрих дуже буйно росте трава, конюшина й інші зела. На цій рівнині й у селі Белзці росте дико один рід вишні на корчах, не вищих, як дві пяді; на них висять китицями малі, чорні ягоди, дуже приемного, винного смаку».

На Поділлі краєвид знову змінюється. Недалеко Зборова «дивно товсті, чорні й буйні землі». Біля Тернополя «одностайні, буйні, але неуправлені поля». Микулинці «гарне місто, на самій середині озера, між дуже веселими горбками й корчами». Над Збручем, під Скалою «на горбках і долині, що розтягається під ними, росте дуже буйна трава й широка, висока конюшина, а також різні лікарські й кухонні зела, як шпарат, рід карчохів, материнка огорода, шалвія, слиз, потім полин, подорожник і велика кількість згаданих уже вишеньок на корчах». Над Дністром знову високі й стрімкі скелі з печерами.

Вердум, із записок якого наводимо ці місця, був, треба думати, ботанік і знавець рослинного світу, й природа промовляла сильно до його почувань. Улів він підмітити гарні околиці й милувався ними, як любитель-турист.

Дикі поля. Інший вигляд мала Придніпрянщина, особливо її південна, степова частина. До XVI. в. це були землі, ненарушені людиною, майже незалюднені, де ще давня природа заховалася в недоторканій красі. Були це справжні дикі поля. Подорожні, що зрідка проїздили цими околицями, всякий раз із захопленням описували невичерпні природні багатства, що тут чекали на людські руки.

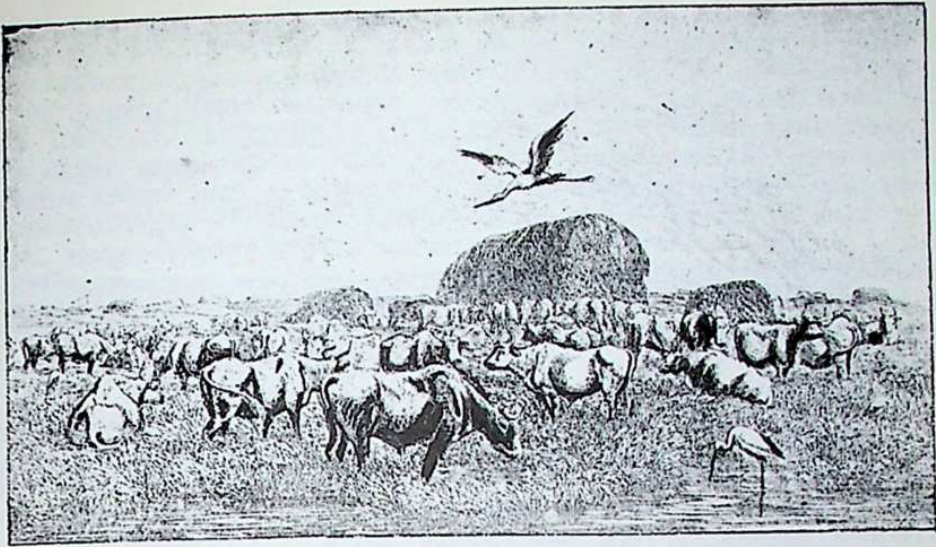
Михайло Литвин у половині XVI. в. пише: «Київ має землі такі родючі й легкі до роботи, що як виорати їх парою волів, і то тільки один раз, то вони дадуть багатющий урожай. Навіть необроблені, ці землі дають поживні рослини для людей своїм корінням та стеблом. Є також дерева з різними благородними овочами й виноградні лози з великими, зовсім добрими китяхами, — вони дико ростуть подекуди на скелях».

Інші письменники XVI. в. оповідають, що на Поділлі не треба що-року орати: досить раз посіяти — уродить і на другий рік. Коли залишити плуг на полі, то він за два-три дні так заросте, що тяжко його відшукати. Трава на пасовиськах така висока, що ледве видно в ній волів, які там пасуться; часом і рогів не видати.

Ревізор державних земель у Надніпрянщині в XVI. в. нераз серед сухих звідомлень із захопленням оповідають про природні багатства країни. «Є там рілля, спустні стави, сила бжол, звір усякий, сади й городи овочеві розкішні і всякий інший пожиток. Там родить збіжжя краще, як при котрім іншим замку. Коні й деяка худоба ховається там розкішно по дібровах, а свині по дубниках, і дуже там всяка худоба множитья. Зубрів, оленів, лисиць і іншого звіря сила велика. Меду також достаток великий, і то незвичайно доброго, чистого, білого, без усякої праці великої, не тільки з пасік, але готового з дупел вибираючи...».

Французький інженер Боплян, що в половині XVII. в. кілька років прожив на Україні, пише: «Родюча земля доставляє мешканцям хліб у такій кількості, що нераз вони не знають, куди його дівати, тим більше, що нема там сплавних рік, що впадають у море, крім Дніпра, який перегороджує тридцять порогів». Він також описує Дніпрові береги, покриті карловатими вишнями, що давали великі, солодкі ягоди, або знову корчі дикого мигдалового дерева. «Треба признати, що вид цих кущів, доволі численних по полях, а ще частіших по глибоких долинах, робить дуже миле вражіння». Таксамо захоплювали його Дніпрові острови, одні високі, з густим дубовим лісом, інші низькі, вкриті комишами.

А далі йшли безмежні, буйні степи. Столітній запорожець Іван Розсолода оповідав: «Привілля велике було. Тепер такого ні близько, ні далеко нема. Тепер, як сказати, що так воно тоді було, то й не повірять. Тоді квіти всякі цвіли, тоді трави великі росли. Ось тут, де тепер у нас церква, така була тирса, як оцеї ціпок, що в мене в руці: як глянеш, наче жито стоїть. А комиш — як той ліс, здалека так і біліє, так і вилискує. А що вже пирій, ковила, мурава, орошок, кураї, бурунчуки — то як увійдеш у них, то тільки небо та землю й видно. Діти, було, губляться в траві. Оце підійметься вгору, виросте та впасть і впаде на землю, та так і лежить, як та хвиля на морі, а поверх неї вже друга росте».

Степ Пантелиха коло Струсова на Поділлі в яловині XIX. в.
Рисунок Юлія Коссака.

Підеш косити, — косою не одвернеш, поженеш пасти коней, то й не побачиш їх, загониш волів — тільки роги мріють... А що вже тією травою та різних ягід — то й казати нічого. Оце як увійдеш, було, в степ та як розгорнеш траву, то полуницю так і бери руками...»

Микола Гоголь, що ще на початку XIX. в. бачив останки давньої природи, пишними барвами описує степову країну: »Все полуде, всі простори до самого Чорного Моря були зеленою, недоторканою пустелею. Ніколи плуг не проходив через незмірні хвилі диких ростин; тільки коні, що ховалися в них, як в лісі, витоптували їх. Нічого кращого не могло бути в природі: вся поверхня виглядала, як зелено-золотий океан, скроплений мільонами різних квітів. Крізь тонкі високі стебеліни трави проглядали блакитні, сині й фіолетові волошки; жовтий дрік вискакував вгору з своїм гострокінчастим вершком; біла кашка крутими шапками тиснулася на поверхню; занесений бо-зна звідки колос пшениці досягав у гущі...».

Населення й комунікація. Продовж століть український народ безнастанно старався прибільшити свої простори в напрямку на південь і схід, у вільні, незалюднені степи. Але ці зусилля довгий час не могли досягнути своєї мети. Татарські орди, що кочували в Диких полях і в Криму, відгороджували Україну від Чорного моря й ніяким способом не уступалися з своїх селищ. Змагання княжої доби закінчилися розгромом Київської Держави й довголітнім татарським пануванням над нашим народом. Литовські князі в своїй експанзії на Україну намагалися також перемогти татар і дійти до моря. Великий князь Витовт добув уже собі доступ до чорноморських портів і почав їх укріплювати. Але татари знову опанували степи. В XV-XVI. в. безнастанно йшла кривава бо-

ротьба на степовому погрянничі, але вона успіхів майже не мала. Південна гряниця наших осель посунулася небагато, — на лінію Рашків—Умань—Кременчук—Полтаву. Перелім принесла щойно козаччина. Запорозьке військо засіло сильно на низу Дніпра, побудувало собі нездобутню фортецю Січ і розпочало постійну, систематичну боротьбу з ордою. Запорожці не допускали татар переходити Дніпро, громили їх на переправах, і самі щораз ходили походами на татарські кочовища. Завдяки перемогам козаччини інші оселі почали посуватися чимраз глибше в Дикі поля й український плуг зачав орати ніколи неорані степи. Але пізніші війни з Польщею й Московщиною та нещасна Руїна спинила ці колонізаційні змагання й вони обновилися тільки аж під кінець XVIII. в. Тільки на сході українські переселенці пішли далі й опанували Слобідщину.

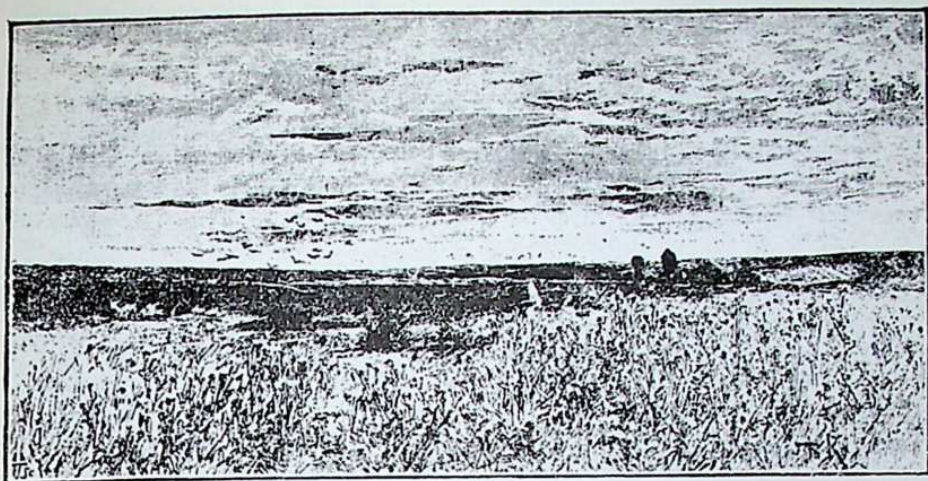
Хоч наш народ, порівнюючи з теперішнім часом, займав мало що більше, як половину території України, та перенаселення в нас ще не було. Навпаки — наші землі були дуже рідко заселені. Коло 1600 р. все населення тодішньої України не переходило двох мільйонів людей. З того часу маємо перші статистичні дані, що ближче вяснюють цю справу. Різні землі мали таку людність:

	разом	на 1 кв. км.
Галичина	446.000	10
Холмщина	133.000	7
Підляшша	233.000	24
Волинь	294.000	7
Поділля	98.000	5
Київщина	234.000	2
Брацлавщина	311.000	9

Про Полісся, Чернігівщину, Буковину й Закарпаття докладніших обчислень не маємо. Вражає те, яка мала була густота населення. Найгустіше заселене Підляшша мало таку густоту, як сьогодні найрідше замешкане Полісся, а Київщина була майже незаселеною пустинею.

Від заселення залежала вага різних земель. Провід вели тоді західні землі, головню Волинь і Галичина. Тут найвище розвинулося сільське господарство, промисел і торгівля, тут були найвизначніші міста, як Львів, Перемишль, Ярослав, Холм, Луцьк, тут і духовна культура стояла найвище. Придніпрянщина — по татарським спустошенні втратила своє значіння і відзискала його щойно тоді, як над Дніпром зорганізувалася козацька держава.

Комунікаційні лінії, гостинці найбільш густі були на заході. Головним центром став тут Львів, що зайняв місце старовинного Галича. Із Львова розходилися дороги на всі сторони: на захід до Перемишля й Ярослава, на північ на Куликів, Раву, Замостє й Люблин, на північний схід через Камінку Струмилову до Луцька, на південне на Коломию до Молдави й через Стрий або Дрогобич на Угорщину. Це ті самі шляхи, що й дотепер не втратили значіння. До того ж важними водними дорогами були Сян і Буг, що лучили західні землі з балтійськими портами. Сюди йшов головний наш екс-

Останки степу коло Струсова в 1690-их роках.

порт за границю; комяги, дубаси, шкути й інші човни раз-у-раз пропливали цими ріками. Західні землі зі східними злучував великий гостинець, що йшов із Холму на Городло, Луцьк, Житомир до Києва.

Київ був центром шляхів східньої України: на північ Дніпрова дорога вела на Білу Русь, на північний схід сухопутний шлях через Ніжен і Путивль до Москви, на полудне давній караванний шлях до Криму й турецьких земель.

Коли говоримо про «гостинці», то треба мати на увазі, що це не були гостинці биті чи муровані, а тільки звичайні, протерті дороги, на яких бував більший рух. Ніхто не дбав про те, щоб утримувати їх у доброму стані, — хіба, якщо де вже цілком не можна було проїхати через багно чи болото, з konieczности мостили дорогу ріщам чи зрубаними гилляками. В іншому значінні уживали назви шлях; це були широкі дороги, що вели через безлюдні околиці. Ними найохотніше проходили татари. Головних і шляхів було три: Чорний — між притоками Дніпра й Богу, Кучманський — між Богом та Дністром і Покутський, або Золотий — між Дністром та Прутом. Ці шляхи минали всякі річки й ішли сухими вододілами. Щоб татар не допускати в глибину країни, попри шляхи будували оборонні замки.

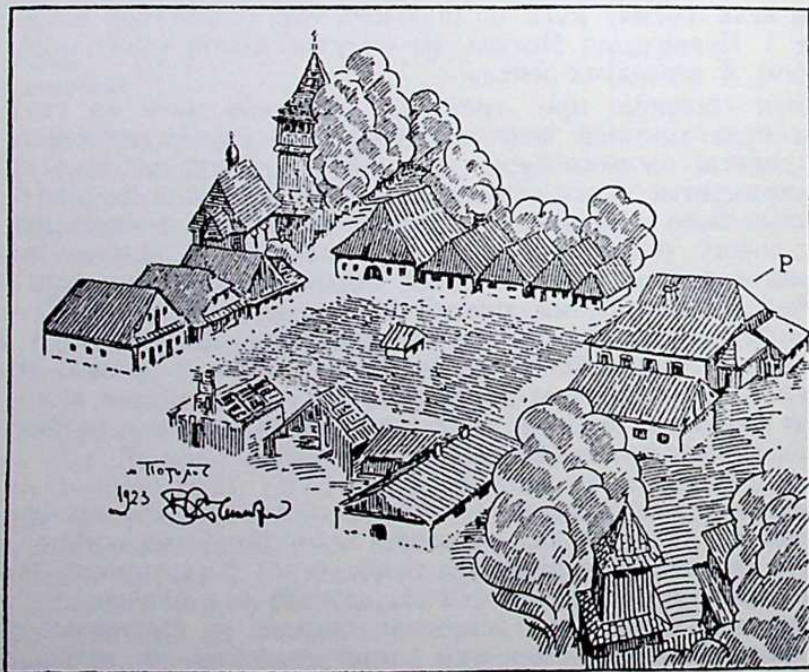
Замок. Як у княжі часи укріплені городи, так пізніше оборонні замки, служили для населення захистом у часі воєнної небезпеки. А що життя України протікало серед безнастанних воєн, то число замків із кожним століттям ставало все більше.

Спочатку замки були деревляні, таксамо, як старовинні городи. І всі укріплення будували тим самим способом, як колись. Стіни замку склалися з городень, дубових або соснових зрубів, які в середині виповнювали землю. Стіни були грубо обліплені глиною

або покриті муравою й були такі сильні, що й гарматна куля не могла їх розбити. Вгорі на стінах стояли дерев'яні криті ганки, що звалися тоді обланки або бланковання; в них були отвори для зброї, т. зв. подсябигтя. По внутрішній стороні стін були комори, будовані з тесаного дерева, де можна було переховувати всяке майно. Покрівлі цих комор служили помостом для оборонців замку. На рогах замку та над воротами будовано дерев'яні вежі або башти, де були приміщені всякі засоби оборони, головню пушки.

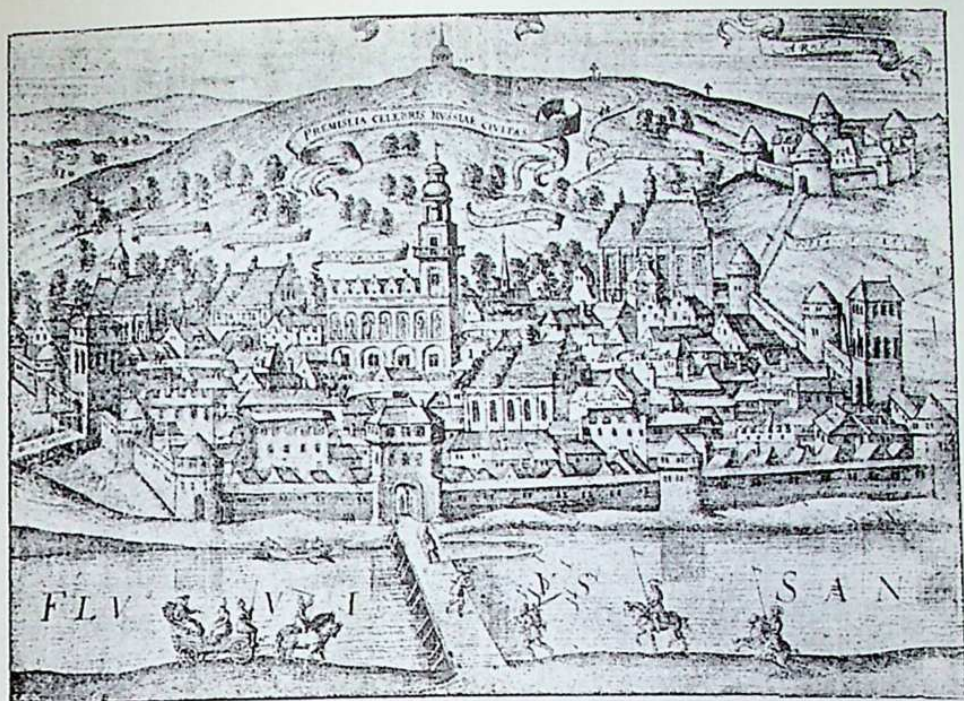
У пізніші часи, коли артилерія краще розвинулася, дерев'яні укріплення не могли вже утриматися й тоді почали будувати муровані замки. На матеріял до будови уживали камінь і цеглу. Камінь часто був дикий, необроблений, навіть річний ріняк. Мури будували завгрубшки півтора до двох метрів високі на 3-4 метри. Для оборони особливе значіння мали башти; у більших замках бувало їх по кілька. Башти були будовані дуже сильно, на два або три поверхи, звичайно круглі або чотирикутні; згодом появилися пятикутні бастіони. В часі найбільшого напору ворога, коли слабші частини замку були добуті, залога замку могла ще боронитися в башті.

До замку вели оборонні ворота, що звичайно містилися в котрійсь башті. Ворота були подвійні, виковані з заліза, або дубові, сильно обковані, з засувами й замками. Посередині замку було широке подвіря. Тут стояв дім власника замку, будинки для залоги, всякі комори, шпихліри, стайні, арсенали. Під будинками будовано

Вид містечка Петелича.

Рисунок Володимира Січильського.

Вид міста Перемишля в 1616. р.

Сучасна гравюра Бравна.

просторі підземелля й пивниці. Середина подвіря була вільна. Тут населення з околиці могло знайти захист у часі війни разом із своїм добутком. Тут також відбувалися перегляди війська, лицарські ігрища й усякі забави.

У XVIII. в. змінилися способи оборони. Артилерійське мистецтво дійшло до такого розвитку, що вже й найсильніші мури не давали безпеки перед гарматними кулями, гранатами та бомбами. Тоді за прикладом західних інженерів при замках почали будувати земляні фортифікації, що складалися з валів, шанців, окопів, редут і т. п. Ці укріплення робили в значній віддалі від стін замку й ними можна було затримати приступ ворога.

Найбільше замків було на степовому пограниччі України — в полудневій Галичині, на Поділлі, в Брацлавщині. Поруч із великими, сильними замками, такими, як Львів, Бучач, Терехівля, Камянець, Бар — в цих околицях стояло безліч малих дерев'яних замочків чи городків. Скрізь укріплення складалися з двох частин: сильнішого замку й слабших укріплень підзамкової оселі. Все було дерев'яне — башти, ворота, частоколи, паркани. Але ці замочки чудово відбивалися від татар, а нероз ставили завзятий опір і сильнішому ворогові, як, нпр., подільська Буша, що вславилася в часи Хмельниччини, або Гумань, який порівнували з голяндською Бредою, — такий був сильний і неприступний.

Місто. Під охороною города або замку повставало підгороддя або підзамче, що з часом перетворилося на окреме місто. У XIV-XV. в. наші міста стали вповні самостійними оселями. Якщо когось

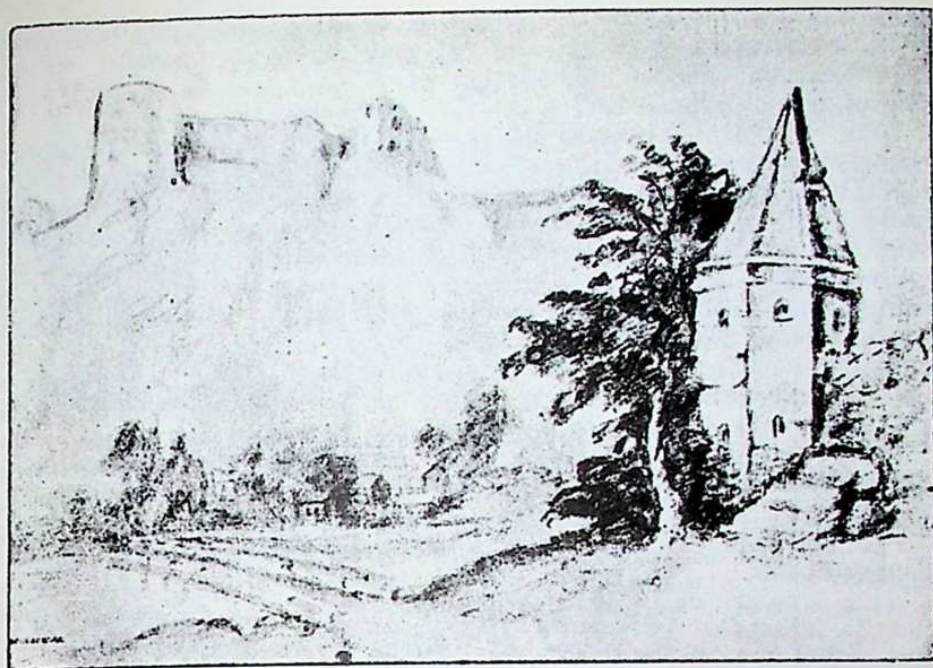
було залежне від свого папа-власника, то за грошеву оплату добувало собі свободу. Інші вже від початку заснування діставали привілеї на самоуправу. У ті часи кожне місто було немов окремою державою, що в своїх мурах жило своїм незалежним життям.

Мури міста найчастіше мали форму чотирикутника, такий плян міст прийшов до нас із Німеччини. Мури були високі на кілька метрів, і таксамо грубі й забезпечені, як стіни замків: мали стрільниці й інші оборонні засоби. В мурах, у різних місцях, стояли оборонні башти. Ці башти мали свої назви від цехів, що їх боронили в час війни; нпр., башта кравецька, ковальська, кушнірська і под. Візд до міст був через оборонні брами. Нпр., у Львові були дві головні брами: Галицька й Краківська і дві менші фірти — Єзуїтська й Босацька. Мури йшли нераз двома лініями, за ними був рів, а ще далі земляні фортифікації. Через рів до брами провадив зводний міст. Сама брама замикалася або міцними дверима, або залізною ґратою, яку спускали згорн.

Посередині міста був чотирикутний ринок, тобто торговиця. Тут стояв міський ратуш, будинок, де урядовав бурмистр із радою, та збирався лавничий суд під проводом війта. У ратушевих кімнатах відбувалися також усякі міські свята й прийоми визначних гостей. На стінах були малюнки місцевих малярів, у судовій кімнаті звичайно суд Соломона або страшний суд. Надолі ратуша були т. зв. багаті крамниці, що належали до найвизначніших купців, пивниці ради, де продавали пиво й мід із міських броварів, у підземеллі — пивниці й усякі склади. Над ратушем стояла вежа, висока на кілька поверхів; на ній удень і вночі перебувала сторожа, пильнуючи, чи до міста не йде ворог або чи не зайнявся де вогонь. Міський трубач з верху вежі витрублював різні мелодії. На вежі був також міський годинник. На долішньому поверсі була улажена в'язниця для злочинців, яких судило місто. Засуди судів оповіщували з високого ганку при головному вході ратуша.

На ринку поруч із ратушею стояли ще інші міські будинки, як: вага, воскобійня, суконниці, де продавали сукно, та деколи ще приватні крамниці, т. зв. ятки, або столи з усяким крамом. Перед ратушею стояв т. зв. пранґер, стовп, до якого привязували злочинців, що їх публічно карали. Пранґер часом мав вид різьбленої коломиши, або зображував постать справедливости. На цьому місці виконували також засуди смерті; так, нпр., на львівському ринку покарали смертю козацького ватажка Підкову. На ринку відбувалися торги й ярмарки, — тоді приїжджі купці заїздили сюди з возами й ставили свої шатра.

По чотирьох сторонах ринку стояли доми міщан, звичайно будовані з цегли. Був припис, що дім у ринку не міг мати більше, як три вікна на одному поверсі, — щоб заощадити місце, будували доми вузькі, але на два-три поверхи. З кожного рогу ринку йшли по дві вулиці, а від них другорядні вулички. Назви вулиць бували від народів, що при них мешкали, нпр., Руська, Вірменська, Татарська, або від важніших будов: Катедральна, Шпитальна і ин. Вулиці були вузькі й тісні, рідко коли викладені бруком або дошками. Болото й сміття згортали тільки на великі свята й тоді ж закидали ріщам всякі доли й ями. Тодішні міста не мали ще постійного освітлення; тільки перед значнішими крамницями висіли ліхтарі, особливо там, де про-

Замок у Тербовлі.

Рисунок на поштовку XIX. в.

давали напитки під віхою, тобто застромленою зеленою гиллякою. Особливо старанно будували міські колодязі, щоб мати добру воду. У Львові вже в XV. в. були водопроводи, якими спроваджували до міста здорову воду з джерел. Дуже поширені були парні, в яких міщани брали купелі.

Давні міста мали незвичайно багато святинь — і між мурами, і на передмістях. У Львові в XVI. в. було кільканадцять церков, в тому числі кілька монастирських, і стільки ж костелів та кляшторів. При церквах були зчаста шпиталі, тобто притулки для немічних, нераз гостинниці для подорожних та всякі добродійні товариства. Масою різних будов, кам'яними мурами, зверхнім достатком і багатством, а особливо рухом і життям, місто відбивало від інших осель, що ховалися серед далеких лісів.

Сільські оселі. У дальших околицях, відалених від людних шляхів, оселі мали ще такої самий вигляд, як колись перед віками, в словянські та княжі часи. На Поліссі, на Волині, навіть у різних сторонах Галичини люди жили ще старовинними дворищами. Така оселя мала ледве кілька хат, але великий простір землі, порозкиданої серед лісів, по різних урочищах, островах, над річками й озерами. Хто зайняв де-небудь якусь частинку землі, поляну, нивку, сіножать, озеро — те до нього й належало. Землі було багато й ніхто її не міряв. Особливо пошукували за місцями ловів і рибальства, по далеких «оступах» та на «уходах», тобто устях рік. Люди по старосвітськи вели спільне господарство, жили «на одному хлібі», радо лучилися в добровільні спілки, щоб більш успішно

вести всякі «промисли». Границі між територіями різних дворич не були означені. В лісах між сусідами за межу уважали місце, «де зіткнуться топори», це значить, де з обох сторін зустрінуться рубачі підчас рубання ліса.

Але на густіш заселених місцях давній лад не міг утриматися без змін. Тут значно скорше відчувалася недостача землі й чимраз гостріше перестерігали право приватної власности. В XV—XVI столітті шляхта дійшла до не обмеженої влади над селянством і почала змінити споконвічний порядок громади й оселі. В ці часи по всіх селах поміряли докладно землю й поділили її на лани, по 30—60 моргів; від лану селянин мусів платити означені данини. Потім дідичі почали забирати собі кращі селянські ґрунти, скуповували їх за примусову дешеву ціну, «не без розливу сліз», — або просто зганяли селян і переносили їх на інше місце, на пустарі, які щойно треба було корчувати й управляти. Багато сіл перебудовано основно на спосіб т. зв. німецького права: хати стояли разом, близько побіч себе, по обох сторонах дороги; за кожною хатою простягалася довга, вузька смуга землі, що належала до цього господаря, т. зв. за гумінки або за ди. Такий плян залишився в багатьох селах до нинішнього дня.

Повставало тоді багато нових сіл, найбільше по свіже вирубаних і викорчованих лісах. Власник землі доручав досвіченому підприємцеві, т. зв. осадчому, заснувати нову оселю. Осадчий діставав більший простір землі, право вести лови, поставити млин і коршму, побирати данини від поселенців. Це було підприємство, що добре оплачувалося, й таким осадництвом займалася радо бідніша шляхта, а навіть наші панотці. Осадчий закликав поселенців, забезпечуючи їм кільканадцять років свободи від усяких данин і обов'язків, щоб вони могли належно загосподаритися. На знак того, що кілька літ волі залишається в оселі, дідич або осадчий ставив т. зв. хрест свободи. Нунцій Руджієрі коло 1560. р. пише: «Коли пан хоче заснувати село або місто, то каже наперед поставити на голому полі хрест, у місці, що призначає на майдац, і вбити в цей хрест стільки цвяхів, кілька має бути літ вільних від чиншу, данин або роботи. Тоді кожному вільно осідати й будуватися на цьому місці, а потім що-року витягають по одному цвяхові з хреста, поки їх усіх не витягнуть, — щойно тоді починають платити чинш панові, який пан означив наперед, найчастіше з обов'язком робіт». Цей звичай утримався довгі часи. Коло 1670. р. такі знаки стрічав на різних місцях німець подорожник Вердум. Так, нпр., в околиці Збаража «в одній слободі або пустому селі пан казав виставити пал' і стільки дерев'яних цвяхів вбити в нього, кілька літ свободи дає тим, хто тут наново осяде». Таксамо в Білому Камені: «місто дуже спустошене, але знову трохи підноситься; тому виставили там свободу, тобто хрест волі на вісім років».

Коли вже поселенці стягнулись на нове місце, починалася жива, запонадлива праця, щоб як найскорше добути користи з землі.

В ревізії королівській 1565. р. стрічаємо опис такої свіжої оселі львівського німця Штанцля в тодішній Белзчині: «Нікий Штанцель, львівський міщанин, на основі якогось привілею, що його не показав, побудував собі немалий став на ріці Свині, де до нього впадає кілька потоків, і млин добрий. Там також і кузню рудну збуду-

Гуцульський «оседек» у Явірнику над Черемошем.
Рисунок з 1890-их років.

вав, з котрої арендар дає йому що-року п'ятьсот лемішів і кілька-надцять возів заліза... Там же фільварок побудував добрий, до котрого копає дуже багато новин і сіножатей має досить. Покопав також на ґрунті села Бутина ліси великі, дубові і дерева бортного досить, на деяких місцях більше, як на пів милі. Й осадив там уже десять домів на одній стороні ріки Свині, в них мешкають за-городники й помагають йому в роботі; а по другій стороні ріки є чотири дома ремісників, що в руді роблять. У згаданім фільварку він ховає досить худоби й овець, — це дає йому велику користь«...

В часи Хмельниччини такий живий кольонізаційний рух бачимо на степовому пограниччі. Сирієць архидіакон Павло Алепський, що обіздив Україну з антіохійським патріярхом Макарієм 1654. р., пише: «Наша дорога того дня і пізніше йшла дубовим лісом. Поляки в часах своєї влади рубали ліс для будови твердинь, міст і домів. А коли козаки заволоділи країною, землю поділили поміж себе і тепер той ліс рубають, випалюють коріння і засівають землю зерном».

9. Старе й нове господарство

Господарські перемини. До XVI. ст. значна частина України жила давнім господарським життям, якого форми витворилися ще в княжі часи. Як колись перед віками, таксамо й тепер, більше значіння мали лови, рибальство, бджільництво, аніж хліборобство. Збіжжя сіяли всюди, але небагато, стільки, щоб вистарчало на власну потребу. Шкіри диких звірят, рибу, мід або віск можна було продати на вивіз, і ці продукти виплачувалися, — за збіжжям ніхто не питав і тому хліборобство поширювалося мляво.

В Галичині, ще в XIV. і XV. в., у контрактах продажі землі, далеко докладніше описуються ловища, борти, озера, боброві гони, аніж управлена рілля. На Волині й на Поліссі господарство заховало ще більше старовинні форми. Є цілі оселі ловців, осочників,

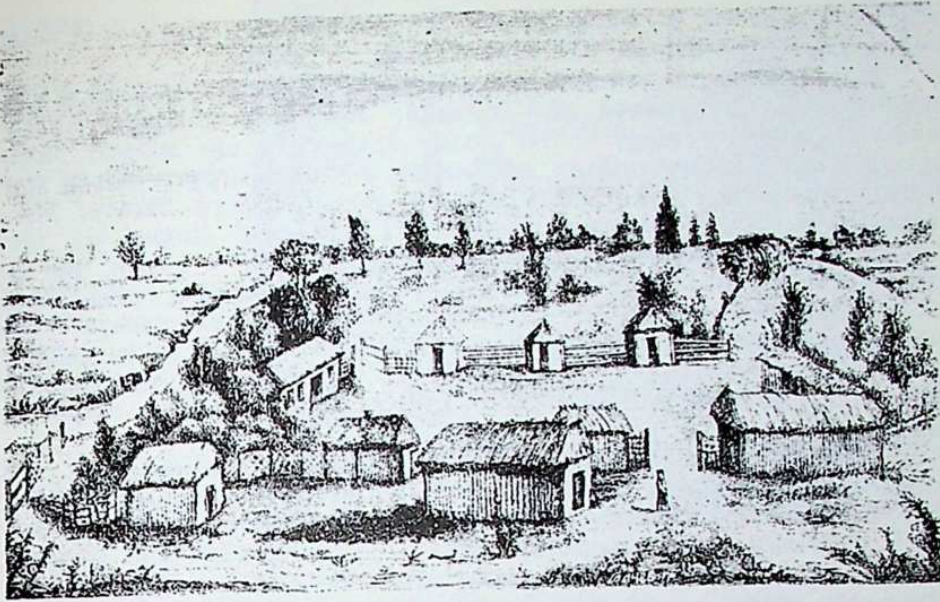
бобровників, сокіленьників, що тільки тим і займалися, що полювали на звірів. Інші осади бортників і підлазників займалися бжільництвом. Головним обов'язком селян було ходити з паном на оступ, на лови, що тривали не раз по кілька тижнів. У Чорнобілі на київському Поліссі все населення мало обов'язок виїздити з урядовцем замку на лови, раз -- «першою порошею», як сніг упав, вдруге «на серені», на змерзлій сніг. Деякі села мали повинність доставляти різних сітей на лови: конопляних — для рибалок, льняних — для бобровників, личапих у жищ -- на іншого звіря. Інші селяни ловили соколів і яструбів та привчали їх до ловів. Ще інші сипали греблі біля ставів, доглядали озер, будували язи, заставки на рибу. У селі Вовковці піддані з давніх часів «козами вовки ловлять», тобто приваблювали вовків на кози й так полювали на них. Дань платили по різних селах бобрами, куницями, лисицями.

З часом це старовинне господарство почало змінитися. Спочатку піднесли ціни на худобу. Західня Європа, густіше заселена, почала проявляти попит на волів. Тоді годівля худоби відразу здобула значіння. На просторах, вільних від лісу, на просторих подільських пасовиськах, а ще більше на пограниччі степу — скотарство стало головним заняттям і доходом населення. Волів годували й у папських фільварках та селянських господарствах, хоч селянам приходилося тяжче, бо мусіли платити з годівлі значну данину. Рік-річно збільшувався експорт на захід, у напрямку на Шлезьк. Бували роки, що через Перемишль переганяли по 20.000 волів річно.

Рівночасно також поширилася годівля овець. Вона була зв'язана з т. зв. волооськими селами. З карпатських гір почали сходити в долини пастухи, яких звали волохами. На ділі вони були в більшості українського походження, а тільки приходили з Молдави й Семигороду. Вони вели спочатку мандрівне життя, пізніше закладали свої оселі, з власним укладом життя, під проводом старших, яких звали князями. Ці волооські села, займалися самим тільки скотарством, а саме годівлею овець і часом свиней. Дань платили сиром та виробами з вовни. Завдяки їм годівля овець поширилася від Карпат аж до Волині.

По скотарстві прийшов час і на хліборобство. На заході Європи місцевого збіжжя не вистарчало для густого населення й тоді почали пошукувати його на сході. Спочатку Голяндія й Фляндрія, пізніше Франція й Англія почали спроваджувати збіжжя з країн над Балтійським Морем. Східне збіжжя здобуло ще більше значіння від часу, як почала занепадати еспанська імперія, що перше була шпихлірем Європи, — тоді балтійська торгівля дійшла до найвищого розвитку. У цей збіжжевий круговорот увійшли також західньо-українські землі. Шляхами на Сян і Буг можна було сплавити хліборобські продукти на Вислу, до Гданська, що став тоді головним вивозним портом для збіжжя. Ціни на збіжжя піднялися, хліборобство почало оплачуватися. Пани кинулися закладати фільварки, окремі господарства, що мали розводити управу ріллі. Орна земля, яку дотепер не дуже цинили, добула подвійну й потрійну вартість, всі почали поширювати управну площину, і як найбільше продавати збіжжя.

Цей перелім на західніх землях настав в XVI. в. Давні форми господарства почали тратити значіння, а хліборобство разом із

Запорозький зимовник.

З Історії запорозьких козаків Яворницького.

скотарством стало на першому місці. На східній Україні, що не мала прямих водних шляхів на захід, ці переміни йшли повільніше, але століття пізніше й тут господарство перейшло на новий лад.

Ловецтво. У деяких околицях заховалася ще поважна кількість звірини, — у великих, недоторкнених рукою людини лісах. В Галичині по різних місцях були ще значні ловецькі терени. Так, нпр., коло Лежайська «звір різний у пущах великих, для котрого заховуються місця і там ніхто не ставиться, а є побудовані доми, котрих стережуть слуги; а як часом пан староста або його ловці зідуть з сіттями, там мешкають підчас ловів». У сусідній замеській землі, в Холмщині, в лісах є «великі ловища і двори у борах побудовані, де ловці живуть зимою і літом, бо звір густий». У Белзчині «багато звіря в лісах, на котрий люди йти повинні»; у Любачівщині селяни мають обов'язок 12 днів у році йти «на оступ, тобто на ловлю звіря». В околиці Львова, в Карачинові сидить 17 селян, що «нічого не роблять, тільки лісів стережуть і на лови йдуть, як їм кажуть». У Калушині цілі села мають обов'язок йти на лови, як накаже староста. Про звірину у карпатських лісах джерела нічого не згадують. Видно, в XVI. віці ще пани туди не запускалися на великі лови; звірина жила свobodно, або полювали на неї місцеві верховинці.

Звірина була ще дуже різnorodна. «З диких звірів є зайці, крілики, олені, серни, вовки лиси, дики, медведі; найрідші — це лосі, турни, дикі коні, бобри», — пише папський посол Руджієрі. У Литовському Статуті XVI. в. подано ціни за неправно вбиту звірину: зубр — 12 рублів, лось — 6, медвідь і олень по 3, рись і дикий кабан — 1 руб., серна — понад пів рубля. У XVII. в. рідшу

звірину тримали у магнатьських звіриннях. Так, нпр., у Жовкві й під Щебрешином на Холмщині годували зубри.

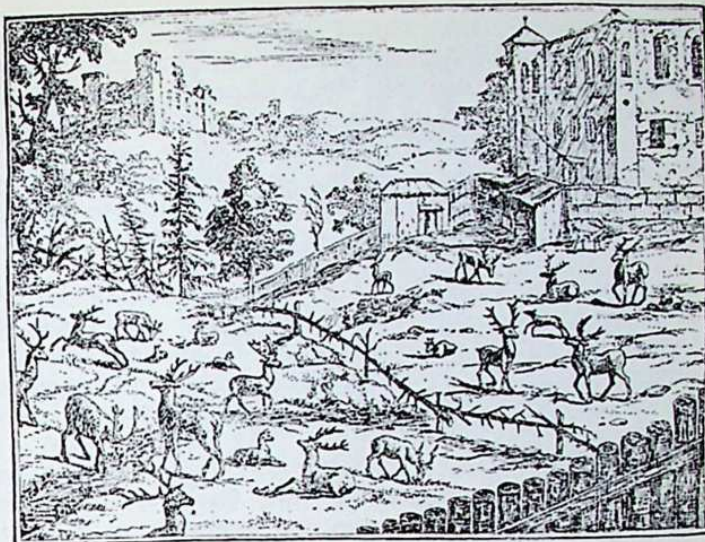
Але найбагатші звіринні терени були на Придніпрянщині, в степовій смузі. Згадуваний вже Михайло Литвин в половині XVI. в. пише: «Звірів у лісах і на полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкіри, а з мяса беруть тільки хребетні, товсті частини, решту кидають, — так його багато. М'ясо оленів і диких кабанів цілком не вживають. Диких кіз така сила прибігає зимою із степів у ліси, а літом у степи, що селяни бють їх тисячами. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птиці сила предивна, так що весняною порою хлопці набирають повні човни яєць качах, диких гусей, журавлів, лебедів, а потім набирають повні хижі молодих птахів. Орлят беруть до кліток задля їх пер, що приладжують до стріл. Собак годують мясом звірів та рибою».

Лови на зубри описує Руджієрі: «Зубр такий великий, що двох і трьох людей може сісти між його рогами. Біжить швидко, ноги має чорні й такі сильні, що одним ударом вивертає дерева середньої величини, шкіру шорстку, шерсть кудлату, особливо спереду, майже, як лев. Його солене мясо пани уважають за дуже смачне. Лови на зубра на Поділлі відбуваються таким способом. Ловці на конях відділяють одного від череди, потім стають у різних місцях і кожний зокрема у найбільшому розгоні прибігає до зубра, випускає стрілу, ранить його і втікає; розюшений звір пускається за ним, в ту мить другий влучає його стрілою; звір кидає першого, жене за другим, аж тут надбігає третій і так далше; зубр хоче гнати за кожним, але лишає того, хто його ударив перше, а жене за тим, що до нього стріляє з черги, і так ослаблений втрачає крові падає без духа.

«Є ще інший спосіб ловів на нього. Хлопи, що доглянуть його у догідному місці, рубають дерева довкола і роблять із них засік, в якому зубр лишається замкнутий. Потім будують льожі для короля, пань і знаменитих панів. Ловці ховаються за деревами; звір, рушений з місця псами й криком хлопів, уступає у середину засіку, а найближчий ловець ранить його зза дерева. Зубр ударений залізом бе рогами у дерево, за котрим стоїть ловець, той перебиває йому черево ножем, а з другого боку шарпають і калічать пси, аж поки не звалить його на землю. Як ловець не влучить, або зубр його заколе, другий найближчий показує йому червоне сукно, — звір не терпить цієї краски і на її вид попадає у найбільшу скаженість, кидається на того другого, той ховається за дерево і знову ведеться така сама боротьба, аж звір, пробитий списами і стрілами, паде на землю. У тих змаганнях треба стерегтися не тільки рогів, але й язика зубра, бо як навіть здалека займе беріг одежі, тягне до себе й перевертає людину».

Із меншої звірини дуже славилися й цінилися бобрі. Руджієрі дає такий опис бобра: «Бобер, чотириногий звір, живе й на воді й на суші, має голову круглу, подібну до котячої, задні ноги подібні до гусячих, хвіст широкий, лусковатий, як у риби. — мають його за добірну страву, решта мяса нездатна до їдження. Футро бобра має волосся, довге й м'яке, що майже ніколи не вилазить, і тому його дуже цінують, бо панове мають звичай обкладати ним

Звіринець в XVII в.

свої убрання, таксамо, як соболями. Є два роди бобрів, одні темної краски, майже чорні і тих звать «шляхтою», — другі ясні, якби гливі, і ті зуться «хлопами», бо як котрий із «шляхти» хоче побудувати собі дім, «хлопи» зносять йому дерево й інші потрібні матеріали. Ті звірі живуть над берегами рік і озер, у домиках на кілька поверхів, в яких вилазять нагору або сходять униз, відповідно до того, чи вода підіймається, чи спадає. Ловлять їх таким способом: коли пси винюхають бобра, ловці замикають ріку сітми зверху й зпідсподу, потім копають місце, яке знайшли пси, аж поки не докопаються бобра; а той, як почує небезпеку, кидається в воду й попадає в сіть, що на нього наставлена.

Бобри були під особливою опікою законів. Коли бобер заложив де своє гніздо, власникам сусідніх ґрунтів не вільно було цього місця підорювати, ані косити там сіна, ані теребити лози «так далеко, як можна докинути палицею від того зерем'яни». Коли бобер вийшов із старого гнізда й заложив собі нове гніздо серед поля або сіножаті, то власник і тут має облишити ґрунт у сусідстві того місця, не орати, не косити й лози не рубати довкола. Таки приписи були в Литовським Статуті, що обов'язував також на Волині. В Галичині певно також були подібні звичаї серед тутешніх «бобровників», ловців на бобра.

Але вже у XVI столітті бобри в Галичині були великою рідкістю і королівські урядовці записували старанно, де й скільки штук їх зловлено. Так, коло 1535 р., у Лючівщині зловили 5 бобрів і шкурки їх продали по 2 золоті — тоді це була вартість 10 кірців жита! Люстратори королівщин 1565 р. записували старанно, де які були вісти про бобрів. «На ріках у цьому старостві (галицькому) часом ловлять бобрів, але особливо на ріці Липі (Гнилій); цього року кметь на імя Федір Деревенка зловив їх вісім, кождий ціною 2 золоті». На Бузі, на границі Холмщини, «часом і бобра знайде».

Останні звістки про бобрів у Галичині маємо з кінця XVIII. сто-

ліття Учений природник Гакет, професор львівського університету, зустрів їх у двох місцях. На Бузі під Сокалем вони вели мандрівне життя, ховалися по западинах і ямах; мали довжини разом із хвостом до п'ятих стій і важили 50-60 фунтів. У другому місці, в Родятичах, недалеко Городка, бобрині гніздилися в глибокій струзі, що плила через ліси й впадала до тамошнього ставу. На прохання Гакета львівська губернія видала заборону нищити бобрин, але це не врятувало тих цінних звірів від загибелі.

Хліборобство. В ці часи хліборобство остаточно стало головним заняттям населення. Сприяла цьому добра, урожайна земля. Руджері писав таке: »Доволі є управної землі і, хоч вона часто пісчана, видає багато пшениці, жита й усякого иншого збіжжя, що тут є за безцінь, особливо на Поділлі, що найбільш родюче. Подільська земля така плідна, що родить траву, заввишки у хлопа і без ніякої майже управи таку силу збіжжя, що воно в значній частині марно пропадає на пні, бо нема кому його збирати. Причиною цього є й те, що ця земля є далєка від торгових доріг, нема й силавних рік, котрими можна б спустати збіжжя туди, де воно знайшло б купця; на місці не можна його спотребувати й воно не має покупу«.

В XVI ст. з чотирьох головних збіж найбільше сіяли вівса й жита, значно менше пшениці та ячменю. Пересічно можна рахувати, що на фільварках вівса сіяли понад 40 проц., жита понад 35 проц., ячменю до 15 проц., пшениці менше, як 10 проц. Маємо про це докладні вістки з галицьких королівщин, тобто державних маєностей. Про селянське хліборобство докладних цифр не маємо, але, мабуть, відносини були такі самі; селяни свої дачини платили найбільше вівсом і житом.

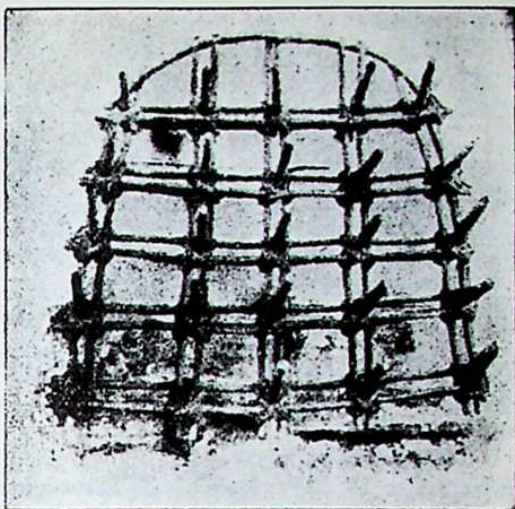
Інакше виглядало хліборобство століття пізніше в иншій стороні України, на Лівобережжі. Підскарбій Яків Маркович у своїх хуторях коло Глухова сіяв жита около 20 проц., пшениці 10 проц., ячменю 10 проц., вівса около 20 проц., --- решту займала гречка, просо, горох.

В Галичині в XVI в. також всюди сіяли вже гречку. В урядових польських звідомленнях з Галичини все звали її »татаркою«; не знати, чи ця назва вживалася українським населенням. Цікаво, що гречки найбільше сіяли у Городеччині: на тамошніх фільварках зібрали її 1175 кіп, майже стільки, що жита. Але на Поділлі, що тепер славиться гречками, в ті часи гречки було небагато; у деяких фільварках (нпр., у Теревовельщині) цілком її не сіяли.

Просо сіяли майже всюди, але в невеликій кількості. Не стрічаємо його цілком по фільварках Рогатинщини, Самбірщини, Перемищини. Горох бував у різних сторонах у більшій або меншій кількості. Біб згадується тільки в беськім фільварку в Сяніччині --- 39 кіп побіч 45 кіп гороху. В Бабині на Самбірщині сіяли манну й зібрали її 2 копи.

Про способи управи ріллі рідко стрічаємо якісь вістки. Не знаємо нічого докладного про рільниче знаряддя; чуємо тільки загально про плуги, якісь »руські сошники«, борони, мотики й т. п. Згадуваний уже подорожним Вердум дає таку картинку селянського господарства: »У хліборобстві вони досить пильні й уміють ґрунт

Старовинна борона. — вязана
ликом.

дуже добре зорати простими борознами на малі загоны; потім счіплюють дві борони кінцями й вони займають цілу ширину загоны, при чому кожна з них похиляється до борозни; до кожної запрягають по одному коневі, що йде борозною, так що по ораній землі не ступає ani людина, ani кiнь; сівач також йде борозною... Борони роблять так, що вяжуть навхрест круглі патики ликом, а там, де патики перехрещуються, прикріплюють зручно деревляні зуби за допомогою крученого лика». При иншій нагоді він критикує панську господарку: «Недбальство поляків спричиняє те, що селяни по більшій часті своє сіно залишають на вітри й не годують в купах на сіножатях і аж зимою, коли є потреба, його звозять уже по снігу».

Огородництво й садівництво. При хліборобстві чим-раз більші поступи робить огородництво. В XV-XVI. в. появляється в нас багато нових господарських рослин, про які перше не було згадки. Чужинці, що осідали на Україні, привозили з собою різні роди ярини, поширені в їх батьківщині, а також наші подорожники по чужих країнах переймали немало нового. В ті часи вперше згадується фасоль, про яку не маємо звісток із княжих часів. Капуста, що у княжу добу належала до рідкості, ставала популярніша з Італії в XVI. в. перейнято салату, калярепу, каляфіори, петрушку, пастернак та иншу ярину. З того самого часу походять ганиж, кмин, селери, пори, маеран, колендер, карчохи, шпараги, шпінат. Всі ці рослини перше появилися в панських фільварках і вже пізніше перейшли на селянські грядки.

Ярини, поширені з давніх часів, садили й сіяли нераз цілими ланами. Так, нпр., коло 1530 р. в Любачеві сіяли багато цибулі, деінде розводили мак, то знову коноплі й лен. У Стрийщині й Дрогобиччині селяни мали обовязок збирати кмин і давати до двора по кварти з кожної хати. В Долині коло 1630 р. згадують, як звичайні ярини: ріпу, капусту, моркву, пастернак, петрушку, цибулю.

Всетаки в порівнанні з західними країнами, яринне господар-

ство стояло в нас не дуже високо. Німець Вердум, підчас своєї подорожі по Україні в 1670-их роках, зазначає низький стан управи городини, «бо цей народ не є здатний до такої акуратної роботи, якої вимагають гуроди». Але в подорожі по Галичині він бачив, що тут плекали «земні продукти, як різне коріння, буряки, пастернак і ин. у великій кількості». В іншому місці каже те саме: «Щодо капустяних рослин і тих, що їх коріння можна їсти, то вони пильніші, посвячують тому багато праці й годують їх у великій кількості, між ними найбільше поширена капуста. Мають один рід редьки, яку називають буряками; вона має ту прикмету, що в сиromу стані є цілком червона, а зварена робиться біла, як сніг, і має дуже добрий смак. Огірки їдять також часто, не тільки квашені й приправлені, як салата, але також до кусня хліба, з лушпинкою, а все з руки, як яблуко». Кавуни, мельони й тютюн бачив він на Поділлі.

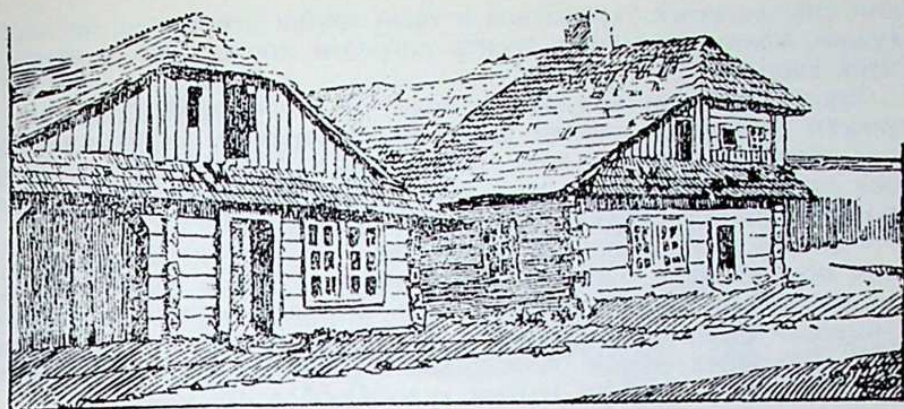
На Гетьманщині в XVIII. в. до великого розвитку дійшла управа конопель й тютюну. Коноплі розв'юдили на великих просторах у Чернігівщині Українське прядиво, під московською назвою «пеньки», йшло великими транспортами в Московщину та до Балтійського моря, до західніх робітень полотна. Тютюн поширився в нас десь у XVII. в., а на Лівобережжі став одною з промислових рослин. Козацька старшина залюбки розводила широкі тютюневі левадки, де тютюн садили шнурами, тобто рівними лініями. Знали різні роди тютюну — «подлий», «лучший», а Котляревській хвалить «роменський тютюнець». Таксамо на Слобідщині в XVIII. в. продукція тютюну була дуже значна. Тютюн вязали в папуші й цілими возами доставляли на ярмарки, а немало висилали й за границю.

В різних околицях плекали хміль, потрібний до виробу пива. Найбільші хмільники бували при панських фільварках; у Потоці під Рогатином був замковий хмільник «великий, вшири на півтора лана, вздовж на дві стаї». По деяких селах також селяни сіяли чи збирали хміль до панських броварів. Так, у Тулаві, у Снятинщині кожен господар мав доставити до бровару у Белуї одну «мацю» хмелю.

У половині XVIII. в. вперше почали розводити бараболю, але більше для худоби, як для людей, — щойно у XIX. в. у голодові роки бараболя поширилася усюди і стала щоденною поживою.

Садівництво поступало дуже мляво. В Галичині в XVI. в. більші сади були при замках, нпр., у Дрогобичі, Старій Солі, Перемишлі. Сокалі й ин. В Галичі «сад бував добрий, з якого перше був пожиток, — аж тепер спустошив і дерево в ньому поспувалося». Вердум в 1670-их роках сади стрічав тільки по містах. По селах росли тільки дикі дерева. Так, нпр., про Шкло в Яворівщині він замічає «У цьому селі й усюди на Русі є цілі сади диких слив. З овочів цих дерев селяни витискають сок і їдять його замість масла». В іншому місці він пише те саме: «Окрім великих міст, не садять ніяких садів, з виїмком слив і подібних дерев, яким сама природа каже рости».

Більш, як коло інших овочів, вживали тоді заходів, щоб розвести виноград і мати своє власне вино. Найбільші виноградники були у Львові, і з винограду витискали по кількадесят бочок вина

Старі міщанські дома у Раві Руській.
Рисунок В. Січинського.

річно. В Перемишлі виноград ріс на Винній горі. У Жовкві в замкових садах також плекали багато винограду. В Бродах в XVII в. виробляли вино з місцевого винограду під різними назвами, як Іван, Януш, Ганка, Діванна. Назви сіл Винники і Виноград свідчать, що в різних околицях розводили цю шляхетну рослину. Також у Києві при монастирях були значні виноградні сади. Руджієрі пише про наш виноград: «Хоч він добрий до їди, але вино з нього квасне, бо не може вповні досягнути задля вчасної зими, а деколи виноград вимерзає цілком у часі великих морозів і снігів».

Справжній розвиток садівництва бачимо аж у XVIII. віці. Тоді вже всюди при дворах та по містах були великі сади з шляхетними деревами, а немало ще привозили зза границі. Немало стрічаємо аматорів-помольогів, що намагалися розвести найкращі роди овочів. Те саме бачимо й у Галичі та на Гетьманщині. Так, нпр., підскарбій Маркович запопадливо заводить нові сади. Одної весни садить 1000 нових кущів сливи. В його садах росли щеплені яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, волоські горіхи. Він пробував також садити персики. Деякі околиці вже тоді славилися своїм садівництвом. Так, Глинське на Полтавщині було відоме зі слив, а Котляревський згадує опішнянські сливи. Великі сади бачимо також при гетьманським дворі в Глухові. Козацькі старшини охоче тримали садівничих чужинців, особливо німців, що перенесли до нас садівничі знання з заходу. Ханенко купує «інструменти, для регулярного удержання саду й огороду потрібні» та картини «о огородних уборах».

Скотарство. Вже вище була згадка про великий розвиток скотарства, від XV-XVI в. починаючи. Треба ще навести слова папського нунція Руджієрі 1565 р.: «На розлогих пасовиськах пасеться сила худоби, особливо на Поділлі; окрім гарних волів, є там стільки баранів, що одного можна дістати за нецілого золотого. Також турки приганяють на подільські пасовиська свої вівці. Природа розсипала по цій країні горбки, подібні до могил, що на них

взимі сніг не може утриматися в такій грубій верстві, як по долах, і худобі, коням та вівцям досить погребти ногою, щоб знайти достаток паші».

Боляни оповідає про степові вівці: «У сторону Волощини можна стрінути баранів з довгою, шорсткою вовною; їх хвіст коротший, як у звичайних овець, зате трикутний і дуже широкий. Такий хвіст важить до 10 фунтів і повний чудового товщю». У деяких сторонах тримали також велику кількість кіз.

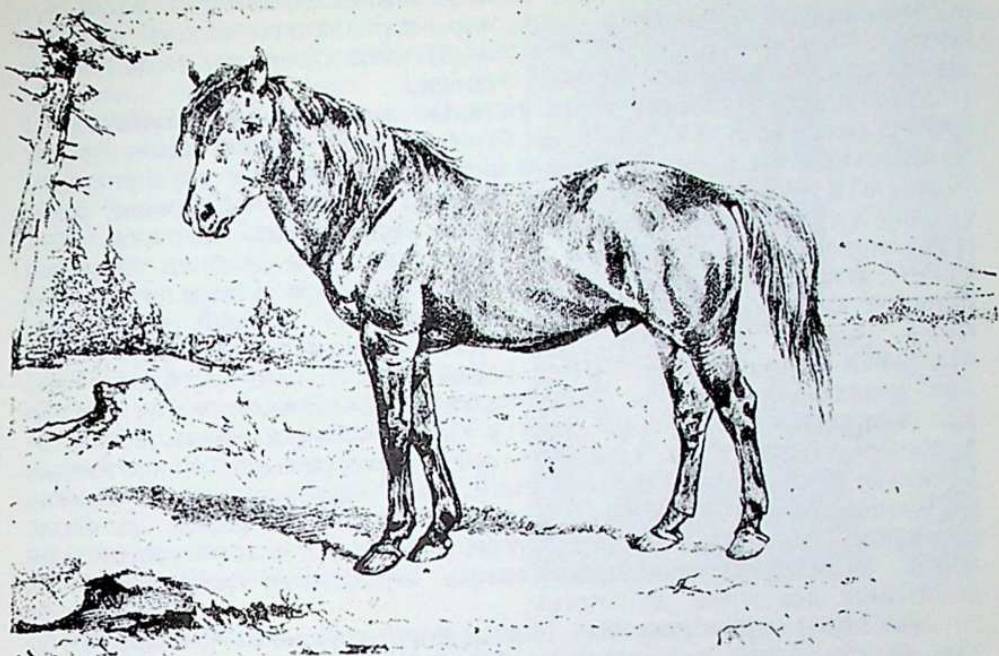
Найкорисніші умови для скотарства були в степах; широкі просторч покриті були буйною травою, що самі немов напрошувалися, щоб на них розводити худобу. Але татарські напади довгі часи стримували природний розвиток скотарства. Щойно коли часи стали спокійніші, степи залюднилися й тутешні сидні, осілі козаки, взялися до великої годівлі худоби, коней та овець.

Зрештою, для скотарства було багато місця по лісах, лугах та всяких пустирях, що їх ще не використало хліборобство. В XVI в. по горах усюди випасали багато худоби. В описах галицьких королівщин того часу читаємо, що в Коломиїщині селяни виганяють худобу на полонини, ставлять собі кошари й у них проживають ціле літо. Зневу в лісах виганяють свині, особливо у дубові і бучкові ліси, якщо жир обродить. У різних околицях були т. зв. волозькі села, що тільки тим і займалися, що випасали худобу й вівці.

З рогатої худоби особливу славу мали сині подільські воли, яких великими стадами гнали на західні торговіці. На Запорозжжі відома була окрема раса великої, сильної і плідної худоби, яка ще до недавніх часів мала назву черкаської. Худобу тримали у стайнях, загонах, пригонах, бичнях. У господарстві вживалися різні домашні назви рогатого скота: бугай-стадник, воли роботні, бики-третяки, бички молоді або неуки, телята-озимчата й інші. У Медніці на фільварку 1561 р. було кілька буйволиць. Таксамо багато було різних назв для пастухів: бичкарі, коровники, ялівничі, гелятнички, чабани. Жінка при коровах звалася з литовської мови рикуня або ричка. Погоничі, що гнали воли на далекі ярмарки, на Шлезьк, до Прус, у Московщину, мали назву гайдаїв.

Годівля коней мала велике значіння в тодішньому господарстві. «Кінь в ті часи був єдиним середником, єдиною підмогою живішої й певнішої сухопутної комунікації, й тому був потрібний кожному: потрібний до воза й повозу, під сідло, під юки, як робочий, поштовий, ловецький, воєнний, а навіть, як огер; також як предмет заграничної торгівлі», — пише один із дослідників. Коні були й у селянських господарствах, але чи багато їх було, не знаємо. Не було звичаю платити дані від коней і тому кінь в урядових актах згадується рідко. Дань від коней платили тільки деякі волюзькі села. У галицьким старостві селянин мав за обов'язок «мати доброго коня все на потребу», тобто на війну. Що всюди мали багато коней, на це доказом є й те, що овес був найбільш поширений з усіх родів збіжжя.

У великих розмірах плекали коней по королівських і магнатських стаднинах. Королівське стадо було від XV в. в Медніці, недалеко Перемишля. Обслугували його селяни-конюхи з сусідніх сіл, як Буців, Торки, Витошинці, Батичі, Малковичі, Даровичі, Мань-

Гуцульський кінь.

ковичі. Вони мали за обов'язок доглядати коней і косити та збирати сіно на сіножатях над Сяном. В половині XVI в. наложено на них звичайні панщизняні обов'язки, але вони довго проти цього боронилися.

З панських стаднин в XVI ст. мало славу стадо Бучацьких у Бучачі. Була навіть приповідка: «кінь із стаднини Бучацьких».

Ульрик Вердум, що об'їздив Галичину в 1670-их роках, пише: «Є тут дуже огнисті й витривалі коні, а до того можуть мати з Татарщини бахмати і з Поділля інші гарні бігунні, а також волоські «одноходники», які самі собі кров пускають, як трохи загриються».

Славні були запорозькі коні, що найбільш приходили, як здобич, із Криму від татар. Про татарські коні оповідає Боплян: «Це особлива порода коней, негарна й нескладна, але незвичайно витривала й невтомна, бо ж ніякий кінь не зможе пройти за один раз 20 чи 30 миль (французьких), як ці бахмати, — так називається ця порода; в них густа грива, що спадає до землі, й такий самий довгий хвіст».

Запорожці випасали свої коні на Великому Лузі та інших степових пасовиськах. Там вони ходили свobodно, «пустопаш», під наглядом військових конюхів. Деякі старшини мали величезні табуни, нпр., кошовий Кальнишевський продав одного разу 14.000 коней, а у полковника Колпака татари забрали 7.000 коней. Запорозькі коні цінилися задля своєї витривалості, і навіть із західної Європи приїздили купці їх купувати. Запорожці вмiли чудово тресувати своїх коней.

Гірництво. Вже в княжі часи у деяких околицях України добували корисні копалини, — так, нпр., на галицьким Підгір'ї сіль, на Поліссі — залізну руду. У пізніші століття гірництво поширилося ще більше й добуло собі нові терени.

Найбільше значіння мали галицькі копальні солі. Найбагатші соляні джерела в XVI—XVII. в. були у трьох місцях: коло Дрогобича, коло Старої Солі та в околиці Долини. Менше значіння мали соляні вікна в Кутах, Косові, в околиці Коломиї, в Сяніччині й ин. Соляну суровицю витягали ведрами при допомозі керату, який тягнули коні. Суровиця йшла до дерев'яних веж, де були уставлені великі залізні казани, т. зв. панви й черини. Панва — це був більший котел, зроблений з 50 блях, черин — менший, з 30 блях. Назва «черин» уживалася ще в княжі часи. При кожному казані працював один зварич, один лопатник і один рубач. У вежах розпалювали вогонь і варили суровицю так довго, аж у казанах залишилася сама сіль. Добуту сіль зсипали в бочки, або формували в грудки, т. зв. товпи, — це те саме, що теперішні «топки». Галицька сіль розходилася по цілій країні, йшла далеко на Волинь і Поділля, а також Сяном і Вислою у глибоку Польщу. За сіллю приїздили також ізза Карпат: «угри й люди з гірських околиць на конях, у великих тайстрах возять сіль у свої гірські краї, — найбільше від жнив до посту».

На Придніпрянщину сіль йшла з чорноморських лиманів, — «бо там, як рік сухий, осідається на островах, біла, як лід». Найбільше її було в Хаджибейському лимані. За сіллю їхали Дніпром цілі флотилії човнів. Сіль можна було добути дешево, — цілий човен коштував 10 стріл, — але довів угору, через Дніпрові пороги, був дуже важкий. Як був мир із татарами, то сіль купували й у Криму. Це була сіль — «кримка».

Шукали солі й на лівобічній Україні. В 1622. р. пішла чутка, що в околиці Миргорода «появилася суровиця, з якої можна сіль варити, що зчасом може дати великі користи». Але невдовзі почали добували сіль на Слобідщині, над річкою Тором, і звідти розвозили її по цілому Лівобережжі. Котляревський в «Енеїді» згадує сіль бахмутку, з Бахмута; інакше звали її льодянкою, бо мала вид льоду. Як довозу солі не було, то до страв уживали попіл із вільшини або дубини.

У багатьох околицях добували, як і в давніх часах, залізну руду. Таких руден було доволі багато у північній Галичині, на волинському та кнівському Поліссі та в Чернигівщині. Спеціалісти рудники шукали за рудою; викопували її чи виполокували й при копальні закладали гуту, де витоплювали залізо, а ковалі виковували залізні знаряди, найбільше для хліборобської потреби. Тому, що довів чужосторонньої руди був далекий і невігідний, наша руда тоді цінилася.

Коли поширилася «огниста» зброя, дуже цінна стала салітра, потрібна до виробу стрільного пороху. Салітру добували з гнізд, що знаходилися в давніх могилах та городищах. На Придніпрянщині появився велике число могильників або салітерників, що робили розшуки в степах, копали майдани або бурти й добували салітру. Болях хвалить мешканців України, «що є дуже спосібні у виробі салітри й виробляють чудовий порох».

Промисловість. Деревні промисли. В цих часах дуже замітний зріст промисловости. Примітивних ремесел, що колись заспокоювали найконечніші тільки потреби, тепер уже не вистарчало, бо життєві вимоги ставали все вибагливіші. Промисловість почала захоплювати чимраз нові ділянки й творити все нові форми ручної праці. До цього розвитку немало причинилися німецькі кольтоністи, що тоді великою масою осіли по містах і принесли з собою видосконалені роди ремесел різних галузів. З того часу й до сьогодні залишилося в нас багато німецьких назв ремесел, як муляр, столяр, слюсар, кушнір, римар, стельмах, а таксамо назви різного ремісничого знаряддя (вар-стат, гибель).

Бортник підбирає мід з борті.

Ремесла розвивалися найбільше по містах, бо тодішні міста мали головне завдання давати захист і опіку ремісникам, а окрема цехова організація сприяла зростові ремісництва. Тому й більша частина населення міст були ремісники. Але деякі роди промислу розвивалися також по селах, особливо по панських фільварках, даючи великі користи і доповнюючи доходи з сільського господарства.

У лісових околицях найвище стояв деревняний промисел. Це були часи, коли всюди почали вирубувати відвічні пущі. На торгах західньої Європи піднялися ціни дерева й можна було дуже корисно продавати всякий деревняний матеріал. Вирубом лісів займалися будники, зорганізовані в арти (з німецької мови — герд, огнище), що працювали у лісових будах. Значніші ліси вирубували, менші просто випалювали на попіл, що також мав свою ціну, бо пошукували його на заході до білення полотна. Поруч із ними дегтярі й смолярі в соснових лісах добували дьоготь і смолу.

Ці будники нищили ліси без стриму. Один із таких спеціалістів, берестейський вїт Валентий, так оповідає про свої подвиги в пущах біля Любомлі на Волині: «За небіжчика славної пам'яті пана Тенчинського почав я робити з батьком моїм лісові товари, а за його щасливого життя небагато лісу винищено в Любомлі, — випалив я попелу 800 лаштів, а ванчосу 12.000. Потім за небіжчика пана Мацейовського я виробив ванчосу 36000, клепки 36.000, попелу більш-менш 1300 лаштів. За того ж пана виробили дуже багато комяг, бо був старостою 14 літ, а кожного року робили їх 30 або 40 і продавали їх дуже багато. Всі ліси, що належали до любомльського старства, за того пана Мацейовського дуже знищено і вже дуже мало знайдеться дерева здатного на лісові товари, хіба що на клепку знайдеться доволі... Лашт містив у собі 25 сотнарів; комяга — це великий човен до перевозу вантажу.

В XV. в. появились в нас перші тертаки, водні млини, що з трамів дерева різали тертиці. Найстаршу вістку про гартак маємо зі Стрілиськ, тепер у бібрецькому повіті, з 1429. р.

Тартаки дуже причинилися до того, що скоро винищено ліси. Дерево ділили на різні сорти. Найцінніший був ванчос, великі дубові бальки, порізані з сильних стовбурів, що йшли на будову кораблів; дешевше рахувався звичайний будівельний матеріал і дерево на щогли, ще нижче столярський матеріал і клепки на бондарські вироби. У землях Литовського великого князівства з доручення уряду окремі бракарі дуже старанно бракували дерева, що йшло на експорт, і зазначували котре є вибір, тобто перша сорта, а котре брак або й «брак з брак», тобто найнижчої вартости. Дерево рахували на сотки, а за окремим рахунком мала сотка містила дві копи (120 штук), велика сотка мала 24 малі сотки, або 2880 штук; деколи рахували на шістьдесятки по 60 малих соток або 7200 штук.

У деревяному промислі працювали трачі, тертичники, теслі або дойліді (з литовської мови), колодії, стельмахи або колісники, бондарі, гонтарі, столярі, по містах також токарі й шницарі, гоблю різьбарі. У дальших, відсталих околицях дерево було єдиним матеріалом, з якого будували доми й виробляли всяке знаряддя. Вердум оповідає так: «Дерева мають до схочу під рукою й уживають його до всього, так, що знайдеш цілий дім, у котрому в усій домашній обстанові й потребах від долу догори нема нічого, як саме дерево. В їх плугах, возах, санках нема нічого окрім дерева».

Те саме бачимо на Гетьманщині у XVIII. ст. Сільські ремісники виробляють із дерева вози, колеса, сани, човни, сохи, ступи, діжі, бодні, корита й усяке дрібне господарське знадібб'я.

Споживча промисловість. У різних напрямках розвинулася споживча промисловість. У сільському господарстві важне значіння добули млини. Спочатку всюди вживали тільки жорен. Але жорна були не тільки: малі, ручні, але й більші, приладжені так, що обертали їх силою коней або волів. В 1564. р. в Мостиськах згадується ще такий «воловий млин». У половині XIV. в. появились в нас перші водяні млини, побудовані на німецький лад. Уперше такий млин згаданий у грамоті князя Юрія Болеслава 1339. р. Він був у Трепчі під Сяноком. Але до XVI. в. ще млинів було небагато й люди більше мололи на жорнах. Млини були різного роду. Вальники або дідичні млини були ті, що мали цілий рік воду, весняні або д'юрічні, що мололи тільки на весну, «бо вода гостинна». Більші млини мали по 4—5 коліс, але бували й малі, з одним колесом. Фелюші або валила мали ступи, якими товкли сукно. При деяких млинах були також пили до різання дерева. Коло 1520. р. вперше чувати про вітряки, у невеликому числі — найбільше на Волині.

До особливого розвитку дійшло мельництво на Гетьманщині. У кожному селі був млин, хоч би невеликий весняк, який обертала загачена вода з малого потічка. Часто згадуються різні вислови з мельницької термінології, які годі нам сьогодні пояснити: субуйник, медведик, плін, біяк, денчак, заступ й інші. Мірошники карбували кількість мірок, які побирали як заплату за млино;

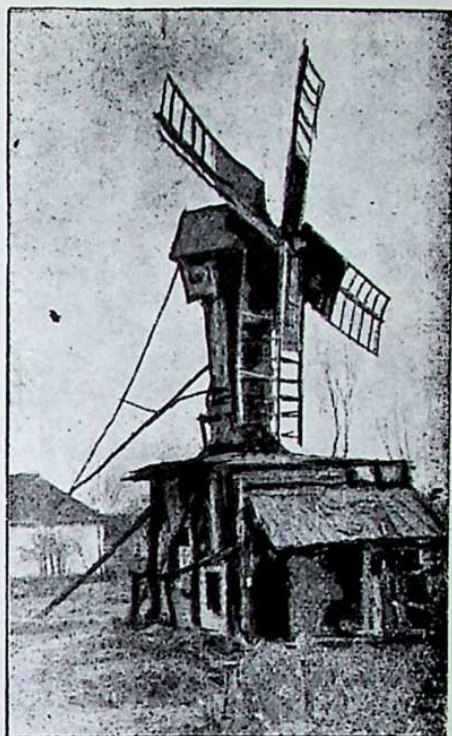
від млинів орандарі платили військову мірку на утримання війська.

По містах широко розвинулося пекарство, що постачало міщанам хліб; тому в Києві пекарів звали хлібниками, де інше колачниками. У деяких містечках пекарів було дуже багато, так, нпр., при кінці XVI. в. у Белзі було їх 20, а у малім Буську аж 40. Підчас торгів міське печиво купували й довколишні селяни. М'ясо доставляли різники, що на торговцях мали окремі ятки, рибою торгували риболови, сіль привозили соляники або прасоли. По деяких містечках стрічаємо окремих сиром'ятників.

Дуже поширений був виріб алкогольних напитків. Старовинний мід ще не втратив значіння і медовари трудилися по всіх містах. Мід розрізняли подлий, середній і лучший. Але чим-раз більше входило в ужиток пиво, роблене на німецький зразок. Деякі міста добули собі особливу славу своїм пивоварством, як, нпр., Жовква, звідки пиво йшло до Львова, навіть на бенкети королів. Тому, власники міста видавали дуже докладні приписи, як приправляти цей напитек, щоб він не втратив свого доброго імені. В XVI. в. відоме було також перемиське пиво. Багато броварів повстало також по панських фільварках. У деяких околицях також бували пивовари між селянами, що самі виробляли пиво. До виробу пива до XVI. в. уживали пшениці і вже пізніше почали брати дешевший ячмінь.

При кінці XV. в. почали виробляти у нас уперше горівку, або палене вино, за зразками, що прийшли з заходу. Перші горільчани казани згадуються у Сокалі, Грабівці, Тишівцях (на Холмщині). Із західніх земель ця новина дуже скоро перейшла на Наддніпрянщину, що пізніше стала славна своєю «горілицею».

При споживному промислі повставали деякі побічні виробы. Дуже широко стояла продукція бджільного воску, який перероблю-

Старовинний волнський вітрил.

Цехові печаті пекарів (ліворуч) і соловідників-броварників (праворуч).

вали у воскобійнях. Традиція цього промислу йшла ще з княжих часів, а в XIV—XV. в. найбільшою торгвищею на віск був Львів. Виріб воску стояв під наглядом уряду і за границю випускали тільки найкращий, чистий віск, з печаткою міської воскобійні. За фальшування воску карали тяжкими карами. Коли 1600. р. один жид, фактор магната Гербурта, хотів вивезти більший транспорт воску, з підробленим міським стемплем, міський суд засудив його на кару смерті на шибениці. З воску вироблювали свічки; тим займалися найбільше церковні братства. На виріб гіршого роду свічок уживали лою. З лою виробляли також мило.

Шкіряні вироби, ткацтво. Шкіряний промисел поділився на цілий ряд спеціальних ремесел. Шкіру оброблювали гарбарі, шевці, сідельники, уздарі, поясники, рукавичники, шаповали, шапкарі. Шевці ділилися на простих чоботарів або юхтінників, та сап'янників, що до своїх виробів уживали кращої шкіри, сап'яну. Кушнірі бралися до виробу і місцевих шкір і привозили їх із північних земель. Соболі купували партіями по 40 штук, або сороками.

У Львові в XVI. в. розвинувся значно виріб шапок. В 1557. р. львівський шапкар Дмитро, українець, доставив грекові Корняктові 3000 шапок своєї власної роботи. Наші шапки йшли великими транспортами до Молдави й Туреччини. Гребінники вироблювали гребінці з рогу.

Значно піднеслося ткацтво. Полотно виробляли по селах і по містах ткачі-полотінники. По більших містах повстали окремі бліхи, в яких полотно білили. Бліх складався з двох частин: перша — це огорожена поляна, на якій розкладали полотно, скроплювали його водою з ріки або пригрітою в кітлах, і сушили на сонці; друга — рід турбіни, яка мочила у воді, прала й змящувала підложене полотно. У Наддніпрянщині жінки вироблювали також вітрила до козацьких човнів, — про це згадує Боплян. Пізніше, у часі Мазепи, в Узруї, у Стародубщині, заснувалася фабрика, де виробляли полотно на паруси й на шатра.

На Гетьманщині у XVIII. в. виробляли дуже тонке полотно й мистецькі рушники, скатерки, обрус з різними назвами, як гладкі, квітчасті, перетикані.

У деяких околицях, розвинулося поворозництво, де інде виробництво сітей на рибу й до ловлі звірів.

Поширився також виріб сукна. Годівля овець постачала багато

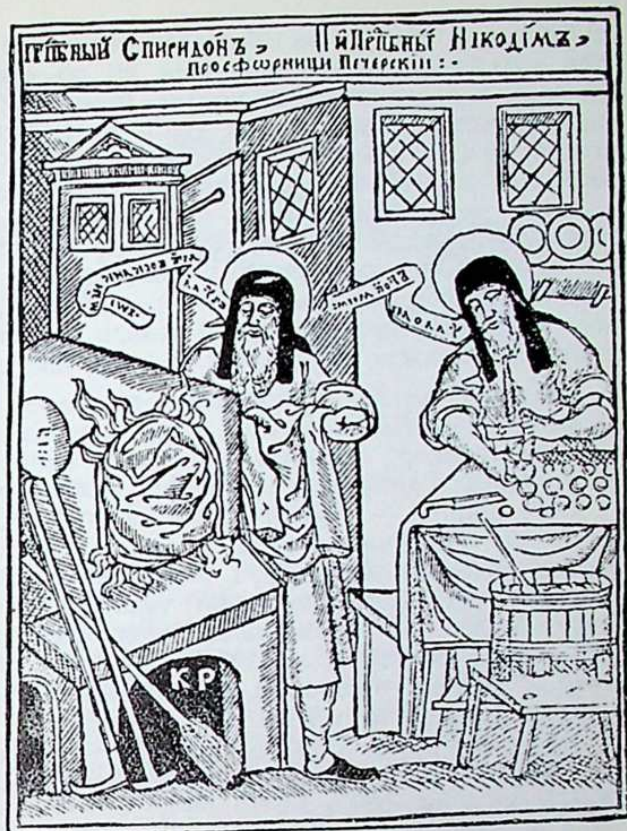

Цехові печатки шевців (ліворуч), кушнірів (посередині) і гарбарів (праворуч).

Манастирські
пекарі.

Преподобні Спири-
ридон і Никодим,
печерські просфор-
ники.

З Печерського Па-
терика 1661. р.

вовни, яку обробляли здебільша сільські ткачі. Особливо волоські оселі були відомі з виробу коців, гунь і поprung до сидел. При млинах повстали валила або фолюші, що ступами товкли вовняну тканину на сукно і повсть. По містах були окремі постригачі, що сукно чистили, і фарбильники, що красили матері. Кольорові нитки звалися крашенина, фарбували їх крашениники.

З вовни ткали також килими, коберці, плахти й запаски. Килимарство в XVIII. в. стояло вже дуже високо на Гетьманщині, як про це свідчать килими, що доховалися до нашого часу. Ці килими виробляли селяни. Так, в 1734. р. дала Ханенка, до нових світлиць два килими робила Наталія Хведориха, жінка дяка з Куркович. На рахунок роботи вона дістала пів чвертки проса й півтори чвертки жита, а потім за один килим, «за роботу й цвіти» дали їй 1 рубель, 10 копійок.

Кравецтво осягнуло вищий розвиток по містах; поруч із простими кравцями були також шовкові, що шили з шовку для шляхти й вищих шарів громадянства.

Металі. Металургічна промисловість не мала виглядів широкого розвитку, бо на Україні не знані були ще великі копальні різних руд, що відомі тепер. Крихкої багонної руди вживали тільки сільські ковалі на всяке хліборобське знаряддя. Так, нпр., в селі Рудниках

на Волині в XVI. в. вироблювали серпи, коси, заступи, молотки, залізо світільне (до свічників чи до світлиць?), а також шини до гармат і до зводних мостів. Ремісники вживали кращої руди, яку довозили з альпейських країн та з Закарпаття. По більших містах були різномодні спеціалісти до металевих виробів: ковали, слюсарі або замочники, мідяники, котельники, конвисарі або цюновники, ножівники й ин. Багато людей мало заняття коло виробу зброї: були окремі мечники, шабельники, лучники, стрільники, збройники. Головним осідком цих ремесел був Львів. З гордістю згадували львівські мечники 1590. р., що від самого заснування міста все сюди горнулись майстри й челядь з усього світу та що львівські робітники завжди найскорше й найкраще робили зброю.

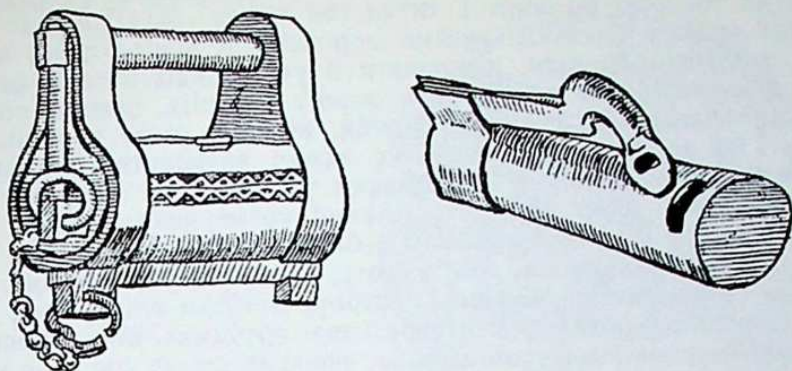
Від початку XV. в. почався також виріб в огн'яної зброї. Перші гармати дістає Львів 1394. р., а десять років пізніше був уже у Львові міський пушкар. Пушкарі займалися направою й виробом гармат та рушниць. Гармати були спершу дуже короткі, на метер довжини, і дуже широкі — деколи до 35 см. проміру. Ковали їх із залізних штаб або виливали з міді та спижу. Кулі спочатку були камяні деколи обковані обручами, і вже пізніше олов'яні або залізні. Назви гармат бували дуже різномодні: тарасниця, гуфниця, шрубниця, бомбарда в XV. в., серпентина, сокіл, фальконет, моздир в XVI. в. кольобринна, картавна в XVII. в. Рушниці появилися пізніше. Називали їх спершу пищальями, рушницями, гаківницями. В XVI. в. поширилися аркебузи, в XVII. в. — мушкети.

Порох робили з сірки, салітри та вугля у різних пропорціях для різних дул. При деяких замках були окремі ступи або млини, в яких «товкли» порох.

Із слюсарства розвинулося годинникарство. Перша вістка про годинник у Львові належить до 1404. р. Був це годинник на ратушевій вежі. Заховався опис механізму цього годинника: були там колеса, шнури з камяними тягарями, полотняні крила, дзвони, з яких один вибивав години, другий чверті; таблиці з вказівками й цифрами були по чотирьох сторонах вежі, прикрашені між іншим зображенням сонця й місяця. У Перемишлі в XVI. в. були добрі годинникарі. Запрошували їх з роботами до Львова і навіть до Варшави. В 1570. р. є згадка про київський годинник на одній із замкових башт, але вже попсований. Давні годинники вказували на добу 24 години й вибивали аж 24 рази. Тільки в XVII. в. почали вживати т. зв. півгодинників із зазначеними 12 годинами. Малі кишенькові годинники поширилися в нас щойно у XVIII. в.

Цехові печаті ковалів (вгорі) і гончарів (вдоліні).

Старовинні коледки з Пстичича в Галичині.
Рисунок В. Січинського.

З мінеральних промислів високий рівень досягнуло гончарство. Глиняний посуд був усюди потрібний і поплавчався добре. До недавніх часів був ще звичай, що гончар за горщик діставав стільки зерна, скільки містилося його в горшку. У деяких місцевостях все населення займалося гончарством. Так, нпр., у невеличкому Пстичичі в 1578. р. було 50 гончарів. У XVII. в. славне з гончарства стало село Глинське, коло Жовкви. Тамешні гончарі мали окремі привілеї й продавали свої вироби на сяктоюрських ярмарках у Львові. Гончарські майстри не тільки робили посуд, простий і поливаний, але також вироблювали кахлі та будували печі. Кахлі бували різної барви: білі, жовті, зелені, блакитні, з усякими малюнками й орнаментами. Деякі гончарі пробували давати й мистецькі різьби; так, нпр., у домі генерального підскарб'я Марковича було 12 статуй, що їх виробив лубенський гончар. На жаль, не знаємо, що вони зображували. Також розвивалося шклярство, виготовлюючи різний шкляний посуд.

Торги й ярмарки. Торгівля того часу прийняла інший вигляд, як у попередніх віках. Міста стали людніші й багатіші, потреби громадянства зросли й стали дуже різномодні, тому й купець міг розвинути ширшу ініціативу.

У більших містах торг відбувався щоденно, тобто в кожному часі можна було купити, що хто бажав, принаймні найпотрібніші речі. Головні крамниці, т. зв. багаті крами, містилися в ринку. Тут же були склади чужоземних привозних виробів, найбільше сукна, східних матерій, футер, східного коріння, різномодних вин, ліків, зброї, дорогоцінностей і т. д. На другорядних вулицях містилися менші крамниці, що торгували місцевими продуктами — збіжжям, мукою, мясом, рибами, шкірами, медом, воском, полотном, дешевим сукном і инш. Ремісники осідали звичайно разом на одній вулиці і там провадили своєю торгівлю. Немало було й дрібних крамарів, що торгували всякою дрібницею, т. зв. норимберзьким крамом (назва від німецького Нюрнберга). Один львівський крамар, якого обвинувачували, що він входить у торги великих

купців, боронився так: »Я панам не перешкаджаю в їх крамах і багатих товарах, бо вони і титул тої маюгь »багаті купці« і займаються крамом багатим, речами дорогими й коштовними, як китайки, адамашки, атласи, півгранати й усякі інші матерії (хто то може вичислити, які то бувають дорогі матерії), шовки, полотно німецькі, голяндські, турецькі вироби, килими, різне коріння. Я ж із цих і їм подібних річей, що їх важко вичислити, не маю нічого, хочби й найменшого, а займаюся крамом, який звичайно звуть норимберзьким, який продають й інші крамарчики: сіркою, галуном, простими руськими очіпками, бляшаними й мосяжними гузиками, клеєм, годинниками, що цікають, дешевими зеркальцями, щипцями до свічок, часом замками, папером, потрохи шпильками, стяжками, голками, свиставками, наперстками, гребнями, мосяжними перстенцями й усяким дешевим крамом, якого за шеляг або й за квартик можна купити й продати три штуки».

Кожне місто й містечко мало також двічі на тиждень т. зв. тижневий торг; тоді зїздилося до міста населення з сіл і відбувався обмін міських та сільських продуктів і виробів. Куди більше значіння мали річні ярмарки, що відбувалися три-чотири рази в році й тривали довший час, по два-три тижні, а часом і цілий місяць. Тоді до міста приїздили купці з дальших околиць, часто й із чужих земель, з великими транспортами всякого краму. Міські площі покривалися тоді різнобарвними шатрами й наскоро побудованими крамницями, і біля них починався жвавий торг. Деякі міста мали т. зв. право складу: кожен купець, що проїздив через місто, мав у ньому затриматися означений час, щоб місцеве купецтво могло закупити все потрібне. Деякі вироби можна було купувати тільки гуртом, нпр., сукно цілими штуками, ремісничі вироби тузинами, перець і риж каменями (по 32 фунти), дорожче коріння й аптичне зілля фунтами, папір ризами. Робили це для того, щоб місцеві більші купці могли забезпечитися потрібним крамом.

Деякі ярмарки здобули собі особливе значіння. У Львові головний ярмарок був на св. Агнету, в січні. Тоді зїздилися туди купці німецькі, угорські, волоські, вірменські, турецькі й татарські, а найбільший торг ішов східними матеріями й корінням. В XVII. в. стали славні травневі святоюрські ярмарки, що відбувалися під церквою св. Юра під протекторатом львівських єпископів, пізніше митрополитів. Вони протривали до початку XX. століття. Для східного краму важне значіння мали також ярмарки у Снятині, Язлівці, Кам'янці на Поділлі й ин. На західніх окраїнах найбільший ярмарок був у Ярославі на Успення, — такий великий, що ставили його на перше місце по славних ярмарках у Франкфурті над Майном. Приїздили туди дуже численно німці купувати східній крам — шовки, килими, коріння, бакалію, натомість привозили з Німеччини всякі промислові вироби: залізне знаряддя, сукно, полотно, оджі та ин. Підчас пожеару 1625. р. у Ярославі згоріло товарів на 10 мільонів золотих.

Привозом краму із сходу займалися купецькі каравани, спілки купців, що вибиралися у дорогу разом, більшим числом, по кілька-десять возів. На чолі каравану стояв караванбаша, звичайно вірменин або грек, чоловік бувалий, що знав обичаї й мови сходу. Фірмани також були люди досвідні в цій справі. Вони тільки тим

Старовинний віз до транспорту вантажу.

Різьба на бочці з XVI. в. з Підкарпаття.

і займалися, що їздили з купцями в далекі дороги. Купці їхали озброєні, нераз під охороною війська, бо дорога була небезпечна. З Києва такий караванний шлях ішов здовж Дніпра до Криму, де до кінця XV. в. були італійські торгові кольонії, особливо в Кафі. Зі Львова каравани відправлялися до Туреччини дорогою на Глиняни, Золочів, Скалу, Теревовлю, Камянець, Хотинь і далі на південь до Константинополя.

Козацька старшина у XVIII. в. вела також торгівлю на велику міру. Так, нпр., підскарбій Маркович рік-річно вислав транспорту своїх продуктів у різні далекі сторони: на Шлезьк, до Гданська, Королевця, до Москви, Царицина, Астрахані, врешті на Крим. Продавав найбільше горілку, тютюн, вовну, шкіри, — все з власного господарства. Вислав відразу по кільканадцять підвод, під доброю сторожею. Вози не верталися порожні, а привозили всякі чужосторонні продукти й вироби, найбільше східне коріння, чай, каву, цукор, усяку галянтерію, краще полотно, шовк, зброю, годинники, різні прикраси й всілякі «диковинні речі».

10. У хатах і палатах.

Селянська хата. Сільські хати того часу мають найрізноманітніший вигляд. Відомий нам уже німець Вердум дає опис запусненої селянської садиби:

»Селянська хата ділиться звичайно на три частини. Перша, що через неї входять до дому — це стайня, друга — кімната, з неї ж збоку можна перелізти до третьої діри, яку називають коморою. Взагалі одна така сама чиста, як друга. Сільські хати — як ковчеги Ноя, бо в них при печі громадаються поруч із людьми також коні, корови, телята, вівці, свині, кури, гуси й інші звірята, що знаходяться дома. Видають вони особливий сопух. Вогнище приміщу-

ють звичайно в кутку кімнати — це дає більше тепла, як піч при простому мурі».

У другому місці він пише:

«В тих місцях на Русі, в селянських хатах нема коминів, тільки піч, що в ній або при ній на огнищі все варять. По обох сторонах у стінах дому є кілька дір, немов вікна. Відповідно до вітру їх відчиняють або замикають, щоб дим через них виходив на двір. Діти бігають або цілком голі або тільки в сорочці, аж доростуть, що можуть працювати в полі. Тоді дають їм, як ціле убрання, гуньку й пару чобіт. А до того часу скачуть при печі, що є немов замком свободи й дуже зручно вдряпаються на неї й з неї, навіть зовсім малі, що не вміють ще свobodно ходити по рівній землі. Жінки привішують коліски на чотирьох поворозах до стелі й колихають їх із дітьми туди й назад; часом закручують шнури так, що знову самі назад відкручуються — це дітей приспляє. А ті, як не сплять, то скачуть і граються в них, як скакуні на линві».

Це, розуміється, картина з якоїсь одної околиці, — не всі ж хати були получені із стаїнями й не всюди селяни жили в такій біді, як це десь бачив наш подорожник. У різних околицях дзми бували різного типу, залежно від місцевих звичаїв і від матеріалу, яким люди користувалися.

У горах мандрівна пастуша людність жила в примітивних колибах. Люстратор карпатських королівщин 1564. р. писав: «Там за Коломнею є лісів і дустинь досить, що на них люди з різних сіл насуть вівці цілий рік, також свині, особливо, як на бучині зробиться жир, — ставлять там собі кошари або обори до мешкання». Такі тимчасові будови стрічаємо скрізь у горах і в теперішні часи. В лісах перші поселенці будували собі тимчасові буди та салаші.

У степах козакі копали землянки для житла. Австрійський посол Лясота, що їздив на Січ 1595. р., оповідає: «Серед піль зчаста видно дивні малі, відокремлені домики із стрільницями — туди тікають селяни, коли на них нагло й несподівано нападуть татари, й бороняться звідси». Такі землянки звали також бурдюгами. Столітній запорожець Розсолода оповідав: «Бурдюги робилися просто. Викопав запорожець ямку, поставив у ямку ліску, нагорне довкола неї землі, обставив кураєм, обліпить кизяком, обмаже глиною, виведе мечеть, щоб хліб пекти, зробить кабицю, щоб страву варити, та й живе собі, наче пан який у хоромі. А щоби бачити, що воно діється у степу, зробить собі у бурдюзі маленьке, кругленьке, наче тарілочка, віконечко, вставив у нього скло, поганеньке таке, зелене, рябе та з камінцями, з кругленькою ряминою з чотирох трісочок, та й дивиться через нього з бурдюга. У бурдюзі димаря й труби не було, а була мечеть, схожа на піч, тільки низенька, зроблена з дикого каменя. Як запалили, було, цю мечеть, то з неї полум'я так і пашисть, а каміння як розгоряться, так, як вогонь, зробляться. З такою мечеттю холода нічого було боятися».

Шклянні шибки по селах траплялися нечасто. Вердум пише про Жовківщину: «Вікна тут, і в багатьох інших місцях, були з рибачих міхурів, прикріплених деревляними прутами, замість киту.

Шевченкова хата в Кирилівці.
Малюнок Тараса Шевченка.

У деяких місцях уживають, замість шкла до вікон якогось роду прозорого каміння, тоненько шліфованого». Це був мабуть гіпс.

Не всі хати були курні. Вердум зазначає: «Комини з жовтої глини приміщені між деревяними ґратами, стирчать на даху, як грубі вежі, а хто більш дбайливий, обтикає їх назверх соломною або дошками для охорони від дощу». У дахах нема віконць, якими можна б вийти нагору, а при кожному домі стоїть велика драбина, зроблена з цілого дерева, — по ній лізуть догори.

Про міські доми в Києві писав француз Боплян: «Доми тут побудовані на зразок московських: низькі, з одним поверхом. Освітчують їх лучиною, що така дешева, що за два денари можна її мати більше, як треба на найдовшу зимову ніч. Рури до печей продають на ринку. Це може видаватися нам смішне, як багато інших тамошніх звичаїв». Павлові Алепському Київ видавався незвичайно пишний: «Доми величаві, високі, побудовані з бальків, виструганих і в середині і зверху». Навіть у степовому Умані — «доми високі й гарні, з численними вікнами з різнокольорового шкла».

Панський двір. Сільські хатини були малі й бідні, міські доми вузькі й тісні, зате панські садиби визначалися і простором, і вигодою, і багатством. Шляхетський дім стояв найчастіше на високому місці, звідки був вид на всі сторони, недалеко ліса, над рікою. Дуже часто це був немов замочок, укріплений на всі сторони, бо все можна було сподіватися нападу як не татар, то опришків або й розгнузданого війська. Так, нпр., двір у Корениці під Ярославом ще 1670. р. мав довкола вали й фоси, а також частокіл із деревяними баштами. Башту або бійницю будували з сильного матеріалу на один-два поверхи, щоб звідти зручно можна обстрілювати ворога, а в потребі й звідти боронитися. Частокіл по ста-

росвітськи звався остріг, був із дубових палів, вгорі загострених, мов списи. Довкола обістя йшла також дерев'яна огорожа, забезпечена вгорі терням, а за нею глибокий рів. Таксамо сильні й забезпечені були віздові ворота. На башті та на інших двірських фортифікаціях вночі сторожили селяни, що мали за обов'язок співати або дуги в сопілки на знак, що не сплять.

Дім звичайно бував дерев'яний, покритий гонтою. Входили через ганок до просторої сіни, прикрашеної ловецькими трофеями. Тут часто під час весіль, гостей і більших зіздів гості спали «по котом». З сіней вели двері, на одну сторону до панських покоїв, на другу до «челядної» частини. Кімнат було багато, — столова, світлиця, спальні, всякі алькіри й комірки. В деяких дворах деяких кімнат вживали на зиму, деяких на літо. Поруч із двором стояло гумно з господарськими будинками, квітники, сади, пасіка, часом і звіринець, де ховали рідку звірину.

Подібно виглядали й садиби козацької старшини. Двір гетьмана Апостола в Глухові був обведений дерев'яною огорожею й невеликими насипними валами. При головних воротах стояла вартівня для сторожі. До самого гетьманського будинку вів ганок з точеними баясами (стовпами), далі широкі сіни з великим коминном. З сіней направо вели двері до кімнат, де засідала генеральна канцелярія. Тут стояли довгі столи й лави, вкриті килимами. На ліво з сіней було мешкання гетьмана, що складалося з десятих кімнат. Головна світлиця була обита голубим сукном із шістьма вікнами. У вікнах шибки були оправлені в олово, знадвору вікна охороняли віконниці. На головній стіні висіла ікона Розп'ятого Христа, в кутах евангелісти. Посередній стояв великий стіл, стільці, оббиті атласом та червоною й чорною шкірою, лави застелені килимами. Піч була з полив'яних кахлів, мальованих у квітки. Двері — столярської роботи, мальовані, на завісах, із замками й завертками. Далі йшли інші більші й менші кімнати, всякі світелки, сінці. Була й окрема баня з білою піччю й залізною «заслонкою». Довкола двірця вели ганки, криті дахом. Перед вікнами стелився квітник, далі вишневий садок, овочеві сади й огороди. З господарських будинків згадуються кухні, пекарня, стайні, конюшня, винниця, тобто горальня, кузня, ледівня, пивниці, курники, врешті — нужник, критий гонтами. Докладніше описаний колодязь: дубовий, огорожений дошками, на ньому два колеса й на залізних ланцюгах два цебри, «що воду таскають». За гетьманською оселею простягалася ріка із ставом, де ловили рибу, млин, а далі пасіки й поля.

Підскарбій Маркович казав решітку при своїм саді помалювати блакитною фарбою, верхки — білою, стовпки — зеленою, стовпи край воріт мармуровою, покрівлі на стайні, шопі й інших будинках — на-червоно, а двері й одвірки на-біло. У хаті час-до-часу щось перероблювали, то впорядковували світелку, то вбирали инакше «готоваленку» (будуар пані), то ставили печі «новоманірно». У домах козацької старшини стіни прибирали килимами, або також т. зв. шпалерами, тобто тапетами з узористої матерії різних барв. Котляревський в «Енеїді» описує, як цар Латин прикрашував свою садибу:

Ганок у старовиннім дворі, у
Вроцені на Підляшші.

Велів тут зараз прибірати
Світлиці, сіни, двір мести, —
Клечання по двору сажати,
Шпалерів різних нанести
І вибивать царську хату.

Либонь покликав і Амату,
Щоб і вона мала совіт,
Як лучше, краще прибірати,
Де, як коврами застиляти
І підбірають до цвіту цвіт.

Клечання — це позатикані гиялячки. По стінах розвішували найчастіше ікони святих. Але бували також контерфекти, портрети осіб із родини власника, деколи також портрети гетьманів — найчастіше Хмельницького і Полуботка, рідше красвиди й інші картини. Часом на стіні стрічаємо і «дзигар стінний із вагами», як, нпр., у Ханенка.

Внутрішня обстановка кімнати спочатку була дуже проста і щойно стала розкішніша тільки в XVIII в. Поруч із звичайними господарськими, липовими чи дубовими, столами появляються сальонові столики, як, нпр., у Ханенка «столик чорний камянний» і «столик круглий на однім стовпику». Побіч із старосвітськими лавами й ослонами є стільці з поруччями, оббивані шкірою або різнобарвними матеріями, та всякі дзиглики. У столовій є не тільки мисники, але й креденс. У спальні Марковича стрічаємо «параман (параван) або еспанський мур», у Ханенка «матарас, сукном зеленим покритий». Є і «кабінетець із дзеркалом» і ковдри з жовтої матері, такої самої, як шляфрок пана.

Хату освітлювали свічками. Були звичайні свічки й різнобарвні та позолочувані. Свічники бували й простенькі, і мосяжні та срібні, по мистецьки різьблені. При свічках конче потрібні були щипці, що ними обтирали випалений гніт. У Ханенка вже чуємо про лампу і про «нефть», але її ще до освітлення не вміли використати.

Деякі цікаві подробиці стрічаємо в «Енеїді». Піч була така велика, що на ній нераз лягали спати, «зарившись в просо», у грубі

радо лягав нес, а на запічку тримали кресало й клоччя на підпалку. Коло печі в куті стояв піл, рід тапчана, на якому можна було проспатися, дальше лави й прилавки. Не треба й нагадувати чудового місця про те, які в царя Латина були «мальовання роботи первійших майстрів», або про те, що царську хату провітрювали ладаном...

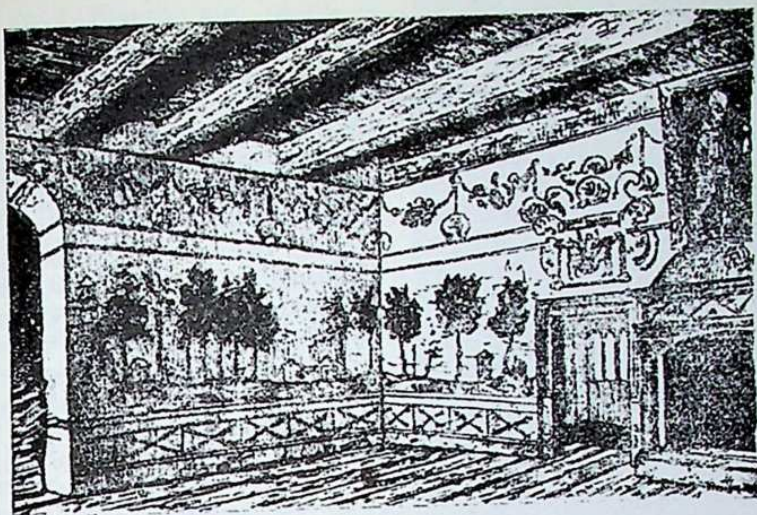
При більших панських садибах закладали по мистецьки уладжені сади. У різних століттях панували різні моди. В XVI. в. модні були віридарії або джардини на італійський зразок. Це були сади, засаджені місцевими деревами, найбільше липами, а у тіні дерев уладжували саджавки на рибу, лавки з деринни і клітки, повні рідшої птиці, як бажанти, куропатви, сисьогорлиці й ин. На квітниках бачимо ще небагато квіток, як рожі, лілеї, конвалії, білявки. Пізніше почали приходити чужосторонні квітки, як туліпани, нарцизи, гіякinti, мірт, розмайрин і ин. Під кінець XVII. в. на місце італійських поширилися французькі впливи. Сади закладали на симетричний лад, — травники і грядки мали вид квадратів, трикутників, зізд, серед них містилися саджавки і водограї, статуї старовинних богів і героїв, а дерева були пристрижені на вид звірів, птиць, гербів, музичних інструментів. Чим більше штучний і неприродний був сад й квітник, тим більше всім подобався.

Одежа. У ті часи одяг ставав чим-раз вищою цивилізацією суспільна верства уживала иншого убрання і навіть вмисне старалася відрізнитися від тих, кого уважала за нижчого від себе. Одяг людей вищих станів (шляхти й міщанства) складався із спіднього жупана й зверхнього убрання різних назв. Жупан — це був довгий каптан, сукняний або шовковий, різних барв, з вузькими руками, ззаду зі зморщками, зпереду на грудях застібнутий густо на гудзики, а частіше на гаплики, опerezаний поясом. Наверх на жупан закидали фerezію, плац з широкими рукавами, з гудзиками й петлями, без пояса. Пізніше загально носили кунтуш — каптан із прорізними рукавами, т. зв. вильотами. Часто бували плащі без рукавів, різної форми: кобеняк з відлогою (каптуром), делія, застібнута клямрою на правому плечі, з великим футряним коміром; керей, подібна до делії, з вільним станом.

Німець Вердум подає ще різні подробиці моди XVII. віку. «Звичайне чоловіче убрання складається з двох одягів, один на другому: спідній із темного матеріалу й без підшивки, зверхній — звичайно сукняний і навіть у найбільшу спеку підшитий футром. Оба одяги сягають аж до стіп; під ними носять дуже обтислі сподні, збоку відчинені, а зпереду замкнені, щоб зимно, як зимою сидять на коні, не могло зпереду заходити.

»Іх сорочки сягають по пояс, а як хто є дуже вибагливий, має при правому боці поздовжню хустку до пояса, завішену поруч із поясом при поясі від шаблі, а зрештою не уживають ніякого полотна. Знамениті панове уживають сорочок, спідньої білизни й пошивок на постіль із турецького шовку, але не перуть їх ніколи і носять доти, доки тримаються купи...

»Зимом й літом носять футрянні шапки. За футра на шапки і під сукні платять дуже високі ціни, і в тому дуже розкошують. Соболі вважають за найкраще й найрозкішніше футро. Верхні сукні про-

Світлиця у старім дворі, в Єжеві, грибівського повіту.

стої шляхти є сині, панове її магнати, а також найбагатші купці носять інші барви.

»Чоботи їх не сягають вище, як до колін. Збоку зшиті, а під запятком підбиті підковою. Шляхта носить чоботи з червоного або жовтого сап'яну, інші з чорної шкіри; багаті міщани і купці також носять червоні і жовті, але шляхта з того невдоволена, бо на основі ординації держави тільки їй це прислуговує.

»Прості люди, хочби мороз був найсильніший, обвивають ранком ноги віхтем соломки і втягають на це чоботи, витримуючи так цілий день на морозі.

»На селі чоловіки й жінки носять зимою і літом чоботи, міщани ж літом одягають також черевики».

Проти нових мод виступали прихильники давніх, простих обичаїв. При кінці XVI. в. широко відома була промова каштеляна Івана Мелешка, — сатира на новомодні звичаї й одяги. Невідомий автор описує, нпр., тип дворака у «фалендишовій сукні»; у чоботях на високих підківках, що нічого робити не хоче, а тільки знає, що їсть та п'є: «ти, пане, за стіл, а слуга собі за стіл; ти за борщик, а слуга за штуку мяса; ти за пляшку, а він за другу...». Таксамо критикує жіноцтво: «І то не до речі, що наші пані ходять у багатих сукнях, — передтим не знали тих португалів чи фортугалів, причіпок, що коло подолка рухаються. Я радив би, щоб жінки убиралися в довгі запинані чи шнуровані убрання...»

Ще більш їдко проти панської розкоші виступає Іван Вишенський. Він насмівається з золотоголових делій, алтембасових кобеньків, з адамашків і шарлатів, з того, що пани часто змінюють шапки, «вибирають, котра краща й на голові ліпше стоїть, — глядачам приподобуються, косичку або перце припнявши». Глузує з елгантів, що бриють потилицю, перекирвлюють шапку, то на один бік, то на другий, «шию нап'яливши, як індійський кур, — плечі на-кокуривши, якби підлетіти хотіли...».

Козацька одіж Козацький одяг був в основі такій самий, як у інших кляс, але у подробицях инакше шитий. Козаки найчастіше носили жупан і кунтуш. Козацький жупан або каптан був довгий до колін, з двома зморшками ззаду, застібнутий на гудзики, підперезаний поясом. Пояси бували вовняні або шовкові, нераз дуже довгі, на кілька метрів. »От, як треба козакови підперезатися«, оповідав столітній запорожець, »то він привяже пояс шнурком до гвіздка, тай крутиться кругом, поки не намотає на себе весь пояс«. Кунтуш (або черкеска) сягав до кісток, був просторий, з фалдами, нашивками й різними прикрасами, рукави дуже широкі, з розпорами. Старшина, особливо ж гетьманці, на жупан накидали керею — плащ без рукавів, застібнутий на оздобну клямру, з кількома гудзами й петельцями на грудях, з широким футрянним коміром на плечах. Богдан Хмельницький під Замостям 1648. р. був у жупані червонім та у фіялковій фрезезі (делії), зі срібними петельцями, підбитій соболями.

Незаможні козаки й селяни носили всякий одяг — каптани, свити, опанчі, кобеняки, кожухи. Вердум вихвалює козацькі кожухи, »вишивані на плечах ремінцями з червоної, жовтої і бронзової шкіри, — виглядають дуже гарно«. Козацькі штани у XVIII. в. були широченні, з довгою матією, холоші носили поверх чобіт. Конечною приналежністю чоловічого одягу була палиця: »Всі чоловіки цієї країни носять у руках палиці«, дивується Павло Алепський.

Козацькі шапки мали дно сукняне, — у запорожців найчастіше червоне або зелене, — околицю смушеву. У різні часи шапка була неоднакова, раз вища, то знову нижча, різної форми. До шапки належала й козацька причіска. Голови голили й лишали тільки на чубі довгу чуприну: »заправить її, замотає за ліве вухо разів два, або й три, так вона й висить аж до самого плеча«... »Бороди теж брили, тільки одні вуса зіставляли й викохували їх довгі-предовгі! Оце, як нафарбує їх, як начернить та як розчеше гребінцем, то хоть він і старий буде, а вийде такій козарлюга, що тільки хить-хить! Довжезні вуса кохали! Інший візьме їх обома руками, підніме вгору та позакладає аж за вуха, а вони ще й нижче вух звисають. Отакі вони вусарі були!« — оповідав столітній запорожець Розсолада.

Жінки носили спідниці й корсети, а наверх убирали кунтуші або футра. Прості козачки й селянки носили плахти та запаски, поверх свити. Замужні жінки вбирали на голову очіпок і завязували намітку, а то й носили шапки. Кибалка — це високий завій, з довгими кінцями, спущеними на плечі; кораблик — шапка з парчі й оксамиту на подобу корабля. Дівчата заплітали волосся в дрібушки й прибирали його квітками та стрічками.

Вердум дуже хвалить гарні жіночі убрання, що їх бачив у різних сторонах України: вишивані сорочки, кожухи, різнобарвні пояси. »Дуже вміло прибирають голову. Літом дівчата прикрашуються свіжими квітками й зеленими вінками, зимою мусять їх заступати воскові вінки. Уживають також багато перстенів на пальці й дуже великих ковтків до вух та нашійників з кришталю, міді, мосяжу — відповідно до фантазії й засобів. Волосся відділяють здовж посередині голови дуже зручно й старанно на оба боки, сплітають їх збоку у дві малі коси й перетягають їх під уха до плечей.

З тих двох бічних кіс, разом з грубою косою на плечах творять позаду голови кружок, на якому, навіть найбідніші сільські дівчата причіплюють вінок — зелений, або з квітів. Польські селянки не прибираються так гарно й мало є різниці між міщанами і селянською людністю».

Жіночий туалет залюбки описує й Котляревський в «Енеїді». Зразком чепурухи може служити Дидона:

А послі гарно нарядилась,
Якби в оренту на танець;
Взяла кораблик бархатовий,
Спідницю і карсет шовковий,
І начепила ланцюжок;
Червоні чоботи обула
Та і запаски не забула,
А в руки з вибійки платок.

На інших місцях згадуються юпочки баєві, охвоти, дулети, капоти, халатик, шнурівка, шушон, німецьке фуркальце. Жінки вживали таких прикрас, як стяжки, намисто, ковтки, на головах заплітали джереґелі, «щоки терли мінією, а блайвасом — і ніс і лоб» і т. п. Популярні перфуми були «васильки, мята й амбрек».

Панський бенкет. Панська кухня XVI—XVIII. в. була далеко обильніша й різномодніша, як у старих часах. До українського панства можна віднести те, що Вердум говорить про польську шляхту:

«Ідять так багато мяса, що один поляк зість за п'ятьох італійців. Може походить це звідси, що мясо дуже дешево, майже по нічому; але мало їдять хліба, а майже ніколи не їдять салати. Додають багато коріння до кожної страви, більше, як кожний инший народ, і вживають багато цукру. На бенкетах і обідах п'ють багато, — у тому перевищують навіть німців; при чарці часто приходить між ними до сварки».

«В цілій Польщі майже не знайдеш добре випеченого хліба. Варене мясо їдять майже сире, а печене звичайно припалене. Мясо продають не на фунти, але своїм способом порізане на кусні. Як у всьому, так і у варенні, поляки є дуже неохайні. Страви приносять на стіл не відразу, але одну по другій; а що тих страв є часом десять, п'ятнадцять або двадцять, і з кожної миски беруть, то їх бенкети тривають довгі години. Охоче їдять говсте. Частували нас також свіжим сиром, смаженим у маслі, й горохом, змішаним густо із солониною, порізаною на кусні. До цього, як

Портрет значкового товариша Гамалії з XVIII. ст.

взагалі до всіх своїх страв, їдять дуже мало хліба. Соли й усякого роду коріння ніякий народ не вживає так багато, як поляки. Страви солять уже в кухні, тому на стіл не ставлять сільничок.

»По солених і приправлених корінням стравах смакують дуже полякам трунки. П'ятика однаково тут поширена серед високих і низьких, мужчин і жінок, — так, як ніде в світі. Особливо люблять горілку. Навіть поляки з найвищих родів возять її з собою у своїх пуздернах і мусять пити її майже що години. Не дистиллюють горілки, вина, але палять її з жита, а найгіршу — з кропиви.

»Пють багато пива, але не роблять його, як німці, з ячменю й хмелю, тільки з пшениці, змішаної з житом, оркищем і вівсом, до котрих додають мало хмелю; тому польське пиво не є таке гірке, як німецьке, й далеко смачніше, а з чим гіршої води робиться, тим краще. Подільське пиво завдячує свою доброту зіллям меду, яке до нього додають; гданське, чорне, як атрамент, заправлене гірким корінням, міцніше від вина, але в краю вважається за особливий напиток, як малмазія у Відні».

Французький інженер Боплян, що довго бував на Україні, не міг надивуватися розкішному життю й марнотратності шляхти. »Іх бенкети зовсім відмінні від прийомів інших народів. Пани особливо горді на це й силкуються приймати гостей як найбільшкучіше. Звичайні обіди в поляків перевищують значно наші бенкети, а які ж то бувають їх надзвичайні пири, особливо в сенаторів і інших достойників. Вони дають бенкети за 50 і 60 тисяч ліврів. Це величезні видатки, особливо, як вказати, чим і як вони приймають. Бо це не так, як у краях, де мускус, амбра, перли й різні дорогі приправи до мяса коштують величезних грошей. Тут подають усе речі звичайні, грубо приготовані, у великій масі, але видатки ростуть через марнотравність і знищення від слуг».

»Пир починається з того, що гості обмивають руки. Потім розсаджують їх по старшинству. Стіл накритий тонкими серветками і заставлений срібним посудом. Коло кожної тарілки лежить хліб, накритий малою серветкою, і ложка, але ножа нема. Не дають ніякої зупи, а відразу крайне мясо з різними родами підливи: жовту — шапранову, червону — вишневу, чорну — сливяну; й сіру — цибулеву. По скінченні першої переміни дають другу з печеного мяса, дичини, качок, курей і ин., — знову з різними приправами. Між другим і третім данням подають ще солонину з тертим горохом, — це улюблена їх страва і без неї ніяка гостиня не обійдеться. Також кашу пшоняну, пироги з сиром, гречані пампушки в маковій молоці. Потім наступає третя переміна, ніби десерт, — підметання, сир або риба, до якої не жалують вина, оливи, коріння й родзинок. При обіді пють тільки пиво, кладучи до нього грінки з хліба, смажені у маслі. За кожним паном стоїть один або два слуги. Пан, віддаючи їм тарілки до зміни, накладає до них страви, слуги зараз її хапають і поїдають у куті, підіймаючи при цьому великий гамір; але ніхто цього не боронить, бо такий звичай. Щойно по обіді починають пити вино, — кожен не на здоровля приятеля, подає йому чарку і сам від нього приймає другу; так пють чотири й п'ять годин. Ще кращий пир уладжує собі служба, що випиває ще більше трунків, як самі пани.

Коломійка на Поділлі в половині XIX. в.
Рисунок Юлія Коссака.

«Вони чинять нечувані збитки — витирають брудні, товсті гарілки гарними й рідкими драперіями, або навіть рукавами своїх панів, — не мають ніякої пошани ані для них, ані до їх гарних убрань. А на кінець всі так дуже напиваються, що ніхто не залишається вільний від влади вина: пани, слуги, музиканти — всі п'яніські!...»

Українська кухня. На Україну розкіш панського життя переходила повільніше. «За моєї пам'яті присмаків таких не бувало, — добра була гуска з грибками, кашка з перчиком, печінка з цибулькою або часником, а вже препишні достатки — каша рижова з шапраном. Вина угорського не заживали передтим, малмазію скромно пили, медок і горілочку дзьобали, а грошей подостатком мали, мури мурували й війну славу краще держали, як тепер, — читаємо в сатирі Мелешка.

Але хоч у стравах були неперебірчиві, зате всього було доволі. Навіть запорожці, що славилися спартанським життям, не терпіли в нічому недостатку. «Всяку страву споживали: м'ясне, овочі, рибу. Всячину їли, голодом себе не морили. Та й нічого було морити, коли скрізь і звіря, і птиць, і риби скільки хочеш. Звірів ловили капканами, птиць били з рушниць, а рибу ловили ятерями, неводом. Їли запорожці ласо, бо вони самі собі й варили, самі собі й пекли. Одного тільки мало було в них — печеного хліба. Замість хліба одвічала тетеря: якщо таке — зараз за тетерею. Тетерею називалося тісто з житньої муки, розведене молоком або водою з медом. Оце його як замішають, то воно бува ріденьке»

ріденьке, потім кисне, після чого уже робиться густе, — тоді воно й готове. Як схотів який запорожець їсти, то зараз бере казан, вішає його на кабицю, наливає в казан води, в воду кидає тетерю, до тетері підбавляє пшона, а до пшона рибу або раки, та тоді й варить. Зваривши, їсть і горілкою запиває». (З оповідання за-порожця Розсолоди).

На Гетьманщині їли не тільки до схочу, але й уміли готувати найрізномодніші ласощі. Барвні картини бенкетів у XVIII. в. подає Котляревський в «Енеїді»:

Тут їли різні потрави
І все з полив'яних мисок,
І самі гарні приправи
З ювих кленових тарілок:
Свинячу голову до хрину,
І локшину на перемену,
Потім з підлевою индик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, пугрю, квашу
І з маком медовий шулик.

У інших місцях він згадує найрізномодніші страви: юшка, борщ, тетеря, галушки, шарпанна, кисіль, гречані пампухи з часником, коливо з куті, риба, особливо осятрина й тарань, сало, ковбаса, печені кури, гуси, качки, печінка з рижиками, яешня, вареники, всякі лакотинки, як буханчики, бублики, коржі, потапці, печені пироги, блини, скастьони, стовпці, фіги з оцтом, солоні сливи, сир-мандрик, «крохмаль, який їдять пани» й ин.

З записок генерального підскарбія Марковича пізнаємо кухню козацької старшини. На столі, в час бенкету, не знати чого було більше — свого чи чужостороннього. Домашнє господарство доставляло мяса, ковбас, гусей, качок і всякої «дробини», сира, сметани, риби, дичини, сушених яблук, дуль і сливок, повил, горіхів приливаних і смажених, варення всякого й напиктів. Все те приготувляли дома. Але не менше смаковинок привозили купці з різних сторін: цукор у головах, цукор льодовий, помаранчеву шкірку, цитрини, мідгали, родзинки, імбір, гвоздики, чай, каву, кавяр, лососі, осятрину, сьомгу й усяку иншу рибу, вина, чужосторонні горілки та наливки.

«Де їсться смачно, там і петься... У ті часи всяких напиктів уживали стільки ж, що й страв. Сам Маркович був великим знавцем у цій справі, й його стил красувався безліччю пляшок, чарок, кухликів, пугарів. Нераз він ходив до свого «склепу» (пивниці) й там переливав горілку з бочок до пляшок, або пробував смаку наливков, зроблених на різні рецепти. Горілка була проста й подвійна, вишнівка, сливянка, дулівка, ганусова, полинівка, алембикова, рожана, царгородська, карбункулова, алькєрмесова, персикова, цинамонова, еліксір, росоліс; вино — волоське, угорське, кипрійське, мусулес, петерцимент, фронтиняк, канарсект; мід — заправлений коріням; пиво коропське.

Котляревський також знав гарний вибір різних напиктів. Горілка була проста, брага, сивуха, чикилдиха, пальонка, варенуха, пінна з імбиром, деренівка, сливянка, кримська дулівка або

айвівка, ганусна, тютюнкава. Найкращу горілку пили праведні душі в підземному світі:

Не тютюнкову і не піну,
 Но третьопробну, перегіну,
 Настояную на бодян,
 Під челостями запікану,
 І з ганусом і до калгану,
 В ній був і перець і шапран.

Котляревський ще згадує мід охтирський, вино ренське з курдимомом, чорне пиво з цитриною, а також пунш.

Запорожці робили свій мід і пиво, а горілку привозили з городів та приправляли на свій смак — «робили настій (наливку) із комлицької трави, або із папороті та й пили з овечим молоком»...

Портрет жінки переяславського полковника Сулими з середини XVIII. в.

Товариські звичаї. Вердум у своїм мемуарі оповідає також, як виглядало привітання у шляхти й простих людей. «У звичайному житті й товариській розмові вживають так багато компліментів і підлещувань, як може ніякий інший народ. Нема в Польщі вуличного жебрака, хоч як нужденного, котрого б діти не називали «паном отцем», а його жінку «панею маткою». Люди того самого стану підчас привітань обіймаються й цілують один одного в шию. Нижчі обіймають і цілують своїх старших у коліна або навіть у самі ноги й стопи. Коли прості люди витають духовного, кладуть йому голову на груди й цілують їх. На Поділлі й Україні подає духовний другому руку, той її цілує й притискає потім до чола».

При цій нагоді Вердум зазначає, що найніжніші товариські форми він бачив серед українського населення. Він пише дослівно так: «Найбільшу ніжність у словах і рухах знайдеш на Русі, особливо в жінок, до чого причиняється також руська мова, котрої виговор не є такий твердий, як польської». Це перша мабуть похвала, яку українська мова зустріла від чужинця. — в пізніших часах таких висловів маємо ще більше.

На Україні витворилися своєрідні товариські форми, яких берегли особливо в гостині.

Гість, що приходив до хати, низьким поклоном витав господаря, той його обіймав, висловлював радість, що гість явився, питався за здоров'я, просив сідати до столу та «не поцуратися хліба-солі». Титулували себе різно: «миловинний пане», «добродію», «пані-матко», при кінці XVIII. в. — мабуть за московським обичаєм — імям й «отчеством»: «Еней Анхизович, сідайте»... Деколи гість приносив ралець, дарунок, як це часто бачимо в «Енеїді»:

»Здоров, Еоле, пане свату!
 Ой, як ся маєш, як живеш?»
 Сказала, як ввійшла у хату,
 Юнона. »Чи гостей ти ждеш?»
 Поставила тарілку з хлібом,
 Перед старим Еолом дідом,
 Сама же сіла на осліні.

Господар найперше частував горілкою й закускою, велася розмова, а як прийшов час, просили обідати чи вечеряти.

Стіл накривали скатертю. У козацької старшини XVIII. в. є вже сервети, серветки та »вельветки« до кави. Столовий посуд у бідніших бував деревляний або глиняний, деколи циновий, у багатших порцеляновий, скляний, а то й срібний. Згадуються тарілки, полумиски, миски, вилки, ложки, ножі сталеві й із срібною оправою з Гданська, кришталеві солянки, кубки, чаші, пугари, кухлики, чарки. Господарі не шкодували нічого, заставляли стіл усім, що мали найкраще й найдорожче.

При бенкетах пили багато. Господар припрошував гостей, гості приговорювали до господаря: »Не бачили ми, як ви пили... Бог вас зна, чим ви частуєте... Покажіть путь, як горілку пить... Підскарбії Маркович у своїм дневнику зазначає все, як ішло бенкетування: »подпїяхом малю«, »подпїяхом почасти«, »подпїяхом злегка«, »подпїяхом зіло«, »гаразд подпїяхом«, »підпили до шуму« і под. Котляревський також радо наводить всякі пїяцькі вислови: »і брагу кухликом тягли, та і горілочку хлистали«, »кружав сивуху«, »пїпної нахлистався«, »пїнненюкую лигав«, »сивушки ковтули по ківшику«, »ганусною підкріпивсь« й ин.

Як гості піділи та підпили, молодь починала танки під музику:

Бандура горлиці бринчала,
 Сопілка зуба затинала,
 А дудка грала по балках,
 Санжарівки на скрипці грали,
 Кругом дівчата танцювали
 В дробушках, чоботах, свитках.

Котляревський дає картини завзятого гуляння. Ганна, сестра Дідонн

В червоній юпочці баєвій,
 В запасці гарній фаналевій,
 В стьонжках, в намісті і ковтках,
 Тут танцювала викрутасом
 І пред Енеєм вихілясом
 Під дудку біла третяка.
 Еней і сам так розходився,
 Як на аркані жеребець,
 Що трохи не увередився,
 Пішовши з Гандзею в танець.
 В обох підківки забряжчали
 Жижки од танців задріжали,
 Вистрибзавши гоцака.
 Еней, матню в кулак прибравши
 І не до солі примовлявши,
 Садив крутенько гайдука.

У ті часи поширилася також коломийка.

Із співами й танцями відбувалися вечери та досвітки, музики тягнуть молодь на вулицю та до корчом-оранд на гуляння.

У звичайні дні, особливо зимою, сиділи дома, балакали, слухали оповідань, оповідали сміховинки. Молодиці-цокотухи точили всякі баяси і баяндраси, шуткували з парубків, прикладали їм насмішливі ймення. У домах козацької старшини вечерами радо пили чай або каву. Кава уперше згадується у нас у половині XVII ст., — залюбки пив її гетьман Богдан Хмельницький. Спочатку назва не була усталена, — Маркович зве її «кагве», Орлик «каффа». До чаю був окремий посуд, — таця, чайники або «імбрички», чайні чашки з мисочками, фарфорові, мальовані, нпр., з синіми квітками, філіжанки, скринька на цукор, ложечки.

Часом у товаристві бував хтось, що вмів рисувати, то забавляв усіх малюнками. Часом «інспектор», цебто домашній учитель, з дітьми «виправляв комедії», давав домашню сценічну виставу. Деколи заходили мандрівні бандуристи, і їх слухали охоче. Часом хтось з домашніх грав на старосвітській лютні чи на гуслях. У декого є вже новомодні музичні інструменти, як клявікорд або клявіцимбал. Козацькі старшини мали також своїх власних музикантів, а часом цілу капелю і хор.

Як трапилися гості, то молодь забавлялася товарицькими іграми, як у панаса, журавля, хрещика, горюдуба, ворона, тісної баби, заводилася вже і новомодна гра в фанти. Старші пробували своїх сил у шахах, але якось ця гра не була дуже поширена. Зате всі пропадали за картами. Як приходили зимові вечорі, то день-у-день сходилася завзята компанія й до пізної грала в пікета, льомбар, памфілю, кадрилию, сенквілью. Притім не один курив люльку, так що від диму й чаду ледви світ було видно.

Звичай курити тютюн і нюхати табаку прийшов до нас на початку XVII в. Спочатку проти тютюну була сильна опозиція й навіть англійський король Яків I. написав проти нього книгу п. з. «Місокапнос». Але впливові тоді єзуїти опублікували дотепну відповідь на аргументи короля «Антімісокапнос» й курення добуло офіційну апробату. Але до кінця XVII в. курців було ще небагато. Вердум пише так: «Хоч тютюн на Поділлі й Україні часто плекають, то не дуже ще поширився звичай курити його з люльок, з виїмком ремісників і жовнірів, що до того призвичаїлися в інших краях. Зате дуже поширилася тут табака до заживання; а ті, що найбільш неохайно поводяться з табакою, жеруть її, гобто жувають; бачив я там кількох таких». Але в XVIII в. вже всі завзято курили.

Подільський лірник з половини XIX в.
Рисунок Юлія Коссака.

На іменини обдаровували іменинника, а він гих, хто йому робив презенти, дарунками. Ханенко записує в своїм дневнику, що кума подарувала йому хустку й кошук, а він дав їй золотисту стяжку; иншим разом хресниця Олена дарувала йому шовкову хустку, а сини срібну табакирку. З нагоди народження дитини послали до всієї родини узвар, варену сушенину. Особливо святочно відбувалися весільні обряди, нпр., зговорини, при яких дівчина сватам дарувала хустки, або сам »весільний акт« з гучною перезвою, коли гості гуртом із музиками їхали відвідувати сватів. На першого квітня, за новим звичаєм, піддурювали знайомих видуманими письмами. Підчас ярмарок оглядали народні ігрища, в яких перебійці йшли навзаводи, хто сильніший. Любили часом спробувати зброї, стріляти з лука до мети. Часом їздили з собаками на влови, взимі санками; нераз і так, для приємности пускалися гринджолами по сніжній дорозі. По льоду ховзалися тільки діти.

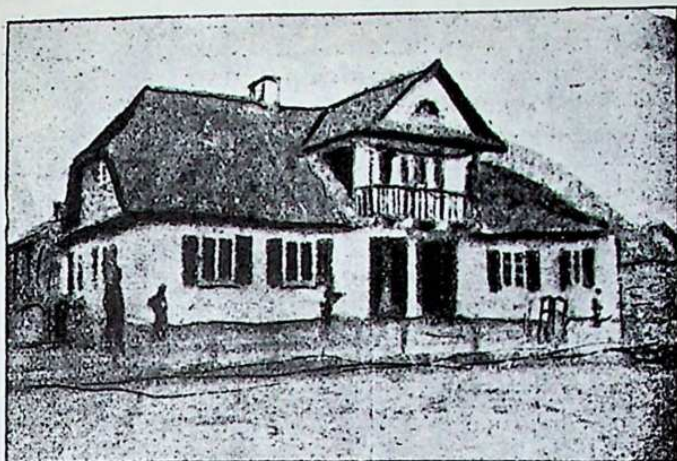
Подорожі. Тодішні люди подорожували часто й охоче. Родинне життя було щире й сердечне і кожен уважав за свій обовязок відвідувати як-найчастіше кривняків, свояків і кумів. Багаті люди, шляхта чи козацькі старшини мали маєтності в різних околицях і мусіли їх хоч раз у році обіхати й оглянути. Купці їздили в далекі сторони за своїм крамом. Молодь відбувала далекі дороги до шкіл.

Але подорожі в ті часи не були легкі. В степу шляхи були мало виїжджені, не існували ніякі орієнтаційні знаки і в безлюдному місці подорожний блудив нераз цілими днями. Натомість дороги в залюднених частинах краю, занадто розїжджені, а на весну й осінь так розмокали, що годі було ними переїхати. »Через розпуття всі вози затримані«, — згадує сучасник. Особливо гаті, греблі й мости давалися в знаки обвантаженим возам. Віддали були далекі, подорожі тривали довго. Тому до виїзду кожний готувався старанно, приготував добрі коні й вигідні вози.

Дуже вироблені засоби комунікації стрічаємо на Гетьманщині. Вози були різного роду й різних назв: звичайні вози, криті дахом палуби, карити, полукаритки, коляски, берлини, палубці на двох колесах, будки, тарадайки й инші. Панські карити виглядали пишно, були розмальовані різними фарбами, навіть золотом, оббиті різнобарвним оксамитом, нераз прикрашені килимами. У далеку дорогу козацькі старшини виправлялися нераз в окремо уладжених спальнях. Це були великі повози, у яких можна було вигідно проспатися: містився там матрац до спання, подушки, ковдри, подорожний стілець, дзеркало й инші подорожні речі. Всякі харчі везли в окремій палубі. Харчів брали багато, бо в дорозі нераз було важко знайти поживу. В окремім пуздерку, скриньці, знаходилися улюблені напитки.

Виїзд у гостину шляхетної пані (Венери) описує Котляревський:

Поїхала в своїм ридвані,
Мов оотника якого пані,
Баскими конями, як звір,
І з кішними проводниками,
З трьома на заді козаками,

Старовинна коршма - заїзд.

А коні правив машталір.
 Була на йому біла свита
 Із шаповальського сукна,
 Тясомкою кругом обшита,
 Сім кіп стоялася вона.
 На бакир шапочка стриміла,
 Далеко дуже червоніла,
 В руках же довгий був батіг;
 Ім грімко ляскав він із лиха,
 Скакали коні без оддыха,
 Ридван, мов вихор в полі, біг.

Вердум оповідає про шляхетські подорожі: «Шляхта все подорожує. До приятелів і кривняків їздять часом за сто миль і це приходить їм легко, бо мають доволі коней і повозів, й ними везуть усе, чого їм в дорозі потрібно. Всі гостинні й тому, з виїмком великих міст, нема ніде добрих заїздних дворів. До якого дому хто заїде, там і ночує. Але треба мати з собою постіль, бо її не дістане в шляхетських домах навіть найбільший пан. Тому кожен возить із собою, що йому треба, й ніхто не додумається поставити вигідну гостинницю, як це буває в інших краях. У дорозі слуги не можуть поміститися в тісних домах і тому сплять окремо, всі покотом на соломі, особливо взимі».

Але хоч гостинниці не були дуже вигідні, зате подорожний зустрічав їх усюди. Це були великі, просторі коршми, що стояли по всіх містах, містечках, більших селах, а то й безлюдних роздорожках. У більших коршмах було по кілька гостинних кімнат, де «кращі» гості могли знайти нічліг, — до того ж коршмар мав різні засоби поживи, сам варив мід і пиво й міг прохарчувати подорожних. При коршмі був усе т. зв. стан, широка стайня чи возовня під дахом, у якій могло поміститися 20-30 возів. Сюди панські повози й купецькі вози заїздили в час дощу. Коршми старалися

звернути на себе увагу гостей своїми назвами: Вигода, Гулянка, Забава, Утіха, Весела, Розкішна й ин. Коршмарі тримали також музик, щоб гості могли забавлятися й потанцювати. Була приповідка: «Коршма без музики, як віз без смаровила».

Рідше подорожували водою. Але Дніпром і його притоками часто пропливали різnorodні човни, навантажені всяким добром. У XVI. в. згадуються тут дубаси, комяги, півком'яжки, струги; в XVII-XVIII. ст. байдаки, липи, дуби й усякі менші човни, не говорячи вже про козацьку военну флотилію.

Із розвитком торгівлі й комунікації виникло питання, яким способом пересилати всяку кореспонденцію. Звичайно передавали листи «оказією», через переїжджих купців і фірманів, — але не все така нагода траплялася. В 1629 р. італієць Роберт Бандініеллі заснував у Львові першу постійну пошту. Посилки можна було висилати в двох напрямках: перший — до Замостя, Люблина, Варшави, Торуня й Гданська, другий — до Ярослава, Ряшева, Тарнова й Кракова. Почта виходила раз на тиждень, в суботу, але можна було також дістати післанців в інші дні, за окремою оплатою. «Поштмайстер» обов'язувався також доставляти листи «в дальші, віддалені країни». Оплату від листа рахували за піваркуша паперу, залежно від віддалі: так, нпр., до Ярослава 1 гріш, до Люблина 2 гр., до Кракова і Варшави 3 гр., до Гданська 6 гр. Пошту перевозили заприсяжені курсори, що їздили верхи. Пересилка йшла повільно: дорогу із Львова до Варшави й назад післанець відбував предовж двох тижнів...

У козацькій державі пошту зорганізував Богдан Хмельницький для воєнних потреб. Дорадником гетьмана в цьому був молдаван Остафій Астаматенко, що займався організацією державного скарбу. За гетьманства Многогрішного, на глухівській раді 1669 р. утворено постійну пошту на Лівобережжі, — з Києва, Ніжина і Батурнина до Москви. У XVIII. в. мережа почтових трактів поширилася по цілій Україні.

11. Нове шкільництво

Початкова школа. Снадищиною по княжій добі залишилася Україні нижча, початкова школа. Школи здавна існували по містах, при більших церквах та при людніших монастирях. Деякі значніші панове закладали також школи по своїх маєтках. Учителювали по цих школах дяки, яких звали також уставниками. Тодішні дяки майже все бували священичними синами, мали деяку освіту й пізніше самі приймали свячення. За своє навчання діставали плату збіжжям чи іншими натураліями. Крім того учні мали за обов'язок час-до-часу давати їм окремі приноси й дарунки. Наука відбувалася або в хаті дяка або в окремій «шкілці», що містилася при церкві. У цих школах учили тільки читати й писати, — це була вся початкова наука. За шкільні підручники служили Часослов і Псалтир, — на них діти вчилися азбуки, на них удосконалювалися в читанні.

Сцена з українського міста у XVIII. ст.

З Патерика 1768. р. Картина зображує грецьких малярів, що приїхали малювати Печерську Лавру у княжі часи. — але архітектура і тиши з України XVIII. в.

Щоб скорше вивчити абетку, назви літер вязали у штучні речення: «аз буки віди глаголь» — я тобі кажу буками слово; «добро єсть земля зіло» — земля це велике добро; «како люде мислите», — як люди думаєте: «рци слово твердо» — скажи тверде слово, і т. под.

Початки читання показували на складах, як це Котляревський оповідає про Енея:

І всіх зачав сам мордувати,
Поверху, по словам складати
Латинськую тму, мну, здо, тло...

Письма вчили уставного й каліграфували його на старий зразок. Це було потрібне для майбутніх переписчиків церковних книг. Навіть коли вже появилася друкарське мистецтво, то по глухих закутинах дяки й панотці ще власноручно переписували богослужбні книги. Скоропису вчилися найбільше ті, що мали намір стати урядовцями в канцеляріях, де вимагали скорого писання.

Врешті учень управлявся в співі й церковному богослуженні, бо школа була в тісному звязку з церквою і повинна була приготувати церкві добрих служителів.

У споминах одного подільського священника з початку XIX. віку знаходимо опис навчальних методів давнього учителя, дяка Івана. Він вимагав, щоб читання учнів було голосне, докладне й виразне,

при Апостолі співуче, у всім иншій «рівне, як струна». Поставивши учня читати на крилосі, він усе покрикував на нього: «Голосніше, не біжи так, кріпче вимовляй!» Коли чтець десь помилявся, дяк затримував його й примушував повторити те саме слово. Коли учень все таки виявляв розсіяність, брав його за чуба і той мусів мужно витримати кару, не перестаючи читати. Коли дяк мав котрогось із учнів вислати на середину церкви читати Апостола, то наперед дома показував йому, як має стояти, яким тоном читати, де підвищувати й де понижувати голос, де перепиняти читання, як має віддати кінцевий мотив і як скласти поклін на три сторони... Кілька разів перепитував, поправляв, карав...

При співі дяк Іван вимагав, щоб учень дивився «до Бога», тобто вгору, і дуже цього пильнував. І всі його вихованці, навіть священники, переймали цей спосіб, при співі підіймали високо голову, і співали з глибоким почуттям. Учень мав за обов'язок дома сам підшукати і «затвердити» всі тропарі, кондаки, стихирі, сідальни, канон, — усе, що було потрібне до чергового богослужбного дня. В обсяг співу входили також домашні духовні пісні, яких тодішні дяки знали дуже багато.

Коли дяк виходив на «треби» по хатах парохіян, то брав із собою також школярів і при цьому приучував їх, як мають поводитися, як поклонятися й як привитати господаря, як стояти «з повагою» в часі читання й співу, висунувши одну ногу вперед. Перед старшими учнями дяк Іван нероз критичував священника, як він у церкві читав, кадив, тримав чашу, благословив, — і сам показував, як повинні богослуження відправляти. Це була практична школа для духовенства, бо під рукою таких освічених дяків вчилися нероз кандидати на священниче звання.

Не всі вчителі стояли на такому рівні, як цей подільський дяк Іван. Частіше бували мало тямущі дяки, що суворістю намагалися покрити своє незнання й знущалися безсердечно над своїми учнями. Про тяжкі муки початкуючого ученика була популярна вірша:

Ой, як мене мати дала до школи,
 Ой, дізнав я тяжкої неволі.
 Казав мені бакаляр: говори «аз»,
 А як же я не вимовив, гоп мене раз.
 Крикнув же він другий раз: говори «буки»,
 Іще я не вимовив, вже впав в його руки,
 Крикнув потім третій раз: говори «віде»,
 Уже ж його рука по чуприні їде.
 А як сказав знову: говори «живіте»,
 Тепер його, хлопці, на лавку кладіте.
 Ой, просив я і молився я,
 Ні мені випроситися, ні вимолитися.
 Ах, ти мій учителю, ах, ти мій крілю,
 Опусти мені цей раз, бо вже млію!
 Тридцять раз я омлів і тридцять ожив.
 А він щораз краще руки доложив.
 Пішов я додому та й татові кажу:
 Так мене учитель збив, що я ледви лажу.
 Ще я собі гіршого лиха набавив,
 Що учитель не добив, то тато доправив...

Все такі церковні школи мали у нас велику популярність, і кожна, найменша навіть оселя, вимагала, щоб дяк або священник вів при церкві науку. Тому й знання письма було в нас поширене далеко більше, як у інших народів, що мали свої держави. Архидіакон Павло Алепський в описі України за Хмельниччини підносить грамотність українців: «По всій козацькій землі ми відмітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, з малими виїмками, навіть їх жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужби і церковний спів. Крім цього, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуканами по вулицях. Число грамотних зросло, особливо за часів Хмельницького». З XVIII. в. маємо докладні вістки про наші школи, — тоді в кожному селі була вже «шкілка», таксамо в Галичині, як і на Гетьманщині.

«Дружба».

Малюнок із шкільного підручника XVIII. ст.

Перші гімназії. На переломі XVI—XVII. ст. у нашому шкільництві приходять основні зміни. Під впливом західніх течій, — гуманізму, реформації й езуїтської школи, розбуджується охота до вищої освіти, потреба підняти рівень знання. Коли тодішні люди роздумували над причинами занепаду української культури й держави, то початок лиха бачили в тому, що не було добрих шкіл. Невідомий автор «Пересторогі», може львівський міщанин Юрій Рогатинець, пише: «Це незвичайно зашкодило руській державі, що не змогли шкіл і наук звичайних поширити й їх не засновувати, бо коли б науку мали, тоді за несвідомістю своєю не прийшли б до такої погібелі. Як читаєш польські хроніки, знайдеш про те докладно, як поляки пообсідали руські держави, поприятелювавши з ними, свої царські доньки дали за русинів та через них свої оздобні звичаї й науку поширили. І так Русь, заприятелювавши з ними, позавиділа їх обичаям, їх мові й наукам, а, не маючи своїх наук, у науки римські свої діти давати почали, і ці з науками привикли до їх віри. І так помалу науками своїми все руське панство до римської віри привели, що потомки руських князів з православної віри на римську вихрестилися і назвиська та імена собі позміняли, щоб не було пізнати, що вони потомки благочестивих прадідів своїх»...

Ці міркування викликали живий освітній рух і дали початок середнім школам, що засновуються при церковних братствах по всіх більших містах. Найстарша з них і найкраще уладжена була грецько-слов'янська школа або гімназія при Успенському братстві у Львові. Заснували її 1586. р. серед незвичайно піднесе-

ного настрою. По цілій Галичині зорганізовано збірки на школу, а єпископ Гедеон Балабан зазивав у своїм посланні: «Розкрийте ваші душевні очі, зверніть увагу на недостаток освіти й умилосярдїться над собою». На нижчому відділі школи головним предметом навчання була словянська мова. Вчили її на трьох ступнях: «У школі діти діляться на трє: одні, що будуть учитися слова пізнавати і складати; другі, що будуть учитися читати і на память многих речей; треті будуть, читаючи, викладати, роздумувати і розуміти». Для початкової науки львівське братство видало «Буквар язика словенського» 1612. р. і дешеві «часовнички шкільні».

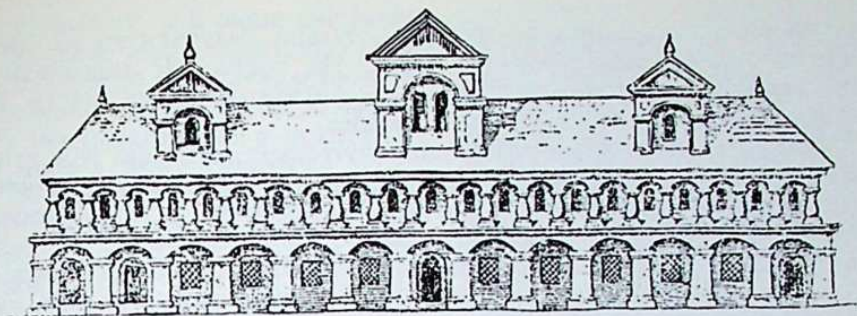
Середня школа обіймала науку грецької й латинської мови та вищі ступні літературної освіти: поетику й реторику. До грецької мови прикладали особливу вагу, бо вона лучила Україну з грецькою церквою, а також у торгових зв'язках із Царгородом її знання було необхідне. Братство поставило греччину на високому рівні: дидастаскелем (учителем) був єпископ Арсеній, уроженець Тесалії. Він невдовзі видав першу грецьку граматику, Адельфотес, складену за допомогою своїх учнів. В 1622 р. гетьман Петро Конашевич Сагайдачний утворив окрему фундацію на утримання учителів грецької мови. У школі звертали велику увагу на те, щоб ученики вживали чужої мови в щоденній розмові: «щоб діти один другого питали по грецьки і щоб йому відповідав по словенськи; також питаються по словенськи і щоб їм відповідали у простій мові; і не мають з собою говорити простою мовою, тільки словенською і грецькою».

На вищому ступні науки учень мав добути також загальну літературну освіту: «Повинен буде дидастаскел учити і на письмі їм подавати науки з святого євангелія, з книг апостольських, з пророків усіх, з отців святих, з філософів, поетів, істориків і инше». І тут учні мали виказувати практично своє знання. Складали промови, вірші на честь визначних осіб, святочні привітання, панегірики, а дальше також шкільні драми й веселі різдвяні та великодні вірші. Крім цього, по школах учили ще трохи рахунків, основ астрономії, щоб уміти обчислювати календар, музики, співу, рисунків.

На початку XVII. в. мережа середніх шкіл стала дуже густа, особливо на західніх землях. Перемишль, Рогатин, Галич, Городок, Комарно, Замость, Холм, Люблин, Бересть, Пинськ, Луцьк, Кам'янець на Поділлі — всі ці міста кинулися закладати в себе «грецько-словянські» школи. І хоч не всі вони показали життєздатні й довговічні, то все-таки підняли високо рівень нашого культурного життя: з них вийшла перша українська інтелігенція.

Пізніше середні школи звалися колеґіями. При кінці XVIII. в. особливо чисельні були уніятські колеґії під управою василіян.

Академія. Буйний розвиток середньої школи заохочував тодішніх діячів сягати ще вище й завершити культурну будову найвищим типом школи — академією. Перші спроби в цьому напрямі поробив князь Костянтин Острозький ще в ті часи, коли почали було засновуватися перші гімназії. Він робив спроби в своїй Острозі зібрати найвизначніших учених, і наших, і чужинців, і створити з них гурт, що взяв би в свої руки весь провід культурної праці. За науковими силами він вдавався до Греції й до

Київська Академія при кінці XVII. в.

Реконструкція В. Січинського на основі гравюри Щирського з 1690-их років.

Риму й йому повелося приєднати кількох значніших дослідників, як греки Лукаріс, Никифор, Мосхопул, Палеольог, краківський математик і астроном Іван Лятос і наші книжники: Герасим Смотрицький, невідомий з прізвища Василь, другий анонім «клирик острозький», Дамян Наливайко та інші. Великим їх ділом було перше видання повної Біблії та складення різних церковно-полемічних трактатів. Але сама острозька школа, хоч і прибирала горді назви «триязычного лиця», «колегії» й «академії», в дійсності не перейшла поза обсяг тодішньої середньої школи й була звичайною гімназією.

Рівень високої школи добула щойно Київська Академія. Вона творилася поволі, продовж кількох десятиліть. В 1615 р. при церкві Богоявлення повсталася братська школа «наук елино-словенського і латино-польського письма». Розвиток її опирався на багатій фундації Галишки Гулевичівної-Лозчиної, що записала на братство свій дім і майдан у Києві. Засоби школи збільшив також гетьман Сагайдачний своїм щедрим записом. Першими ректорами були галичани Борецький і Сакович, що завели в школі навчання за львівськими зразками. Але по 15 роках успішного розвитку братська школа опинилася нараз у критичному стані. Амбітний печерський ігумен Петро Могила, невдоволений із занадто великої самостійності братства, рішився заснувати при печерській Лаврі свою власну школу під назвою колегії. Це могло привести до розбиття київського шкільництва на два ворожі, конкуренційні осередки. Тоді впливові представники громадянства вдалися до обох розгарачених сторін і допровадили справу до компромісу. Могила зрікся своєї колегії, а богоявленське братство віддало йому за те провід своєї школи. Звідси й пішла назва Могилянської Академії.

Могила перевів основну реформу школи. Перш за все, як мову навчання, завів латинську мову. Чому це треба було зробити, він вияснив такими словами: «Латинська мова нам на те потрібна, щоб бідної Руси не називали глупою Руссю. Обманець говорить: вчіться по-грецьки, не по латині. Це добра рада, але корисна в Греції, не у Польщі, де латинська мова має найбільший успіх. Поїде бідака русин на трибунал, на сойм, на соймик, у гродський або земський суд — без латини платить вини (судові кари). Без неї нема ні

судді, ні возного, ні ума, ні посла, тільки дивиться то на цього, то на того, вилупивши очі, як каня. Не треба нас підганяти до науки греки, стараємося за неї при латині так, що, дасть Бог, грека буде для свята, латина для життя».

В науці прийняв він організацію єзуїтських шкіл, що тоді стояли найвище в Європі. Навчання відбувалося в сімох клясах: 1. інфіма, 2. граматика, 3. синтаксима, 4. піїтика, 5. реторика, 6. і 7. філософія. У трьох нижчих клясах учили основ латинської мови, на основі граматичних вправ і лектури найвизначніших латинських письменників. Дві середні кляси, піїтика й реторика, мали навчати учнів свobodно володіти латиною, особливо ж укладати промови й вірші. Найвищі кляси філософії мали вже університетський характер: тут викладали різні відділи схолястичної філософії, як логіка, фізика, метафізика, етика, а також дещо математики й географії. Це було завершення світських наук. Богословські студії в академії спочатку трактували тільки принагідно, нераз долучуючи третій рік філософії. Щойно в 1690-их роках зорганізовано систематичні богословські студії й цим способом академія набула характер університету.

Те, що академія прийняла західні зразки, значно облекшило її педагогічну працю, бо можна було користуватися готовими програмами й навіть підручниками у різних ділянках знання. Але воно рівночасно вплинуло відємно на наукову ініціативу наших учених. Замість самим шукати нових шляхів і самим будувати основи своєї культури, наші професори часто задовольнялися тим, що живцем переносили до нас здобутки заходу, не входячи навіть в те, чи вони для нас відповідні й корисні. Академія відкрила широко ворота західнім, латинським впливам, але рівночасно не континуувала давніх звязків України із сходом, з Візантією. Навіть грецької мови з кожним десятиліттям учили менше. Через це українська культура почала затрачувати свою всесторонність, якою визначалася в давніх часах, свою оригінальність і окремішність, а дісталася під непереможний вплив західньої Європи, яку в нас репрезентувала Польща. І хоч київська академія була живим огнищем культури для цілого сходу, хоч плинули до неї учні навіть із балканських країн, але для самої України вона дала менше, ніж могла дати.

Шкільні звичаї. Шкільництво того часу вийшло з глибоких потреб громадянства. І хоч верхи того громадянства скоро заокостеніли під чужими впливами, то долом живо плила народня струя, барвисто пробиваючись у шкільних установах і шкільних обичаях.

Найстарша братська школа, львівська гімназія, мала свій оригінальний «Порядок школи», в якому ясно й докладно зазначено виховну програму школи. Суворі вимоги поставлено до особи вчителя. «Дидаскал або учитель цієї школи має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п'яниця, не розпустник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, — а підмога благочестя, що уявляє з себе образ добра у всьому». Учитель повинен розуміти, яке відповідальне його звання: «Дидаскал, взявши доручену йому дитину, має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати, не по тиранськи, а по учительськи, не забагато, а по силі, не розпустно, а покірно і смиренно, не тільки

по світському, а й вище світських, щоб також недбайливістю своєю, або заздрістю, або лукавством, не залишився винуватий ні за одного Богу Вседержителеві, а потім батькам його і йому самому...»

У школі всі учні були рівні. «Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, — тільки самою наукою, тілом вже всі рівні. Дидаскал має вчити і любити всі діти зарівно, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити». Але, за тодішнім звичаєм, пильніші учні мали сидіти на перших місцях: «Котрий більше уміє, сидітиме вище, хочби був і дуже убогий, — котрий буде менше уміти, на підлішому місці має сидіти». Учні мали за обов'язок утримувати лад і чистоту в школі. «Двох або чотирьох хлопців, на кожний тиждень інші, мають стояти на сторожі; від цього ніодин не має відмовлятися, як на нього прийде черга. Обов'язок їх буде — прийти раніш до школи, школу замести, в печі запалити й коло дверей сидіти та пильнувати всіх, що виходять і входять; а котрі б не вчилися, пустували, або в школі неспокійно поводитися, або, додому йдучи, непристойно велися, — мають їх записати й оповідати».

Київські студенти.

З гравюри Щирського з 1690-их років.

В пізніших часах прийнялися ще інші шкільні звичаї. Приписи для учнів вивішував у клясах префект, директор школи. Там були докладно означені права й обов'язки молоді. У приписах Академії було навіть зазначене, в яким порядку учні мають входити до шкільного будинку: за другим дзвінком входили учні трьох нижчих кляс, за третім «поети», за четвертим ретори, за шестим філософи і богослови.

Щоб заохотити учнів до науки й напружити їх амбіцію, давня школа придумала т. зв. льокації, — чергу місць у клясі, від перших до останніх; пильний учень посувався все вище в льокаціях і доходив нарешті до першої лавки, де засідали найкращі учні. Ученик, що визначився найбільше з усіх, діставав назву імператора і мав право сидіти на окремому місці, поруч з учителем. Нового імператора учні садовили на його місці дуже святочно, кричали йому латинською мовою: «Здоров будь, імператоре!» У перших лавках сидів сенат, що складався з найкращих учнів, senatorів. Учні, що хотіли добути собі вище місце в клясі, складали окремі записки і виказували в них похибки своїх суперників. Коли імператор або котрий із senatorів помилювався в чому, мусів уступати із свого почесного місця, а «льокацію» діставав його переможець. Деколи клясу ділили на дві частини, що старалися перемогти одна одну в науці; одні звалися греками, другі римлянами. При

кінці місяця кожна сторона зраховувала свої здобутки і та сторона, що мала більше похвал від учителя, з триумфом зганяла своїх суперників з їх лавок і в них засідала.

Був звичай, що в нижчих класах учнів перепитували з завданої лекції старші студенти, т. зв. аудитори. Вони й записували ноти у своїх каталогах, — нотатах або ератах. Учитель питав тільки деяких учнів та перевірявав, чи аудитор справедливо оцінив їх працю.

Найтрудніша була наука латинської мови. Вимагали її дуже багато й учні мусіли і в школі й дома говорити по латині. Це йшло важко й початкуючі учні творили собі власну латину, до українських слів додаючи латинські закінчення. Зразок цього подав Котляревський у безсмертній строфі:

Енеус юстер магнус панус
І славний троянорум князь,
Шмигляв по морю, як циганус...

Таксамо й «Гриць премудрий, родом з Коломиї» до батьківських свиней промовляв: «Еантес свинянтес, гризантес травантес, ін стернискум»...

Щоб присилувати учнів говорити по латині, у деяких школах заведено т. зв. калькулюс. Це був зшиток, у якому записували учня, що смів заговорити «простою» мовою. Винуватець мав носити цей зшиток так довго, аж зловив іншого товариша на тій самій провині, — тоді записував його ім'я й віддавав йому «калькулюс». Всіх тих, що були записані в зшитку, чекала кара. Нетямучим учням деколи накладали на голову шапку з осялячими вухами й садовили їх в останній, «осялячий» лавці.

За всякі шкільні провини карали різками. Це була славна шкільна чаша або березова каша. Екзекутором бував один із старших і сильніших учнів, що держав уряд цензора. До нього належало утримувати в школі порядок і спокій, дбати про чистоту, старатися за глину до писання й чорнило, — а передусім карати товаришів. За лозами виправлялася святочно ціла школа підчас рекреацій, а потім цензор остентаційно мочив їх у бочці з водою. Але, що цензори були з незаможних хлопців, то легко було їх перекупити і тоді вони старалися, щоб екзекуція була як найменше болюча для винуватого...

Бурсаки. Нерозлучно із школою звязана була бурса. У ній жили студенти, що до школи приїздили з дальших околиць, а що таких бувало багато, то бурси мали все багато мешканців.

Життя бурси було просте й невибагливе, бо молодь жила тими легумінами, що їх собі з дому привезла. Пшоно, крупи, горох, сухарі — це була звичайна бурсацька страва. Тільки підчас великих празників добродії школи присилали до бурси кращі харчі. Частенько в бурсі панував голод і холод: «Палаяда мерзла без Церері», як образово висловлювалися студенти.

Ректори й префекти шкіл старалися унормувати бурсацьке життя й завести в ньому сякий-такий порядок. У львівській бурсі в XVIII. в. заведені різні бурсацькі уряди, що мали пильнувати ладу. Так будильник мав за обов'язок вставати досвіта, засвітити

свічки й будити всіх товаришів. Вставали досвіта, — у будень о четвертій годині, в свято навіть у третій і всі йшли до церкви на раніше богослуження. Окнохранитель мав ранком повитирати ганчіркою вікна, столи й інші «статки» й пильнувати цілий день, щоб бурсаки не писали й не рисували на стінах вуглем або чим іншим, особливо ж, щоб не побити вікон. Смиренноділець мав бути зі старших, сильніших хлопців: «До них належить, щоб кожного дня перед вікнами й синьми бурси повимітати, а також пильнувати, щоб ніхто води, сміття або поміїв не виливав, але щоб за хвірту з цим усім виходив». Служитель больних мав перестелити постіль хворому товаришеві й добути йому поживу. Філякс мав дбати, щоб усе казанок, миски, тарелі й ложки були чисті, а також, «щоб цю порцію, що її з божого провидіння будуть мати, всі пристойно і згідно поділили». Дзвінники дзвонили на церковній вежі. Свещеносці мали пильнувати, щоб у церкві був вогонь до кадильниці, та асистували священникові із свічками або смолоскипами. Чтець читав у церкві псалтир. У інших бурсах бували ще окремі калефактори, що мали обов'язок топити у печі.

Студенти-мандрівники.
Зі шкільного підручника.

Бідніші студенти, що не мали нізвідки допомоги, жили тим, що самі собі де-небудь добули. Одні служили при церквах, як дзвінники і послугачі, діставали за це від парохіян харчі й дрова; інші помагали при богослуженнях, у хорі або церковній оркестрі. Але найбільше утримувалися з того, що випрошували собі в багатих міщан. Таких називали нищими або павпрами. По науці, найбільше вечерами, вони ходили по міщанських домах, співали побожні пісні, читали псалтир, деклямували вірші. Міщани приймали їх чим-небудь і давали харчі до бурси. За милостиню студенти дякували словами: «Мир Христов да водворяється в серцях ваших, за молитвами отец наших», — від першого слова цієї молитви звали їх миркачами. Павло Анепський в описі подорожі по Україні 1654. р. пише: «Цілий рік увечері, починаючи від заходу сонця, ці сироти ходять по всіх домах просити милостині. Вони співають хором гимни Пр. Діви милими голосами, що полоняють душу, а їх голосний спів чути далеко-далеко. Коли відспівають гимни, дістають милостиню грішми, харчами й іншими речами, потрібними для життя, доки не покінчать науки. Це були часи, коли у війнах полягли тисячі людей, і безпритульних дітей залишилося немало.

Бурса була серцем школи. У бурсі приготувалися всі свята й празники школи. У деяких школах четвер був вільний від науки,

тоді була рекреація, й молодь ішла на прогульку за місто. У травні приходила «велика» рекреація, що тривала три дні. Тоді вже вчасним ранком бурса й уся школа під проводом префекта й учителів виправлялася до лісу на цілий день. Там відбувалися студентські ігри й забави, — в різні часи з різними назвами, — як кіт і мишка, жмурки, висока лоза (коли хлопці перескакують один через другого), жгут, ракс, і найбільше улюблений мяч. Батьки заможніших студентів навозили всякого печива й варева, всяких солодошів і овочів, і всім тим приймали цілу школу. Нераз котрого із студентів висаджували на дуба і він звідти розкидав між молоддю ласощі.

На деяких рекреаціях бурсаки давали невеликі драматичні вистави під голим небом, без куліс і костюмів. Так, нпр., дуже подобалася студентська вистава, в якій особами були самі часті мови. Наперед виходив на сцену «іменник» і кілька хвилин піднесеним голосом розправляв, яка він важлива частина мови. З ним починали спорити «прикметник і «заіменник», виказуючи свою цінну й гідність. Нараз вбігало «дієслово» і задиракувато атакувало ті часті мови, що не мають ніякого значіння без дієслова, «царя мови». Його голосні оклики: «Стій! Тримайся! Иди! Мовчи!» викликали гучний сміх. Потім виступали інші частини мови, а вся штука була в тому, щоб кожную промову скласти з таких частей мови, які репрезентувала дана «особа».

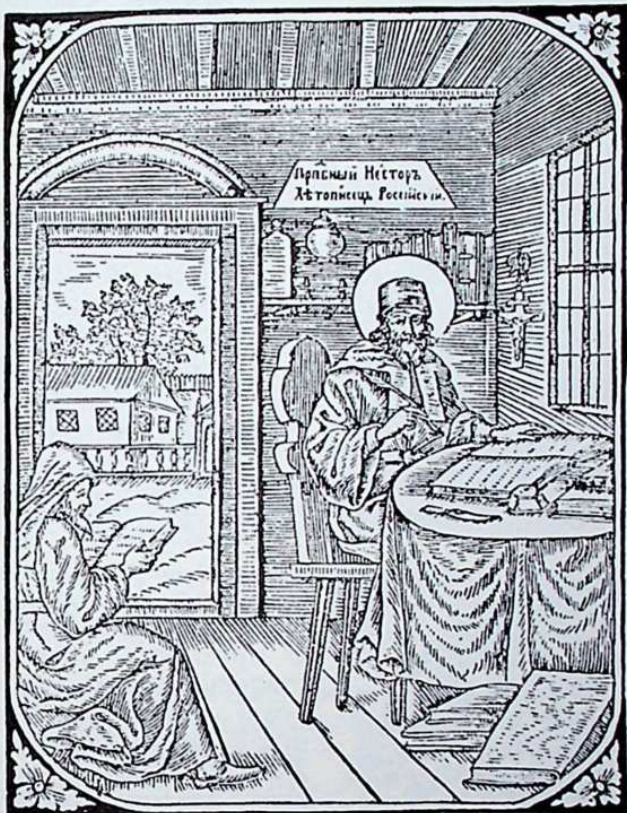
Але найбільші студентські свята припадали на рокові празники, великдень та різдво. Перед великоднем бурсаки уладжували в своїй церкві «божий гріб», й у страстний тиждень давали пасійні вистави. Сам день великодня витали гумористичними інтермедіями. Знову на різдво «миркачі» приготувляли вертеп, звізду, всякі веселі вірші, коляди й віншування.

На літо студенти верталися до своїх родин, до сіл і містечок і своє знання, пісню й гумор поширювали по цілій околиці.

Наука З розвитком освіти все більше зростало зацікавлення наукою. Тодішня Україна жила в тісних зв'язках із західньою Європою й увійшла в обсяг нової культури, яку створила епоха гуманізму. Західні впливи йшли різними шляхами. На Україну приїздило багато чужосторонніх купців, що відвідували значніші ярмарки, а між ними часто бували представники освіченого міського патриціату; нераз вони осідали по більших містах — їх доми давали місцевим мешканцям зразок культурного західнього побуту. Так, нпр., у Львові жило багато німців, італійців, а також греків, яким уже не була чужа латинська культура. Знову ж українці нерідко відбували подорожі в західню Європу, чи для торгівлі, чи для самої приємности, щоб побачити широкий світ. Молодь, жадна науки, записувалася на різні університети, найбільше італійські, як Падуа і Болонія, або німецькі. Коли Могила готовився перетворювати київську школу в академію, вислав на захід на студії кількох молодих людей, що пізніше стали професорами академії, як, нпр., історик Інокентій Гізель. У XVIII. в. повно українців студіювало в університетах у Ляйпцігу, Гайдельберзі, Кенігсберзі, Штрасбурзі й інших. У цих подорожах молодь училася чужих мов і переймала здобутки тодішньої науки. Раз навязані зв'язки не переривалися,

молоді адепти науки утримували переписку із своїми професорами, спроваджували з заграниці книжки, були живими посередниками між заходом і Україною.

У ці часи незвичайно розвинулися в нас бібліотеки. В XVI. в. повстали великі книгозбори при школах в Острозі й у Львові. У XVII. в. впорядковано бібліотеку київської академії, що втягнула в себе давні збірки, що початками сягали може й княжих часів. У XVIII. в. значні бібліотеки мали заможніші шляхетські роди, ко-

Нестор Літописець.

З Печерського Патерика 1768. р. Так виглядала обстановка ученого у XVIII. в.

зацька старшина, єпископи, монастирі, різні школи. У склад цих бібліотек входили передусім давні рукописи, найбільше церковного змісту, але нерідко теж давні літописи або «руські хроніки», як їх тоді називали, — те, що залишилося по давній книжності.

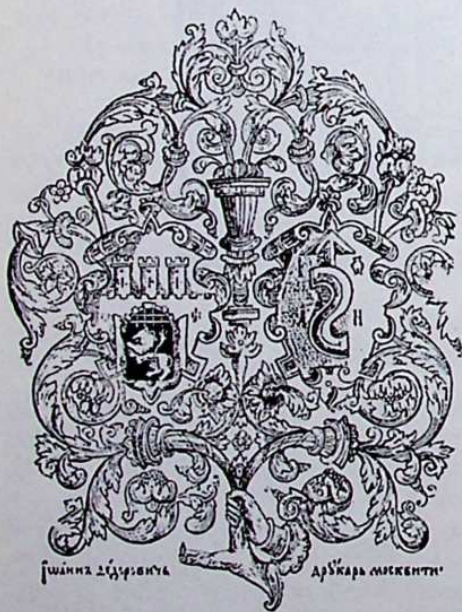
Впливи гуманізму проявлялися в тому, що всюди були комплекти старовинних авторів з коментарями та грамагичні підручники. Розбуджене зацікавлення до знання наказувало збирати книги з усіх ділянок науки: таксамо з астрономії, як із медицини, з математики, з географії, історії, права. Чимраз частіше зустрічаються й західні повісті та романи, як, нпр., дуже модні у XVIII. в. «Пригоди Теле-

мака». Власники бібліотек піклуються ними дуже запопадливо. Так, нпр., генеральний підскарбій Маркович часто «пересушує» свої книжки, списує їх каталог, ділить книжки на відділи і формати, зачитується в своїх улюблених творах та робить із них виписки й витяги.

Найбільше цікавості всі проявляли до природних наук. В академії вчили їх небагато: дещо зоології, фізіології, метеорології, — все те під спільною назвою «фізики». Найбільшим авторитетом був тут Теофан Прокопович, який написав навіть дисертацію з «фізіології» — про причину нетлінності тіл печерських святих, де збирав аргументи протестантських професорів, що пояснювали це явище природними способами. Недостатки шкільної науки охочі знання доповнювали собі підручниками, що напливали з заходу. У бібліотеці Ханенка був якийсь гербарій, підручник експериментальної фізики й різні географічні книжки. В Петербурзі в академії він приглядався «електричним експериментам». Маркович цікавився метеорологією й щоденно, продвж 40 років, записував у своїм діярію стан погоди. На дворі гетьмана Розумовського перебував професор «натуральної історії», лікар німець Гебенштрайт. Медицина, як практична умілість, мала тоді багато прихильників і кожний залюбки збирав усякі рецепти й лікарські приписи, а також студіював медичні книжки. У XVIII. в. на Україні було вже багато лікарів чужинців, з вищими науковими студіями.

Географія в академії стояла слабо. В 1758. р. учитель французької мови жалувався, що не міг читати із студентами газет, «бо географії нічого не знають, а до доброго зрозуміння і перекладу газет треба знати географію хоч поверховно». Мабуть наслідком цих завваг в академії завели всесвітню географію й учили її з німецького підручника Гібнера. В приватних збірках козацької старшини часто стрічаємо різно-родні атласи, описи подорожей, географічні підручники, гльоби. У XVIII. в. розвинулася геодезія. Нпр., Ханенко цікавиться плянами місцевостей і згадує «мапу полків малоросійських», яку тоді вперше нарисовано.

Менше adeptів знаходила математика. В академії довгі часи вчили тільки примітивних основ. Аж у XVIII. в. математичні студії значно піднялися, головню завдяки Прокоповичеві, що навчився їх цінити на західніх університетах. При кінці того століття визначався, як учитель математики, Іван Фальковський, що покінчив студії десь на Угорщині. Рівночасно француз Павло Брульон почав

Друкарський знак Івана Федоровича
з 1574. р.

Печери у Печерській Лаврі в половині XVII. ст.

Рисунок Вестерфельда. На долішній лівій картині зображено «відчитування біснувато-го», якого ланцюгами прикували до стіни.

учити тригонометрії. Ханенко в своїм діярію згадує, що «забавлявся різними дискурсами про математичні й інші сцієнції» у професора Крафта. Під впливом цих розмов казав собі купити «за морем» різні підручники, між ин. логаритми. Під кінець XVIII. в. в академії вчили також астрономії й «уранографії».

Про суть і значіння науки глибокі думки висловив Теофан Прокопович у своїм «Духовнім регламенті» 1720. р. «Наука — це корінь і насіння й основа всякої користі, як батьківщини, так і церкви. Але на те пильно треба уважати, щоб наука була добра й основна. Бо існує наука, недостойна цього імені, а люди, хоч і розумні, та несвідомі цього, уважають її за справжню науку... Треба знати, що від 500 до 1400. року, тобто 900 літ, у цілій Європі всі майже науки були у великому занепаді й незнанню, так, що й у найкращих авторів, що писали в ті часи, бачимо великий талант, а світла великого не бачимо. По 1400. р. почали проявлятися цікавіші й зручніші учителі і поволі деякі академії добули дуже велику силу й більше значіння, як у ті старі, Августові літа. Але багато шкіл залишилося в давньому стані, так, що у них є тільки імена реторики і філософії, і інших наук, а діло не те... Люди, що спробували такої, так сказати, привидної й мрійної науки, є гупіші, як не-

учені. Бо хоч вони темні, уважають себе ученими і думають, що пізнали все, що тільки можна знати, не хочуть і не думають читати книг й учитися більше. Але ж людина освічена справжньою наукою ніколи не почуває ситости в своїому пізнанні і не перестає ніколи учитися, хочби дожила віку Матусалья».

Друкарство. Освіта на Україні XVI—XVIII. в. знайшла сприятливі умовини також для розвитку друкарського мистецтва. Перші книги, призначені для України, появилися поза українською територією. В 1491. р. у Кракові вийшли друком, слов'янськими черенками, Октоїх і Часословець; надрукував їх німець Швайпольт Фіоль, гафтяр і механік з фаху. Хто його спонукав взятися за цю незвичайну справу, про це не знаємо нічого певного. Але можемо догадуватися, що Фіоля заохотила до цього українська колонія в Кракові, бо українців у польській столиці було все немало. Але друкарство Фіоля покінчилося трагічно. Католицький духовний суд осудив його за злочин проти віри й його книги, як каже переказ, спалено. Кільканадцять років пізніше, 1517. р., учений білорус, доктор Франциск Скорина, заснував нову слов'янську друкарню у чеській Празі; в 1525. р. він перенісся до Вільна і тут продовжав свою видавничу працю. В тому часі між українцями й білорусами йшла тісна культурна співпраця, і виленське друкарство, що розвивалося все більше, служило таксамо Україні, як і Білоруси.

Основником українського друкарства, був московський емігрант, Іван Федорович. Спочатку він вів друкарню в Москві, але проти нього повстало московське духовенство й учителі, закидаючи йому ересі. Федорович мусів тікати за кордон і осів на Білоруси в Заблудові. Тут надрукував дві книжки, потім подався далі й зайшов до Львова. В галицькій столиці він мав надію знайти меценатів, що допомогли б йому вести друкарню. Але справа йшла тяжко. У своїх споминах він пише: «Заходив я часто до багатих і благородних цього світа, просив підмоги у них, бив поклони, обіймаючи їх коліна, припадав до лиця землі, обмивав їх ноги сердечними сльозами, що капали з ючей моїх, — нераз я це робив. Але не випросив покірними словами, не умолив частими сльозами і риданнями, не виходив ніякої милости при допомозі священників. Не тільки в руському народі, але і між греками не знайшов милости. Аж знайшлися незначні люди з священничого стану й інші неславні у цьому світі й подали поміч. Думаю, що не з достатку вони це зробили, але як та убога вдовиця, що з біди своєї кинула дві лепти. Але знаю, що на цьому світі вернеться їм їх довг, а в будучому віці від подателя добра, Бога, сто разів їм це віддається... По довгих заходах, по різних труднощах і клопотах, Федорович врешті відкрив у Львові друкарню і з початком 1574. р. випустив першу книжку, Апостола, — це перший друк, що появилсь на українських землях.

З того часу друкарство на Україні почало розвиватися все успішніше. Сам Федорович, «друкар, книг перед тим невиданих», попав у довги, мусів свою друкарню заставити й умер у нуджі. Але його діло не пропало. Друкарню його обновило Ставропигійське братство і від 1591. р. почало вже постійно друкувати книжки. Довгі часи це було наше найбільше друкарське підприємство, що достав-

ляло церковних книг і шкільних підручників, не тільки для України, але й для Молдаві та дальших балканських земель.

Окрім Ставропігійської друкарні у Львові, повставали ще часом й інші, менші друкарні. Амбітний, рухливий друкар Михайло Сльозка 1639 р. добув собі підступом привилей на друкарню з підписом 12 східних митрополитів і пустив у рух конкуренційне підприємство, звернене проти Ставропігії. Братство мусіло йти з ним на угоду і зробило його управителем своєї друкарні; але він був людина зачіплива, безнастанно попадав у сварки з різними людьми й наробив Ставропігії тяжких клопотів... Пізніше вели у Львові свої друкарні єпископи Желиборський і Шумлянський.

Князь Олександр Сангушка, добродій Печерського монастиря в XV. в.

Тип князя, що жив ще традиціями давньої княжої династії.

Поза Львовом були короткий час друкарні у Стратині, рогатинського повіту (1604—1606. р.), в Крилосі під Галичем (1605. року), в Угерцях Заплатинських у Самбірщині (1618—1620. р.), в Уневі (від 1660. р.). В Угерцях заснував друкарню монах, Павло Домжив Люткович Телиця, цікавий тип мандрівного друкаря, що переходив із місця на місце, — він також вів друкарську справу в Минську, на Білорусі, в Четвертні, в Луцьку і Чорній, рівенського повіту, на Волині. Друкарство було тоді дуже непевним підприємством; деколи давало відразу великі користи, як якась книжка була пошуквана, — але частіше нове видання не розбуджувало цікавості й друкар попадав у злидні. Тому серед друкарів появляються типи людей неперемінливих, схильних до всяких спекуляцій, неспокійних, що кидаються у різні сторони, пробують всяких дозволених і недозволених способів, але які рідко вони доходили до добробуту.

З волинських друкарень найславніша стала друкарня князя Костянтина Острозького в Острозі, що 1580. р. випустила друком першу повну біблію. В 1619. р. почала свою працю друкарня Печерської Лаври у Києві, що потім уславилася найкращими, мистецькими виданнями. У XVIII. в. велику видавничу діяльність вели василіяни-уняти в Почаєві. Тут вийшов друком дуже поширений у ті часи Ірмолой, що містив багато народніх релігійних пісень. Прода-

жем книжок займалися або самі друкарі, або різні купці, що серед всякого іншого краму торгували також книжками, особливо по празниках і ярмарках.

При друкарстві розвинувся новий папірничий промисел. Перші папірні чи папірничі млини появилися у нас в половині XVI. в. Між іншим князь Острозький оснував свою папірню в Острозі.

12. Громадянство.

Князі і шляхта. Громадянство того часу поділялося на суспільні кляси, строго від себе відмежовані. Поділ на верстви існував уже в княжих часах: були бояри, міщани, церковні люди, різні категорії селян. Але між різними клясами не було замкнутости й непрохідних меж: хто добував більші маєтності, доходив більшого значіння чи впливу, без труду міг перейти до вищого стану. Але ця суспільна свобода занепала від часу, коли українські землі дісталися під владу Польщі. В польській державі здавна вже утривався західний поділ на тісно від себе відділені кляси, і цей порядок запанував також на Україні.

На самому версі суспільної ерархії стояли князі й «панні», тобто магнати. Це була могутня земельна аристократія, що виводила себе з давніх княжих родів. Головні гнізда її були на Волині. Князі Острозькі уважали себе за нащадків турівських князів, Четвертинські виводили себе від Святополка Ізяславича, Збараські й Вишневецькі — від князя Федька несвизького, Чорторійські, Сангушки, Корецькі, Слуцькі й інші з литовської династії Гедиміновичів. Ці княжі роди займали всі вищі уряди, засідали в раді великого князя, у воєнні походи йшли під власними корогами свого роду. По давній традиції громадянство уважало їх далі за своїх князів, проводирів і протекторів, — і вони приймали цю роллю. Литовську державу уважали за продовження давньої київської і до кінця боронили самостійности Литви. Навіть на люблінському соймі 1569. р., коли вже унія з Польщею була прийнята, найвизначніші українські магнати до кінця відмовлялися від присяги, мовляв, «ми є народ такий благородний, що не дамо першенства ніякому іншому народові на світі» — так заявив князь Костянтин Вишневецький. Князі уважали за свою повинність опікуватися всім народом. Князь Костянтин Іванович Острозький, гетьман Литовського великого князівства, всю свою енергію вкладав у те, щоб Україну забезпечити від татарських нападів. Його син, славний Василь-Костянтин, добув собі світлу пам'ять як фундатор острозької академії. Інші князі уважали своїм обов'язком засновувати монастирі, будувати церкви, опікуватися братствами й школами. Деякі знову добули собі славу, як степові лицарі. Князь Самійло Корецький і князь Дмитро Вишневецький, цілий вік воювали з татарами й турками і врешті понесли мученичу смерть на баштах Константинополя. Але у XVII. віці, під впливом ворожого натиску, вони здалися, змінили віру й перейшли у табор ворогів. Дарма кликала до них православна церква у «Треносі» Смотрицького: «Де тепер той безцінний камінь-самоцвіт, бли-

скучий як світильник, що я носила у моїй короні, між іншими перлами, як сонце між зорями, — де дім князів Острозьких, що світив понад усі блеском світлоти старої віри своєї? Де інші дорогоцінні камені тої корони, дорогоцінні шафіри, неоцінені діаманти, славні князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини... Всі вони пропали безповоротно для свого народу...

Нижче від князів-панів, але вище від усієї решти населення, стояла шляхта-лицарство. Основою її значіння були станові привілеї: необмежена земельна власність, влада над селянами, звільнення від податків, участь у соймах і соймках, виключне право до державних урядів, власне судівництво. Ці «вольности» єднали шляхетський стан у сконсолідовану, замкнену клясу, що задрісно берегла своїх прав.

Шляхта українських земель у значній частині походила з давнього боярства. Але мало котрий шляхетський рід заховав свої українські традиції. Рідко коли стрічалися такі люди, як воевода Адам Кисіль, сучасник Хмельницького, що хоч славився польським патріотом, але запевняв, що його предок із зброєю в руці боронив Київ перед наїздом Болеслава Хороброго. Тільки в остаточному разі, коли котрому українському панові заперечували шляхетство, він шукав за давніми документами й старався доставити дійсну чи підроблену грамоту князя Льва на доказ своїх прав на землі. Імя князя, основника Львова — це було єдине княже імя, що перетривало довгі століття в пам'яті боярських нащадків.

До половини XVII. в. шляхта залишилася вірна своєму народові, брала живу участь у культурному русі, помагала засновувати школи по містах, цікавилася церковними справами, навіть приставала до збройних виступів, звернених проти Польщі, як, нпр., у повстанні Мухи 1490. р. та у молдавських війнах 1509. і 1530. р. Сильно зазначилась участь шляхти в козаччині: найвизначніші козацькі гетьмани, Сагайдачний, Хмельницький, Виговський, Мазепа, були шляхетського роду, а таксамо багато полковників й інших старшин. Але пізніше, як прийшов занепад козацької держави, шляхта затратила свою відпорність і почала польщитися, таксамо як магнати.

Життя шляхти. Хоч уся шляхта перед законом була рівна, але в дійсності існували великі різниці, між убогим, «загоновим» чи

Шляхтич з XVII. в.

»ходачковим« шляхтичем, та багатим вельможею. Різниця проявлялася перш за все в титулі. Звичайного шляхтича титулувано просто »шляхетний«, шляхтич на уряді був шляхетно уроджений або (в скороченні), уроджений, вищих урядовців і сенаторів називали вельможними. Щоб піднятися понад сирій загаль, амбітні шляхтичі старалися добути якийнебудь титулярний уряд: столітника, чашника, мечника, ловчого, скарбника, з якими приходив уже вищий титул. Такого почесного урядовця називали вже не по імені, а його урядовим титулом, хто б цього не пам'ятав, того уважали за неосвіченого й зле вихованого.

Про шляхетські звичаї і пересуди широко розписується папський нунцій Руджієрі коло 1560. р.

»Правдивим шляхтичем є той, хто уродився з батьків шляхетського стану, але діти, що походять від батька шляхтича, а матері шляхтянки, не втрачають шляхетства, так, як і в Німеччині. Шляхетство втрачає той, хто допустився злочину, або якби хто кинув шляхетський стан і взявся до якого підлого ремесла. Шляхта не займається нічим іншим, як тільки хліборобством і годівлею худоби і це в них не вважають за ганьбу; таксамо не ганьбить шляхтянки прости лен або вовну, купувати й продавати речі, що належать до домашнього господарства, — але це не личить жінці або доньці сенатора. Шляхта має велику вищість над нешляхтою; на цілому світі нема шляхти, що була б вільніша й мала більшу владу, як польська шляхта. Окрім того, що вони є самовладними панями в своїх добрах, мають багато привілеїв, кожен їх боїться і низько їм кланяється. Не один шляхтич виступить проти права, допуститься насильства, не тільки на селі, але й у місті, бо й міста до них належать, а нема нікого, хто заступився б за кривду слабшого і поспів утерти носа шляхтичеві. Шляхти дають всі уряди, з неї виходять на єпископів, сенаторів, на усіх двірських урядовців; також військового ступня рідко дослужиться нешляхтич, хіба, що дуже визначиться на війні.

»Шляхта живе розкішно, любить тримати багато слуг і коней, так, що не один шляхтич має їх сто і більше; в дорозі слуги їдуть за ним верхи, в місті їдуть за ним пішки. Сенаторів попереджують дворяни, за ними щойно юрба слуг«.

Кожний магнат тримав на своїм дворі по кількадесять різних »дворян« і слуг. Були там маршалки, секретарі, капеляни, резиденти, коморники, пивничні, шафарі, конюші, машталіри, музиканти, співаки, камердинери, лакеї, гайдуки, швайцари, стрільці, пажі — різнородна служба для різних доручень, що мала додавати панському дворові світлості й блиску. Вельмож наслідувала й дрібніша шляхта і по своїх домах тримала усяких дармоїдів, щоб тільки показати, що її стати на панське життя.

Шляхетська пиха виявлялася найбільше при всяких публичних виступах — на соймах, соймках, судових з'їздах, переглядах війська, різних святах і маніфестаціях. Тоді шляхтич не жалував гроша й труду, щоб свою »братію« перевищити одягом, зброєю, кіньми, повозами, числом слуг, бенкетами й прийомами. »Заставитися, але поставитися« — це було шляхетське гасло. Коли ж хто образив шляхтича, то обиду треба було змазати шаблею. »При щедрім почастинку« приходять у них часто до бійки, при чому шабля добре

виблискує. Цею шаблею тнуть і рубають один одного по руках, лиці й де тільки можуть і це вважається в них за почесну річ, як хто назначений тут і там, особливо на лиці, гарними ранами й шрамами. Так цілий спосіб життя польського народу є ще дуже суворий і майже варварський». Так осуджує шляхетські обичаї нунцій Руджієрі.

Українська шляхта у багатьому наслідувала поляків, але ніколи не доходила до такої розвезености. Наш шляхтич жив на селі, на невеликій земельці, не був дуже багатий і своїм побутом не відрізнявся занадто від своїх сусідів селян. Хоч у свято він згадував «гонори і сплендори» свого роду, то убудень працював як звичайний хлібороб. Також у місті не міг показувати своїх «фумів» міщанинові, бо міщани були і багатіші і культурніші від нього. У національних справах шляхта нерозумно піддавалася під провід міщан. Так було у Львові, — шляхтичі записувалися до міщанських братств, а шляхетські діти училися у братській школі. Через те у побуті нашої шляхти не було такої аристократичної пихи, як у її польських «братів». Пізніше українська шляхта легко порозумілася з козаччиною й у великому числі увійшла до запорозького війська.

Теодосія Стрільбицька, жінка пароха з Миклашева, 1761. р.

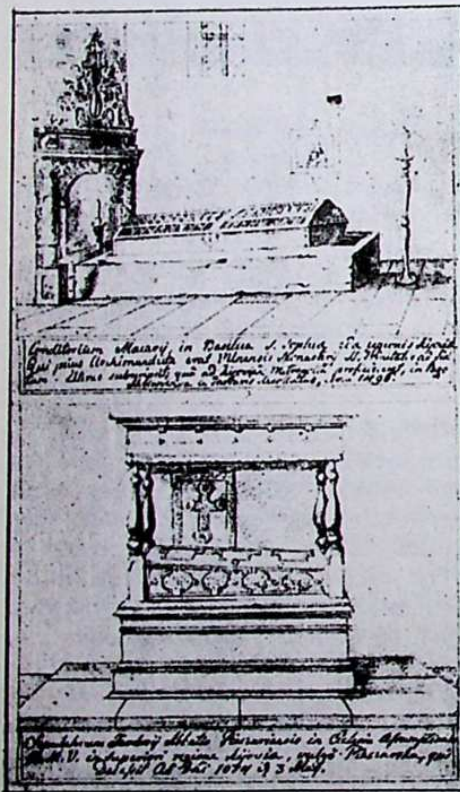
Портрет у музею Ставропігії. Характеристичний жіночий одяг з XVIII в.

Духовенство. У тогочаснім суспільнім укладі духовенство було окремим станом, із своїми становими правами; найважливіше було те, що «церковні люди» не підлягали державним судам, а належали до присуду єпископа. Духовний стан був тоді доволі численний, належала до нього майже десята частина всього населення. Церков й парохій було тоді далеко більше, як сьогодні. Кожне село мало свою церкву, — навіть маленькі оселі, де жило ледве кільканадцять родин. Що ж до більших сіл, то в них бували по дві й по три парохії. Нерозумно навіть на одному цвинтарі стояли стіна об стіну дві церкви. По містах стрічаємо ще більше церков: у Львові було їх десять (окрім монастирів), в Галичі сім, у Перемишлі аж тринадцять! І безнастанно творилися все нові парохії. Коли пан закладав нове село, а хотів стягнути більше поселенців, фундував парохію, «щоб зробити вигоду підданам». Звичайно на таку фундацію призначали лан ґрунту, коло 60 моргів, — але земля була необроблена, серед лісу чи в горах. Церкви будували нерозумно осадчі, тобто підприємці, що засновували села. Коли такий осадчий мав сина, то

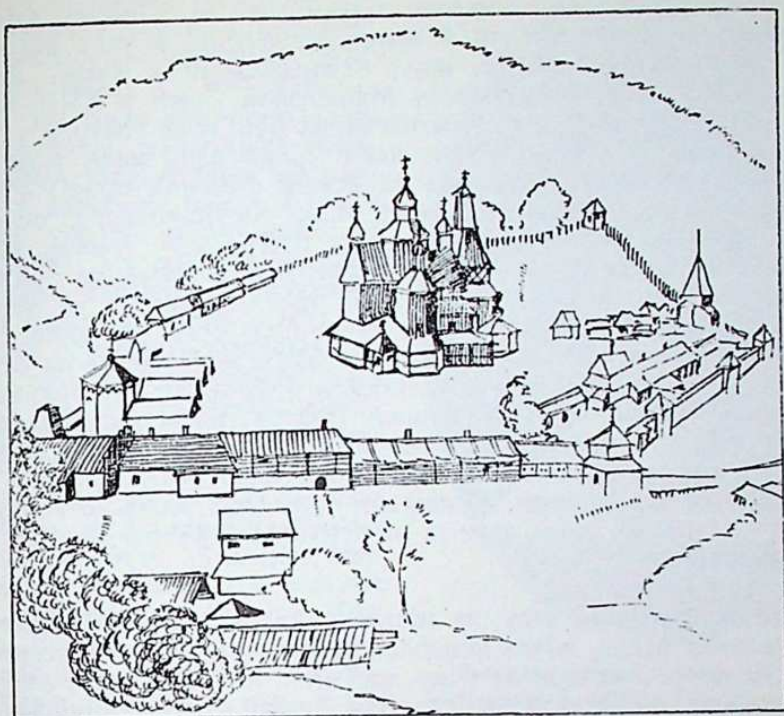
давав його в науку, старався його висвятити й приміщував на своїй парохії. Часом і сам основник села ставав священником при церкві, що її сам побудував. Так, нпр., сянїцький староста надає парохію в селі Липю місцевому вїйтові Демянові, «уважаючи на заходи й працю, яку він показав у заснованню вїйтівства, осадженню людей і будові синагоги, або церкви грецького обряду, і довідавшись від певних людей, що він буде здатний відправляти Службу Божу при цій церкві»...

На наших землях всюди обов'язувало право патронату. Кожна церква здавна мала свого опекальника; згодом ця опіка над парохією перейшла на шляхту-дідичів. Дуже часто пани уважали цей патронат за джерело доходів для себе. Коли новий парох хотів дістати «презенту», то мусів скласти панові дарунок, звичайно більшу грошеву суму. У деяких околицях пани прямо продавали парохію, не вважаючи на суворі кари за симонію. Так, нпр., власник села Пельні, у Сянїччині, 1595. р. продав парохію за 200 злотих. Парох мав також за обов'язок платити дідичеві різні чинші й данини, під назвою поклону, куниці, лисиці і ин. Бувало навіть таке, що священник разом із сенянами робив панщину. Так, нпр., перемиський магістрат, надаючи парохію у своїм селі Кругелі, 1645. р., зобов'язував священника два дні відбувати роботу в державні. Шляхтич Фредро в тому ж часі наказував священникові в своїому селі чотири рази в році посилати людей складати стоги, три дні до «зажінків» й «обжінків», двічі на «закоски» й «обкоски» та ще громадити й вязати збіжжя.

У ті часи парохії переходили усе з батька на сина. Коли священник мав синів, посилав їх до школи й підготовляв до священничого стану. Найстарший син ставав сотрудником батька, молодші шукали собі парохій по інших селах. Якщо не було в священника сина, то парохія переходила на зятя. Коли ж рід священника в селі вмирав, то обов'язувало «право близькості» — парохію діставав один з найближчих свояків. Коли синам пароха не повелось добути свячення, то всетаки кожний намагався приміститися при церкві на якійнебудь нижчій гідності, як дякон, дяк, паламар, дзвонар. Священічі вдовиці бували все проскурницями, пекли проскурки до церкви. Тим способом по деяких селах цілими століттями проживав той самий священничий рід.

Гробниці у київських церквах
у половині XVII. в.
Рисунки Вестерфельда.

Манастир у половині XVII. в.

Один з київських манастирів, на основі рисунку Вестерфельда.

Парохи побирали від своїх парохіян різноманітні «требі», відповідно до звичаїв у кожному селі. У деяких околицях це була десятина, у інших скіпщина, хлібна данина з копи, де інде — різні дрібні данини натурою, як, нпр., хліби чи колачі, яйця, горох, сім'я, ковбаси й інше. Часом селяни мали за обов'язок відроблювати на священничих грунтах панщину.

Рівень освіти духовенства був дуже неоднаковий. Деякі священники кінчали середні школи, знайомилися з вищою культурою, мали свої бібліотеки, вміли підняти вище свою парохію, дбали про проповіді засновували школи. Зате інші мали ледве початкову, домашню освіту, не старалися добути собі більшого знання й своїм побутом мало відрізнялись від селян. Ще у XVIII. в. єпископські візитатори зазначають, що деякі парохи ходять із довгим волоссям, нестрижені, у сермяжних кожухах, опанчах, кучмах, дьогтевих чоботях, що їздять на ярмарки на одному возі з своїми жінками (це не було дозволене), вступають до коршом, а також курять люльки... Треба зазначити, що до половини XVIII. в. навіть уніятське духовенство носило бороди, щойно в тому часі деякі єпископи почали голитися, а за ними пішли василіяни й світське духовенство.

У цю добу беззастанно збільшувалося число манастирів. Фундували їх князі, шляхта, міщани, козацькі старшини, нерідко і самі ченці. Часто траплялися невеличкі манастирці, в яких жило по 3—4 монахи, аж поки київський собор 1640. р. не вирішив, що само-

стійний монастир може існувати тільки тоді, як в ньому живе щонайменше 8 ченців. Бували й великі монастирі, в яких проживало по кількадесят ченців, як, нпр., межигорський у Києві, або крехівський у Галичині. В славнім Мнявському Скиті в XVII. в. було понад 200 монахів. У деяких монастирях був дуже гострий устав на зразок атонської Святої Гори: ченці цілий день мали віддаватися молитвам, побожному читанню та всякій фізичній праці, а страву споживали помірковано. У житті Йова Кнігиницького, основника Скиту, читаємо: «Коли сам жив, дуже гостро себе тримав, на хлібі й воді, і то часто через день або два; коли ж прийняв братію, то встановив одну суху страву з того, що траплялося на переміну, і то в обмеженій кількості. А за питво була вода або б'орщ. Роботу відбували годину або дві. Деколи готовили собі дрова на потребу, або кору з дерев обдирали й приносили, і браття з неї зшивали малі коробочки. Часом і сам їх зшивав. Браття також вирізували з кедрового дерева ложки, хрестики й інші вироби та віддавали їх правовірним, що приходили й приносили милостиню. Часом в осінню пору ходили по пустині й збирали губи, що називаються рижки, солили їх і підчас зими мали їх на страву для себе й для гостей, що траплялися».

Міщанство. Від часу, як міста прийняли характер промислово-торговельних осель, почав консолідуватися окремий міщанський стан. Розвиток його опирався на тому, що міста дістали свою самоуправу. Це почалося ще в останнє століття Галицько-володимирської держави, а в XV—XVI. ст. цей лад поширився у всіх українських містах.

Самоуправа міста полягала на тому, що міщани самі вибирали собі всі органи влади. На чолі міста стояв бурмистр і рада, що складалася з 6—12 членів. У менших містах рада була менша; нпр., у Жовкві було 4 радних, кожний із них продовж трьох місяців урядовав, як бурмистр. Судейську владу мав вийт із присяжними — лавниками. Міський уряди були виборні й у виборах мали брати участь усі громадяни міста. Але фактично владу захоплювали найбагатші міщани, звичайно купці й промисловці — міський патриціят. Вони своїми впливами уміли зеднати собі бідніших міщан, міське посполство, і панували над нами необмежено. У деяких містах, нпр., у Львові, ці патриції взагалі не переводили виборів, а радецькі уряди держали досмертно. Коли ж котрий із них умирав, то рада кооптувала собі його наслідника, не скликаючи виборів. Гніт міських «панів» не раз дуже дошкулював міщанству, через що не раз приходило до розрухів і револьт. Так, у 1634. р. у Львові збунтувалися передмістя проти міської ради, через те, що магістрат наказав їм сипати вали. На чолі невдоволених стояв сотник Павло Волинець. «Не слухаємо ваших наказів», — кричав він до радних. — «Вони нас не обов'язують. Справді хочете поробити нас невірниками, засуджуєте нас на грабарку! Легко вам, дукам, сидіти і нам, убогим людям, приказувати. Не будемо робити, маємо право, до смерти постоїмо при наших правах».

Щоб заспокоїти «посполство», в деяких містах заведено окремі контрольні установи, що мали право розглядати міські рахунки. У Львові була така колегія сорок мужів, до якої 20 членів вибирали купці, а 20 ремісники. Двох членів висилало Ставро-

пигійське братство. Але рідко коли ця установа доходила до справжнього голосу, — патриціят сильно тримав владу у своїх руках.

Міста, що були власністю шляхти чи магнатів, мали дуже обмежену самоуправу. Вибори відбувалися під натиском пана, до ради входили тільки люди, яких дідич поручав; всі рішення міських урядів вимагали панського потвердження. Коли яке місто хотіло добути собі справжню незалежність, муіло просто викупитися з під панської влади, заплатити панові суму, якої він жадав, — тоді діставало привілей на самоуправу.

У міському житті важне значіння мали цехи організації ремісників. До цеху належали майстри одного ремесла, або кількох занять, наближених до себе. Так, нпр., у Львові спільний цех творили золотарі, циновники й малярі. Провід у цеху мав цехмістер, якого вибирали всі цехові брати. Цех мав нагляд над своїм ремеслом, дбав про те, щоб ремісничі вироби стояли на відповідній висоті, боронив прав своїх членів, старався за нові права й привілейі. Цехові брати повинні були жити між собою справді братським життям, у згоді й єдності, сходитися на »братське пиво«, всякі спори полагоджувати перед братським судом. Хто провинився, на того цех накладав кару: дати міру воску до церкви, заплатити пиво братам і ин. Кожен цех мав свою башту на міських мурах, утримував її в порядку й боронив у часі облоги. Деякі цехи мали свої окремі церкви, інші окремі вівтарі в церквах із своїм патроном; тут збиралися на цехові богослуження.

Міщанство мало сприятливі обставини до того, щоб розвивати вищу культуру. Оборонні мури забезпечували населення від несподіваних нападів, які все траплялися поза містом. Промисел і торгівля давали добробут і засоби до вигідного життя. Самоуправа й незалежність міської громади вироблювали почування відповідальності й сміливість поглядів. Серед густого скупчення людей лекше зароджувалися нові думки, а чужосторонні гості привозили новини з широкого світу. У місті розвивалося товариське життя, появлялися нові моди й нова обстановка, розбуджувався інтерес до письменства й мистецтва, — творилися вищі форми життя...

Братства. Українське населення творило більшість тільки по містах східньої України. У цих містах увесь провід був у руках міщан-українців. Нпр., у Києві на першому місці стояв могутній патри-

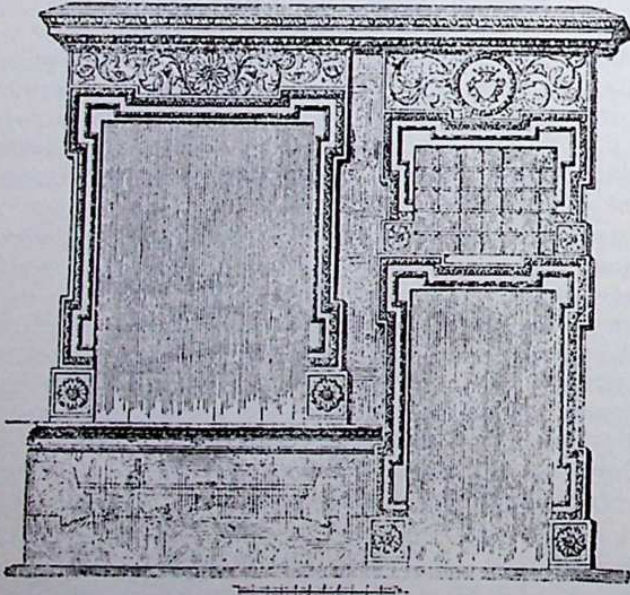

Львівська міщанка Варвара Лангишівна. Портрет з 1635. р., у музею Ставропігії. Тип освіченої міщанки з XVII. ст.

ційський рід Ходиків. На західніх землях міста від початку повставали як чужоземні, німецькі кольонії, й українці мали у них тільки другорядне місце. У деяких міських статутах було навіть зазначено, що в місті можуть проживати тільки люди каголицької віри, — нпр., у Перемишлі й Бересті. Тільки по довгих роках, великими зусиллями наше міщанство добуло собі деякі права.

Найкращі відносини мали українські міщани в Кам'янці на Поділлі. Тут спочатку була одна міська громада, в якій вели провід поляки; українські міщани не мали майже ніякого голосу. Але проводирі міщан віднеслися з жалю до короля й коло 1491. р. добули собі окремі права: дозволено їм вибирати окремого вайта й вести власний суд «руським писаним правом». Такий самий привілей дістали вірмени. Таким чином Кам'янець складався з трьох майже рівноправних «націй». В інших містах українці терпіли всякі обмеження. У столичному Львові, наших міщан не допускали ані до ради, ані до судових урядів; не вільно було належати до деяких ремесел та вести дрібної торгівлі деяким крамом; українцям дозволяли мати дома тільки у своїм кварталі, у «Руській вулиці»; деінде не вільно було купувати ні кам'яниць, ні крамниць; також міський уряд не дозволяв українцям вести похоронів і процесій ринком та головними вулицями.

Ці обмеження примушували міщан творити свою власну організацію — церковні братства. Такі братства існували від непам'ятних часів, при парохіяльних церквах, дбали про утримання священика, пильнували церковного майна, старалися про прикрасу церкви, улажували празники, особливо ж мали право ситити мід на рокові свята. В XVI. в. вони наблизились організацією до цехів, а рівночасно поширили свої завдання. Членом братства міг бути кожний, хто записався, не тільки міщанин, але шляхтич, або селянин.

З давнього подвір'я дому міщанина Ізаровича у Львові, при Руській вулиці ч. 20.

Тепер на цьому місці стоїть будинок «Дністра».

Міщанин
Микола
Красов-
ський.

Діяльний
член львів-
ського
братства.
Портрет з
1698. р., у
музею
Ставропігії.

Записуючися до братства, платив укуп або вступне, а потім постійну вкладку. Раз у рік відбувся вибір старших братів, — у менших братствах було їх два, у більших чотири. Ці брати «обси- лали схажку», тобто визначували сходини братства, на яких усі мали бути приявні, під загрозою кари. Братство давало різні користи своїм членам. Із братської каси давали допомоги зубожілим міщанам, особливо, як хтось попав у довги; деякі братства мали значні фонди, так, що позичали більші суми під заставу різних річей. Таксамо братство опікувалося хворими членами, а для міської бідноти закладало притулки, що звалися шпиталями. Коли на кого «Бог при- пустив смертний час», браття брали участь у його похоронах та най- мали службу за його душу. Кожний член братства мав право впи- сати до братського помянника свою родину. У день місцевого пра- зника відбувався в братстві бенкет, т. зв. честь, у якій брали участь усі браття й запрошені гості.

Братство змагало до того, щоб виробити якнайбільшу солідар- ність і найтісніший зв'язок між членами братства. Коли котрийсь брат посварився з другим, не смів іти «до іншого уряду», не пожа- лувавшись передше братії. Братство бажало, щоб міщани всі справи вирішали самі між собою. В уставах деяких братств був навіть припис, що хто раз вступив до братства, не сміє вже з нього ви- ступити: «а котрий брат за своїм упором хотів би з братства висту- пити, того церква має карати поти, аж знову навернеться до бра- тства». За порушення дисципліни, братський суд назначував різні кари, — найчастіше наказував заплатити за віск на церковне світло. Деколи засуджував братів на арешт у церковній дзвіниці.

У другій половині XVI. в. братства стали організаційними осе- редками міщанства. Вони почали заходи, щоб добути українським міщанам повні права в місті, провадили процеси з магістратами, вно-

сили відклики до вищих судів, висилали посольства до королів. По довгій, упертій боротьбі повелося їм врешті усунути різні національні і релігійні обмеження. У Львові ці змагання тривали повних двіста літ, аж врешті українці добули собі доступ до міських урядів.

Братства вели широку акцію, щоб підняти значіння православної церкви. Ділом львівського міщанства була обнова галицько-львівського єпископства 1539. р., — з міщанами співділала в цьому шляхта й духовенство, а першим єпископом став визначний міщанин і член братства, Макарій Тучапський. Братства старалися оздоровити відносини серед церковної ерархії, брали участь у соборах, своїм коштом видавали різні полемічні писання. Братські школи високо підняли рівень освіти серед міського населення. Взагалі братства незвичайно скріпили сили українського громадянства в XVI—XVII. в., кинули в масі ідею самопомочі й організації, створили сильну й сторожку публічну опінію і спинили денаціоналізацію міст.

Селяни. Найчисленніша частина населення, селяни-хлібороби, у цій добі зазнали найбільших перемін. Свобідні селяни, що в княжих часах творили основу хліборобської верстви, під польською владою перестали існувати. Шляхта, що дійшла тоді до найбільшої могутності, змагала безоглядно до того, щоб знищити вільного селянина. Шляхетському напорові змогли опертися тільки одиниці, найбільш заможні й підприємливі, яким повелося якось добути шляхетські дипльоми й проскочити до панівної верхівки. У XV—XVI. в. вільних кметів стрічаємо вже тільки виїмково, десь у глибоких горах, у недоступних лісах, або на степовому пограниччі, там, куди ще не дійшла шляхетська влада. Там вони ще розпоряджають своєю власністю, продають і купують землі, відбувають військову службу, як свободні люди, платять тільки невеликі державні податки. Вся решта селянства стала залежна від шляхти.

У перші часи селяни не всюди перебували у тих самих умовах. У XV—XVI. в. бачимо три різні категорії селянства: селян даних, служебних і роботних.

Данні селяни або данники були ті, що мали обовязок давати панові данину. Таких селян найбільше стрічаємо на Поліссі. Там господарство удержалося в старовинних формах, і селяни платили такі самі дані, як колись за княжих часів. Одні села давали мід, — два або три ведра з дворища, другі шкіри диких звірят, куниці або білки, ще інші складали міру вівса, а деякі мали за обовязок доставити прядива або ужищ, шнурів на ловецькі сіти й рибальські неводи. Все те нагадувало дуже давні часи. В деяких околицях дань звалася ще полюддя, як за часів Ігоря й Ольги. Все те були не тяжкі обовязки і данні селяни жили в розмірно добрих умовах.

Служебні селяни мали виконувати якусь означену службу для пана. Одні були обовязані до військової служби: стерегти замку, відбувати нічну сторожу, виправлятися на стежі в поле (степ), іздиги з посилками до татарської орди. Вони мали різні назви: слуги замкові, панцирні, путні (від путь — дорога), ординські, поленицькі. Інші мали ловецьку службу, як ловці, осочники, стрільці, бобровники, сокільники. Інші були заняті при різних ділянках господарства: конюхи, вівчарі, бортники, рудники та деякі ремісники. Їх доля

Пастух
з XVII. в.

»Блудний
син«, де-
реворит у
крилоській
Учительній
Євангелії.
1606. р.

була остільки добра, що вони мали одну заняття, й пан не вимагав від них інших обов'язків.

Найгірше життя мали селяни роботні, або тяглі, що були зобов'язані до різномірної праці в господарстві, до панщини. Цей обов'язок не все був однаковий. Спочатку робота вважалася тільки додатком до данин або інших служб: селянин мав кілька днів у році робити в дворі, »що скажуть«. Але пізніше, коли розвинулося фільварчне господарство, пани почали з року на рік збільшувати панщину, так, що у XV. в. селянин робив уже обов'язково один день у тижні, в XVI. в. селяни робили пересічно 2—3 дні у тижні, а в деяких околицях »мають відбувати роботу щоденно. — коли, що і кілька разів їм скажуть«.

Разом із господарським поневоленням селяни почали тратити всі громадянські права. Наперед захиталося селянське право власності на землю. Спочатку, хоч селяни й мали обов'язки супроти пана, вони вільно користувалися своєю землею, могли її продавати, дарувати, чи яким-небудь способом збувати, як свою власність »з стародавня, з діда і прадіда«, — і шляхта признавала ці права. Пізніше шляхетське законодавство стало на іншій точці погляду, а саме, що селянин тільки часово ужиткує землю, а справжнім власником є пан, дідич. Шляхта почала все більше обмежувати селянське землеволодіння і врешті дійшло до того, що пани примушують селян продавати їм землі за безцінь, або прямо переносять селян на інші, гірші землі, а собі забирають селянські ріллі, дома й цілі господарства — »не без розливу сліз«, як читаємо у тодішніх актах.

Хоч селянинові відібрано право до землі, то якийсь час він мав особисту свободу, — міг покинути своє село та йти деінде шукати кращої долі. Але невдовзі й це право обмежено. В 1477. р. на красноставському соймику, шляхта рішила, що селянин тільки тоді може залишити ґрунт, коли на своє місце знайде іншого »кметя«, таксамо багатого, як він був. В 1496. р. польський сойм ухвалив, що на рік не може вийти з села більше як один кметь; таксамо до служби

чи до школи може піти тільки один селянський син, а інші мають лишатися на господарстві, «щоб не було розпусти селянської молоді». Врешті 1505. р. сойм постановив, що селянин може вийти з села тільки за дозволом пана, — цебто ніколи... З того часу селян уважали «прикріпленими до землі».

Селяни затратили також самоуправу й власне судівництво. У деяких селах, ще з давніх часів були власні громадські установи — селяни вибирали собі своїх старців, тивунів або отаманів, сходилися на віча, відбували власні суди. На Волині й Поліссі довго перетривали копні суди, що у своїй волости вели судівництво на основі звичаєвого права, що йшло з традицій Руської Правди. По волоських селах рядили виборні старшини, звані князями, а на чолі цілої волости або країни стояв крайник. Двічі у році, на весну й восени князі під проводом крайників збиралися разом і відбували суд, що рішав відклики від усяких справ. Ці останки селянських прав занепали цілком, коли поширилася шляхетська влада. Пани почали назначати по селах власних отаманів, а судівництво над селянами відбували самі.

Різні чужосторонні подорожні описують незавидну долю поневоленого селянства. Нунцій Руджієрі оповідає: «Селяни управляють землею і є підданими панів, що мають над ними право життя й смерти, без ніякої апеляції до вищого суду. Земельної власності не мають, з виїмком деяких духовних дібр, мусять працювати кілька днів на тиждень для панів за кусень землі, визначеної на їх утримання, решту часу обертають для себе. У духовних добрах їх стан є кращий, але де инде ведуть нужденне життя, так, що серед найтяжчої зими побачиш жінки босі й нужденно одягнені, що бродять по снігу. В хатах не мають іншої кімнати, окрім тої, де є піч без комина, виведеного наверх, тому вона все повна густого диму. Пани часто кажуть бити їх за щонебудь, часом навіть повісити, а хоч і убіють, є вільні від усякої кари за оплатою десятиох гривен, — за убитого пса часом платять більше. Ця тяжка неволя упідлила їх так дуже, що як дістануть багоги, то часто грапляється, що приходять подякувати за це панові; сміло можна сказати, що на всьому світі нема підлішого невільника, як польський селянин. Не можуть без дозволу пана перенестися до іншого села, бо є привязані до землі. Коли пан продає село, то продає разом й осілих у ньому селян. Часом тільки вони викуплюються на волю й платять вісім гривен від голови. Якби котрий з них вийшов із села без дозволу пана, або не вернувся на перший зазив, хапають, заковують у дуби й ведуть на смерть, як не викупиться».

Панська расова собака.
З рисуку Вестерфельда 1651. р.

У століття пізніше те саме бачив німець Вердум: «Селяни є невільниками шляхти. Шляхтич цілком безкарно вбиває свого хлопа; за убивство чужого підданого платять 7 або 8 талярів. Нема такого

Жебрущі старці у Києві в XVII. в.
На основі рисунків Вестерфельда з 1651. р.

сильного морозу, щоб один селянин за другим не мусів цілу ніч під голим небом стояти на сторожі, — вони відповідають за пожар, крадіж, та інші подібні шкоди. Багато терплять селяни від державців-жидів. Вони державлять від польських панів за гроші коршми разом з усіма іншими доходами й дістають велику владу над їх підданими, а особливо над селянами. Ці падлюки надуживають свої сили до того ступня, що бідних християн по своїй уподобі лають, бють і ногами топчуть, як це я бачив на власні очі й дивувався, що християнські пани можуть на це дивитися. Але вони не зважають на це, як тільки дістануть гроші, бо ті польські пани із своїми хлопами обходяться гірше, як з невільниками, або псами. Але справедливий Бог не все їм це дозволяв. Бо коли вони дозволяли на Україні своїй службі та жидам, що державили їх добра, переслідували козаків, до того ступня, що жиди щоденно знущалися над християнами, а навіть їх вешали й убивали, — козаки врешті збунтувалися з своїм гетьманом Богданом Хмельницьким і не тільки винищили й вимордували на Україні усіх панів і жидів, але й з усіми землями своїми і польських панів відсунулися від польської корони й установили між собою вільну державу«...

Селянські повстання. Опришки. Проти утиску панів, селянин не міг ніде знайти оборони. Щасливішу долю мали тільки селяни з державних маєтностей, т. зв. королівщин, бо їх паном був король і вони мали право відкликатися до королівського суду. Селяни нераз користали з цього привілею, вислалі своїх послів до столиці й перед т. зв. референдарськими судами виступали з позовами проти своїх панів-державців. Найчастіше судилися за те, що збільшено панщину, що державець забрав селянську ріллю, не дозволяє користуватися пасовиськом, чи лісом, примушує до надмірних даних, чиншів, підвод і робіт. Суд рідко коли рішав справу на користь селян; навпаки, затверджував накази державців і уневажнював всякі грамоти свободи, якими виказувалися селяни. А коли навіть став по стороні селян, то часто пан не хотів приймати засуду й ще більше

знушався над селянами за їх сміливість.

Такі відносини доводили селян до крайньої зневіри й розпуки. Траплялося не раз, що селяни самі робили собі справедливість. Так селяни з Синевідська 1607. р. виповіли послух старості Стадницькому й убили двох тивулів, яких він їм наставив. Селяни з Горожанши 1625. р. на хресті заприсягли, що спільно будуть виступати проги пана: «Хоч би нам усім до козаків на Україну приїшлося йти, будемо мститися на ньому!» У тому ж часі повстали проги свого пана селяни з Гребенного й убили його. Суд покарав кількох проводирів смертю, інших довгою вязницею, а ціле село знищено безпощадно, з усіми хатами й господарствами. Чужосторонні гості, що переїздили через українську землю, бачили всюди ненависть селян до шляхти й здогадувалися, що колись приїде до страшного поруху. Цей час надійшов 1648. р., коли Богдан Хмельницький з козаками почав повстання. Тоді відразу спалахнула вогнем ціла Україна, від Лівобережжя по Карпати, — всюди горіли панські двори, всюди селяни грабували й убивали шляхту.

Але невдовзі шляхетське панування знову вернулося, й селяни знайшлися в ще важчих умовах. До того ж довгі війни знищили добробут і всюди почалася нужда. По всіх шляхах і дорогах проходило безліч убогого, винищеного народу, що відбився від своїх осель і даремно шукав для себе захисту й притулку. Селяни з різних сторін, жовнірі, звільнені з війська, ремісники без роботи, мандрівні крамарі, музики, штукарі, недовчені студенти, збідніла шляхта, черці без монастирів, слуги без панів — все те, немов безконечна ріка, розпливалося по цілій країні. Деякі з них прямували на Дикі поля, на Запорожжя, щоб між козаками зажити кращої долі. Інші наймалися до яких-небудь військових відділів. Ще інші знаходили дорогу до карпатських опришків.

У горах також гараздів не було. Тутешне населення найбільше жило з годівлі овець, але вона не давала великого прибутку й не могла зайняти багато рук. Всі кращі місця обсіли багаті дуки-отамани або державці-жиди, в їх руках були полонини, млини і коршми, вони використовували залежних від себе комірників і наймитів. Бідніші верховинці ледви жили з того, що десь на долах продали дещо сира, вовни або домашніх ткацьких виробів, а за те купили муки, пшона чи хліба. По горах мандрувало багато нужденних вівчарів, що шукали праці при вівцях чи худобі, різних слуг без служби, ткацьких челядників без роботи та інших бездомних людей. Їх легко було притягнути до всякої «своеволі».

Про збройні виступи карпатських верховинців маємо вісти від кінця XV. в. Вже т. зв. повстання Мухи 1490. р. мало напів опришківський характер. Пізніше верховинців стрічаємо у молдавських війнах в XVI. в., вони заганяються аж поза Дністер. Також Хмельниччина зрушила сильно ці околиці й багато покутян пішло разом із козаками. Але центри політичного життя були задалеко, щоб це свободолюбне населення утримати в якійсь дисципліні й збройні рухи прийняли характер звичайного розбишацтва. Опришки стали пострахом цілого Підкарпаття, грабували містечка й села, панські двори, обістя заможних селян, попівства, а не минали не раз і зовсім бідолашних хатин, де можна було чимнебудь пожитися. В 1660-их роках голосний став ватажок Дрозденко, що також «козакував» над

Дністром, коло 1680. р., розбійник Нестер, з початком XVIII. в. Іван Пискливий, але всіх перейшов славою Олекса Довбушук, якого імя на Гуцульщині стало легендарне.

Опришки організувалися у невеликі ватаги, найбільше 30—40 люда. Довбуш в останні свої роки мав ледви 12 товаришів. Ватага збиралася весною у верховині; сходилися легіні по два-три з різних сторін. Ватажок добирав собі найкращих хлопців; «жотрого собі вподобав, того взяв, а котрий не вподобався йому, тих легінів вибракував і перегнав від купи». Вибрані присягали ватажкові на рушниці чи пістолі, що його не покинуть. Одному з нових опришків Довбуш наказував, щоб нікому не згадував, що з ним був: «Бо як скажеш, що ти з нами ходив і нас зрадиш, то хоч би ти був і у третій землі, то я таки тебе дістану й розсічу». Так пострахом тримав своїх людей.

Карпатський опришок.
З давнього малюнку.

Опришки одягалися просто, по народньому. Сам Довбуш ходив у сорочці, затовщеній в олію і вимоченій у смолі, у звичайнім сіряку та гуглі, — плащі з грубого сукна з каптуром. Зате багато було у них всякої зброї: топірці, бартки, обухи, рогатини, пістолети, ладівниці, порохівниці. У часі небезпеки, опришки переховувалися на верховині, по кошарах і печерах. Харчі, горівку й тютюн доставляли їм люди з домів. Але нераз вони сходили до близьких сіл, до свояків і знайомих підхарчуватися краще і дізнатися новин. Тоді по хатах і коршмах ішли гучні забави, з танками і співами, при голосі скрипок і флюари. Опришки мали усюди своїх довірених людей, що їх повідомляли, куди можна йти на розбій, та переховували добичу. Довбуш з пограбованих деюрів та містечок вивозив нераз цілі міхи срібла.

Від грабiжi опришкiв можна було врятуватися, коли хто ввiчливо зустрiчав диких гостей, виходив до них з горiлкою та заставляв їм стiл закусками й напитками. Так порадив собi дiдич Голоскова на Покутті, Карпiнський, батько вiдомого потiм польського поета, коли на його двiр наскочив Довбуш; ватажок прийняв гостину, не зробив нiкому кривди, обдарував службу й пiшов далi. Опришки еднали собi народ тим, що бiдних обдаровували награбованим у багатiїв. Але вони були без милосердя для тих, хто їм якнебудь переходив дорогу. У XVIII. в. проти опришкiв зорганiзовано гiрську мiлицю, т. зв. смолякiв, що мали стежити за розбiшаками й переслiдувати їх. Опришка, якому доказано участь у розбоях, чекала смерть з руки ката. По давньому звичаю тiло покараного рубали на частини й розвiшували по шляхах, на пострах иншим опришкам.

Судівництво. У ті часи кожний стан мав свої окремі суди. Шляхті служив земський суд, до якого вона сама вибирала собі суддів; міста мали війтівський або лавничий суд, також виборний; справи духовенства вирішував церковний суд; над селянами судейську владу мав пан. Важливіші карні справи розсуджував староста в гродськiм суді, а саме злочин насильства над жінкою, розбій, підпал і напад на чужий дім. На Волині, Київщині й Берестейщині урядова мова була українська, в інших латинська, пізніше польська. Українські землі короткий час мали свій вищий трибунал у Луцьку, але пізніше його знесено. Довгий час обов'язував Литовський Статут, якого постанови в дечому опиралися на Руській Правді.

Хоч судів було багато, добути справедливість було не легко. Не було рівності в громадянстві і сильний все мав перевагу над слабшим. Для шляхти право назначало легкі карі. Шляхтич за вбивство шляхтича діставав 1—2 роки тюрми, і мав заплатити грошеву кару, т. зв. головщину. За вбитого селянина шляхтич платив саму тільки грошеву кару і то дуже невелику, а вязниці не відсиджували. Зате на людей «посполитих», селян і міщан, установлено далеко гостріші карі: карою смерті карали деколи навіть крадіж коней.

Від «простих» людей, запідозрених у якомусь злочині, добували признання тортурами. Нещасного делінквента загодили до окремої пивниці, де засідав війт з двома лавниками й міський писар. Інстигатор, тобто обвинувник виступав з жалобою і жадав, щоб суд «для святої справедливости» піддав в'язня мукам, якщо він добровільно не признається до злочину. Війт промовляв до обвинуваченого «лагідними» словами: «Кажуть, що ти цей злочин виконав, — признайся добровільно, не дай себе мучити. Якщо будеш заперитися, нічого тобі це не допоможе: чи будеш перечити, чи ні, від смерти не втікнеш, бо є на тебе великі докази. Як признаєшся добровільно, не будеш терпіти приготовлених мук, а суд за твое добровільне признання покарає тебе лагіднішою смертю. Як ти зробив це з нужди, чи необережності, чи наглого гніву, чи з намови людської, або нав-

чився цього від чародіїв, — признайся, може суд дарує тобі життя за твою покору». Коли в'язень на першу намову не хотів признатися, війт ще раз зазивав його на всі святощі і на спасення душі, щоб таки признався. Коли й це не помогло, війт промовляв до інстигатора: «Пане інстигаторе, накажи майстрові (катові), нехай робить як наказує право». Інстигатор гукав до ката: «Майстре, роби, як каже право». Кат, заки приступив до езекуції, кликав ще тричі до суддів: «Панове застольні і передстольні, (тобто судді і прокуратор), чи з волею чи з неволею?» Інстигатор відповідав за кожним разом: «З волею». Тоді щойно кат брався до тортур. Вязав ноги й руки

Вуличні типи з Києва в XVII. ст.
На основі рисунків Вестерфельда
з 1651. р.

нешасного, привязував його до гаків і тягнув шнурами, що аж сугласти тріщали. Мало хто міг ці муки витримати — навіть невинуваті признавалися, щоб тільки визволитися від страждань. Коли ж делінквент не піддавався, кат клав йому на ноги т. зв. еспанські чоботи, залізя з гострими зубами, що страшенно калічили тіло, або підсмалював п'яти свічками, прикладав до боків розпалені бляхи, кропив гарячою сіркою, тощо.

Засуди смерті виконували на різний спосіб. Шляхті кат рубав голову мечем, — у кожному місті переховувався великий катівський меч до таких езекуцій. Простих злочинців карали шибеницею, за великі злочини палили живцем на вогні. Часом злочинця в останній хвилині милували, особливо, коли просило за нього духовенство — тоді смертну кару заміняли, нпр., на довголітні роботи при тачках, на валах замку. Тоді звільненого вели в смертній сорочці до церкви і він там, лежачи на землі перед вівтарем, дякував Богу за визволення. Засуджений міг визволитися від смерті тоді, коли яка дівчина давала згоду стати його жінкою. Тоді делінквента згід шибениці вели до церкви й тут священник зараз давав йому шлюб з його освободителькою.

Тип запорожця-гайдамаки з XVIII-в.
На основі давнього малюнку.

13. Козацька держава.

Початки Запорозької Січі. В XVI. в. в українським громадянстві появилася нова козацька верства. Козаками називали спочатку добичників, що йшли у Дикі поля, для ловів і рибальства та на боротьбу з татарами. Це були найбільше міщани з пограничних містечок, як Канів, Черкаси, Брацлав і ин. Вони виправлялися весною на Дніпрові притоки та на уходах, устях рік засідали на всякі степові »промисли«. Дальше, за Дніпровими порогами, на Запорожжі або Низу ці ловці стрічалися з татарами й вели з ними партизанську боротьбу, — нападали на татарські оселі, улу си й забирали кочовикам коні й худобу. Ці перші козаки переходили з місця на місце. жили у шатрах, покритих шкірами диких звірят, або копали собі землянки у захистних місцях. Австрійський посол Лясота, що 1594. р. їздив на Запорожжя, оповідає, що по полях »часто видно

малі, відокремлені домики зі стрільницями: туди тікають мешканці, як їх несподівано нападуть татари, і звідси бороняться». Лови на звіра постачали у ходників доволі мяса, яке можна було солити або вудити, та цінних шкір на футра. Козаки закладали також у деяких місцях лісні пасіки, борті, і збирали мід. Немалу користь давала сіль, що знаходилася у прибережних чорноморських озерах і лиманах.

Для боротьби з татарами наші степовики організувалися в озброєні відділи. Спочатку це були неправильні ватаги, з різним числом учасників, під проводом виборних старших або отаманів. Старшували звичайно люди, що знали військове мистецтво, — вояки з пограничних замків, або й самозванчі ватажки, що добули собі досвід у степових походах. У склад ватаг, окрім міщан входили також різні заходжі люди: селяни-втікачі, мандрівні ремісники, недовчені студенти, вояки з розбитих відділів, — всякі беззахисні люди, що шукали собі щастя й долі в Диких полях. Ці відділи утворювалися звичайно тільки на короткий час, на один похід, потім розходилися й знову збиралися на іншу виправу.

Пізніше козацька організація прийняла тривкіші форми. На Запорозжя почала прямувати шляхта визначних родів, особливо шляхетська молодь, що бажала зажити буйним, півдиким життям та добути собі славу в боротьбі з татарами. Являлися навіть представники магнатських родів, як Ружинські, Корецькі, Вишневецькі. Вони приносили більші засоби зброї, і всього потрібного до боротьби, а передусім ширшій організаційній хист і ширші воєнні пляни. Князь Дмитро Вишневецький заснував на острові Малій Хортиці оборонний замок, що став базою козаків у війні з татарами. На цей зразок запорожці почали будувати свої укріплені Січі, — на Томаківці, Базавлуці, Микитиному Розі, врешті славну Стару Січ на Чортомлиці, що перетривала до часів Мазепи.

Січ у різні часи мала різні розміри й різний плян. Найчастіше укріплення творили неправильний чотирикутник, з боками по 200 метрів, або й більше. Для лекшої оборони закладали Січ на острові або півострові між двома річками, на підвищеному місці. Довкола висипували вал, високий до 10 метрів, а на валі ставили частокіл з палів, зі стрільницями. Віздові ворота були укріплені високою баштою. В кількох місцях у валах знаходилися тісні заховані хвіртки, якими можна було незаметно вийти з твердині. Посередині січової площі був широкий майдан, на якому відбувалися козацькі ради. Довкола майдану стояли курені, великі будинки, у яких жили запорожці, а також церква з дзвіницею, пушкарня, скарбівниця й інші військові будови.

Січ була осередком, у якому буйно розвивалося козацьке життя. Запорозький устрій був суто демократичний. Основою й джерелом всього ладу було військо, зібране на раді. Рада збиралася, чи то на зазив старшини, як ударили у військові бубни, — чи з власної волі товариства або черні, як хтонебудь захопив військову корогву й зазивав на чорну раду. Рада вирішувала воєнні походи, укладала союзи, розділювала січові землі, вела суд, вибирала гетьмана й іншу старшину. Товариство давало свою згоду криком, кидаючи шапки вгору. Рада, як усяке велике зборище, легко піддавалася демагогічним кличам. Бувала у своїх рішеннях химерна й змінчива, легко йшла

Козацький танок.

Рисунок Ал. Орловського з поч. XIX. в.

на легководушні підприємства. Але значний вплив мали старинні козаки або січові діди, що були носителями січової традиції.

Військо і походи. Частина козаків із степових промислів верталася на зиму до своїх городів і містечок. Верталися обвантажені здобичею, з кіньми, вибитими »з диків«, з худобою, вівцями, з запасами шкір, воску, меду, солі. Продавали добуте міським купцям, заживали відпочинку, гостилися по господарях і коршмах, вихвалялися своїми успіхами. Їх оповідання про бої з татарами й незвичайні степові пригоди здобували їм лицарську славу. І вони самі уважали себе за хоробрих лицарів, що своїми шаблями добре служать батьківщині, почували свою силу й значіння. В містах заводили свої запорозькі звичаї й установи. Вибирали собі отаманів і інших старшин, скликали свої ради, всі справи розсуджували у своїйому суді. Не признавали ніяких міських урядів і судів, не хотіли платити податків і данин, присвоювали собі такі самі права, як мали військові, лицарські люди. У всіх пограничних городах половину населення творили »непослушні« — козаки, що не признавали ніякої влади, окрім власної, козацької.

Польський уряд старався спочатку всякими репресіями присилувати козаків до послуху, але скоро мусів залишити ці заходи. Козаки затримали свою самоуправу й влада почала уважати їх за окремий козацький стан. Зате козаки мусіли повнитися правильну військову службу, списані в реєстр, під королівськими хорогвами. Але число реєстрових було невелике, не переходило поза 6–7 тисяч. Велика більшість козаків залишилася поза реєстром, але козацьких прав не хотіла зректися й уважала себе таким самим запорозьким військом, як реєстровці. Число їх доходило до 50 тисяч і більше. Визначні козацькі полководці витворили з цих народніх мас хоробрі, здисципліновані полки. Найбільші заслуги мав гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Він вилучив із війська усяких своєвільників, — »ремесників, купців, шинкарів, вїтїв, бурмистрів, кафанників, бакалезів, різників, кравців й інших неприкаяних людей«, затримав тільки тих, що мали добру зброю й коні, відбував до-

кладні перегляди полків, наказав утримувати порядок і тверезість, за непослух карав смертю.

Свої великі цінності козацьке військо виказало на суші й морі, у боротьбі з татарами, турками та поляками. У відкритому полі козаків боронилися при допомозі табору: обозові вози розставляли кількома рядами, у чотирокутник, та зпоза цих рухомих стін обстрілювали ворога з рушниць і гармат. Особливу славу мала козацька піхота, що чудово уміла використовувати характер терену, — горбки, яри, річки, болота. Один учасник писав: «Коли козак не має води, болота, або яру, то пропав, — без них, як «глухий німець», нічого не вміє та як муха гине. Тимто зима, коли вже копати не можна, коли ніяк водою не втечеш, — для нього суворий ворог. Але весна, літо, осінь, — це його хліб, скарб, достатки й усяка фортуна». Козаків уважали за незвичайних майстрів у мистецтві закладати шанці, сипати вали й окопи, будувати редути й засідки. Під Хотином 1621. р. козацький табор був так сильно уфортифікований, що встояв перед обстрілом турецької артилерії, що мала тоді світову славу.

Ще ширшу славу козаччина добула походами на Чорне море. Козацький морський човен був невеликий, — довгий до 20 м., широкий ледви 3-4 м., мав 20-30 весел, шоглу з вітрилом та пару легких пушок; містив 50 до 70 чоловіка. Козаки виправлялися з Січі великою фльотою, деколи навіть по 200-300 човнів, і несподівано нападали на побережні турецькі міста, щоб узяти здобич і визволити невольників. Нераз відважувалися ставити чоло султанській восній флоті і з бою виходили переможцями, проявляючи незвичайну відвагу й погорду смерті. Турецький історик Наїма писав про запорожців: «Можна сміло сказати, що на всій землі нема людей сміливіших, що менше дбали б про життя, менше боялися б смерті. Як оповідають люди, що знають морську справу, ця голота своєю зручністю й відвагою у морських боях страшніша від усякого иншого народу».

Козаччина внесла в українське життя елемент хоробрости й завзяття. До того часу наше громадянство не знало інших засобів оборони, як тільки «слізні прохання» й жалоби, а що найбільше письменні протести й друковані маніфести. Козаки вважали инший шлях, — організацію війська й боротьбу шаблею та рушницею. Тому українська інтелігенція зустріла своїх лицарів з незвичайним захопленням, уважаючи їх за відновників давньої державности. Українські владики в своїм маніфесті 1621 р. писали про козаків: «Це ж бо то племя з славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх кораблях по морі й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілirik»...

Козацька держава. Завдяки перемогам Богдана Хмельницького повстала козацька держава. Організація її мала військовий характер, за тими зразками, які дало Запорозжя. Цілу країну спочатку звали просто Запорозьким Військом. Але серед народа скоро прийнялася назва Україна, яку здавна носила південна Придніпрянина, як окраїнна земля на пограниччі з диким степом. Цей

назви уживав деколи й козацький уряд, але не так консеквентно, щоб вона добула собі повне політичне громадянство. Зате київські книжники винайшли собі назву Малої Росії, яку колись уживав грецький патріархат на означення галицької митрополії. Цей термін радісно прийняла Московщина, бо цим способом вона могла лекше вказати право до зверхости над Україною. Козацькі літописці радо вживали термінів «козако-руський», «україно - козацький» або «український» нарід.

Відзнаки державної і військової влади звалися клейноти. До них належала гетьманська булава, бунчук, печать, корогви, бубни й труби. Вони переховувалися з великою шанобою.

Герб козацької держави був козак у кунтуші, підперезаний поясом, з шаблею при лівому боці, у шапці; ліва рука підтримує рушницю, оперту на рамя, права спирається о бік. Цей герб знаходився також на козацьких корогвах і на печатях.

Найвищою законодавчою установою уважалася військова рада, яку звали також повною або генеральною. Але від часів Хмельницького рада втратила своє значіння: найважніші справи вирішував сам гетьман із старшиною. Раду скликали тільки часдо-часу, в особливо важливих моментах, коли треба була всенародною постановою санкціонувати рішення старшини. Такий формальний характер мала також славна переяславська рада 1654. р., на якій ухвалено союз з Московщиною: всі головні пункти склав заздалегідь гетьман із старшиною, а зібрані на раді представники війська без дискусії прийняли їх до відома. Більший голос рада мала при виборі гетьмана, як це було на «чорній раді» під Ніжином 1663. р., де козацька чернь віддала гетьманську булаву своєму проводирові Брюховецькому.

Рада відбувалася за давніми військовими звичаями. На раду скликали, бючи у бубни чи літаври, або стріляючи з гармат. Військо уставлялося на майдані у велике коло або півколо, відповідно до місця. Посередині ставили корогви й інші військові клейноти. Тоді виходив гетьман з усею старшиною, всі з відзнаками влади у руках, з відкритими головами, на знак пошани для війська.

На раді проводив гетьман, а коли гетьмана не було, заступав його один із генеральних старшин, найчастіше обозний. Голові зборів допомагали генеральні осавули, що були немов посередниками між старшиною та радою. Вони обходили козацьке «коло», вияснювали справу й питалися, які погляди війська. Деколи старшина добирала собі визначніших козаків і з ними обговорювала спірні питання. Рада заявляла свою згоду криком, кидаючи шапки догори. Перемагала та сторона, що мала за собою безсумнівну більшість.

Типи козаків з доби Хмельниччини.
На основі рисунків Вестерфельда
з 1651. р.

Коли партії були рівні, то нерз доходило до гострої боротьби, навіть на шаблі.

Генеральна рада втратила цілком значіння при кінці XVII в., коли до вирішного голосу дійшла козацька старшина. Її місце зайняла рада старшини, до якої належала генеральна старшина, полковники, деколи також представники полкової й сотенної старшини. Ця рада збиралася звичайно на Різдво або Водохрещі та на Великдень і мала характер постійного парламента. Тут вирішали всі справи внутрішньої й заграничної політики, організацію адміністрації, судівництва, податків, війська, воєнні походи, — взагалі все, що торкалося державного життя Гетьманщини.

Гетьман і старшина Головою держави був гетьман. Він мав усю виконну владу й рішальний голос у законодавчих справах. Вів закордонну політику, назначав старшин, роздавав землі, рішав відклики у судових справах, проводив військом. Гетьмана вибирало все військо на генеральній раді, що мала дуже святочний характер. Козаки окликами, кидаючи шапками, заявлялися за своїм кандидатом. Найважливіша хвилина була тоді, як нововибраному гетьманові вручали до рук булаву й укривали його бунчуком і корогвою, — так символічним способом передавали йому владу. Гетьманська булава, срібна або позолочена, була прикрашена дорогоцінним камінням. На святочних виступах гетьман тримає булаву в руці, а звичайно за гетьманом булаву ніс чур. Бунчук — це була палиця до 3 метрів завдовжки, закінчена металевим яблуком, зпід якого звисав кіський хвіст. Бунчук над гетьманською особою носив генеральний бунчучний, особливо, коли гетьман був між військом. Знову генеральний хоружий виступав з гетьманською корогвою. Гетьмана підчас воєнного походу заступав один із старшин з назвою наказного гетьмана.

При гетьмані головні уряди мала генеральна старшина, до якої належали: генеральні — обозний, судді, підскарбій, писар, осавули, хоружий і бунчучний. Це були немов міністри козацької держави, що вели різні ділянки державної управи.

Генеральний обозний кермував воєнними засобами держави, підчас війни проводив мобілізацію і мав нагляд над обозами. Під особливою його опікою стояла артилерія, «гармата». При його боці були артилерійські старшини — осавул, хоружий, писар й отаман. У полках були полкові обозні.

Генеральні судді проводили у найвищому суді козацької держави. Відзнакою судді була «судейська ліска», палиця, з обох кінців оправлена сріблом. До генерального суду йшли відклики від нижчих судів. Спочатку козацький суд відбувався на основі звичаєвого права: «де три козаки, там два третього судять». Пізніше в судівництві Гетьманщини почали вживати правних приписів німецького права (магдебурзького або саксонського). Судові справи упорядкували гетьмани Апостол і Розумовський, назначуючи докладний хід інстанцій і судову процедуру. Нижчі суди були полкові і сотенні, а по містах судейську владу виконували городові отамани; більші міста заховали також міський суд магдебурзького права.

Уряд генерального підскарбія утворив уперше Брюхо-

Козацька
корогва.

Корогва
домонгольської сотні
в 1762. р.
Зразок, як
виглядав
козацький
прапор
із гербом.

вещкий, потім обновили його Апостол. Держава мала найбільші прибутки з податків, які платили земельна посілість, під різними назвами, як побір, ланове й ин. Козаки оплачували невеликі податки, а зате мали обов'язок відбувати військову службу; далеко більші данини давали міщани й селяни. Значні доходи йшли з пограничного цла, яке звалось індукта від привозу й ефекта від експорту. Державні маєтності служили на військові потреби, нпр., Терехтемирів був призначений на козацький шпиталь, Чигирин на утримання гетьмана, на інших старшин призначали рангові села, ліси, млини.

Генеральний писар був канцлером козацької держави, вів найважливіші внутрішні й закордонні справи. Він укладав гетьманські письма й універсали до війська, вів переговори з чужоземними послами, мав під наглядом державний архів. Під його кермою була генеральна канцелярія.

Генеральні осавули, числом два, мали головно військові функції, — служили як адютанти при гетьмані, командували окремими частинами армії, відбували перегляд війська. На раді пильнували порядку, на гетьманському дворі витали послів.

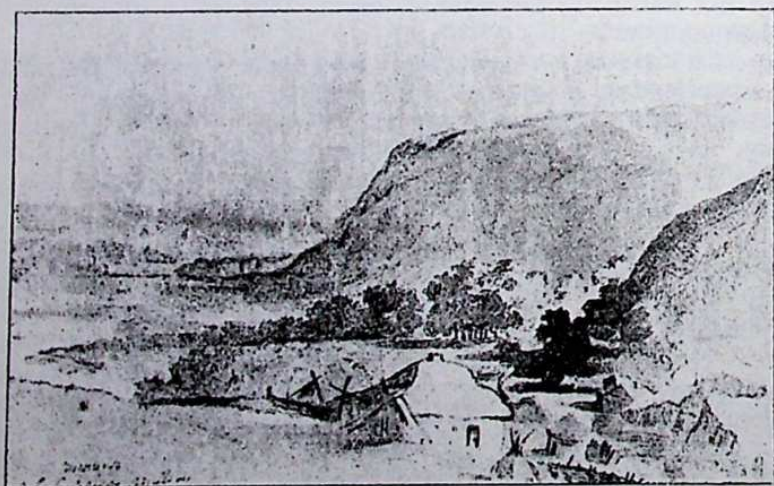
Генеральний хоружий і бунчучний мали під своєю опікою військові клейноти.

Територія держави ділилася на полки. За найбільшого зросту козаччини, в добу Хмельниччини, було 17 полків, пізніше на Лівобережжі тільки 10. Полки розділялися на сотні, у сотнях були міста і села. Над полком владу мав полковник, над сотнею сотник, у містечках і селах городові отамани. Кожен старшина мав не тільки військову владу, але й адміністраційну, виконував доручення гетьмана, мав нагляд над скарбовими справами, громадянським порядком, судом, торгівлею й ин. До помочі начальника округ були полкові й сотенні обозні, осавули, писарі, судді, артилерійська старшина, канцеляристи і т. д.

Місцеву старшину в давніших часах, вибирала рада, пізніше всіх урядовців назначував гетьман. Назначеному полковникові врочисто видавали відзнаки його уряду. Полк збирався на просторому майдані з усіми полковими й сотенними прапорами. Приїздив гетьманський делегат із новим полковником, їх витали хлібом-сіллю, грала полкова музика, похиялися прапори. Делегат повідомляв про назначення, полковий писар відчитував гетьманський універсал. Потім вручали полковникові пірнач (рід булави), полкову корогву, значок (малий прапор) та літаври. Козаки укривали свого старшину шапками й густо стріляли »дрібним вогнем«.

Гетьманська столиця. Гетьманська столиця спочатку була в Чигирині, улюбленому місті Богдана Хмельницького, в сусідстві його батьківського хутора, Суботова. Гетьман жив у звичайнім дворі, уладженім доволі просто, без великої розкоші. Але для чужих послів, що його часто відвідували, уладив окремиї двірський церемоніал.

Коли гості приїздили до Чигирина, то діставали мешкання в міщанських домах. Займався тим чигиринський городовий отаман. Він же доставляв послам харчі й напитки: мясо, рибу, хліба, мід, вино, пиво та поживу для коней. У день, коли мала відбутися авдієнція у гетьмана, являлося кілька козацьких старшин і гетьманська служба з кіньми, прибраними дорогоцінними сідлами, й відвозили послів до гетьманського двору. У сінях посольство стрічала генеральна старшина, полковники й гетьманські сини. Посли входили до світлиці, складали поклін святим іконам, витали гетьмана й видавали йому свої повновласти та письма. Гетьман сам відпечатував письмо і передавав його генеральному писареві до відчитання. Потім починалася церемоніяльна розмова про здоровля володаря, що прислав посольство, й про поточні справи. Посол доручав гетьманові й старшині дарунки від свого пана, — московські послы привозили звичайно дорогоцінні футра, турецькі чавші, пишні убрання, міхи південних овочів, всякі солодощі й каву. На цьому кінчилася церемонія привитання, і послы приступали до переговорів. Коли справи

Чигирин від суботівського шляху.

Малюнок Шевченка.

Руїни гетьманських будов у Суботіві.

З «Живописної Росії» Семіонова.

були меншої ваги, говорено про них при всій старшині, коли ж посол мав секретні доручення, гетьман відводив його до другої кімнати й там разом із писарем обговорював справу. По закінченні розмови гетьман просив гостей у нього «хліб їсти». Переходили до столової, де збиралася старшина й ближчі члени гетьманської родини. Гетьман при столі засідав у шапці, на знак своєї влади. В половині обіду гетьман казав налити собі вина в срібну чарку, виходив ізза столу й підносив здоровля володаря, від котрого прийшов посол. Підчас кожного тосту роздавався гук пушок, що стояли на валах Чигирини. По скінченні банкету гетьман дякував послам, що звели в нього хліб їсти, і відпускав їх додому. Послів відводила знову почесна сторожа. Як посольство вже відїздило з Чигирини, гетьман посилав послам дарунки. Звичайно це були расові коні, сідла, оправлені сріблом, дорогоцінні сагайдаки, часом мішочок дукатів.

Пізніше, коли правобічна Україна прийшла в руїну, гетьманську столицю перенесено на Лівобережжя, до Батурина. Гетьмани резидували в батуринському замку, що був укріплений валами і фосами із зводним мостом. Гетьман Самойлович намагався завести на своїм дворі строгий церемоніал, між иншим вимагав, щоб старшини промовляли до нього не инакше, як стоячи. Коли гетьманом став Мазепа, побудував собі кам'яну палату на Гончарівці під Батурином. Його світлиці прийняли вид справжньої резиденції володаря, улагодженої за західними зразками. Француз Балюз, що був гостем гетьмана в 1704. р., вихвалює добірну гетьманську бібліотеку, у якій було багато латинських книжок, й особливо збірку зброї — «це одна

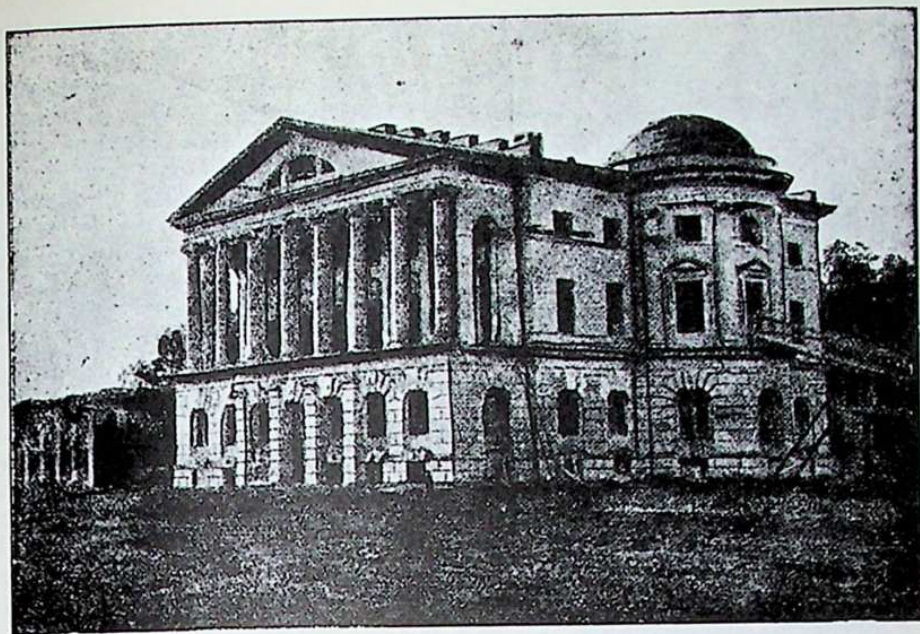
з найкращих, які я бачив у життю». В 1708. р. московські війська спалили і зруйнували цілий Батурин і гетьманську палату. Коли невдовзі Мазена із шведами проходив через свою столицю, «ревно плакав» на її руїнах...

Від 1708. до 1760. р. гетьманська столиця містилася у Глухові. Тут резидували гетьмани Скоропадський, Апостол і спочатку Розумовський. Двір Апостола був уладжений доволі пишно, були на ньому двірські урядовці, як маршалок, конюший, різна служба й гайдуки. Гетьманським секретарем був француз Люкі. Гетьман поводився гордовито й навіть старшина не все мала доступ до «ясновельможного». На гетьманську святочну відправу допускали тільки тих, що мали листки з гетьманською печаткою. В 1748 р. гетьманський двір згорів. Гетьман Розумовський 1757. р. побудував собі нову садибу, але що околиця була багниста й нездорова, переніс столицю знову до Батурина. Тут він побудував величаву палату й уладив її з незвичайною розкішшю. Останки цієї палати залишилися до наших часів, реставровано її в 1910-их роках.

Під кінець Гетьманщини уряд гетьмана стрічали з великою пошаною. Духовенство в богослужбах постійно згадувало гетьманське ім'я. З особливим церемоніялом відбувалися гетьманські похорони. На початку походу йшла сотня козаків із рушницями. Далі несли кілька мар, покритих чорним сукном. За марами їхав конюший у чорному одягу, за ним вели верхових коней, прибраних у чорне. Гетьманські двірські урядовці несли маршалківські палиці в жалобі і таблицю з гербом гетьмана. Далі несли шаблю, корогву, прапор з портретом гетьмана, та відзнаки гетьманської влади — булаву й бунчук, складені на червоних подушках. Далі їхали вершники в чорному, за ними жалібний балдахин (караван) із домовиною, запряжений 6 кіньми в чорних покривалах, далі рідня гетьмана, духовенство, школи й військо. Тіло гетьмана хоронили звичайно в церкві, яку гетьман сам фундував. Над гробницею завішували жалібну корогву з портретом гетьмана.

За народ і державу. Хоч козацька держава існувала недовго й посідала тільки частину української території, однак мала рішучий вплив на розвиток національної свідомості. Тодішнє покоління зрозуміло, що основою його політики повинна бути єдність українського народу й української землі. Гетьман Петро Дорошенко писав: «Хоч божею волею український народ обох сторін Дніпра роздвоєний і видаємося собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам такий прихильний, як ми самі собі є приятелями». Ця просто й сердечно висловлена думка була провідним гаслом найвизначніших діячів тої доби. В ті часи українські політики вперше зазначають єдностість української території. Богдан Хмельницький у переяславських промовах значив грядущі своєї держави «по Львів, по Холм і Галич». Виговський у переговорах із шведськими послами реклямував «право старої України або Руси аж до Висли». Дорошенко жадав свободи для православної віри, «як далеко сягає мова українського народу».

Але тодішнє громадянство злучувала не тільки мова й віра. За найціннішу прикмету козацької держави уважали те, що в ній панує свобода. Коли московський уряд жадав від Хмельницького,

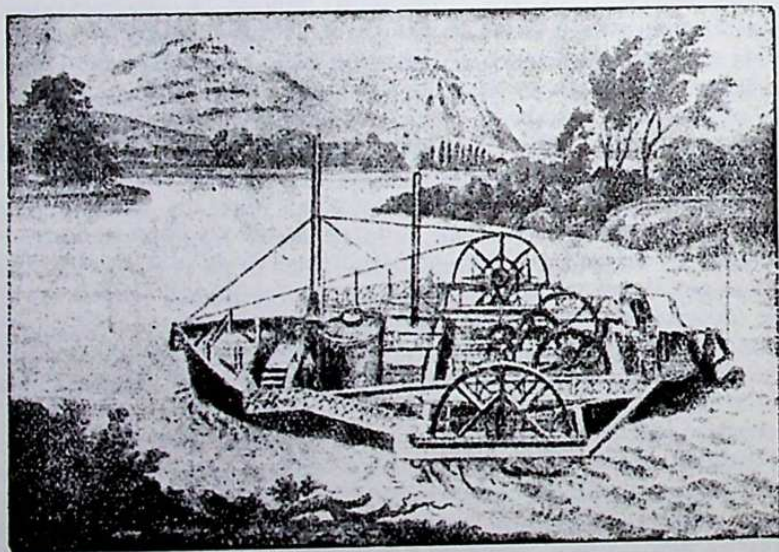
Талата гетьмана Кирила Розумовського в Батурині (підчас реставрації в 1914. р.).

щоб він видав самозванця Акундинова, що шукав захисту на Україні, гетьман відповів: «У нас воля всім. Вільно людині звідки-небудь приїхати й жити безпечно, і видати її без дозволу війська не вільно». Цєю атмосферою свободи надиханий був увесь український побут. Павло Алепський, згадуваний вже вище орієнтальний подорожник, вертаючись із Московщини через Україну, говорить ці характеристичні слова: «Від тої хвили, коли ми лише побачили Печерську Лавру, що здалека вилискувала своїми банями, та як лише до нас донеслися премилі пахощі цих цвітучих земель, наші душі затремтіли з радощів та втіхи, серця наші порозкривалися і ми розливалися в подяках Божові. Цілі два роки печать лежала на наших серцях, а ум був стиснутий і придушений, бо в тій країні ніхто не може себе почувати хоч трохи свобідним і задоволеним... Зате козацька країна була для нас наче би наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, наче ми самі»...

Простолюдя цінило свою державу за те, що вона дала йому волю й землю й підняла вище його громадську гідність. Сотник Пилип Уманець 1653. р. писав до московського воеводи: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям не годиться до воевод листів писати, — то ми з ласкою божою тепер не прості, а лицарі запорозького війська!.. Тепер у нас ні воеводи, ні старости, ні судді нема, — Боже дай, щоб здоров був Богдан Хмельницький, гетьман усього війська запорозького! У нас тепер пан полковник за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суд-

до«... Цей невизначний старшина розумів, скільки дала українському народові козацька держава.

Свіжо розбуджені національні й державницькі почування знаходили яскравий вислів у тодішній козацькій історіографії. Сторінки літописів Граблянки, Величка й поменших козацьких хроністів переповнені словами подиву для лицарів, що обороняли права України. «Хай! говорять про вашу лицарську хоробрість поля й долини, вертени й гори, замки й гарматні пащі. — хай сповістять, з якою хоробрістю й геройською відвагою стояли ви за свої вольности проти ворогів, як визначилися ви на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Зборовом, Берестечком, Білою Церквою, Львовом, Замостям, Нестерваром, Баром, Камянцем, Батогом, Охматовом і на багатьох інших місцях...» — кличе Самійло Величко. А автор Історії Русів, дивлячися на поневолення України, в уста Богдана Хмельницького вкладає слова: «Ми підняли зброю не для якоїсь користи або пустої слави, а тільки в обороні нашої батьківщини, нашого життя й життя наших дітей... Всі народи, що живуть у світі, завжди боронили й вічно боронитимуть свого існування, свободи та власности, — навіть звірі, худоба та птиці боронягь своїх леговищ, своїх гнізд і дітей своїх до останніх сил... Як же нам, браття, бути нечулими й волочити тяжкі кайдани неволі в дрімоті й соромному невільництві, до того ще на власній своїй землі?!...»

Перший пароплав на Дунаю 1818. р.

НА СВІТАНКУ НОВИХ ЧАСІВ

14 Нова культура.

Почини відродження. Доходимо до найновішої доби. ХІХ-ий вік вирішив остаточно основні переміни життя, що приготувалися від двох чи трьох століть. Прийшли вони не відразу. Старе життя боронилося вперто й нові сили мусіли добре напружитися, щоб усунути збутвіле минуле.

Український народ ішов уперто вперед. На переломі ХVІІІ-ХІХ. в. опанували ми врешті нездобуті до того часу степи. В недовгому часі українська національна територія збільшилася вдвоє супроти того, що ми мали в попередні століття. Добилися ми врешті до Чорного моря. Не минулися даром зусилля княжої доби й змагання Запорозької Січі, — вироблений інстинкт вказав народові, що його майбутнє лучиться з вільними хвилями моря. На здобутих степових просторах розвинулося інтензивне хліборобство, й Україна почала славитися, як шпихлір Європи.

Несподівано в різних сторонах України відкрито великі поклади цінних копалин. Залізо, вугілля, нафта поклали основи під нову українську промисловість. Експорт України побільшився незвичайно. Вслід за цим до нас прийшли різnorodні здобутки новочасної техніки. Піднялися високі комини фабрик і заторохкотіли кола нових машин. На місці недоступних ґрунтових доріг появилися муровані гостинці, а рейки залізниць перерізали лани пшениці. На ріках загули сирени пароплавів, на морі появилися залізні кораблі-великани. Телеграф, телефон і радіо прискорили й облекшили порозуміння з далекими країнами.

Перебудувалося місто, скинувши з себе окови середньовічних мурів. У просторих міських будинках, на ясно освітлених вулицях закипіло гучне, сквалпиве новочасне життя. З дня на день творилися нові культурні цінності. Витворилася інтелігенція — мозок нації.

Але село ще довгі часи жило в занепаді й нужді, у глухому бунті проти панської влади, — забуте й поневіряне всіма, аж поки освічена молодь не відкрила його глибоку культуру. Молоді туристи мандрували від оселі до оселі, приглядалися до народніх обичаїв, розсліджували народню мову, старалися віднайти народню філософію. І врешті дійшли до висновку, що в народі є джерело й основа національного життя. Почали вчитися від простолюддя й самі вчили народ, закладаючи школи та поширюючи книжки. У таємних гуртках укладали пляни, як пробудити народ зі сну й якими способами підняти національні сили. Весна народів дозволила національній стихії в Галичині вийти з підземення й виявитися назверх. Перша політична організація, перший зїзд учених, перший часопис, перші спроби творення військової сили, різnorodні національні маніфестації — все те засвідчило, що народ живе й наново творить своє життя. Рівночасний розвиток письменства й науки на Наддніпрянщині при-

ніс нашому відродженню новий глибокий зміст, а гаряче Шевченкове слово дало могутні гасла національним змаганням.

Сільське господарство. Під кінець XVIII. в. Україна стала остаточно хліборобською країною. Управна площа збільшилася незвичайно. Коли 1785. р. Крим перестав бути незалежною державою й татари припинили свої грабіжницькі походи, коли невдовзі й турки уступилися за Дунай, — в українські руки перейшли чорноморські степи, давні «Дикі поля», з яких орда стільки разів зганяла наше населення. Тепер у ці «пустині» почав ворюватися український плуг. Зразу, по давній запорозькій традиції, весь степ уважали спільним добром. Кожен мав право користуватися ним, але під деякими умовами. Селянин міг вибрати собі місце, де хотів, міг заорати стільки землі, кілька хотів, та її засіяти. Але збирати в цього місця мав право тільки два роки: раз — жнива з того збіжжя, що висівав, вдруге т. зв. падалицю з зерна, що само засіялося. Рідко земля доставалася йому ще пропадалиця на третій рік. Потім земля ставала знов спільною власністю й те саме місце міг зайняти хто-небудь інший. Косити траву в степу можна було всюди, але ніхто не мав права випереджувати інших. На початок косовиці призначали один день, і тоді всі вдосвіта виходили в степ і кожен косив по своїй уподобі. Цей спосіб називали косовицею на захват. Щойно пізніше за селянством у степи посунули пани-дідиці та всякі кольоністи, поділили поля, й тоді вже берегли приватної власності.

Управа збіжжя оплачувалася все краще, бо ставав щораз більший попит на український хліб у південній і західній Європі.

Збір тютюну в південній Україні.

Жидівська «фура» з половини XIX. в.

Найбільше користали околиці, що лежали на вигідних торгових шляхах, особливо ж близько Чорного моря, де повстали нові торгові пристані. Поправилося також хліборобство в Галичині, яка дісталася під владу Австрії й могла вивозити збіжжя в наддунайські країни.

Серед різних родів хліба найперше місце зайняла пшениця, що знайшла чудове підсоння в степовій смузі, — а до того найбільше йшла на експорт. У половині XIX. ст. особливо поширена була пшениця арнаутка, на яку був найбільший попит у торгівлі. Жито сіяли тільки в північній частині України, де були гірші землі.

У ті часи поширилися в нас різні роди культурних рослин, дотепер невідомих, або мало цінених. У степових околицях, найбільше в Бесарабії та Херсонщині, почали садити кукурудзу, яку принесли балканські переселенці, болгари й румуни. Картопля на Наддніпрянщині (Київщині) поширилася аж коло 1840. р., коли в Московщині панував голод і стали пошукувати за дешевою їжею. Московський уряд назначив навіть премії для тих, що розводили бараболю. В 1820-их роках уперше появився в нас цукровий буряк, що невдовзі став основою цукроварського промислу. В Галичині деякі роди господарських рослин поширили німецькі кольтоністи. Управитель маєтностей в Уневі — Гайслер був перший, що посіяв конюшину, яку дотепер знали тільки в дикому стані. В 1810. р. вже дещо галицької конюшини йшло на вивіз до Угорщини та на Шлезьк. Ріпак засівав німець Шмідт коло 1810. р. у Винниках під Львовом. У ті часи старалися також розвести плянтації деяких лікарських рослин, як рабарбар (у Мокротині біля Жовкви), аниж, крокеш, цикорію.

Разом із тим виникла потреба старанніш управляти землею. На родючому чорноземі не уживали майже ніяких погноїв. Ще в 1850-их роках господарів, що вивозили кілька фір гною на кількасот моргів, уважали за дуже поступових. Але пізніше стало з землею тісніше й тоді хлібороби мусіли шукати способів, як вести інтензивну господарку. У 1830-их роках починається дискусія про те, як осу-

шувати багна, як залісити пісчани надми, про дренавання, про штучні погної. В 1869. р. уперше почали експлуатувати потасові солі у Калущі в Галичині на штучні погної. У перших десятиліттях XIX. ст. появилися різні нові господарські знаряди й машини, — уліпшені плуги й плужки, нововинайдені сівалки, січкальні, молотільні, тощо. В 1860-их роках у панських господарствах почали вживати парових льокомотивів.

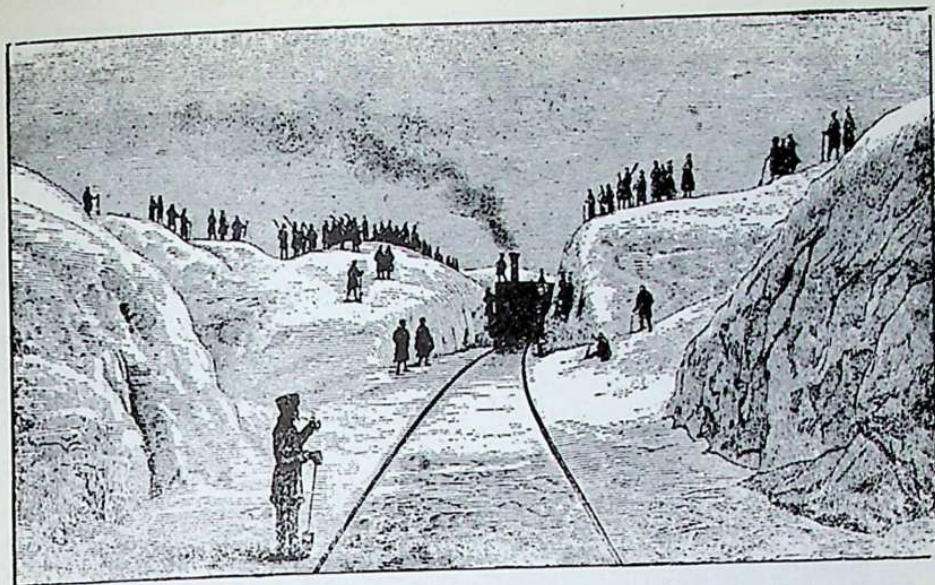
Розвиток промислу й техніки. У ділянці промислу й техніки прийшли епохальні зміни. Так, в різних сторонах України розвинулося могутнє гірництво. Коли перше українські землі могли вивозити за кордон тільки сіль, то тепер наше гірництво добуло собі європейське значіння своїми засобами вугля, заліза й нафти. Найбільші наші поклади вугілля в Донецькому басені були відомі від початку XIX. в., але спочатку розвивався там тільки дрібний промисел. Тільки, коли до Донеччини доведено лінію залізної дороги 1856. р., почали там творитися великі експлуатаційні підприємства, й донецький вугіль почав іти на потреби місцевих фабрик та на експорт за границю.

У ті самі часи почалася також експлуатація заліза в Донеччині, а дещо пізніше відкрито дорогоцінні поклади заліза по правому боці Дніпра. Перші залізні заводи у Кривому Розі повстали в 1873. р.

Джерела нафтяної ропи в Галичині згадуються вже в XVI. в. Так, 1591. р. шляхтичі Бучацькі роблять між собою умову, що спільно будуть пошукувати за галуном, ропою, золотом і іншими копалинами. Учені подорожники з кінця XVIII. в. оповідають, що селяни уживали нафти на смаровило до возів та до лікування в тяжких недугах. Таксамо козаки з Гетьманщини підчас походів на Закарпаття в 1740-их роках пізнали «нефть» у Баку і також мастили нею осі своїх возів. Ще в 1851. р. молодий турист Федір Білоус тільки з цього боку знає бориславську ропу: «Тут збирають багато смаровила до возів, так званої ропи, що не так, як смола з дерев соснових випаляється, але без усякого труду знаходиться. Бо є в землі рідина такого роду, а селянин тільки викопав яму, вузьку, кілька сажнів глибоку, спускає в цю яму відро або інший який посуд на довгій палиці, і по короткім часі назбирається поверх води ропи і він її посудом витягає. Ця ропи уживається як смаровило, смердить неприємно й є рідша; мазиці в цих сторонах називають ропицями.»

Письменник Степан Ковалів з місцевої традиції описує, як добувають ропу або кип'ячку. Черпали її з ями, що звалася дучка, лили у пісковий рів, щоб пригустіла, а тоді мішали наполовину з рідкою кип'ячкою і виливали до бочки, наповненої до половини квасом з грису. У таку мішанину кидали розжарене каміння, щоби мішанина переварилася так, щоб коли замачав у тім варі стебельце, вар цей тягнувся, як найтонший волосок і можна було ним кілька разів обмотати хату. Тоді цей вивар був саме добрий до смарування возів. Таку мазь возили селяни до Дрогобича і продавали півкварти за 4-5 дудків, тобто за 8-10 крейцарів.

Нафта добула широке значіння щойно тоді, як львівські аптекарі Лукасевич і Цег в 1853. р. винайшли спосіб рафінування, тобто очищення нафти. На цей винахід мав їх навести якийсь жид з Бо-

Поїзд пробивається крізь снігові засипи.
Сцена з початків залізниці в степовій Україні.

рислава. Перше рафінерія була заснована в Улановичах коло Ясла. В 1850-их роках почалася також сильніша експлуатація підкавказьких джерел нафти.

Від часу, коли вугіль став загально доступний і дешевий, розвиток промисловості пішов новими шляхами. Більші промислові підприємства повстали в нас під кінець XVIII. в. На Придніпрянщині до промислу взялися великі поміщики, потомки козацької старшини, йдучи за прикладом московських вельмож; російський уряд старався тоді підняти промисловість Росії і визначував окремі премії винахідникам і основникам фабрик. Так, на Чернігівщині розвинувся виріб сукна, на Полтавщині горальництво, а в 1840-их роках цукроварництво. В Галичині від 1772. р. австрійський уряд старався підняти промисловість і до половини XIX. в. повстало вже доволі різnorodних фабрик, як гарбарні, шкляні гути, папірні, білильні полотна, фабрики сукна, керамічні заводи, навіть порохівні. Коло половини XIX. в. у фабриках поширилися парові машини і тоді промисловість почала приймати. новочасний характер.

Розвиток техніки змінив основно засоби комунікації. Під кінець XVIII. в. почали будувати перші муровані дороги. В Галичині називали їх «царськими гостинцями». Завдяки їм торговий рух став значно скорший, як у давні часи, коли купецькі каравани тягнулися по бездорожжях. Але новочасне темпо комунікації прийшло щойно тоді, як до транспорту ужито сили пари. Це повстало спочатку в річній плавбі.

Перший пароплав на Дніпрі появився в 1823. р., був побудований в Мошнах у Київщині і належав князеві М. Воронцову. Служив він для того, щоб тягнути річні барки з вантажем. Пізніше перевели його через пороги до Херсону. В 1835. р. повсталала перша пароходна компанія, яка мала два пароплави, що відбували плавбу по Дніпрі

й головню перевозили камінь до будови київської фортеці. В 1858. р. повстало велике «Товариство пароходства по Дніпру і його притоках» і воно вже утримувало постійну плавбу, також для перевозу пасажирів. У 1850-их роках пробували також завести пароплавний рух на Дністрі, але через низький рівень води й підводні пороги це підприємство не дійшло до широкого розвитку. Великі кораблі на Чорному Морі почали уживати парових машин в 1840-их роках, до російської воєнної флотії вони ввійшли в часи кримської війни.

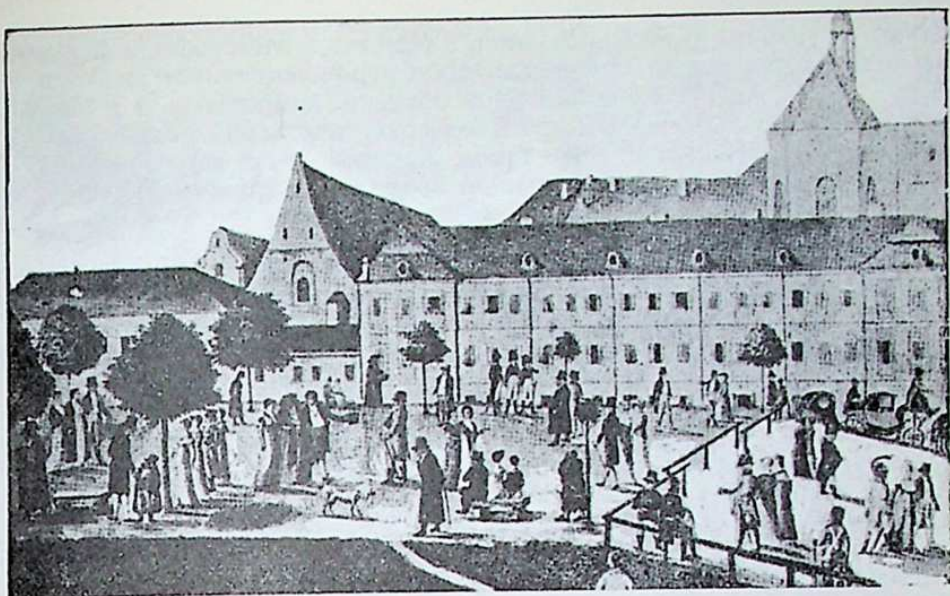
Перші залізні шляхи на наших землях появились під кінець 1850-их років. рівночасно на заході й сході. Першу залізницю в Галичині мав Ярослав (1857. р.), потім Перемишль (1859. р.), врешті Львів — 1861. р. На сході перша залізниця побудована була на Донеччині в 1856. р., потім в Одесі — 1865. й Києві — 1866. р. В 1871. р. австрійські і російські залізниці було отримано в Волочеських і таким чином залізничний шлях злучив Галичину з Придніпрянщиною.

Рівночасно поширювалися інші комунікаційні засоби. Телеграфічні дроти появились вперше на початку 1850-их років. Почтових марок на листи почали вперше вживати в Австрії від 1850. р., в російській державі від 1857. р. Перші телефони було запроваджено в Одесі в 1881. р., у Львові в 1883. р. Електричний трамвай засновано у Львові підчас краювої вистави 1894. р. Перші ровери, «біцикли», появились в 1870-их роках, перші авта в 1890-их роках.

Нове місто. Вигляд і характер міста дуже змінився. На початку ХІХ. століття всюди зникають оборонні мури й башти, що довкола окружали давнє місто й давали йому вигляд твердині. Життя було вже безпечніше й воєнні укріплення не були потрібні. До того ж, при розвитку новочасної артилерії, вони не могли вже дати місту ніякої безпеки. На місці фортифікацій повставали нові вулиці або місця для публичних проходів чи «променад». У Львові, нпр., на місці давніх оборонних валів засновано плянтації під назвою Гетьманських і Губернаторських валів. Під давнім «Високим Замок» повстав великий парк, що від замку дістав свою назву. Передмістя злучилися з містом в одну цілість, а давні «тракти» й «шляхи» стали міськими вулицями. У Наддніпрянщині в багатьох містах повстали величаві нові дільниці, як «Новий плян», «Новий проспект», з широкими, просторими «бульварами».

Колишні міста мали вулиці незабруковані, заболочені, повні ям. Оповідали, що коли цар Йосиф ІІ. уперше приїхав до Львова, то його карита застрягла в болоті на самім ринку й її ледви витягнули... Нове місто заводить тривкі бруки й вигідні хідники та з року на рік їх уліпшує. Всюди проводять каналізацію, а де не було доброї води, уладжують новочасні водопроводи. У Галичині з наказу Йосифа ІІ. перенесено поза місто всі цвинтарі, що здавна були біля церков і божниць і не раз спричинювали грізні епідемії.

Більші міста на початку ХІХ. в. дістали постійне освітлення. Спочатку вуличні ліхтарні, таксамо, як хатні лампи, освітлювалися олією або траном; від початку ХІХ. в. відоме вже було скло до ламп. У тім самім часі почали вживати світляного газу, який добували з вугля. До нас цей винахід прийшов пізно. Так, нпр., у Львові газові ліхтарні поставлено вперше тільки 1858. р. У десять років піз-

Гетьманські Вали у Львові 1807. р.

На основі давнього малюнку.

ніше поширилася нафта і вже навіть у малих містечках почали заводити нафтяні ліхтарні. Електричне освітлення появилось при кінці 1880-их років.

Змінилося також життя на вулицях. Поволі зникали давні міщанські типи в характеристичних, старосвітських одягах, у квітистих жупанах, у високих шапках, у чоботях. На їх місце приходили чужоземні, західні убрання, що змінювалися за кожним подувом моди. »Тоді пані ходили у куцях, тісних шляфроках, причепурені, як на весілля, фризюри на голові мали немов коробки, а на цих фризюрах повно квіток, як на якій могилі... Коли б ти, добродію, бачив станики аж на плечах, спідниці здолу зі шлярками (?), черевики жовті, або червоні, або фіолетні, з рожею посередині, рукавички поза лікті, панчошкової роботи »а ля жур« (прозорі), — такі забавні, як ляльки на катаринці. Хлопці почали прибиратися по французькому, носили камізельки мало не по коліна, фракки до половини грудей і вузенький хвостик, ніби щоб мухи відганяти, а стан майже посередині плечей, зачіска дивовижна, капелюхи з широким рубцем, а носили їх все під пахою, хоч сонце світило...». Так оповідав сучасник про одяги з самого кінця XVIII в. Знову в 1820-их роках модні »фанфарони« носили капелюхи кратковані, сурдуги підшиті краткованою китайкою, панталони у пружки і до цього ще кратковані хустки на шиї. У 1840-их роках у панів у моді були високі циліндри і чорні »гальштухи« (хустини на шию), у жінок криноліни й маленькі парасольки.

Інший вигляд прийняли також розваги міського населення. Чимраз більше було знати впливи заходу.

У червні 1814. р. у Львові святкували перемогу Австрії над Наполеоном. Ранком були богослуження, процесії, дефіляда військ, — вечером уладили ілюмінацію цілого міста. На ринку виставлено три-

юмфальну браму у римським стилі, з Марсом і Мінервою, з фавнами на п'єзазах; на ратуші пишались герби переможців-аліантів: Австрії, Прус, Росії, Англії. Кам'яниці були обвішані лямпіонами, а з Нептунової керниці підіймався високо водограй, освітлений різнобарвними світлами. Ілюмінований був також будинок греко-католицької Духовної семінарії. Один транспарент зображував триумфальний похід цесаря, на другому були постаті Сатурна, Мира, Чесноти й Щастя, на третьому Геній із пальмовою віткою й рогом обильности, — все з латинськими та грецькими написами.

У ті часи поширилися також т. зв. фестини, народні забави на німецький лад, що їх улажували всякі підприємці. У програму входили продукції орхестр, танки, виступи акробатів, перегони, карузеля, фантова лотерія, коло щастя, — дещо з цього заховалося й дотепер на провінційальних «фестинах». Різні продавці розставляли столи з солодощами, кіоски з лимонадою та крамнички з медівниками. Особливою принадою для молоді служив високий стовп, вимощений милом, з ковбасою нагорі, що діставалася тому, хто перший зумів вилізти на стовп. Ввечері площу освітлювали факерами, тобто штучними вогнями. В 1845. р. відбувся один із перших фестинів на Пелчинському ставі у Львові; головною атракцією була там боротьба «морських потвор», у якій виступали тектурові кити, летючі змії, крокодили, сирени й інші чудовища.

У ті часи поширюється гра в круглі, білярд, — а найбільшу популярність мають карти.

Відкриття природи. Коли перегортаємо сторінки давніх описів України, завважуємо, що їх автори рідко звертали увагу на красу природи. Особливо помітне це в подорожників. Навіть у найбільш докладних дневниках, де є точні описи міст, будинків, промислових осередків, доріг, — майже нема згадок про краєвид тих сторін, що

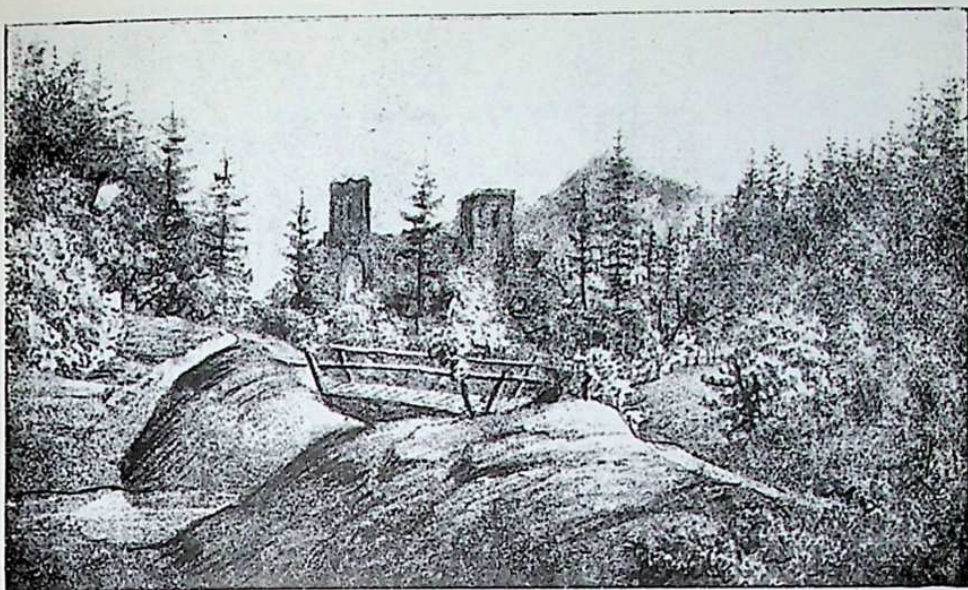

Буцацькі бурси.

Студенти василіяньської гімназії у Буцаці з половини XIX. в.

їх переїздив подорожник. Краса природи без сумніву все вражала і тишила людину, але не було звичаю ці враження заносити на папір. Тодішні люди охотніше затримувалися над тим, що давало реальну користь і вигоду. Коли оглядали ліс, то рахували, скільки дерева можна з нього продати; коли описували степ, то думали, про лови на дикого звіря та про пасовиська для худоби. Щоб дати поетичний опис самої природи, на це не ставало ні слів, ні відваги. Навіть у віршах поетів і віршоробів XVII—XVIII. в. завважуємо незвичайну вбогість вислову й образів, якщо річ іде про природу, рости́нність, краєвид.

Щойно в перші десятиліття XIX. в. настав перелім. На Україну

Руїни Манявського Скиту.

З літографії Стеншиського 1848. р.

прийшли перші подуви романтизму. Молодь почала шукати нових шляхів життя й творчості. Перейнята новими кличами, шукала їх не десь далеко, по чужих країнах і культурах, а у своїй власній землі, серед свого народу. Рідна земля — чарівна країна, найкраща з усіх країн світу, широка, безконечна, повна чудес природи, повна таємних, незнаних скарбів... Рідний народ — забутий, погорджуваний, недосліджений, — народ, що заховав чудову мову, стародавні звичаї, пісні, обичаї і мудрість давніх поколінь... Це є скриті джерела нового життя, це є Сезам, що захоче невидані, незлічимі скарби національної традиції... Пізнати свій край і народ — це була перша заповідь українського романтизму.

Рідну землю досліджували в подорожах і мандрівках. В Галичині ці розсліди розпочала «Руська трійця», гурток Маркіяна Шашкевича. Найбільшу рухливість виявив Яків Головацький. В 1834—1840 р. він пройшов пішки цілу Галичину вздовж і вперек, від Львова до Коломиї, здовж Карпат аж до Сянока, і назад від Перемишля до Львова, обійшов також Буковину й Закарпаття. Усюди він вишукував гарні околиці й історичні місця. «В Перемишлі ми оглянули розвалини замку й полюбувались прегарним видом, на рівнини Сяну й Вігора і на карпатські гори, що підносяться амфітеатрально». В Розваді над Дністром «перед нами розкрилася непроглядна далечінь наддністрянських рівнин і синіючий у хмарах хребет Карпат, — у мені розбудилося бажання відвідати гірські сторони, побувати на верхах гір, пізнати народ, про який я чував багато... У Галичі оглянув руїни старого замку, «посидів там, помріяв, полюбувався гарним видом». У своїх мандрівках Головацький оглянув усі місця, що пізніше стали улюбленою метою прогульок, між иншим Манявський Скит, Бубнище, Урич. Також

пройшов пішки Гуцульщину і був одним із перших туристів, що осягнули верхи Чорногорі.

Таких мандрівників у ці часи було більше. В 1851 р. львівський студент Федір Білоус сам-один пустився в мандрівку в гори і пішки пройшов дорогу зі Львова у болахівські гори. »Понад усе населоджувався я чародійним видом гір Карпат, що на долинян, до яких і я рахуюся, роблять велике вражіння, — особливо коли я вперше наблизився до них на кілька миль тільки. Це як вони групуються, як одна гора над другу підноситься, — ця їх сніжава, що у різних ступнях виявляється, в міру їх віддалі, — ця їх одежа, — коли одна гора тільки голову увінчану смерековим лісом показує, друга якби спідницею загорнулася, третя знову у самій середині підперезалася ялицями, — ці кам'яні кручі, що білються між лісом, — все те невимовно вражає мандрівника, що уперше це оглядає і приводить на нього мимовільну задуму«...

Замилування до природи проявлялося також у тодішніх панів у тому, що на новий спосіб почали закладати оздобні сади й парки. Французький стиль, що панував в огородництві ціле століття, пішов у забуття, немодні стали симетричні грядки й стрижені дерева. Тодішній напрямок наказував поверот до природи й простоти. Природа мала залишитися ненарушена, дика, у повній красі, а мистецтво мало тільки у незначний, незаметний спосіб доповнювати природу. Давні дерева залишали на місці, нові садили у гарних групах, — стежки вели то вгору, то в долину, через горбки, яри, скали і провалля. Як де була річка, то кидали через неї незначні містки; квіти садили серед мурави, на природному тлі. Це був т. зв. англійський стиль. Перший такий парк уладив 1795. р. український магнат Щасний Потоцький під Гуманем, у Софіївці, оселі, так названій від імени його жінки, славної красою грекині. Він коштував щось коло 15 мільонів золотих і звали його восьмим чудом світу. На Волині й Поділлі в 1790—1830-их роках засновував мистецькі сади ірландець Діонісій Міклер, великий артист у своїм фаху. Під його рукою повстали славні з краси парки в Дубні, Порицьку, Мізочі, Берестечку й ин., а також ботанічний сад при лицю у Кремянці. Він сам займався студіями ботаніки й у лісах над Случем відкрив невідому до того часу прегарну понтійську азалію та інші породи рослин.

Також у Львові на початку XIX. в. повстали мистецькі парки під назвою Погулянки, Цетнерівки, Кортумівки й ин. Засновували їх на передмістях багаті урядовці, любителі природи й науки. Красою положення славився особливо сад останнього белзького воеводи Цетнера, положений над ставом серед горбів, покритих старим буковим лісом. Цетнер любувався в ботаніці й при своїй садибі розвів багато чужоземних дерев і чудових квіток.

Гагілки. Картина з половини XIX. в.

Рисунок Юлія Коссака.

15. Нарід і нація.

Відкриття народа Молоді ентузіясти-романтики, що з таким захопленням студіювали рідну землю, уважали за свій обов'язок пізнати також свій народ. Про це писав Яків Головацький: «Ми багато говорили, дискутували, спорили, перейшли всякі теорії й гіпотези, — накінець прийшли до переконання, що про народ ми тільки знаємо зі слуху, — що треба нам іти між народ, розсліджувати на місці, збирати з його власних уст пісні, що їх народ ховає у пам'яті тисячами, записувати його пословиці й поговірки, його повісти й перекази, — словом, нам, філософам, треба іти в народ і учитися в нього мудрости». І справді, підчас своїх мандрівок Головацький не жалував ніяких зусиль, щоб народ пізнати як найкраще.

«Мандрував я не гостинцями, а по сільських дорогах, де народ жие осібною, більше привітний і заховав свою непідроблену народність. Я старався все ночувати в селян, видавав себе за селянського сина, що вчиться на священника і ніби задля недостачі засобів іду до своїх свояків на Покуття. Я все хрестився по руськи і говорив молитви голосно, так, що мене всюди уважали «своім

чоловіком», благословили і бажали успіху. Народ приймав мене дуже прихильно і мені давали все, що було найкращого дома, діставали від сусідів молока, пшона, яєць, стелили у найвигіднішому місці, на покутті, стократно перепрошували, що не можуть мені у всьому догодити. Я приймав усе, дякував за все, запевняв, що я не «панського» роду, знаю також біду і недостаток. А тимчасом мені не раз не до смаку був чорний ячмінний хліб з вістяками, прикурене молоко або що-небудь в тому роді; я почував, як твердо спати непривичному на соломі, прикритій грубою веретою, маючи замість подушки в головах складений сердак; як неприємно лежати під вонючим мужицьким кожухом. Я не раз довго не міг заснути в душній хаті, на твердому ложі й замість кожуха брав свою нагортку, а під голову клав чоботи і почував, що на довгих холявах м'якше спати, чим на селянській світці. Я пізнав незavidне життя хліборобів, що дотепер уявлялося мені в рожевому світлі, безжурною ідиллею. Не дивлячися на це, я користувався довгими вечерами, розправляв про народні передання, казки, виманював пісні, сам співав деякі з них і розпитував, чи вони знають цю або другу пісню. При темнім блиманні олійного каганця або при лучинах, що гасли постійно, які світив якийнебудь Івась, я жадібно списував пісні, замічені у розмові пословиці, приказки, або незвичайні вискази й фрази...

На такий сам спосіб студіював народне життя й Микола Костомарів. «Почав я робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, що у ті часи були справжніми народними клубами. Я слухав оповідань і розмов, записував слова і вислови, вмішувався у бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував звістки, яких мені доставляли,

Знахор.

Малюнок Шевченка.

і казав співати собі пісні. На все те я не жалувал грошей, і як не давав їх просто у руки, то кормив і поїв своїх розмовців». Так поволі він вивчився народної мови, що міг вже говорити й писати по українськи, і навіть почав складати вірші. «Коли я пробував читати мої твори знайомим українцям, давнім моїм товаришам, зустрів дуже неприхильне прийняття; одні висміювали моє незнання і вказували помилки, інші піднімали на сміх саму ідею писати українською мовою. Замітне, що Амвросій Метлинський, що сам пізніше писав і друкував по українськи, був у числі противників моїх ідей про українське письменство. Я не піддавався нічому і противно обгортав мене все більший і більший запал».

Сцена з українського ярмарку з половини XIX. в.

До народу наближувалися не тільки українські патріоти, але й польські пани. Українська народня культура була така багата, різnorodна й барвиста, плила такою могутньою стихією, що піддавалася їй навіть загожа аристократія, яка з Україною не мала нічого спільного. В 1830—1840-их роках серед молодих панків-дідичів на Поділлі, Волині й Київщині появилася мода наслідувати у всьому селянський побут. Ця панська молодь прийняла собі назву балагулів, від популярних тоді візників-фірманів. І в своїм зверхнім побуті вони брали собі за зразок народні типи. Один сучасник пише:

»У балагульських запрягах не було ані дрібки елеганції. У правдивого балагули мусіла бути не инша, як проста бричка, звана перекладною, обшита лубом і вистелена у сидженні околотною соломою; чотири коні, нечувано вибігані, запряжені поруч у простих ремінних шляях, чим поганіші й оригінальніші, тим більше пожадані. Ніякий кінь з такої чвірки не повинен був ніколи поскочити в гальоп, бо нехибно його зараз вибракували б; мусіли йти всі рівно, швидким, витягнутим тропом, і то не мило або дві, а кільканадцять миль без попасу, роблячи щонайменше 15 верстов на годину. Повозив ними звичайно сам власник, з люлькою в зубах, на короткім деревлянім цибусі, одягнений у гуньку або свитку з грубого сукна, підперезану черкеським поясом, суто набиваним сріблом, і в широкі шкіряні райтузи. Зимом бараняча шапка, а літом шкіряний кашкет з дашком накривали голову. На инший рід елеганції дивилися криво. Служба прибрана по козацьки, без жадних блискучок, або, борони Боже, гербових гудзиків«.

Балагульський рух не мав глибших ідейних основ. Балагули тільки те й робили, що розбивалися по ярмарках, торгували кіньми,

пили, гуляли, вчиняли всякі бешкети. »Молоді ярмарковичі кричать, верещать, сіють направо й наліво огидливі вислови, говорять до себе якимсь жаргоном, зрозумілим тільки їм самим, гасають на мізерних і худих шкапах, величаються ними, немов якими арабськими бахматами«. Це був відривок проти тодішнього неприродного панського життя, зворот до простоги, до селянської мови, мужицького убрання, простого побуту, — так характеризує «балагульство» Іван Франко. Балагули залюбки тримали в себе бандуристів і лірників, охоче співали народні пісні й навіть самі складали вірші українською мовою. Цим вони, не хотючи, причинилися до того, що верхи громадянства почали цікавитися народнім життям.

Панщина »Села нужденні, мізерні, хати курні, темні, тісні, вониючі, драгитиві й' низькі, вулиці болотнисті, плоти криві, повалені, незугарні, мости діраві, худоба нікчемна, селянин нужденний, невільний, мучений палкою й нагаями, орендар заможний, ваші палати багаті і пишні, — це той патріархальний лад, про який світові співаєте«... Так в одній летючці 1848. р. невідомий автор, підписаний псевдонімом Степан Русин, критикував господарство польських панів у Галичині.

Не краще було в Придніпрянщині. В одній урядовій записці з того часу читаємо: »Житло селянина ледви нагадує людське житло, — часто ним користуються спільно з худобою. Ні в хатньому начинні, ані в одежі, ані в страві, ані в рільництві, ані в засобах до переїзду, ані в чому іншому, — не видно таких речей, які виробляють мануфактурні заклади. Нема в нашого селянина ні ліжка, ні стільця, ні ножа, ні виделки, ні скла, ні фаянсу«...

Селянство жило у великій нужді й до того ще терпіло крайні знущання з боку панів. Жахливі картини життя панщизняних селян на Поділлі подає в своїх мемуарах один із польських дідичів, граф Стаженський. Тамошні пани не знали ніякого милосердя для своїх підданих. Найлекшою карою були нагаї, — один пан вичисляв своему стаєнному 50 буків за те, що замітив дещо пилу на хребті коня, інший назначав таку саму кару за те, що мужик посмів кашельнути в його прияві. Особливо гостро карали селян за намірену втечу; такі утікачі діставали по парусот буків і їх призначали до найтяжчих робіт, до того ще в кайданах. Нерідко люди умирали під нагаями і за це пан не мав ніякої кари. Російський уряд дивився кризь пальці на ці звірства; за убитого селянина пан платив справникові 400 рублів, за жінку тільки 100 рублів. Стаженський оповідає про страшні знущання деяких панів. Коли раз вовк загриз барана, пан казав пастуха разом із мертвим бараном привязати до дуба серед літньої спеки і нещасливу людину живцем сточили черви. Іншого парубка, що викрав мід із пасіки, закопали живцем у муравлинище. Сам оповідач бачив, як в одному дворі на гумні лежали селяни, звязані по руках і ногах, із обмазаними медом обличчями, які жерли рої мух. Дівчатам голили голови й катували їх за те, що губили білизну у воді підчас прання. »Не маю серця записувати більше цих страховищ«, — кінчає Стаженський.

Нічого дивного, що селянство жило в крайній ненависти до своїх гнобителів. Слабші одиниці попадали в безвихідну розпуку. В урядових актах Київщини коло 1840. р. записано, що за два

роки понад 500 селян покінчило самогубством. Сотки селян утікали за границю, на молдавську територію, хоч за втечу були гострі кари. Але найенергічніші бунтувалися й вели боротьбу з панами. Бували випадки, що селяни робили змови й убивали дідичів. У 1855 р., під час кримської війни, у різних околицях селяни відмовилися працювати для панів: «Робіть, що хочете, ми на панщину не підемо». Коли на села вислано військо, селяни кидалися на салдатів, голими руками хапали за багнети, видаляли їх і гнули. Селянські розрухи приборкано дуже люто.

І в Галичині було те саме. Коли селяни відважувалися боронити своїх прав, пан обвинувачував їх за бунт і кликав військо на підмогу. «Урядовці приїздили у супроводі роти піхоти, або відділу гусарів чи драгонів. Десятками клали селян або міщан за вказівками пана, мандатора або оконома. Йшла у хід палка. Били по 50, 75 і більше бучків. Драгони й гусари переїли у селі всю птицю, перерізали худобу, скормили увесь хліб, зі стогів тягнули пшеничні снопи й кидали коням. Хто після такої екзекуції не відрікся своїх прав, того заковували в кайдани й висилали до тюрми». Таке оповідає Яків Головацький.

Типи українських панів з 1840-их років. Малюнок Шевченка.

Визволення селянства. Знесення панщини прийшло несподівано. Хоч уже від середини XVIII в. найвизначніші письменники домагалися в ім'я прав людини, щоб скасувати селянську неволю, то треба було аж австрійської революції 1848. р., щоб цей постулат в Галичині зреалізовано. Тоді і уряд і аристократія наввипередки проголошували народові цю важливу подію. Але під російською владою кріпацтво залишилося ще кільканадцять років, дарма, що Шевченко й інші письменники своїми вогненними словами заступалися за «найменшого брата».

Селяни прийняли визволення з різними почуваннями — з радістю, з недовірям, з острахом. У деяких околицях почали продавати свої ґрунти за безцінь, — не вірили, що воля утримається. В інших сторонах зазичувалися у своїх давніх панів і за те погоджувалися відробляти панщину: по два дні на рік від 10 ринських. У «Зорі галицькій» читаємо: «Доходять нас вісти, що є такі люди, що освободження від панщини до злого надуживають, от, наприклад, що сидять днями цілими в коршмах і напиваються та й заведують і марнують господарство і заробіток».

Інтелігенція старалася освідомити селян, повчала їх про нові громадянські права, про способи, як радити собі в новім становищі,

де шукати підмоги, як вести господарство. В одній статті в «Зорі» подано таку картину майбутнього села: «Наші хати мають бути білі, та красні, та чисті, та просторі; одіж вигідна й okazала; худобина крiнка, так до ярма, як і на мясо здатна; наша страва добре помашчена, часто-густо печеня, ба, в свято курка або гуска, при тiм шклянка доброго квасу, вару або пива; стодоли мають бути повні, від хлiба до хлiба; скриня повно наладована, а в нiй грошей й одежі багато!».«

Політичне освідомлення стрічало великі перепони. У деяких околицях селяни не хотіли брати участі у виборах. Один старший селянин оповiдав про це так: «Вiрте чоловікові старому, що від часу, як якусь конституцію оголосили, нам неученим по голові ходило, як би її дур опанував. Наостаток ми вже не знали, чи є хто такий, що йому вiрити б можна... А найгiрше було тоді, як пленіпотентів на соїм до Вiдня ми мали вибирати. Ой, паноньку, то страх великий був; я сам на роботі у дворі трьох слухати мусів, а кожний що иншого говорив. Один казав: «Вибирайте, але самих хлопів, бо цiсар писав до старости, що хлопів на раду потребує». А другий: «Не вибирайте нікого, бо все брехня, що вам комісар і піп у церкві голосив, — не вибирайте, бо всіх тих, котрі б як пленіпотенти поїхати відважилися, у Вiдні будуть без милосердя бити, і певно назад не вернуться». А третій, як говорив, то аж пропасниця мене взяла, — сказав так: «Не ідiть на вибори, люди, і другим відрадьте, бо то нічого иншого, тільки підписи на панщину збирають». Це я сам чув, а мої сусіди ще бiльше оповіли б. А знаєте, який тому кiнець був? Оттакий, що громада виборів не приймилася, і не йно у нас, але її у других селах»...

Селянство майже усюди було неграмотне. Між селянами — послами 1848. р. тільки один знав письмо і своїм товаришам відчитував українські переклади протоколів із нарад соїму. І світогляд цих представників народу не був широкий. Про одного з послів, Петришина, оповідали, що коли дістав посольські діети, то ховався по закутинах, старанно завивав кожен банкюот у стенографічні протоколи, пакував їх у свою шкiряну торбину й із своїм скарбом ніколи не розставався. Скупий був такий, що жив сухим хлiбом, а на ніч впрошувався на нічліг до інших послів. Коли раз із листа жінки дізнався, що злодії вкralи йому воли, подав до соїму петицію, щоб із державних фондів повернули йому цю втрату. Прохання відчитано на засіданні й палата зустріла його гомеричним сміхом. Огiрчений Петришин заявив: «Бачу, що й тут правди нема!»

Але появлялися вже й інші типи селян, людей свiдомих, із зрілим поглядом на політичні справи. У кромеризькім парламенті звернув на себе увагу посол Іван Капушак, селянин з Ляховець у Богородчанщині. Він промовляв дуже гостро проти відшкодування дiдичів за панщину:

«Дiдичі по закону мали право жадати від нас панщини — безперечно! Але чи досить їм було того? Коли ми замість 100 днів мусіли робити 300, коли мусіли робити три, чотири або й усі дні в тиждні, а дiдич числив нам це тільки за один день, то хто тут має платити відшкодування — хлоп чи дiдич? Говорять, що дiдич поведився з хлопом ласкаво. Це правда, але це була така ласка, що коли селянин напрацювався цілий тиждень, то в неділю або свято

мав від пана трактамент: замикали його в кайдани, запирали в стайні, щоб на другий тиждень раніше приходив до роботи! І за це дідичі мають дістати відшкодування? Далі говорять: шляхтич людяний. І це правда, бо він змученому панщизнякові додавав охоти батогамі. Коли хто жалувався, що має слабу худобу й не може приїхати, то які слова мусів чути? »Запряжи сам себе й свою жінку!« Або: »Уряднику, вигони його. Я дідич, маю гроші, я заплачу і відповім за все«. І за це добро мають бути ще відшкодовані?»

Цю промову цілий парламент привітав голосними оплесками; уважали її за найкращу селянську промову підчас дискусії над панщиною. Але ці успіхи звели Капушчака з правого шляху. Взяли його між себе віденські революціонери, він скинув свій народній одяг, купив собі легіонерський уніформ і калябрійський капелюх і відстав від українських послів. Оповідали, що як вернувся з посольства додому, то казав своїй жінці щодня варити собі каву.

Другий селянин, що 1848. р. заімпував людям »вищої кляси«, був Іван Залужний із Камянки Волоської у Равщині. На одному з засідань Руської Ради у Львові, він від своєї громади заявив, що селяни пришлють Раді грошеву підмогу, »бо Рада за добро цілого народу старається і цілий народ заступає«. Він промовляв у шкільній справі й дораджував, щоб заснувати по селах захоронки. »Все, що тільки Залужний говорив, було таке добре, таке розумне, таке на своїм місці, що всі приявні не могли надивуватися його простому розумові й бистрому розсудкові«.

Народня освіта. На початку XIX. в. українське шкільництво знаходилося в повному занепаді. У Наддніпрянщині майже всі школи були змосковщені, в Галичині лише десь-не-десь існували мізерні »дяківки«. Недоставало шкільних засобів, рідко де вживали букварів, дяки вчили читати з церковних книг, а учні вправлялися у письмі на звичайній дошці. Без наслідків для галичан залишилися шкільні реформи австрійського цісаря Йосифа II. Хоч по містах повстали кращі »головні« й »тривіальні« школи, то в них навчання велося тільки у німецькій і польській мові. Української чи то »церковно-словянської« мови уживали тільки в братській школі у Львові та василянській у Дрогобичі.

Заходи, щоб оновити шкільництво в рідній мові, почав перемиський єпископ Михайло Левицький, пізніший митрополит. В 1815. р. він вислав до духовенства послання, в якому вказував, що дбати про народню освіту — це обов'язок кожного пароха, й давніше, хоч

»Добродій« і селянка.

Тип галицького священика 1860-их років. Рисунок Ю. Коссака.

села були ще бідніші, школи бували всюди. Провід над організацією нового шкільництва мав крилошанин Іван Могильницький, що вславився, як перший в Галичині дослідник української мови. Щоб підготувати учителів для парохіяльних шкіл, 1817. р. засновано у Перемишлі інститут для «дякоучителів», немов учительську семінарію. Рівночасно в 1816. р. Левицький заснував Товариство священиків, що мало зайнятися видавництвом шкільних книжок. В короткому часі заходом товариства вийшов буквар, катехизм, шкільні правила й інші найкращі шкільні видання. Могильницький дбав дуже про те, щоб книжки були зрозумілі для народу, закинув тяжку слов'янщину й старався увести народню мову. Завдяки перемиському гурткові справу народнього шкільництва рушено з місця: в недовгому часі в Галичині було вже кількасот церковних шкіл.

Але народня освіта зустріла перешкоди з боку панів-дідичів, що в освідженні селянства бачили небезпеку для себе. В селі Залучі, у Снятинщині, селяни коло 1825. р. самі побудували школу і власним коштом утримували учителя. Але місцевим дідичам школа не була до вподоби й усіма способами намагалися вони її знищити. Щоб позбутися вчителя, закинули йому, що «без оповіди панської вчить діти», та вислали у рекрути. На другого вчителя пан наслав двірських слуг, казав заковати у кайдани й відіслав до арешту. Дітей, що ходили до школи, пани теж переслідували: «Хлопців, що вміють читати, беруть до плуга і насміваються, мовлять: »забудеш азбуку!« Селяни вислали жалобу до намісника (декана). »Будьте ласкаві, причиніться за нами, бідними, і порятуйте, аби наша наука у школі назавше наших дітей була. Нас, бідних простаків, відай ніколи не допустять, аби ми хоч тільки вміли читати, щоб Бога і царя пошанувати знали. Чуємо, що німих і глухих учать читати, а ми ні глухі, ні німі, й самі платимо за школу. Не знаємо, що це значить, що так не люблять нашу школу; кожному, хто до цього часу навчився, допікають, а ми, бідні простаки, нікому нічого не кажемо».

Селяни читають книжку.
Сцена з 1860-их років.

Розвиток науки. Вже в попередніх століттях наука нераз уживалася, як знярад у політичній боротьбі. Невідрадіні відносини, в яких Україна знайшлася в XIX. в., примушували ще більше шукати в наукових дослідах аргументів для оборони народніх прав. Це особливо видно на історіографії. Нашадки козацької старшини аж тоді зацікавилися минулим своєї країни, як Московщина почала нищити останки автономії Гетьманщини. Олександр Безбородько, Рубан, Чапа, Василь Полетика, Яків Маркович і багато їх сучасників збирають старі рукописи, акти та всякі історичні матеріяли, щоб вяснити собі, чим жили їх предки, чому Україна втратила волю,

Священнича бібліотека в 1860-их роках.

чому «дух геройства упав». Таксамо на західніх землях учені духовники шукають за давніми документами, щоб боронити прав своїх церков і монастирів, щоб мати готові докази проти закидів своїх противників. Але історичних джерел знаходили небагато. Полетика писав: «Всюди стараюся розшукувати свідоцтва, що відносяться до української історії, але мало їх знаходжу. До цього часу не маємо повної історії нашої батьківщини. Вірні й важні сліди її погубилися завдяки опустошенню нашої країни... Дослідник цієї історії знаходить для себе перепони й кидає своє перо»...

У ці часи зростає дослід місцевої історії, появляються статті й цілі праці, що вивчають минуле міст, містечок і навіть сіл. Це було ще найлекше виконати. При цьому початкуючі автори цікавляться дуже тими пам'ятками минулого, що заховалися в цілості чи руїнах, — замками, городищами, печерами, будовами невідомого походження, нев'ясненими написами. Чим більше що куріозне і чудне, тим більше розбуджує зацікавлення. З яким подивом гляділи перші галицькі дослідники на камінь в Уричі, чи печери в Бубнищі, які снували здогади про їх початки... Не знаходячи в'яснення в історичних хроніках, вони охотно зверталися до народніх переказів і легенд і там шукали відповіді на свої питання. Так зростають досліді над народньою словесністю, народжується етнографія і мовознавство. Запалені дослідники мандрують у далекі сторони, щоб власними очима побачити останки минулого. Олекса Мартос 1811. р. шукає в Сучаві місця, де поляг Тиміш Хмельницький, а в Галаці відвідує могилу Мазепи. Костомарів описує побоевище під Берестечком. Таксамо молоді галичани розглядають руїни Галича й Перемишля.

А. Шанковський оповідає у своїх споминах: «Не забуду я, як це приємно вразило мене й моїх братів, як одного часу переїздили

ми через Галич і наш батько відізвався до нас такими словами: «Бачите, діти, цю гору й розвалили на ній? Це Галич, колишній столичний город руських князів, а на цій горі стояв колись княжий замок». Ми розпитувалися після того, як ці князі називалися і що з ними сталося; але батько наш не був досвідним істориком і не міг нам дати вдоволяючої відповіді. Він тільки махнув рукою і сказав, — розуміється, по польськи: «Все нам забрали — і батьківщину, і золотокований престіл, і чудесну ікону св. Луки, прикрашену дорогоцінними каменями, а потім забрали й бояр наших». Це була перша лекція з руської історії, яку я почув, і над нею нерозпризадумався, коли мені притраплялося їхати знову через Галич».

Галицькі любителі рідної науки зорганізувалися на славнім «зїзді 100 руських учених» у Львові, в жовтні 1848. р. Народи відбувалися у Духовній семінарії, в салі, прибраній синьо-жовтими прапорами й національними гербами. «Лев, що спинався на скалу, означав силу, народню міць і ту певність, що, не зважаючи на перешкоди, хоче досягнути своєї мети. На все те звисока дивився наш шановний князь Лев, син Данила, основник цього города, що, здавалося, гордив задля своїх дітей, що так сміливо, так завзято обставали за свої права, що так діяльно бралися розвивати свою народність».

Національна свідомість. Мандрівка по краю, досліди над народом, історичні розгляди — все те підняло й скріпило національні почування, що в часи неволі приглухли й зашептали. Бурхливий 1848. рік у Галиччині поставив національне питання віч-у-віч із супротивними хвилями й примусив молодих народовців словом і ділом боронити своїх поглядів.

Один із сучасників оповідає, в якому непевному становищі знайшлися галицькі патріоти, коли вперше рішилися заснувати окрему політичну організацію, Руську Раду. В останній хвилині мусіли звести боротьбу з польськими націоналістами. На зібрання, яке мало відбутися в салі консисторії, при церкві св. Юра, наплинула така сила польської інтелігенції, що поляки творили мало не половину зібраних. Всіми силами вони старалися переконати «русинів», що їм не треба окремої організації. «Не треба двох рад у Львові, — тут один край і один народ. Русини — це тільки частина польського народу, — руська мова — це говір польської мови!.. Польська мова вироблена, руська дуже запущена, вживають її тільки хлопці!..» І не знати, як би скінчилися наради, коли б не молодий богослов Олексій Заклинський, що палкою промовою відбив аргументи противників, і «Руська Рада» пішла своїм, окремим шляхом.

Цей перший виступ національного проводу та його маніфест до народу, зробив незвичайне вражіння в цій Галиччині. Ті, що вагалися й шукали дороги, знайшли свою мету. Один із сучасників, Шанковський, описує, як привітали зазив Руської Ради у Станіславові. У місті, з нагоди похоронів, було більше число священників. «Мій батько дістав того самого дня обемистий пакет з консисторії і запросив деяких із них по похоронах до себе на чай. Не за забуду ніколи того вечера. З поважним поглядом витягнув батько цей пакет, вийняв з нього відозву Головної Руської Ради й пороздавав її між гостей. Вони не могли заховати своєї радості, що Русь раз таки заговорила». Зараз почали нараду, вибрали зпоміж

себе комісію й поробили заходи, щоб заснувати у себе філію Ради.

Особливе вражіння ці події зробили на молодь. Богдан Дідицький, пізніший письменник-русофіл, признається, що «русином» почувся аж тоді, як побачив відкриття Руської Ради на Святоюрській горі. Хоч мав уже 22 роки й був поповичем з роду, не вмів цілком читати словянського письма, бо ніколи не вчився азбуки. Аж під вражінням патріотичних промов купив собі буквар, виїхав до батька і там від початку почав виучувати тайни «руського» письма... Те саме оповідає й Шанковський, — він також починав учитися азбуки на маніфесті Руської Ради.

Важка справа була з мовою. Майже вся інтелігенція в Галичині жила дома польської мови. Священники навіть проповіді до народу на селі говорили польською мовою. Діти змалечку вчилися з польської книжки й рідну мову пізнавали хіба тільки від селян. Коли ж прийшло національне освідомлення, всі патріоти рішили жувати рідної мови — і в розмовах, і в публичних виступах.

Це не приходило легко. Один із товаришів Шашкевича, молодий богослов, зобов'язався перед товаришами, що виголосить українською мовою проповідь в Успенській церкві у Львові, — бо й там, в історичнім братському храмі, священники проповідували по польськи. Але не зміг додержати слова. Вийшов на проповідницю, відчитав церковний текст, а як глянув на зібрану інтелігенцію, нестало йому відваги, й до краю збентежений, загикуючися, почав перекладати казання польською мовою!..

Перший наш часопис — «Зоря Галицька» безнастанно нагадував інтелігенції, що всюди треба жувати рідної мови, що ця мова нічим не гірша від інших словянських. З притиском зазначували, що навіть на бенкеті, що відбувся в митрополита, «статечніші особи розмовляти, розуміється, по руськи». Навіть сам губернатор до гостей промовляв «по руськи» і примусив червоніти з сорому тих, що до нього відізналися по польськи... «Зоря» особливо зазивала жіноцтво, щоб шанувало рідну мову, а панянкам поручала вивчитися такого віршика:

Руська мова красна, мила,
Абись нею говорила,
Кто бэ ся свого языка встидає,
Благословенства від Бога не має.

Питомець елгант з часів Шашкевича.
З сучасного рисунку.

Багато труду коштувало те, щоб витворити літературну мову. Не було ніяких словників, і кожний письменник сам собі творив мову, шукаючи потрібних висловів в устах народу, або виконуючи нові, штучні фрази. Тому деякі діячі, знеохочені мовними труднощами, почали наломлювати мову до «староруської» і з російської мови брали готові терміни. Богдан Дідицький, сам прихильник московщини, оповідає, що в 1850-их роках вже всі письменники прихилилися до «староруської». Не уступав з народньої основи один тільки Михайло Коссак. Він видумував усякі новотвори, вживаванки і замінки, як їх сам звав, — старався поширити нові слова, такі, як «зносник», «услівки», «обставки», «думка», «зрішене». Але всі сучасники відносилися до цього з насміхами.

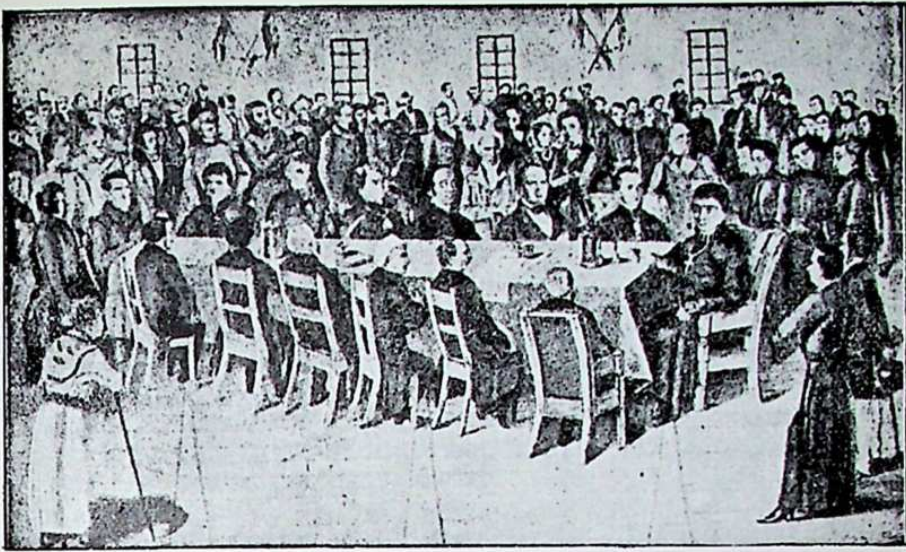
Та, не вважаючи на всі сумніви проводирів, народня струя не меншала, а все підіймалася. Чим раз тісніші були звязки з Придніпрянщиною. У переписці з «українцями», галицькі діячі хвалилися своїми успіхами, жалувалися на невдачі, прохали поради й допомоги. Хоч яке невелике й вбоге було письменство Наддніпрянщини, та воно служило Галичині своїми зразками. В 1848. р. галицькі аматорські журтки відгравали вже твори Котляревського, хоч під зміненими назвами: «На милування нема силування й «Жовнір чарівник». Дуже популярні стали «українські» пісні. Молодий студент Білоус підчас своєї мандрівки в гори 1851. р. виспіває «на ціле горло» свої улюблені пісні «На долині, при Чигрині», «Слава наша козацькая», «Гей, я козак з України». І сам не ніякше себе називає, як тільки козаком, і в горах привиджуються йому запорозькі полки.

Національні маніфестації. Свіжо розбуджені національні почування домагалися виявів назверх. А що тодішнє громадянство любувалося в усяких голосних виступах і демонстраціях, то й національні маніфестації були яскраві й барвисті.

Від перших днів революції 1848. р. галицька молодь почала вживати народнього одягу. Кожен одягався на такий спосіб, який йому видавався найкращим і найвідповіднішим. Молодий богослов Олексій Заклинський, вибираючися на словянський зїзд у Празі, купив собі «руський одяг, а саме: верхнє вишиване убрання на подобу сіряка, сиву баранкову шапку й гуцульський вигузований тепірець». У Станиславові на відкриття відділу Руської Ради, студенти «прибралися в жовто-сині кокарди та поприпинали собі то на шапках, то на жупанах золочені льви на голубих стяжечках». На одному засіданні Ради у Львові деклямував патріотичні вірші хлопчик у народньому убранні: він мав «синій жупаник руського крою, красно по народньому вишиваний, жовтим поясом підперезаний, з руською шапочкою в руці». Але народній одяг найбільше поширився серед жіноцтва. На «вечірній забаві» у митрополичій палаті у Львові 1849. р. були «всі невісти і діви в одежах русько-народніх».

Національні відзнаки прийнялися від перших днів революції. За герб служив старий галицький лев, у короні, що спинався на скелю. Вище вже згадано, що уважали його за символ народньої сили. «Галицька Зоря» подала зразок, як цей герб має виглядати. Національний прапор мав краски жовту і синю. Народнім гимном уважали пісню «Мир вам, браття, всім приносим».

На всяких забавах танцювали маніфестаційно народні танки.

Зібрання Головної Руської Ради 1848. р.

Ось опис весілля на Покутті 1851. р.: «Цілий день і до пізньої ночі гуділа весело музика, виграваючи скочні коломийки, а жвава молодь то витинала гопакі, то пускалася в присюди, приспівуючи гарні співанки, що випливають з серця нашого співучого народу». Таксамо на згаданій забаві у митрополита, молодь танцювала коломийку й козака.

З великим успіхом проходили вистави з національним змістом. У Духовній Семінарії у Львові на кінець залуствів у лютому 1849. р. питомці дали «Наталку Полтавку» і притім «живобраз» або «табльо», що зображував визволення Русі: «Невіста сидить у глибокій задумі, по одному боці її — верховинець, по другій — подолянин, оба в оковах, в жалю і розпучі, — це Русь поневолена. Ангел хоронитель зближається з святочним ходом і задивляється з сердечним жалем над руською недолею, — підносить руки до неба й просить за спасення для Русі. Небосклін, чорною пільмою вкритий, розяснюється, окуви спадають з нещасних руських дітей, а ті, що досі якби в просонні були, встають і, зачудовані, розглядаються довкола. Ангел-хоронитель клякає, щоб Вишньому подякувати за свободу, зіслану для руських дітей. Нараз виходять інші слов'яни: хорват, сербин, чех і чорногорець і подають вільним русинам руки і роблять так між собою союз. Глибоке спочування русинів для всіх братів слов'ян відізналося потім у нашій народній пісні «Мир, слов'яни, вам приносим», яку хор за кулісами заспівав... Вистава так подобалася, що треба було її на другий день повторити.

Пізніше маніфестації перейшли й на вулиці міст.

Цікавий був перший обхід «св'ята свободи» у Львові 15. травня 1849. р. Богослуження відбулося у катедральній церкві св. Юра. Військо, уставлене на площі, віддало почесні сальви, потім святочний похід рушив до міста, щоб віддати чолобиття губернаторові. На чолі походу їхав великий віз, запряжений у шість пар волів з по-

золоченими рогами, у жовто-синіх ярмах; на возі, серед національних прапорів і квіток, стояв величезний коровай і мід, — як дарунок від вірного народу для цисаря...

В 1848—1849. р. почали творитися також перші військові організації в Галичині, — національні гвардії, полк стрільців, народне ополчення на Підкарпатті. Один сучасник описує перегляд цього народнього ополчення на толоці під Богородчанами. »На правому крилі уставлено поверх 300 гуцулів з рушницями через плечі, на маленьких гірських кониках; проводили ними уніформовані гайдуки з камеральних дібр. Коло них стануло 600 піших гуцулів і підгірян, що були зоружені своїми власними гвінтівками, старими військовими карабінами з кременем та стрільбами, відібраними польськїї гвардії. Вони були поділені на 6 сотень, яким проводили камеральні лісничі. Далше уставилося у трьох рядах 8.000 селян, поділених не на сотні, а на громади, і кожним таким відділом проводив селянин, вислужений жовнір, якому перевищено через плечі старий капральський тесак з арсеналу у Львові. Дивно-чудно виглядали ці ополченці у різнобарвних сіряках, то з косою застромленою нашторц, то зі списом, якії наборзі виковав сільський коваль, то зі сокирою в руках«.

По перегляді розпочалася дефіляда. »Велику несподіванку усім зробив панотець зі Старих Богородчан. Сивенький як голуб, повний собою і високого росту, сів, убраний у фелон, на білого коня, і з величезним хрестом у руках, станув перед народом уставленим до походу. На команду »руш«, затугнув він сильним голосом церковну пісню »Пречиста Діво Мати«, а ополченці, приявні священники і народ почав і собі співати. Так розпочалася дефіляда, а пісня заступила місце барабанів і військової музики. Потім співали ще »Мир вам, браття«, а вкінці на загальну радість загудів останній відділ кінних селян »Машерують шваліжери, щаслива їм дорога«...

Щоб народне військо мало також свою артилерію, місцеві пагріоти відшукали у Станиславові стару гармату, дали її відчистити і помалювати, і знову відбулося врочисте посвячення. »Це був день цілого міста Станиславова дуже святочний... Учні звільнили від шкільної науки, урядовців від урядування, — всі зібралися у повній параді перед церквою. Гарно вичищена гармата з жовто-синьою ляфетою стояла перед дверми храму, звернена мов би навмисне на давно біло-червону стражницю польської народої гвардії. Каноніри були повбрані у мундури голубої краски зі жовтими вилогами і в сірі шаравари. Їх старший мав при боці довгу драгонську шаблю, а прислузі дали т. зв. поліцейські копистки. На голову позатягали наші каноніри чорні баранкові шапки зі жовтими суконими верхами. Місцевий декан у товаристві кільканадцятьох священників посвятив гармату, відспівав молебен і відслужив чин »на брань ідущим« і »гарматура«, як її прозвав нарід, рушила в дорогу...

Придніпрянщина не брала участі у цих наївно-романтичних вивах національного життя. І тут запальна молодь ходила »в народ«, досліджували минуле України, мріяла про це, щоб визволити рідний край, у тайних гуртках готовилася до політичної акції. Але суворий режим царату не дав розвинутися тим починам, — Кирило-методіївські братчики на далекому засланні спокутовували свої сміливі задуми...

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

III. ПИСЬМЕНСТВО

Д А В Н Я Д О Б А

1. Дорогою століть.

Література мірою культури народу. Мірою того, як високо піднявся нарід у своєму культурному розвитку, які добув собі права до повного самостійного національного життя та творчої співпраці в гурті культурних народів світу, — є його література. Коли вживаємо слова: література, то розуміємо під ним не тільки збір усіх письменних памяток народу, в яких він виявив свої духові змагання, пориви до висот, свої радощі, смутки, терпіння, надії, почування, свій гін до краси, але також усі неписані вислови його уяви, поведінки й думки, що їх розсипав у казках, переказах, піснях, приповідках, пословицях, зберіг у пам'яті та передав живим словом із покоління в покоління. Так отже на літературу нації складаються дві окремі галузі творчості: письменство й усна народня творчість. Обидві вони розвиваються поруч себе рівнобіжно. Стежки їх розвитку часом наближаються, часом сходяться, сплітаються, то знову розходяться, в міру того, як сходяться, чи розбігаються життєві змагання верхів громадянства та його найширших кругів.

Для історика, що стежить за розвитком культури нації впродовж її історичного життя, обидві вони мають велике значіння. Різно глядять люди на завдання, що в житті народу має сповнити література, різні ставлять до неї домагання. В давніших часах усі писані памятки якогось народу, без уваги на свій зміст, підпадали під поняття літератури. Сьогодні це поняття звужене. Обмежене воно тільки до таких писань, що ворушать почування читача, хвилюють його уяву, іншими словами, до творів, що своїм завданням мають у першу чергу служити красі й розбуджувати естетичні вражіння. Очевидно ця краса може проявлятися й її можна найти в різних видах і різних відмінах: може вона міститися в гарних, сміливих поривах, у високих ідеях, у глибоких почуваннях, у незвичайних образах. Може вона проявлятися не тільки в самому змісті твору, але й у його формі: в красі мови, музиці слова, образowości вислову. Все це надає якомусь творові прикмет гарного твору, все це є також мірою духової культури поодиноких письменників та цілої нації, до якої вони належать.

На розвиток письменства кожного народу, подібно, як і на інші ділянки його духового життя великий вплив мають і географічне положення його країни й історичні події, які довелося йому пережити впродовж століть. Географічне положення України на границі двох окремих світів: заходу й сходу не тільки з давен-давна виставляло її на тяжкі історичні переживання й трагічні погрясення, даючи поетові нагоду порівняти її долю з долею тієї чайки, що «вивела діток при битій дорозі», але й відбилося тривким слідом у розвитку української усної й письменної творчості. При цьому «битому

шляху» сгрічалися різні культурні впливи, перехрещувалися, спліталися й перемішувалися, так що в усних і письмених пам'ятках українського народу, що сягають найдавніших часів, можна прослідити впливи сходу й заходу, півночі й полудня: поруч східних і візантійських також західньо-європейські і скандинавські. Все це український нарід перетопив у вогні свого почування, вирізьбив силою своєї уяви, витворюючи окремі дорогоцінні клейноти. Також історичні події, що їх довелося українському народові переживати від часів перед уведенням християнської єри починаючи, впродовж світлих часів Першої Держави, впродовж татарського лихоліття, козацьких зривів, Гетьманщини, впродовж великої руїни аж на визвольній війні, пожарах революції й кривавому ганці сходу кінчаючи, найшло вираз в усній і письменській українській творчості. Позем високого ступня розвитку української усної словесности признають чужі дослідники; високий рівень письменської творчости засвідчує в давніх часах «Слово о полку», в новіших — у першу чергу творчість Шевченка, Франка, Лесі Українки.

Усна народня творчість. Усна народня творчість, або так звана усна словесність у всіх народів скорше стала розвиватися, як письменство. Твори усної творчости повстають так, що якась спосібна, талановита одиниця зпосеред широкого гурту дає у пісні вислів тим думкам та настроям, які хвилюють загаль. Загаль підхоплює пісню й вона стає народнім добром. Про автора забувають, його пізніше ніхто не знає, тільки його пісня переходить із уст до уст, з роду в рід. Так іздебільша повстають усі твори усної словесности. Первісний їх, початковий вигляд з часом змінюється, очевидно менше у віршових творах, закріплених метричною й ритмічною будовою («з пісні слова не викинеш»), більше в прозових творах (нпр. казках, переказах). Бувають також хвилини переживань у житті народу, які так потрясають народньою уявою, що вона всеціло звергається до нових подій. Тоді призабуваються й затрачуються нераз пісні, чи інші народні твори, що досі були улюбленим добром народу й уступають місце новим творам народнього таланту й народнього духа, що їх викликали нові історичні події. Приклад на це дають нам у житті українського народу т. зв. «билини», історичні пісні з княжої доби, які своїм змістом відносяться головню до боротьби давніх українців із навалою степових кочовиків: печенігів, торків, половців. У хвилині, коли почалися в народі важні переживання, звязані з татарських лихоліттям, з повстанням та боротьбою козацтва, билини на Україні призабулися. а на їх місце повстали нові пісні, відомі під назвою «дум». Подібно перетворювалися, змінювалися, доповнювалися інші роди народньої творчости від обрядових пісень починаючи, на казках і приповідках кінчаючи.

Українська усна народня творчість є дуже давня, дуже багата й гому має першорядне значіння для історика культури. Давнину українських народніх пісень засвідчують із одного боку живі до сьогодні пісні, в яких збереглися подробиці дуже давнього побугу; з другого боку маємо про них згадки в давніх писаних гворах тих християнських духовників, що виступали проти давнього поганства, добачуючи його сліди й відгомони в народніх піснях. Для історика

народної культури, що хоче збагнути народне життя в цілій його глибині й у різnorodних проявах, усна творчість має велике значіння. Вистарчить кілька прикладів. Коли історик української культури затримається при обрядових піснях: колядках, щедрівках, веснянках, русальних, купальних — найде у них багато цінного матеріалу для пізнання народного світогляду з тих часів, коли світло християнської віри не дійшло ще до нашої землі, коли український нарід віддавав честь силам природи й ці сили уособлював у постатях Дажбога, Перуна, Лади та співав пісні в честь сонця, весни, водч, русалок. Коли знову історик культури ввійде в круг українських народніх пісень родинного характеру (приколискових, весільних, похоронних), то не тяжко йому збагнути, яке місце в житті народу займала родина та яка глибина різних родинних почувань крилася в його душі впродовж усього його історичного життя. З історичних пісень дізнається історик культури, як відчував та як глядів нарід на важні історичні події; з приповідок прослідить, яку нарід добув силу жигтевого досвіду, з казок, як глядів на добро й зло, на правду й кривду, а з усіх творів — як глибоко розумів і як повно відчував красу свігу та красу життя. Крім того твори української усної словесности криють у собі таку силу уяви невідомих творців, таке багатство їх гарячих почувань, що стали джерелом поетичного надхнення поетів-мистців. Українська усна словесність давала й дає письменникам-мистцям теми й поетичний матеріал для їх літературних писань. Це й є причина, що й у нашому розгляді твори усної словесности найдуть своє місце.

Остап Вересай.

Славний бандурист з 1880-их років.

Обрядові пісні. До передхристиянських часів, тобто часів, заки український нарід прийняв християнську віру та заки ще розпочав свою письменську творчість, сягають своїм повстанням деякі з-поміж т. зв. обрядових пісень. Названо їх так тому, що повстання їх стояло і стоїть у звязку із святами й обрядами. Колись вязалися ці пісні із святами в честь сонця, весни, нового року та обрядами подружжя й весілля. Частина багатого кола цих пісень вязеться тісно з порами року. До обрядових пісень, що звязані з порами року, точніше з переменою зими й літа, чи то боротьбою темних і ясних сил, належать: колядки, щедрівки, веснянки (гаївки, або гагілки), купальні й русальні. До обрядових пісень, що не стогять у звязку з порами року, слід причислити весільні й похоронні. У деяких обрядових піснях, зокрема в колядках, добачують дослідники

звеличування давніх богів та поклоніння силам природи*). Це пісні з мітичною основою. В інших знову обрядових піснях бачимо звеличування господаря та його рідні в повній вірі, що таке звеличування має силу приворожити щастя й багатство. Тому то в колядках і щедрівках господар гарний, пишний та багатий. Він живе у великому дворі. На його дворі калинові й золоті мости. В його хаті заселені столи. На столах солодкі меди, зелені вина в золотих чарках, колачі з ярої пшениці. На ньому сорочка, як біль біленька, як лист тоненька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі... По його світлиці ходигь господиня, пишная пані. На її ногах скриплять жовті чобіжки. При поясі в неї подзвонюють срібні ключі. »По двору ходить, як місяць сходить«, як засміється, »сад-виноград веться«. Подібними словами славлять колядки рідню та челядь господаря.

Наскільки величальні колядки й щедрівки мали на меті накликати щастя на двір господаря, настільки пісні й ігри, що вяжуться з весною (гаївки, веснянки) мали колись на меті приворожити весну, тепло, врожай. Окремим, своєрідним, постичним чаром визначаються обряди й пісні русальні та купальні. Була віра, що в русальну неділю (сьогодні неділя Зелених свят) русалки виходять із рік з розпущеним волоссям, пливають по поверхні води, бігають по полях, гоїдаються на вітях дерев, принаджують прохожих та їх залоскочують. У їх честь співали колись пісні в роді:

Сиділа русалочка на білій березі,
Просила русалка в дівочок сорочки:
»Дівочки, сестрички,
Дайте мені сорочки,
Хоч не біленької,
Аби тоненької«.

Купальні обряди відбувалися в свято Купала, коли літне сонце слало найсильніше проміння, з 23. на 24. червня. Уночі розкладали хлопці над рікою вогонь і скакали через нього. Дівчата заводили танки, пускали вінці на воду, ворожили долю й співали пісні.

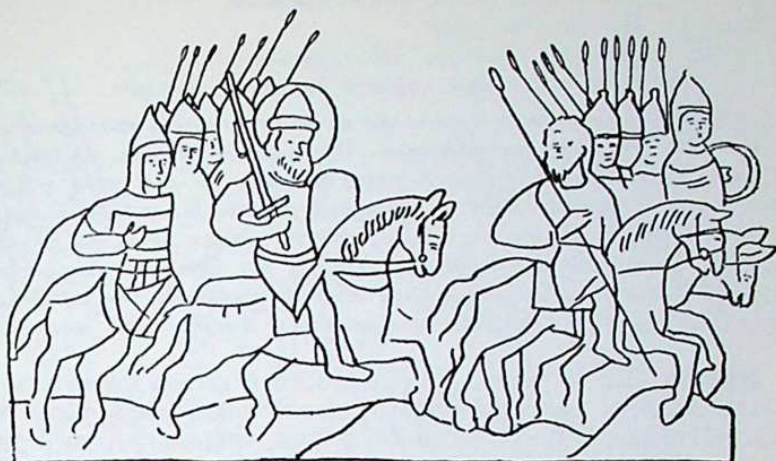
З приходом християнства на Україну багато з усіх тих пісень пов'язано з християнськими святами. Так пісні, що в них славлено Різдво сонця, початок нового року, перенеслися на Різдво Христове, Йордан; пісні в честь весни, пробудження весняної природи — на Христове Воскресення, купальні — на свято Івана Христителя. Багато

*) Звеличання сил природи найдемо хочби в оцій колядці:

Та вже ж до тебе в рік Біг приходить,	Другий товариш та білий місяць:
В рік Біг приходить три товариші.	»Ой як я зйду темної ночі,
Первий товариш ясне сонінько,	Та врадується весь мір на землі.
Другий товариш та білий місяць,	А що ж нам рече третій товариш?
Третій товариш та дробен дощик,	Третій товариш та дрібен дощик:
А що ж нам рече первий товариш?	»Ой як я зйду разом з зорями,
Первий товариш ясне сонінько:	Та врадується жито, пшениця,
»Ой як я зйду разом з зорями,	Жито пшениця, всяка пашниця,
Та врадується весь мір на землі,	А як я зйду місяця мая,
А що ж нам рече другий товариш?	Та врадується весь мір на землі.

Військо
з княжих ча-
сів.

Рисунок з
Радивилів-
ського (Ке-
нігоберзько-
го) літопису.

слідів давнини заgrimали також ті обрядові пісні, що не були звязані з порами року: весільні й похоронні. Серед весільних пісень та обрядів багато є таких, що пригадують часи, коли суджену поривав жених силою, або купував. Сьогодні це тільки поетичний обряд, колись таке бувало справді.

Билини. Поруч обрядових пісень існували на Україні в давнині гакож пісні лицарського, героїчного характеру, що їх названо билинами. На Україні вони не доховалися, а збереглися далеко на півночі, в олонецькій та архангельській губерніях. Співають їх російські рибалки при плегенні сітей. Але хоч на Україні їх нема, творцем їх був український нарід. На їх південне, українське походження вказують образи українських краевидів, назви міст: Києва й Чернигова, часті згадки про ріку Дніпро та величчя постать князя Володимира Великого, якого билини звуть «красним сонечком». У постатях поодиноких багатирів: Вольги Святославича, Святогора, Добрині, Ілля Муромця, Дюка Степановича, що борикаються з різними страховищами і довершують предивних діл, звеличали творці билин криваві змагання українського народу з дикими степовиками. Коли вродився Вольга — оповідають билини — задрижала земля, риби пішли в морську глибину, пугиці злетіли високо під небо, тури за гори пішли. Цей образ сили Вольги — це образ тієї живучої життєздатности, що дозволила українцям цілі століття відпирати вперту навалу степових орд. Близько до билин стоїть своїм характером переказ, що задержався на Україні, про Михайлика й Золоті ворота. Подаємо його так, як він затримався в устах народу:

»Як лихоліття було, то прийшов чужоземець, татарин і ото вже на Вишгород бе, а далі вже й під Київ підступає. А тут Михайлик лицар був, та як зійшов на башту, та пустив із луку стрілу, то стріла і впала у миску тому татаринові. Той скоро сів коло скамі обідати, тільки що поблагословився обід їсти, аж та стріла так і встормилась у печеню. »Е! — каже, — це ж тут є сильний лицар! Подайте, каже, того Михайлика, то я одступлю«. От князя — шушу-шушу, і радяться. »А що ж — оддаймо!« А Михайлик каже: »Як оддасте ви мене, то в останній раз будете бачити Золоті Ворота«. Та, сівши на коня, обернувся до їх, та й промовив:

»Ой кияни, кияни, панове громада«,
 Погана ваша рада:
 Якби ви Михайлика не оддавали,
 Поки світ - сонця, вороги б Києва не достали!»

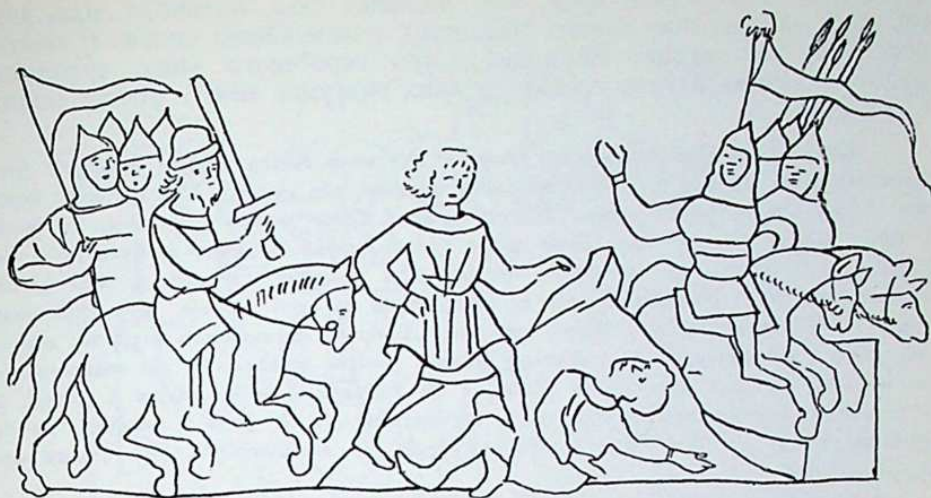
Та взяв на ратище ворота, так як от сніп сязтого жита візьменн, та й поїхав у Царгород, через татарське військо. От як одкрив ворота, то чужоземці вгалинсь у Київ, та й пішли потопаєм. А лицар Михайлик і досі живе у Царгороді, перед ним стоїть стаканчик води і прокурка лежить, більш нічого не їсть. І Золоті Ворота стоять у Царіграді. І буде, кажуть, колись таке, що Михайлик вернеться в Кизв і поставить ворота на своє місце. І як, ідучи хто мимо, скаже: »О Золоті Ворота! Стоять вам ізнов там, де стояли«, то золото так і засяє. А як же не скаже, або подумаз: »Ні, вже не будь вам у Києві!« — то золото так померхне.

Казки. Крім пісень обрядового й пісень героїчного характеру, сліди давньої давнини носять також інші твори усної словесности, що не мають строгої пісенної форми, зокрема казки, приповідки, загадки. В першу чергу казка — це відлмок дуже давньої старовини. Без сумніву, є казки пізнішого, навіть книжного походження. Однак є також казки з мітичною основою, в яких відбився слід дуже давнього побуту й де полишилися останки давніх вірувань. Коли в різних казках ми стрічаємося з вірою в чарівну силу води, з вірою в силу заклять, в магічну міць слова, в пророче його значіння, коли поодиноким предметам у казках приписується чародійну таємницю, то все це є відгомін колишньої віри в дійсну можливість усіх таких явищ.

Безсумнівні сліди давнини мають ті казки, в яких сили природи, як Вихор, Мороз, уособлені в окремих постатях. Є думка, що також такі казкові мотиви, як звільнення дівчини-красуні зпід влади змія — є образами увільнення ясних, світлих, весняних сил зпід володіння темних сил. Із часів, коли людина стояла дуже близько до природи, походять казки із звіринними темами. Їх джерел треба шукати далеко на сході, в індійських та єгипетських казках. Взагалі можна прослідити, що казки різних народів, нераз дуже далеко від себе віддалених, змістом дуже подібні. З того висновок, що нераз повставали вони подібним способом, як вислів подібних поглядів, зацікавлень та переживань народів, що стояли менш-більш на такому самому ступені духового розвитку. Коли в світі стали ширитися апокрифічні перекази, багато народніх казок приняло від них свою основу, чи подробиці та налети. Окремий відділ народніх казок

Оповідач казок козак Родіон Чмихало з Денисівки в Лубенщині, в 1890-их роках.

Перемога Кожемяки.

Рисунок з Радивилівського літопису, на основі літописного переказу, що вяжеться з народньою казкою.

творять казки, в яких нарід виявив свої погляди на добро й зло, правду й неправду. Це казки з етично-моральною основою. Невязана, свободна мова казок дозволяла на різні в них зміни, на вплетення нових мотивів, нових образів, нових видумок, на ступневу, далекосяглу модернізацію, наслідком чого теперішній їх вигляд відбіг далеко від колишнього, первісного. Сила віри українського народу в кінцеву перемогу правди найшла гарний вислів у казці про правду й неправду.

Правда й Неправда. (Зміст казки). Зустрілися раз Правда з Неправдою й рішили йти одною дорогою. В дорозі Неправда весь час живилася тим, що мала з собою Правда. Коли в Правді нестало вже харчів, просила вона Неправди, щоб та дала їй щонебудь зісти. «Е, — ні — сказала Неправда: Цього не буде: Я не люблю по правді робить, і ти дурна, що по правді робиш». Гірко Правді стало. Терпіла, доки сил було, а потім знову попросила Неправду, щоби дала їй шматок хліба. Неправда щойно тоді згодилася, коли Правда дозволила їй за шматок хліба виколоти око: найперше одне, потім друге. Тоді Неправда покинула Правду. Надійшла ніч. Правда зайшла в ліс і мусіла ночувати на дереві. Під дерево зійшлися парубки й дівчата та стали розмовляти. З їх розмови дізналася Правда, що на дереві є цілюща роса. Коли нею протерти сліпому очі, почне бачити. Ранком Правда протерла рососою очі й відискала зір. Подякувала Богові й пішла в дорогу. Другої ночі довелося їй знову ночувати на дереві. Знову дізналася вона з розмови хлопців і дівчат, які прийшли під дерево, що на дереві є цілюща роса та що коли б тою рососою вмити очі сліпій царівні в далекому царстві, царівна побачила б світ. Пішла Правда з цілющою рососою в далеке царство йвилічила царівну. На царському дворі зустріла Неправду. Цар дізнався, що Неправда заподіяла Правді, звелів Неправду схопити, привязати коневі до хвоста й пустити, щоб розніс її. «Оттак пройшла Неправда світ, назад не вернулася».

Кавка про Кожемяку. В устах українського народу багато є казок і зміст їх різnorodний. Найчастіше подибуються казки про

сонце, місяць, мороз, град, про лісовика Оха, водяного діда, про недолі, злидні, про героїв, наділених незвичайною силою (Покогигорошок, Вернигора, Вирвидуб), про героїчного коня, чудодійну дудку. Зокрема багато є казок, у яких виступає змії у різних ролях. Ось одна:

Колись був у Києві якийсь князь і був коло Києва змії, і кожного року посилали йому дань: давали або молодого парубка, або дівчину. Ото прийшла черга вже і до дочки самого князя. Нічого робить! Коли давали горожани, то треба і йому давати. Післав князь сзю дочку в дань зміїві. А дочка та була така хороша, що й сказати не можна, — то змії її й полюбив. От вона до його прилетілась, та раз і питається: »Чи є, каже, такий на світі чоловік, щоб тебе подужав? — «Є, каже, такий у Києві, живе над Дніпром. Як затопить хату, то дим аж під небеса стелється, а як вийде на Дніпро мочити кожї, — бо він кожем'яка, — то не одну несе, а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрї, то я візьму та й учеплюсь за них, чи то він витягне їх? А йому й байдуже: як поцупить, то й мене з ними трохи на беріг не витягне. От того тільки мені й страшно!»

Княжна взяла собі тее на думку й міркує: Якби їй вісточку додому подати і на волю до отця дістатись? А при ній не було ні душі, тільки один голубок. Вона вигодувала його за щасливої години, ще як у Києві була. Думала - думала, а далі й написала до панотця: »Оттак і так, каже, у все, панотче, есть у Києві чоловік, на прїзвище Кожем'яка. Благайте ви його через старих людей, чи не захоче він із змієм побиться, чи не визволить мене, бідну, з неволї? Благайте його, паноченьку, і словами, і подарунками, щоб не обидився він за незвичайне якесь слово. Я за його і за вас буду до віку Богу молитися«. Написала так, привязала під крильцем голубовї, та й випустила його в вікно. Голубок звився під небо, та й прилетів додому, на подвірї до князя. А діти саме бігали по подвірї та й побачили голубка: »Татусю, татусю, кажуть, чи бач — голубок від сестриці прилетів!»

Князь перше зрадїв, а далі подумав, подумав, та й засумував: »Це ж уже проклятий Ірод згубив, видно, мою дитину!» А далі приманив до себе голубка, глядить аж під крильцем карточка. Він за карточку. Читає, аж дочка пише — так і так. Ото зараз призвав до себе всю старшину: »Чи є такий чоловік, що прозивається Кирилом Кожем'якою?« — «Є, князю; живе над Дніпром. — «Як же б до його приступити, щоб не обидився та послушав?»

Ото с'як-так порадилися, тай післали до його самих старих людей. Приходять вони до його хати, одчинили помалу двері зо страхом, та й злякалися: дивляться, аж сидить Кожем'яка долі, до їх спиною, і м'яне руками дванадцять кож, тільки видно, як коливає отакою білою бородою. От один з тих посланців: »Хахи!» Кожем'яка жахнувся, а дванадцять кож тільки: трісь, трісь!

Обернувся до їх, а вони йому в пояс: »Оттак і так, прислав до тебе князь з просьбою«. А він і не дивиться, і не слухає: розсердився, що через їх дванадцять кож порвав!..

Коли нарешті його ублагали, обмотався коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку, що може й пудів десяць, та й пішов до змії. А змії йому й каже: »А що Кирило? Пришов биться, чи мириться?« — »Де вже мириться? Биться з тобою, з Іродом проклятим!»

От і почали вони битися. Аж земля гудє. Що розбіжиться змії, та вхопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирзе. Що розбіжиться та вхопить, то так жмуток конопель і вирве! А він його здороженною булавою як улупить, то так і зжене в землю! А змії, як вогонь, горить, так йому жарко, і поки збігає до Дніпра, щоб напитися, та вскочить у воду, щоб прохолодиться трохи, то Кожем'яка вже

Греки оповідають Володимирові про свою віру.
Рисунок з Радивілівського літопису.

й обмотався коноплями й смолою обсмолився. От-от вискакує з води проклятий Ірод, і що розженеться проти Кожемяки, то він його булавою тільки — луп! Що розженеться, то він знай — його булавою тільки луп та луп, аж луна йде!.. А тут дзвони дзвонять, молебні правлять, а по горах народ стоїть, як неживий, зціпивши руки, жде, що то буде!..

Коли ж зміюка: бу-бух, аж земля затряслась! Народ, стоячи на горах, так і спаснувся руками: Слава Тобі, Господи! Ото Кирило, вбивши змія, визволив князівну і віддав князю. Князь уже не знав, чим його і дякувати, чим його і наградять. Та вже з того часу й почало зватися те урочище, де він жив — Кожемяками.

Значіння усної словесности. Пісні обрядового й історичного характеру та народні казки найбільше зпоміж усіх творів української усної словесности зберегли останки давнини. З інших творів у глибоку старовину сягають своїм корінням та своїм характером деякі замовлювання й деякі народні приповідки («не все це русалка, що в воду поринає») та загадки. У замовлюваннях криється слід давньої віри людей в магичну силу слова та в таку ж силу руху. Вірили, що коли виконувати відповідні рухи, коли наслідувати поодинокі явища, коли найти потрібні слова, — можна «накликати», чи приворожити те, чого бажаєш. У приповідках замкнув народ довголітній досвід і свою життєву мудрість. Повставали вони двояким способом. Деякі з них подають у замкненій, збитій формі думку якогось оповідання, цілої нераз казки, нпр., «правдою весь світ перейдеш і назад вернешся». В інших узагальнюється яесь відокремлене явище й надається йому глибошого, алегоричного значіння, нпр., «і на жалку кропиву мороз буває». Є приповідки, які утворив сам народ, є інші, які перейняв в інших народів, або запозичив із книжок.

Вартість усіх цих творів усної народньої словесности в тому, що з одного боку вони засвідчують ступень духового розвитку на-

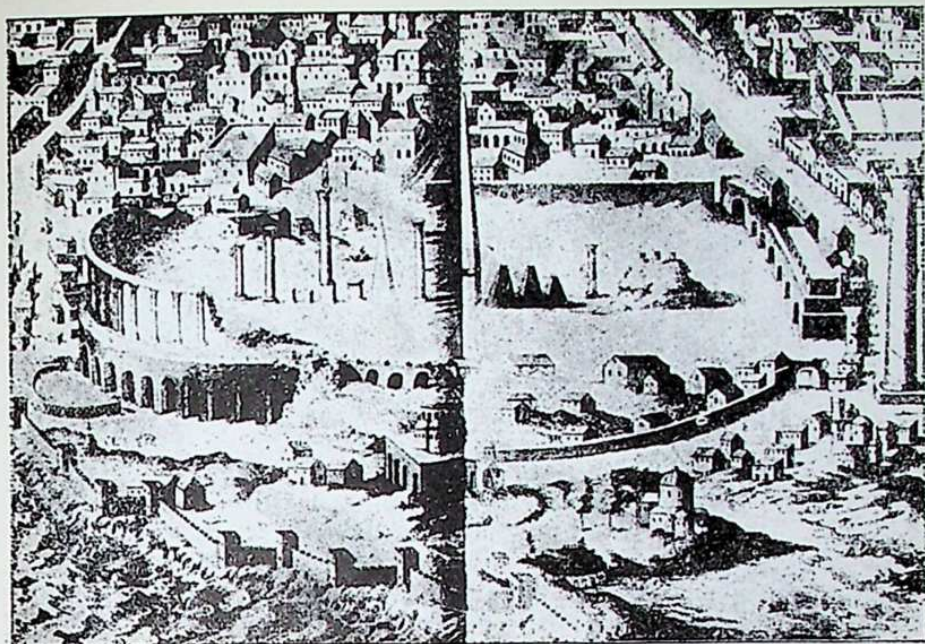
роду, є виразом творчої сили його уяви та глибоко вкоріненої туги за красою, з другого, що вони були тією скарбницею, в якій збереглися скарби народньої мови, тим джерелом, з якого українські письменники в різних часах черпали теми, образи, помисли до своїх творів. До яких прецікавих висновків доходять дослідники, розглядаючи пам'ятки української усної словесности, доказом може служити перший том Історії української літератури Михайла Грушевського, в якому цей учений пише: «Коли у фрагментах старої обрядової пісні ми й тепер ще стрічаємо живу пам'ять про Дунай, як ріку рік, котрої імя — це ріка, вода взагалі; — про море, кораблі й бурі; про чорноморські степові краєвиди, з денде розкиненими деревами, зі степовими стогами, завершеними соколом, що «далеко видить», чисте поле і синее море, розкішно цвітучі виноградні, де родиться зелене вино, — все це дає нам погляд про той барвистий, яскравий круг вражінь і споминів, що був принесений з полудня». Яким знову сильним впливом відбилася усна народня творчість у писаннях письменників, прикладом може бути творчість Івана Котляревського, Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Степана Руданського, Олексі Стуроженка, Івана Франка та багатьох інших.

Без сумніву, коли вилучи ми пісні обрядового характеру з виразними слідами та останками давньої давнини та епічні пісні лицарсько-героїчного характеру, про які була мова, або ті, що ввійшли в склад старо-українських літописів, годі сьогодні устійнити, котрі саме інші пісні походять із давніх, передхристиянських часів. Одне є певне: заки український народ розпочав розвивати своє письменство, мав він уже багату скарбницю пісень, казок, переказів, приповідок, замовлювань, загадок, з яких деякі перейшли довгу дорогу століть і ще сьогодні причаровують блиском дорогих самоцвітів.

2. У взаєминах із Візантією.

Візантійська культура. В такому духовому світі проживав український нарід у часах, заки прийняв християнську релігію. Тісний звязок із буйною природою: дрімучими лісами, широкими степами, що розтяглися під чистою блакиттю неба, велів йому клонитися перед могутістю й красою тієї природи, величати її таємні сили, її незбагнаний чар. Цей буйний світ української природи, серед якої жили давні українці, управляючи рілю, полюючи на звірину по лісах та степах, ловлючи рибу по ріках, вплинув на їх уяву, зродив багатий світ вірувань, витворив окремий їх світогляд. Тільки дуже помалу уступав цей давній світогляд і тільки дуже повільною ходою змінювалася ця давня передхристиянська культура під напором нового світогляду й нової культури, що прийшли разом із християнською вірою.

Християнство принесло із собою на Україну нову культуру, звану візантійською, яка розпочала боротьбу з давньою, передхристиянською. Разом із священниками, монахами, церковними малярами, співаками, що після офіційного заведення християнства явилися на Україні, пішов також похід візантійської науки та візантійського

Константинополь у середніх віках.

З давнього рисунку.

місцества. Вплив Візантії догоркнувся найперше верхів громадянства і щойно згодом, дуже звільна втискався в життя і світогляд широкого загалу. Враз із іншими добутками візантійської культури прийшли на Україну книги, прийшло письмо, і це дало понуку до розвитку українського письменства.

Візантійською названо культуру тієї доби в розвитку цілої грецької культури, яка тривала від вступлення на престіл цесаря Костянтина в 324. р. аж до опанування Царгороду турками в 1453. р. Цей протяг часу зветься візантійським, бо осередком політичного й культурного життя була Візантія, яку пізніше звали Константинополем, слов'яни ж Царгородом. Є в культурних надбаннях тих часів деякі характеристичні признаки й риси, що відбилися впливом також у культурному житті України. Безсумнівною заслугою візантійської культури вважають згідно ту обставину, що вона зберегла в пошанівку пам'ятники давньої старогрецької й староримської культури й передала їх у свій час усьому західньо-європейському світові. Ця хвилина наступила тоді, коли західньо-європейський літературний та науковий світ дозрів духово настільки, що міг добутками клясичної культури зацікавитися, прийняти їх, на свій лад розвинути та на них сперти дальший хід людської культури. Попри те у візантійській добі розвинулися деякі окремі галузі науки й літератури і в своєму розвитку вибуяли високо вгору. Передусім розвинулася теологія, ясніючи іменами таких християнських богословів, як Василь Великий, Григорій Богослов, Іван Хризостом (Золотоустий), Іван Дамаскин. Поруч із теологією розвинулася філософія й історіографія. В ділянці літератури багатий відділ творить релігійна поезія, що видала в VII. віці знаменитого поета, творця тропарів, кондаків, Романоса

(Роман Солодкопівець). До буйного розвитку дійшла також народня поезія, якої висловом є поема про Дігенеса Акрита. Улюбленими гворами були проповіді, поучення, життєписи святих, апокрифи й релігійні збірники. Були також спроби наукового письменства, хоч відомості в них не все були згідні з правдою.

Памятки візантійської культури йшли на Україну двома дорогами. Перша дорога вела з Царгороду Дніпром до Києва, друга через південно-словянські країни, Сербію та Болгарію. Першою, безпосередньою прийшли книги в грецькій мові, другою, посередньою — в церковнословянській мові.

Кирило та Methodій. Церковнословянську мову ввели в літературне життя деяких словянських народів два великі вчені й апостоли словян, св. Кирило й Methodій. Були братами, синами вельможі Льва, що жив у Солуні в Македонії, де було грецьке й болгарське населення. В молодих літах обидва отримали дуже старанну освіту; спершу дома, потім у Царгороді. Старший, Methodій, служив у війську. Після десятилітньої військової служби постригся в черці. Молодший із них, Костянтин (пізніше монаше ім'я — Кирило), учень знаменитого вченого, Фотія, був бібліотекарем при церкві св. Софії і вчителем філософії у школі в Царгороді. Була це людина слабого здоров'я. У 860. р. св. Кирило виїхав в апостольській місії до країни хозарів, які замешкували простори між гирлами Волги й Дону, й узяв із собою брата, Methodія, що проживав у монастирі. Проповідуючи серед хозарів, обидва брати перебували якийсь час на пограниччі України — в Криму. В 863. р. на домагання моравського князя Ростислава, що звернувся до візантійського цесаря Михайла з проханням прислати йому словянських місіонарів, виїхали до Моравії. »Незабаром по приході до Моравії — говорить оповідання про життя братів — переклав Костянтин цілу літургію й навчав раннього і вечірнього богослуження та Служби Божої. Крім того переклав обряд

Болгарський цар із родиною.
Картина з XI. віку.

христин і обряди інших святих тайн...« І отворилися вуха глухим і почули слова Письма, і Бог із того тішився, а чорт смутився...« В Моравії й Панонії вже передтим, заки св. Кирило й Methodій розвинули свою діяльність, проповідували християнську віру німецькі й італійські місіонери. Але відправляли богослуження в латинській мові, якої слов'яни не розуміли. Це й спонукало князя Ростислава, що з політичних причин схилився скорше до східного християнства, оглянутися за словянськими вчителями. І справді — вони стали проповідувати в словянській мові, саме в тій, яку вивчили, проживаючи в рідних сторонах серед македонських болгарів. Цю мову розуміли

Костянтин (Кирило) і Methodій клячуть перед Христом.
Стінопис з IX. в. у Сан Клементе в Римі.

також інші слов'яни. Святий Кирило забажав також подати слов'янам церковне богослуження в зрозумілій для них мові. В тій цілі уложив азбуку — по думці одних учених кирилицю, по думці інших глаголицю, по чім брати переклали Святе Письмо і книги, що були потрібні при богослуженні, на тодішню болгарську мову. Одначе німецькі та італійські священики, що затривожилися успіхами праці солунських братів й боялися за свої впливи, внесли скаргу на св. Кирила й Methodія в Римі, немов вони ширять ересь, бо вживають у богослуженні слов'янської мови. Інша мова в богослуженні — це була новина. Досі це виїмкове становище мови релігійних книг мали тільки мови єврейська, грецька та латинська. Папа прикликав обидвох апостолів до Риму, щоб вони виправдалися. В часі, коли брати були в дорозі, вмер папа Микола I. Його наступник, Адріян, прийняв їх із почеснями, дуже ласкаво. У Римі Костянтин вступив до монастиря й помер 869. р. Перед смертю казав Methodієві: »Орали ми, брате, один загін. Тепер я відходжу. Знаю, що любиш монастир на Олімпі. Все таки не кидай своєї праці«. Methodій не кинув. У характері архієпископа вернувся до Моравії й продовжував діяльність серед дуже непригожих обставин. Кілька літ довелося йому навіть просидіти в вязниці. Все таки дожив хвилини своєї моральної перемоги. З почуттям сумлінно сповненого обов'язку помер у 885. році.

Є ряд свідочств і доказів на те, що праця св. Кирила й Methodія була великою, ідейною і в високій мірі жергвенною працею. Коли по трилітнім побуті виїздили слов'янські вчителі з держави князя Ростислава, давав він їм у нагороду срібло й золото. Але вони не хотіли цього брати. Взяли тільки невільників, яких зараз наділили свободою. І не пройшли їх життєві зусилля безслідно. Правда, зараз

по смерті Методія його учні мусіли покинути Моравію й перенеслися до Сербії й Болгарії. Але прийшов час, коли заслуги Кирила і Методія заясніли в повному блиску. Мова, яку ввели вони в письменство, стала літературною мовою в деяких словянських народів. У Болгарії дала основу під розвиток болгарської літератури, що за панування царя Симеона, на переломі IX і X в. досягає «золотого віку» свого розвитку. Церковно-словянська мова стає також літературною мовою на Україні й на тому становищі втримується довгі віки, аж до появи «Енеїди».

Церковнословянська мова. Церковнословянська мова сьогодні є мертвою мовою, як давня грецька, чи латинська. Вживають її у церковному богослуженні деякі словянські народи — відси й її назва: церковно-словянська мова. Колись говорили тією мовою предки нинішніх болгарів, тому зветься вона також староболгарською мовою. Характеристичною прикметою тієї мови були носові голосівки: ѡ, ѣ, ѣ, ѣ («юси»). В часах, коли український народ прийняв християнську віру, існувала вже в Болгарії багата література, що розвинулася під візантійським впливом, саме в церковнословянській мові. Відси перейшла ця мова на Україну й на Україні стала мовою книг, літературною мовою. Для української літератури прийняття церковнословянської мови, як літературної, мало спочатку ту вигоду, що влегшувало літературну працю: Бо досить було переписати готові вже на словянському ґрунті книжки, щоб поширити їх серед свого громадянства. Але з часом виявило це також і свої відемні сторони. Довгі часи ніхто не бачив потреби вводити в літературне життя живої народньої мови, бо була готова літературна мова, що мало різнилася від тодішньої живої української мови, для всіх доступна і всім зрозуміла. Інакше було в тих країнах, де, як, напр., у Польщі, мовою письменства була латинська мова. Там скорше люди догадалися ввести в літературу свою рідну мову. На Україні тієї пекучої потреби не було й тому церковнословянська мова такий довгий час стримувала доступ до літератури живої народньої мови. Правда, під пером українського переписувача, чи автора церковно-словянська мова починалася в більшій чи в меншій мірі, під склад живої народньої мови, — всегаки не уступала місця. Але прийшов час, що живе слово перемогло. Перемогло, бо такий уже закон природи.

Початки літературної праці. Українське письменство в найдавніших часах свого розвитку має виразний церковно-релігійний, християнський характер. І нема нічого дивного. Воно повстало як безпосередній наслідок прийняття християнської релігії і цій релігії мало служили для її поширення й закріплення.

Між книжками, що разом із учителями християнської релігії прийшли на Україну, на першому місці були книги Св. Письма й книги, потрібні до церковного богослуження. Їх у нас переписували й перекладали. Переписувано книжки, що прийшли із Сербії й Болгарії в церковнословянській мові, перекладано ті, що прийшли з Греції в грецькій мові. За цю роботу бралися найперше південні слов'яни: серби й болгари, що приходили на Україну поширювати християнство. Від них переймали згодом знання церковнословянської

Глаголиця.

Сторінка з реімської
свангелії.

1	ПОЯВУХЪ ХИЛОПЕКАТО	(посла гдѣ ангелѣ
2	ѸБѢДЪХЪ ХБѢДНЫЯШЕХЪ Х	1) (с)кого. изсти ми
3	ѸПѢДѢХЪ БѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО	2) Ѹ роджи Продожи и
4	ПѢДѢХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	3) Ѹ вѣсакого чѣстнѣ
5	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	4) люди ПѢДѢСНИХЪ.
6	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	5) неого е Ѹ Матѣѣ.
7	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	6) КѢО вѣрѣнѣ
8	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	7) приде ПѢО
9	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	8) в сѣрани
10	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	9) Вѣсарие Пиланѣо
11	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	10) ви. и вѣирашаше оѸѣ
12	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	11) икъ сконхъ глѣ. ко-
13	ѸБѢДЪХЪ ХИЛОПЕКАТО ХИЛОПЕКАТО	12) го глѣтъ чѣи вѣти
		13) сѣа чѣкѣго. Они же
		реше. Ови ПѢѣа иѣ-
		стѣѣа. сѣи ПѢѣа (иѣ).

мови її словянської азбуки, українці її за їх прикладом засідали до літературної праці.

Писання книг у давніх часах не було легкою працею. Труднощі робив матеріал, на якому писали, й письмо, яким писали. Писано на шкірі, пергамені, не такою скорописсю, якої вживаємо сьогодні, а простолінійними буквами, або «уставом». Деякі рукописи виявляють сліди великої старанності й естетичних нахилів укладчика. Початкові букви часто прикрашені різними орнаментами: го звіриним, го геометричним, то ростинним. Крім таких мистецьких початкових букв, чи «ініціалів» подибуємо у давніх рукописах окремі рисунки («мініятури») та заставки. Це все вимагало багато часу, терпеливості й витривалості. Заге з подивом і признанням дивилися сучасники на людей, що виконували цю працю. Літописці не щадять їм слів похвали, і тих, що писали книжки, величають словами: «премудр», «учен», «філософ велій».

Переписування книг в очах загалу було не тільки ознакою вищої освіти, начитаності, але також, із уваги на християнсько релігійний їх характер, виявом християнсько-релігійної побожності. Це й було причиною, що за що муравлину працю бралися не тільки священники, ченці, єпископи, але й князі та княгині. До якої міри була це тяжка праця, засвідчують дописки на рукописах у фроді: «Якоже радується жених о невісті, такеже радується писец, вида послідний лист», або дописка в дотепній формі: «Рад заяць, як утече з тенет, — так і писець, коли скінчив останній рядок».

Переклади св. Письма і писань отців церкви. Завдяки такій упертій, повній посвяті праці духовників, що не раз довгі літа витрачували на переписання однієї книги, повстала на Україні багата література перекладів. Можна в ній вирізнити ось-які роди: книги

св. Письма, писання отців церкви, збірники, твори наукового змісту, апокрифи, повісті.

До найдавніших книг св. Письма, що повстали на українській землі, належить Остромирова Євангелія з 1056—1057. рр. Назву має ця євангелія від новгородського посадника, Остромира, для якого її зладжено. Але повстала вона в Києві, тому й причислюємо її до українських пам'яток. Євангелії з поясненнями отців церкви — звалися учительними, тексти апостольських листів і псалтирів з поясненнями — звалися «толковими» апостолами, чи «толковими» псалтирями. Зокрема улюбленими книжками були псалтирі. Їх залюбки читали давні українці й виучували на память. І в пізніших часах псалтирі робили велике враження. Доказом цього є ряд перекладів старозавітних псалмів на живу мову та поетичні переспіви таких поетів, як Кониський, Куліш, Шашкевич («Псалми Русланові»), Шевченко.

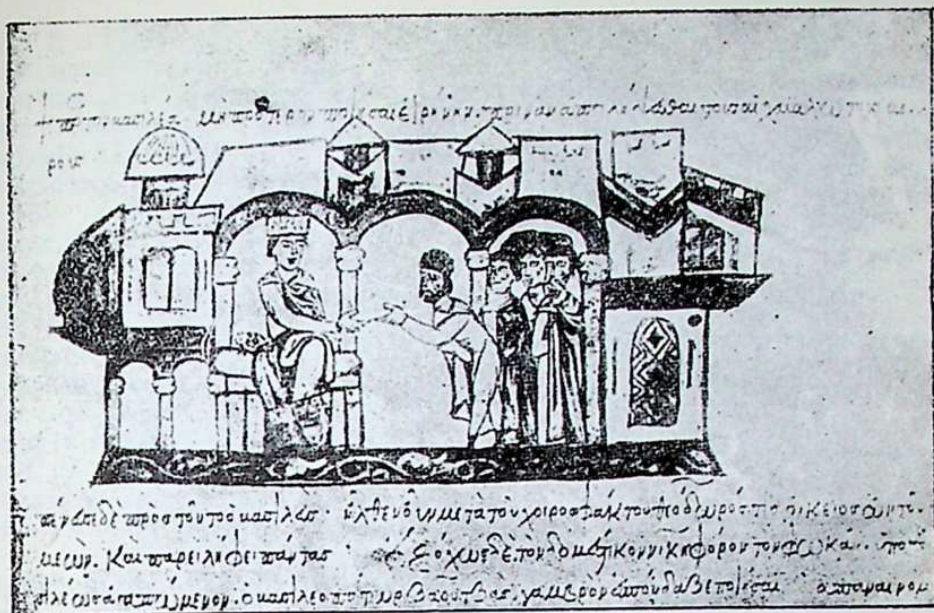
Поруч св. Письма в обсяг літератури перекладів входили писання святих отців церкви. Зокрема твори Івана Золотоустого, Єфрема Сирина й Івана Дамаскіна, тішилися широким розголосом. Є підстава думати, що писання Івана Золотоустого тому робили враження й тому подобалися, що цей письменник сильним поетичним словом голосив кличі, які для людей, що досі жили в поганстві, мали весь чар новини. Високо підніс він прапор християнської любови ближнього, накликавав до неї, проповідував ідею альтруїзму. Існували окремі збірники поучень Ів. Золотоустого, як Маргарит, Златоструй, Злагоуст. Наскільки писання Івана Золотоустого захоплювали проповіддю любови ближнього, настільки Єфрем Сирин жахливими образами смерті, пошести, приходу антихриста, впливав на уяву, наповняв людські серця тривогою, взивав до каяття та схиляв до того, що вирікалися світу, світових приман та розкошів і віддавалися аскетизмові. Цей письменник песиміст, що не бачив ніякої принади в цьому світі, дуже ворожо ставився до жіноцтва, вважаючи його приводом і причиною всякого лиха й нещастя.

Збірники. Улюбленою лектурою на українських землях з давендавна була лектура «збірників». Цих збірників було багато й вони

Є ВЪЕРѢ · ГІ · НІ · ВЪД · ШЛАДР ·
ЕУЕГЪСВОНМЪОУЧЕННКО
 ЛЪ · ПРЕНДЪМЪНАОНЪ
 ПОЛЪ · НОТЪЛОУЦЪШЕНАРО
 ДЪШІШАШАНАКОЖЕВЪТЪВЪКО
 РАБАН · ИНИЖЕВЪКОРАБАН
 БЪАХУОУСЪННАЛЬ ·

Устав.

З Мотиславової євангелії.

Візантійський цісар приймає болгарських послів.
З рукопису XI. в.

мали різний характер. Були збірники релігійного змісту й збірники мішаного — релігійного й світського характеру. Збірниками релігійного характеру були крім двох збірників кн. Святослава, «Златая ціп» («Золотий ланцюг»), «Ізмарagd», минеї, прольогі й патерики.

Збірники кн. Святослава прийшли з Болгарії. На Україні переписано їх для чернігівського князя, Святослава Ярославича — відси й їх назва. Один із них повстав у 1073. р., другий у 1076. р. Виповнюють їх виривки із св. Письма, писань отців церкви, деякі історичні відомості й покажчик «ложних» та «правдивих» книг. У другому збірнику є також поучення дітям Ксенофонта й Теодори, що послужили взором згодом Володимирові Мономахові.

У збірнику з 1076. р. цікава є стаття про читання книжок. Автор радить читати книжки помаху «и тришьды обраштяся о единой главизнѣ». Тільки тоді приносить книжка користь. Щоби виказати користі з читання книжок, автор по-слуговується ось якими порівняннями й образами: Узда є кермою і стримом для коня, для праведника — книги. Не збудується корабель без цвяхів, ні праведник без читання книжок. Як людина в полоні лине думкою до батьків, так думки праведника линуть до читання книжок. Прикрасою для жозніра є зброя, для корабля вітрила, для праведника — читання книжок.

Подібну захохоту до читання книжок находимо також у збірнику «Ізмарagd», де в одному місці порівняно книжки з морською глибиною: «Книги бо глубини морью подобни, въ нюже пониряюще бисерь износят драгій... Цю думку передав у нових часах Франко у збірці «Мій ізмарagd».

»Книги — морська глибина,
»Хто в них пірне аж до дна,
»Той, хоч труду мав досить,
»Дивні скарби виносить».

Релігійними збірниками були також минеї, прольоги й патерики. Всі вони подавали життєписи святих, тільки уклад цих життєписів скрізь був інший: У минеях за місяцями на цілий рік, у патериках по поодиноких краях, у прольогах у скороченні. З патериків на Україні відомі були: Синайський («Лімонар», або «Духовний Луг»), Скитський і Єрусалимський. Вони послужили джерелом та взором при укладі українського Печерського патерика.

Збірниками історичного характеру були хроніки, хронографи й палєї. Автори хронік подавали історичні факти по рокам, так, як вони відбувалися, не дбаючи про те, щоб вязати їх в одну цілість. Розпочинали коротким переглядом подій від початку світу, по чім ближче й докладніше затримувалися при новіших часах. На Україні відомі були в перекладі на церковнословянську мову хроніка Івана Малали, письменника з VI. і VII. в. по Хр., що доводив історичні події до 563. р., хроніка Юрія Гамартоля (Гришника), в якого перегляд історичних подій кінчився 812. р., та Костянтина Манасії, що доводив історію до 1081. р. Палєї подавали старозавітню біблійну історію, переплітаючи її апокрифічними переказами. Були два роди Палєї: Толкова й Історична.

Інший характер мали «Пчолы» («Пчели»). Були це збірники золотих думок, коротких висловів, що мали загальне значіння. Поруч висловів, виїнятих із Святого Письма та писань отців церкви, були там також думки античних грецьких та римських письменників. Завдяки своєму різномодному змістові, бистроумним помічанням про людську мудрість і глупоту, багатство і вбогість, про гордість і терпіння — «Пчели» подобалися. Їх залюбки люди читали й деякі думки собі засвоювали.

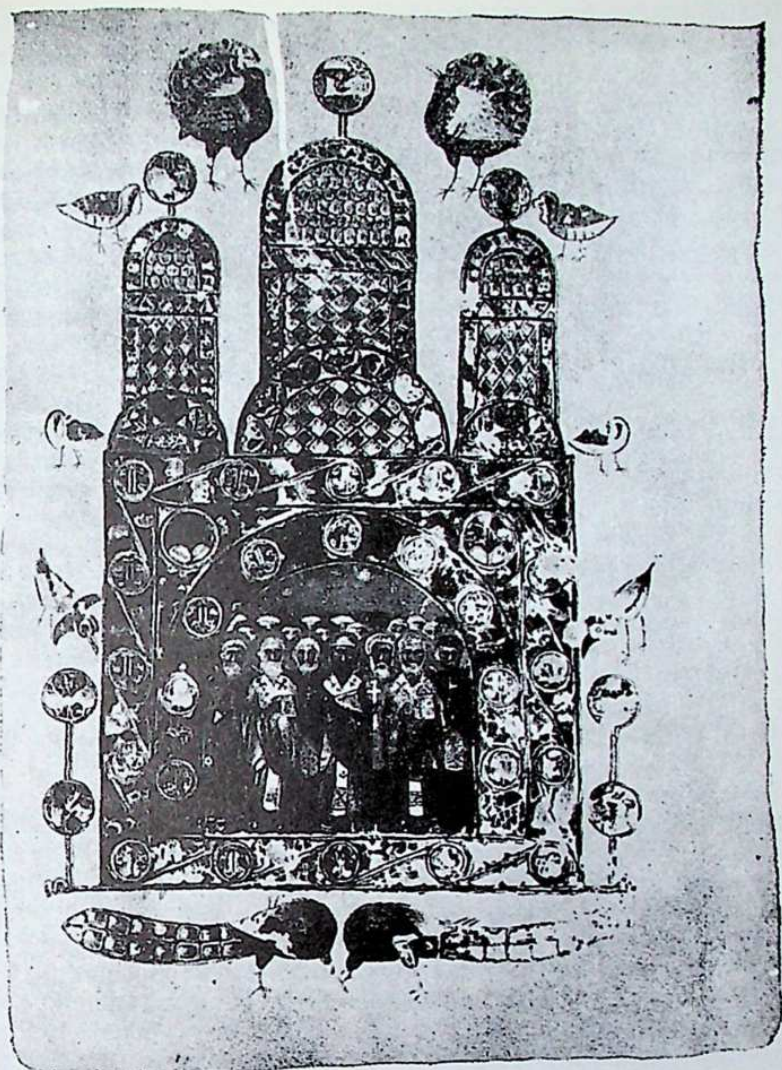
Ось якого роду й характеру були золоті думки, що їх м. ин. читаємо в «Пчелах».

Золотоустий сказав: Птицям дав Бог пір'я й крила, тому в повітрі літають і від людських сітей тікають; людям дав Бог уміння писати й читати книжки, щоб на них найшов Господній страх, мудрість і розум і так вони оминули диявольських сітей.

В іншому місці: Іван Золотоустий сказав: Як сад-виноград не може видати доброго плоду, коли його не очистимо від сухого хворосту, так і горда людина не може спастися й розумною бути. Або: Мудрий Сирах сказав: Чоловіче, якщо мідяного перстена не вмєш на руці носити, то золотого ніколи на руку не клади. Таксамо якщо нужди й біди не приймєш, та й у добрі не можєш жити.

В іншому місці: Мудрий Аристотель каже: Як роса сохне від сонця, так і розумний чоловік гине від злої жінки.

Або: Мудрий Аристотель каже: Чоловіче, чи ти старий, чи молодий, а хочєш узяти собі дружину, то не гляди ні її скарбу, ні краси її лиця, але найперше питай про її розум, бо розумна жінка всьому добру: в своєму домі початком і навіки вірним приятелем для свого чоловіка і сторожем від усякого лиха.

Сторінка зі Збірника Святослава 1073. р.

3. У світі уяви.

Апокрифи. Дуже багатий, своїм змістом дуже знаменний і своїм впливом дуже важний відділ перекладного письменства становлять апокрифи. Були це перекази на біблійні теми, що повставали й поширювалися там, де приймалася християнська віра. Служили вони доповненням і поширенням Святого Письма та біблійних книг. Люди, що приймали християнську релігію, власною уявою й власною видумкою бажали доповнити прогалини, які вони находили в біблійних книгах. Так повстали різні перекази, про створення світа, янго-

лів, про Адама й Еву, їх гріх, про старозавітні й новозавітні біблійні погати, про позагробове життя. Спершу ці перекази поширювалися в усній формі, згодом їх списувано, пераз навіть разом із біблійними книгами, так, що тяжко приходилося потім їх вилучити. Були вони без сумніву доказом зацікавлення християн релігійними справами, засвідчували їх побожність, тому церква не ставляла перепон їх поширенню. Щойно з бігом часу, коли вороги католицької церкви почали ними послуговуватися для своїх власних, ворожих церкви цілей, — церква заборонила покористовуватися ними й вони появилися на списках зборених книг. Але саме ця обставина причинилася до їх поширення, розбуджуючи ще більшу до них цікавість. Апокрифи поширилися в усьому християнському світі й полишили тривкий слід у літературі, мистецтві, усній людській творчості. На основі апокрифічних переказів описав Данте пекло в «Божественній Комедії». Апокрифи по їх змісті можна поділити на старозавітні, новозавітні, апокрифи про святих та апокрифи про позагробове життя (есхатологічні). У відділі старозавітних апокрифів входять апокриф про створення світу і людей, про Адама й Еву, про упадок янголів («Книга Еноха»), апокриф про Хрестне дерево, Завіти дванадцятьох патріархів, про суди царя Соломона. Події нового завіту торкаються апокрифічні євангелії Якова, Томи, Нікодима, оповідання про Христа (нпр. «як плугом орав»), Ходження Богородиці по мукам, Виявлення ап. Павла. Були теж апокрифи, що займалися життям святих Тирона, Юрія, Никиги, Ірини та позагробовим життям (Питання Івана Богослова на Таворській горі та Виявлення Методія Патарського).

Що цікавило людей у цих апокрифічних оповіданнях? Відповідь легка.

Передусім апокрифічні перекази й оповідання своїм змістом торкалися питань, які дуже захоплювали людей, що недавно прийняли християнську віру. Їх цікавість туди була направлена і там находила заспокоєння. Крім того автори апокрифічних переказів виявляли не раз бистроту й сміливість думки, багатство інвенції, багатство уяви. Ось як вияснює апокриф про початок світу повстання людини: Коли Бог покликав до життя чоловіка, тіло його створив із землі, кости з каменя, кров із моря, очі — з сонця, думки — з обхаків, зір — із світла, віддих — із вітру, тепло — з вогню. Без сумніву, такі помисли припадали до вподоби і вказували на працю людської уяви. Або Соломонові суди. Скільки було тут поля, до дотепу, до власних помислів. В одному з таких оповідань оповідається, як один чоловік усе майно записав найстаршому синові. Інші його сини були невдоволені й прийшли на суд до Соломона. Соломон казав їм принести руку помершого батька. Брати пішли на могилу. Соломон велів своїм слугам стежити за ними. Коли брати стали розкопувати могилу, найстарший просив, щоби не робили цього, обіцюючи поділитися з ними маєтком. Коли Соломон це почув, признав увесь маєток найстаршому.

Апокрифічна література ширилася на українських землях в багатьох редакціях і відписах і полишила тривкі сліди в письменстві, в усній народній творчості й мистецтві. Не згадуючи вже про те, скільки слідів полишили апокрифічні перекази в народніх піснях, казках, чи писаннях пізніших письменників, нпр. в писаннях Галатовського, Радивилівського, чи Руданського, — спинимось для вка-

зання розміру цього впливу хочби при народніх віруваннях, ще в'яжуться з різними деревами й ростинами. Сосна — вірить наш народ декуди ще сьогодні — все зелена тому, бо показалася нездатною на цвяхи при страстній муці Христа; осика — проклята Богом, бо не поклонилася св. Трійці; береза — побіліла зі страху, бо Юда хотів на ній повіситися; бузина — проклята, бо Юда на ній повісився; кукіль — чортове зілля, чорт його посіяв. Навіть назви деяких ростей, як «божа ручка», «божа благодать», «ручка Матері Божої», «Петрів батіг», чортів горіх та інші — узяли початок з апокрифічних оповідань.

Богородиця при криниці. (Апокрифічне «друге Благовіщення»).

Мандрівка Богородиці. Багатством ярок образів, які є витвором дуже буйної уяви, виповнений апокриф «Мандрівка Богородиці по мукам». Пресвята Богородиця просить Сина, щоб дозволив їй поглянути на муки грішників. Христос не відмовляє Матері. Архангел Михаїл у товаристві чотирьохсот янголів показує Пресвятій Богородиці пекло. При цій нагоді подані описи різних мук, у деяких редакціях з характеристичними рисами українського національного життя. В одному місці почула Пресвята Богородиця плач і страшний крик та спитала, що це за люди кричать. Святий Михаїл відповів: «Це ті, що не повірили в Святу Трійцю, тільки поклонялися сонцю, місяцю, землі, воді, Троянові, Хорсові, Велесові й Перунові». В іншому місці побачила Пресвята Богородиця дебри, велику глибину; з обидвох боків ледяні стіни, зверху люто заціплено морозом, яких триста сяжнів морозу. Там зима, якої не зогріти, темрява, якої не освітити й там скрегочуть грішники зубами. Сказала Пресвята Богородиця: «Ох, яке страшне це місце і лютий мороз!» Сказав Михаїл: «Свята Богородице! Ця вельми зимна мука нечесним людям, що творять на землі чари, омани, ворожби та нахваляються своїми нечистими силами». Побачила Свята Богородиця там під льодом велику силу чоловіків і жінок, що задубіли від морозу, наче лід, що нагі сиділи на дні. Від них виходили морозні іскри й невпинний крик: «Горе, горе нам!» Спитала свята Богородиця Михаїла: «Чим згрішили оці?» Сказав Михаїл: «Це є грішники, немилосердні багаті, що відпихали вбогих від своїх воріт; мерзли сироти під їх ворітьми. Тому так мучається... У дальшій своїй мандрівці бачила Пресвята Богородиця муки злодіїв, розбишак, п'яниць, чародіїв, чарівників, ворожок, грішних дяків, монахів, священників, мельників, багатів, грошолобів, лихварів, клеветників, обмовників, тих, що борозну переорюють, що насіння крадуть, молотільників, ковалів, ткачів, кравців, шевців, римарів, тих, що сіль крадуть... Заплакала й просила Сина, щоб змилювався над ними. Сказав Христос: «Ради милосердя мого Отця, ради молитов Матері, ради Михаїла й багатьох

мучеників, даю вам, грішники, звільнення від мук на час від Великого Четверга до Зелених Свят...

Повісті.—*Варлаам і Йоасаф.* Подібно як апокрифи, витвором буйної уяви, є також повісті. Деякі з повістей, що прийшли до нас із Візантії, мають первісне своє джерело на далекому сході, в арабських та індійських казках. В Індії має своє джерело й повість про Варлаама й Йоасафа. Є це перерібка життєпису індійського царевича Сідарти, відомого під імям Будди, в дусі християнських ідей. З Індій до Єрусалиму привіз її монах монастиря св. Сави. Відси розійшлася вона по всьому християнському світі. Завдяки дуже гарячій обороні християнського світогляду добула собі широкий розголос. Її авторство приписувано навіть одному з найбільших світочів християнства — Іванові Дамаскинові. В повісті розказується про індійського царя Авеніра, що був завзятим ворогом християнської віри. В Авеніра довго не було дітей. Коли вродився йому син Йоасаф, ворожбити сказали, що царевич буде славий, але його слава буде не з цього світу, бо він стане християнином. Зажурився цар Авенір і постановив цьому запобігти. Казав побудувати окрему палату, де у відокремленні від світу, під опікою й охороною певних людей, ріс і виховувався молодий царевич. Ніхто чужий не мав туди доступу. Але раз забажав царевич поглянути на місто. Цар дозволив. В часі поїздки по місті побачив царевич перший раз немічних, старих, недужих людей і дізнався, що на світі є недуги, є старість, є смерть. У його голові розбудилися нові думки: думки про марність життя. Саме годі проживав у пустині пустинник Варлаам. Божий голос велів йому зайнятися царевичем. Варлаам прийшов до палати. Але слуги не хотіли допустити його до царевича. Тоді Варлаам сказав, що він приніс царевичеві дорогоцінний камінь, що має силу лікувати недужих, глухим давати слух. Слуги його пустили. Тоді Варлаам розпочав із царевичем розмову й пояснив йому правди християнської релігії, послуговуючись різними оповіданнями й притчами. Розказав Йоасафові також »Притчу про однорога«, що стала згодом славна й відома завдяки перекладам і перерібкам у різних літературах. Ішов — говорив Варлаам — чоловік пустинею. Нараз побачив однорога й почав утікати. Утікаючи, провалився у пропасть. На щастя, в бічній стіні провалля росла берізка, і чоловік ухопив її руками. Повис над безоднею. По хвилині спер ноги на твердій опорі і став розглядатися, де він і що з ним. І ось що побачив. Над ним стояв одноріг, а на дні провалля розложилася страшна зміюка. Глянув чоловік на єдину свою надію, на берізку, й побачив, що її коріння невпинно підгризають дві миші: біла й чорна. І похололо на серці в чоловіка. Аж ось доглянув він на вітті берізки краплини меду. Про все забув і став їх досягати.

У тій притчі хотів Варлаам дати царевичеві образ людського життя. Різні небезпеки є в ньому. Дві миші — це день і ніч, що невпинно вкорочують людський вік; одноріг — смерть; змія — вічна загибель, що жаде неправедних. Все таки про всі небезпеки чоловік забуває в погоні за короткими розкошами, принадами й радощами життя.

Проповідь Варлаама зробила вражіння. Царевич став християнином. Коли дізнався про це цар Авенір, різними засобами пробував

Вид світа з космографії Козми Індикоплова.

Сучасник Юстиніяна, купець Козма, що відбув подорож до Індії, доказував у своїй космографії, що земля є чотирикутна та що рухами сонця, зір і місяця кермують ангели. На цій картині зображено світ небесний (вгорі), земний і підземний.

відвести сина від християнства. Але царевич силою волі переміг усі спокуси. По смерті батька завів у своєму царстві християнську віру, потім пішов на пустиню до Варлаама й там жив іще 30 літ.

Поетичний переспів притчі про однорога дав в українській літературі Іван Франко в «Притчі про життя». Тільки коли у Варлаамовій притчі провідною думкою є марність людського життя, Франко у своїй пртчі призадумується, де людина має шукати медових краплин. Радить глядіти їх у високих ідеях та змаганнях, тоді й життя буде мати свою вартість, свою ціль, красу й принаду:

»Та одно лиш нам
 Лишилось те, чого ніяка сила,
 Ніяка нам пригода взять не може:
 Це чиста розкіш братньої любови,
 Це той чудовий мід, якого крапля
 Розширює життя людське в безмір,
 Підносить душу понад есю тривогу,
 Над всю турботу ізза діл минувших
 В простори повні світла і свободи.
 Хапайте сквапно каплі ті, брати!
 Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
 Чим груди повні, чим душа живе,
 У розкоші любови та бажанні,
 Братерства, у надії, у змаганні
 До вищих, чистих сфер лежить ваш рай«.

Троянська війна. — Олександрія. Авторство повісти про троянську війну приписували видуманим сучасникам троянської війни, Діктисові й Даресові.

Зміст повісти: Гесубі, дружині троянського короля, Пріяма, снився сон, що її син стане причиною загибелі Трої. Коли прийшов на світ Паріс, його відвезли в гірські проваля. Але пастухи вирятували його і він ріс між ними. Одного дня прийшли до нього богині Юнона, Мінерва й Венера з дорученням Зевеса, щоб він розсудив, котра з них найкраща. Паріс вирішив спір богинь у користь Венери, за що вона приобіцяла йому в дарі найкращу жінку, дружину короля Менелая, Гелену. Викрадення Гелени стало причиною троянської війни.

Олександрія — це повість про Олександра Великого, якого постать оточив старовинний світ світлою славою, про якого складав перекази, співав пісні. У повісті він — син єгипетського царя — ворожбига Нектанеба. В часі своїх походів на схід бачить дивні дива. Бачить людей на два лікті, інших на два сяжні, песиголовців, людей із пташиними голосами й таких, що мають шість рук. Бачить жінок, що вкриті щетиною. Переходить землі, що полискують дорогим камінням, доходить до місця, де сонце сходить. Зустрічає нечисті народи Гога й Магога й проганяє їх за північні гори. Дерева, що говорять людською мовою, ворожать йому смерть. Умирає в Вавилоні.

Повість «Олександрія» має назву «псевдокалістенової» повісти, бо авторство її приписували хибно Калістенові. Видно, що наївна казкова фантастика цієї повісти колись людям подобалася, бо позістало з неї багато відписів, перерібок і редакцій.

Живе озеро. (Оповідання з «Олександрії»):

Коли кухар Олександра забрав сухі риби й пішов полювати їх до озера, сталося дивне диво. Як тільки намочив риби в воді, вони віджили й повтікали в глибину. Кухар Феліон налякався, побіг і розповів про це цареві. Здивувався Олександр і, не ймучи йому віри, велів знову набрати риби й пішов сам із своїми воеводами до озера. І знову, як тільки занурено риби у воду, вони віджили й поплили в глибину. Здивувалися воеводи, а Олександр сказав: «Слава Богу небесному, браття! Показав нам Господь живуче озеро». І стояв Олександр три дні при тій живучій озері. Скупався в ньому сам і проявилася в нього велика сила й молодеча міць, немов би йому було вісімнадцять літ. І велів цар усьому війську в озері скупатися...

Індійське царство. — Синагрин і Акир. Подібно, як «Олександрія», багатством фантастичних образів та описів визначається повість про Індійське царство, що доховалася в тому самому рукописному збірнику, що «Пісня про похід Ігоря». В основу цієї повісти лягло письмо легендарного царя, пресвітера Івана до грецького царя Мануїла. У XII. віці скрізь у християнському світі ширилася думка, що десь далеко на сході, в Азії, царює якийсь християнський цар, пресвітер Іван, і від нього надіялися хрестоносці підмоги в змаганнях із музулманами. В своїйому письмі — оповідається в повісті — цар Іван-пресвітер написав у відповідь цареві Мануїлові, що питав його про силу та чуда індійського царства, ось що: «Якщо бажаш довідатися про мою силу та всі чуда мого царства, продай своє царство та приїди до мене сам і послужи мені — а я зроблю тебе слугою...» «Я є цар над грьома тисячами царів і шістьсот». Далі дє цар Іван опис свого царства, в якому є дивні люди, дивні звірі, дивні птиці. Багато.

там золота, срібла й дорогого каміння, натомість нема ні гадюк, ні комарів, ні мух, — нема ні бідних, ні скупарів, ні брехунів.

Повість про Синаґрина та Акира збереглася разом із повістю про індійське царство в тім збірнику, що й «Пісня про похід Ігоря». Джерел повісти треба шукати у східних казках, як це виказує порівняння повісти з оповіданням, що знаходиться в арабському збірнику казок: «Тисяча й одна ніч». Розповідається в повісті про багатого й мудрого Акира. Був він дорадником царя Синаґрина, що панував в адорській (арабській) і наливській землі. Акир, не маючи дітей, прийняв за сина небожа Анадана. Однак невдячний Анадан кинув наклеп на свого добродія перед царем і цар велів Акира вбити. Вірний слуга врятував його. Тимчасом про мниму смерть мудрого Акира дізнався Фараон і поставив Синаґропові домагання, щоб цей післав йому такого будівничого, який збудував би палату між небом і землею та відгадав його загадки. Загрозив війною, якщо Синаґрип цього не зробить. Синаґрип став жалувати за Акиром. Тоді слуга виявив йому, що Акир жиє. Врадуваний цар вислав Акира до Єгипту. Акир вивязався із тяжкого завдання так, що до крил двох орлиць велів прив'язати клітку. До клітки всадив хлопчину, який уносився вгору й кричав на єгиптян, щоб дали йому матеріялу, бо хоче будувати город. Щасливо відгадав Акир також інші загадки. Серед почестей вернув додому. Невдячного Анадана досягнула кара по заслугі.

Повість подобалася завдяки наукам, які Акир давав молодому Анаданові. Говорив він м. и. «Ліпший воробець у руці, ніж тисяча птиць у повітрі». «Ліпше гарна смерть, ніж погане життя».

Стефаніт і Іхнілат. — *Девгеній Акрит*. В індійському збірнику казок п. н. Панчатантра («Пятикнижжя») треба шукати джерела грецької повісти п. н. «Стефаніт і Іхнілат». З названого збірника вийшли індійські («Гітопадеза»), перські (Каліла-ва-Дімна), арабські й грецькі переробки оповідання про двох шакалів, із яких один лукавий, Іхнілат, очорнює бика перед царем львом. Каже, що бик задумує повалити льва з престолу. Одночасно підбурює бика проти льва. Лев карає бика смертю. Коли правда виявляється, карає й лукавого шакаля. Повість має окрему форму оповідання в оповіданні. В одно оповідання вплітається друге, в це знову нове — так, що виходить цікава плегінка. Провідна думка повісти «Стефаніт і Іхнілат» збігається з думкою приповідки: «Хто під ким яму гребе, сам у неї падає».

Стріча Александра Великого з псиг-голівцями.

Повість про Девгенія акрита є перерібною візантійської поеми про Дігенеса Акритеса, що повстала в X. в., як відгомін боротьби із сарацинами. Герой повісти Девгеній (Дігенес) дістав назву відси, що був сином араба й грекині (походив із двох родів).

Зміст: Арабський цар Амир, викрав грецьку дівчину, красуню з царського роду. Її брати його доганяють. Однак Амир годиться прийняти християнську віру. Тоді вони віддають йому сестру за жінку, тим більше, що він і «багатством багат, і славою славен, і силою силен». У Амира й грекині є син Девгеній. Уже в молодих літах убиває він льва й смока. Потім відносить перемогу над царем Філіпатом та його донькою, Максимією. Перемагає також Стратига й жениться з його донькою.

4. Для християнства.

Завязки оригінальної творчости. Переклади й перерібки, що були досі предметом нашого розгляду, мали велике значіння в житті українського народу. Книги св. Письма, писання святих отців церкви, збірники релігійного характеру поширювали й закріплювали християнську віру, впливали на народній світогляд, на моральні й егичні погляди народу. Життеписи святих, ідеали, які вони висували, без сумніву причинювалися до витворення аскетичних уподобань, до повстання монастирів та до розвитку монашого життя. Література повістей та апокрифів дала багато фантастичного матеріялу, який народ використав на свій лад у піснях і казках. Крім цього під впливом перекладів, спираючися спершу на чужих взорах, стали й українці писати свої власні, оригінальні твори, якими дали основу під дальший розвигок української літератури.

Перші прояви та перші завязки оригінальної літературної творчости давніх українців бачимо отже подекуди вже в перекладах і перерібках. Не все перекладано дослівно. Українські перекладчики робили часом при перекладах зміни й перерібки відповідно до свого розуміння, смаку, уподобання — словом, вносили вже до літератури перекладів власну оригінальну творчість. Після того щойно приступили до самостійної літературної праці. Чим далі ми входимо в глибину століть, тим слово «література» має ширше значіння. Його поняття розтягається й на такі писання, як проповіді, життеписи святих, релігійні поучення, які сьогодні є вже поза межами літератури в тісному розумінні слова, чи то поза межами красного письменства.

Не всім творам староукраїнської літератури судилося дійти до наших часів. Те, що дійшло до нас, це тільки одна частина давньої творчости. Багато давніх рукописів загратилося в часі татарського лихоліття, в добі першої руїни. Разом із пожаром та руїною монастирів, у яких головню процвітала літературна праця й де головню переховувалися книги, загратилося також раз на все багато творів давнього письменства. Все таки те, що дійшло до нас, є свідоцтвом розмаху, творчої сили та творчого таланту давніх письменників.

Цей розмах оригінальної творчої праці, що його виявили деякі письменники в домонгольській добі, заслуговує на тим більший подив, коли зважити, що круг освіти, який давали тодішні школи,

Іларіон, перший митрополит-українець.
З Радивилівського літопису.

не був широкий. Школи були головно при катедральних церквах і при монастирях. Є вістки, що деякі з князів дуже пильно дбали про збірну науку. Так про Володимира Великого говорить літописець, що він казав збирати дітей дружинників і давати їх у науку. Такі самі вістки маємо про Ярослава Мудрого. Одначе наука зводилася гільки до читання, писання, рахунків, деколи грецької мови. Тільки зрідка подибуюгся люди, що добули собі вищу літературну огладу й засвоїли краший спосіб вислову.

Письменників із прикметами вишого стилю, що дбали про красу вислову і в тій цілі послуговувалися порівняннями, поетичними образами га багатими засобами візантійського красномовства, причислюють історики літератури до так зв. вищої школи. Тих знову, що писали просто й ясно, дбаючи про зміст, а не про форму — називають письменниками нижчої школи. До письменників вищої школи належить у першу чергу митрополит Іларіон. Крім нього греба ще сюди причислити Клима Смолятича й Кирила Турівського.

Митрополит Іларіон. Іларіон був священником у Берестові, близько Києва. Там вишукав собі печеру, в якій проводив час у пості, молитвах і побожних співах. У Берестові мав свій літній двір князь Ярослав Мудрий. Великий князь звернув свою увагу на Іларіона, його побожність, чесний характер та його освіту і вплинув на єпископів, що вони вибрали Іларіона митрополитом у Києві в 1051. році. Був це перший випадок, що українець засів на митрополичому престолі, бо досі це місце займали греки.

Про Іларіона словами високої похвали згадує літописець. «Бъ — каже він — мужъ благъ, книженъ и постникъ».

Іларіон полишив твір «Слово о законі й благодаті» («О законѣ, Мойсѣемъ данѣмъ, и благодати, и истинѣ Іисусъ Христосъ бывшимъ...») «Слово о законі і благодаті» має теологічний, догматичний характер. Автор розуміє під законом старий завіт, під благодаттю — новий, порівнює обидва завіти з собою й виказує, що старий був тільки слугою нового, його тінню. У кінцевій частині

«Слово» містить Похвалу князеві Володимирові («Похвала кагану нашему Владимиру...»), в якій хвалить Володимира Великого за те, що просвітив Україну світлом християнської віри. Цілість закінчує молитва, в якій автор просить, щоб Бог не кидав нового стада.

У «Похвалі» говорить Іларіон, що кожний край хвалить того свого зчителя, що просвітив його світлом християнської віри. Хвалить Рим — Петра й Павла, Азія — Івана Богослова, Індія — Тому, Єгипет — Марка. Треба також українцям преславити великого князя української землі, Володимира Великого, що не в невідомій землі панував, а в українській, про яку знають та про яку чують на всіх кінцях землі. Потім славить автор князя Володимира, прирівнюючи його заслуги до заслуг Костянтина Великого. Хвалить також Іларіон Володимирового сина, Ярослава Мудрого, що не тільки не зменшив діла свого батька, навпаки — поширив його, будуючи церкви, прикрашуючи їх. При кінці звертається до князя Володимира з проханням, щоб устав із гробу, глянув на добутки своєї праці: на розвиток християнства, на багатство Києва — й подякував Богові.

Закінчує «Похвалу» патріотична молитва: «Тебе взиваємо правдивого Бога, до Тебе, що живеш на небі, очі наші підносимо, до Тебе руки наші знімаємо, молимося Тобі: зглянься на нас, бо Ти добрий, чоловіколюбний, помилуй нас, взиваючи грішників до каяття і на страшному суді не відлучи нас від тих, що стоять по правиці, тільки наділи нас щасливістю праведних. І як довго стоїть світ, не наводи на нас напасти покус, не віддавай нас у руки чужинців, щоб не назвали Твого городу городом зайнятим, а Твоє стадо зайдами на своїй землі та щоб не сказали в чужих країнах: де є їх Бог? Не зсилай на нас ні турбот, ні голоду, ні нагальної смерті, огню, потопа, щоб не відпали від віри нетверді вірою. Мало нас карай, багато милуй, мало рани, а милосердно лікуй; мало смути, скоро звесели, бо не може наша душа довго стерпіти Твого гніву, як стебелина вогню. Вкороти свій гнів, умилосердися, бо Твоя є сила милувати й спасати. Тому й продовжи ласку Твою для людей Твоїх: прожени ворогів, покори країни, вкороти голод, наших володарів зроби пострахом для сусідніх країв, посели городи, церкву свою розбудуй, своє добро збережи, мужчин, жінок і молодців вибави. Всіх, що в роботі, в полоні, на засланні, в дорозі, у плавбі, в темницях, в голоді і справі і наготі — всіх помилуй, усіх потіш, усіх розрадує, зсилаючи їм радість тілесну й душевну».

Іларіон виголосив свій твір — як догадуються — в Десятинній церкві в роковини смерті Володимира Великого. Його «Слово» є свідцтвом не лише його високої освіти, його начитаности, але й його

Св. Андрій на мисливських горах.

З Радивилівського літопису.

Печерська Лавра.

великого таланту. Іларіон знає всі засоби візантійського красномовства, які опанував якнайкраще, вміє використати їх, і то використати з почуттям міри, й ужити їх для своєї цілі. Щоб виказати, наскільки вище стоїть новий завіт у порівнянні із старим, вживає автор символічних образів, порівнянь, протиставлень (нпр. старий завіт — місяць, новий — сонце, старий — невільниця Агар, новий — вільна Сара).

Однак найкращою прикметою твору, що свідчить про національну свідомість автора, про його щире, гаряче любов до батьківщини — це є та гордість, що він — син української землі, гордість, що диктує йому слова, які вилискують золотими буквами: «Не в невідомій землі панував, а в українській, про яку знають та про яку чують на всіх кінцях світу».

Кирило Турівський. — **Клим Смолятич.** Подібно, як Іларіонове «Слово», всі прикмети вищого стилю мають писання Кирила Турівського, якого звали «другим Золотоустим». Кирило Турівський походив із міста Турова (род. коло 1130. р.). Замолоду вступив у монастир. Згодом став єпископом у Турові. Крім проповідей і поучень, писав також молитви. У творах Турівського бачимо такі самі засоби візантійського красномовства, що й у Іларіона, тільки нема в нього того таланту й почуття міри, що в Іларіона. Твори Кирила Турівського так переповнені прикрасами — образами, порівняннями, притчами, приповідками, драматичними діяльностями, що вони затемнюють головну думку. Ось як зачинає автор свою проповідь на Провідну неділю: «Сьогодні сонце пишається, підіймається вгору й радісно ogrіває землю; встало бо нам із могили сонце правди —

Христос і спасає всіх тих, що вірують у нього. Сьогодні місяць зійшов із вищого ступня й відає честь більшому світилу: вже старий закон із суботами й пророками скінчився, як засвідчує св. Письмо, і відає честь Христовому законові з неділею. Сьогодні гріховна зима скінчилася через каяття і лід невірства розтанув через пізнання Бога: і так зима служби ідолам закінчилася завдяки апостольській науці й Христовій вірі, а лід Томиного невірства розтопився через показання Христових ребер. Сьогодні весна пишається — оживляючи земні істоти: бурхливі вітри, тихо повіваючи, годують плоди, земля живить насіння та родить зелену траву. Весна — це є добра Христова віра..., бурхливі вітри — гріховні задуми, що завдяки каяттю перетворилися в чесноти«...

Образ розбудження життя в природі під впливом променів весняного сонця служить авторові прикладом для вяснення стану людської душі, що будиться й відроджується до нового життя під впливом євангельської науки. В писаннях Турівського часто можна знайти відгомін думок і стилістичних досягнень візантійських проповідників та богословів. Найкращими його творами є молитви, в яких простими словами дає він вислів своїм гарячим релігійним почуванням. Є в них щирість, ніжність і поетичний лег.

До ряду письменників вищої школи слід причислити й Кліма Смолятича. Смолятич був другим українцем, що засів на митрополитичому престолі в Києві. Його вибір був причиною великого заклоту, бо відбувся проти волі патріярха. Літопис говорить про нього, що «був книжником і філософом, якого не було на українській землі». Покинув Посланиє до смоленського священика Томи, що походить із часів 1147—1154. р. Твір Смолятича цікавий тим, що в ньому находимо спробу оборони вищого стилю. Священик Тома робив був докір Смолятичеві за те, що послуговується у своїх листах до кн. Ростислава різними стилістичними прикрасами, що спирається на писаннях грецьких поетів і філософів: Гомера, Арістотеля, Платона. У своїй творі, що є відповіддю Томі, боронить Смолятич вищий стиль, кажучи, що навіть Христос послуговувався при голошенні своєї науки образним поясненням, а саме притчами.

Теодосій Печерський. Письменниками нижчої школи називають дослідники українського письменства тих авторів, що писали

Антоній іде до Києва.

просто й ясно, не дбаючи про поетичні прикраси, та вважаючи своєю головною ціллю навчити чогось читача. Найвизначнішими з-поміж них є: Теодосій Печерський, Мономах Яків, Нестор і Володимир Мономах.

Один із письменників тієї, так зв. нижчої школи, а саме Теодосій Печерський, у великій мірі причинився до розвитку чернецього життя на українських землях, зокрема до розвитку Печерського монастиря.

Про початок цього монастиря,

що в культурному житті України відіграв дуже визначну роль, розказує літописне оповідання ось що. Коли князь Ярослав Мудрий поставив Іларіона митрополитом у Києві, його печера, яку він викопав був собі над Дніпром, полишилася пустою. По кількох літах зайшов сюди чоловік із города Любича. Бог вложив у його душу думку піти на Атонську гору. Там звидів він різні монастирі і в одному з них просив ігумена, щоб постриг його в черці. Ігумен сповнив його прохання й дав йому імя Антоній. Потім сказав йому: «Йди знову на Україну й нехай буде з тобою благословення Святої Гори». Антоній вернувся на Україну, перебував у різних монастирях, але ніодного не злюбив. Став шукати місця, де міг би жити на самоті. Так найшов над Дніпром Іларіонову печеру. В ній замешкав. Ів сухий хліб, пив воду, молився, постив

Теодосій Печерський.

З київського Апологіону 1619. р.

і поширював свою печеру. Слава про його побожне життя розходила ся широко й до нього стали сходитися люди та просити благословення й молигов. Прийшов і київський князь Ізяслав ураз із дружиною. Згодом став св. Антоній приймати гих, що бажали разом із ним вести монаше життя. Вони поширили печеру, поробили келії, утворили церковцю. Коли число їх збільшилося, Антоній наставив їм ігуменом Варлаама, а сам перенісся на иншу гору. «Жийте — казав братчикам — окремо, а я хочу бути сам-один»...

За часів ігумена Варлаама число монахів зросло. Завдяки св. Антонієві вони отримали від князя Ізяслава гору, побудували велику церкву, вибрали її іконами, поставили монастир і дали огорожу. Від тієї пори став монастир зватися Печерським. Коли Варлаам став ігуменом у монастирі св. Дмитрія, св. Антоній на прохання брагчиків наставив їм ігуменом Теодосія. Теодосій родився в Василеві (сьогодні: Васильків) в Київщині між 1035. і 1038. рр. Молоді літа провів у Курську, куди переїхали його батьки. Про нього розповідає літописець Нестор, що вже хлопцем — вирізнявся від інших дітей: не любив забав, читав книжки, виявляв нахил до чернечого життя. Кількома наворотами тікав з дому, щоб поступити до монастиря. Вкінці прийняв його св. Антоній до себе. Як ігумен Печерського монастиря, поклав Теодосій великі заслуги для його розвитку. Передусім zorganizував чернече життя, завів у ньому лад і ввів студитський устав, який роздобув в одного монаха, що приїхав із Греції з митрополитом Юрієм. Устав був суворий: вимагав дуже строгих постів, довгих молитов, точного розкладу й перебігу занять на кожную днину й усунення приватної власности. Власним прикладом старався Теодосій

заохотити ченців до аскетичного життя: сам рубав дрова, носив воду, виконував тяжку фізичну працю. Виявив також відвагу, коли гострими словами докоряв князеві Святославові за те, що він прогнав свого брата Ізяслава з Києва.

Попри ці заслуги, які поклав Теодозій для розбудови Печерського монастиря, має він іще заслуги на літературнім полі. Письменником зробило його вивчення на становище ігумена. Теодосій став писати поучення «для братії». В поученнях простими, але теплими й ніжними словами заохочував ченців до аскетичного життя, взивав до витривалости в обітах, велів ходити до церкви, вирікатися світських приман, стерегтися лінощів. Теодосієві Печерському приписувано також деякі інші писання, але нема певних доказів, що саме він їх написав. Великим ділом його життя було те, що заложив при монастирі бібліотеку. Це зробило Печерський монастир осередком літературного життя.

Яків Мних. Про монаха Якова, якого вважають автором двох життєписних творів, не маємо певних вісток. Було кілька монахів того імені. Одного з них призначив св. Теодосій своїм наслідником. Цей і мав написати «Память і похвалу князеві Володимирові» («Яко крестися Володимер і како діти своя крести...») і життєпис Бориса й Гліба («Сказаніє і страсть...»). В першому творі хвалить автор Володимира Великого і княгиню Ольгу. Володимира порівнює з цісаром Костянтином Великим, княгиню Ольгу з царицею Оленою. У другому описує мученичу смерть Бориса й Гліба. В оповіданні є описи

Історія св. Антонія.

й образи великої драматичної сили, які роблять вражіння. Борис на просьбу батька вирушає з Ростова проти печенігів. Але не стрічається з ними. В повороті довідується про смерть батька та про задуми брата Святополка. В розпуці й жалю по батькові, в тривозі й непевності про власну долю рішається здатися на Божу волю. Тимчасом кн. Святополк приєднує людей дарунками й велить Путиші й вишгородським мужам убити Бориса. «Якщо — каже — ви обіцяли покласти за мене голови, підіть, найдіть мого брата, підшукайте догідну пору й убийте його». Борис затримується над рікою Альтою. Його дружинники радять йому, щоб він ішов до Києва і сам сягнув

Літописець Нестор.
З давнього рисунку.

по престіл свого батька. Але Борис відкидає їх раду. «Я — говорю — не підйму руки на свого брата, що заступає мені батька». У великому смутку й тузі він молиться, зідхає, плаче гіркими сльозами й співає побожних пісень. Чути тупіт коло шатра. Впадають висланники Святополка і без жалю забивають його. З молитвою на устах віддає мученик душу Богові. Також і Гліб дізнається про недугу батька. Дорогою через Смоленськ вибирається до Києва. За Смоленськом доходить до нього вістка від Ярослава: «Не йди до Києва; батько вмер, а Бориса вбив Святополк». Човни Гліба зустрічаються з човнами вбивників. Злочинці перескакують до його човна. У руках держат мечі, що видискують, наче вода. Веслярам весла випадають із рук і всі зі страху деревеніють. Гліб зі сльозами в очах благає вбивників: «Не губіть мене, милі й дорогі браття, не губіть мене! Я не зробив вам ніякого лиха». Але вони не слухають. Нещасний кличе батька, матір, братів, молиться. Горясір дає знак. Кухар Торчин убиває Гліба. Чиста, пахуча жертва несеться до Бога.

В життєписі звертає автор більшу увагу на душевні переживання обидвох братів, на їх думки й почування, як на опис самих подій. Тим і вирізняється твір Якова від інших життєписних пам'ятників.

Нестор. Про життя й мученичу смерть Бориса й Гліба полишив ще твір монах Нестор. Є він також автором життєпису св. Теодосія. Про життя самого Нестора відомо нам, що прибув до Печерігумена Степана, який прийняв його і постриг у черці. В першому творі «Читання» («Чтеніє») про життя й погублення блаженних муського монастиря скоро по смерті св. Теодосія (після 1074. р.), за чеників Бориса й Гліба», що повстав між 1081—1088. рр., оповідає Нестор не тільки про життя й смерть, але також про чуда обох мучеників. Кращим і цікавішим є другий його твір — життєпис св. Теодосія. Хоч автор спирався в ньому на візантійських взірцях, зокрема на житті Сави Освяченого Кирила Скитопольського, все-таки

виявив у ньому безсумнівний літературний талант. Нестор — мав також уложити, чи остаточно зредагувати найдавніший український літопис:

В життеписі св. Теодосія підкреслює Нестор між прикметами його вдачі — по ко ру. Розповідає, як одного разу Теодосій зайшов до князя Ізяслава. Була вже пізня пора, й князь по довшій розмові казав його відвести додому. Візник, що бачив св. Теодосія в скромнім, простім одягу, думав, що це якийсь убогий монах, тому просив його пересісти з воза на коня. »Ти — казав — кожен день святкуєш, а я працюю. Зробімо так: я ляжу на возі, а ти сідай на коня«. Теодосій із покорою сів на коня. Коли задрімав, зліз із коня й ішов пішки. Зійшли ранні зорі. Стали їхати дорогою вельможі, бояри. Пізнавали Теодосія й низько кланялися йому. Коли це побачив візник, дуже налякався. Але Теодосій звелів дати йому їсти, наділив дарунками й відіслав додому.

З інших прикмет Теодосія цінить Нестор його сміливість виступу, що проявилася в його докорах князеві Святославові, коли цей прогнав із Києва свого старшого брата Ізяслава. Говорить про це ось як: ...»Тоді отець наш Теодосій наповнився святим Духом і став йому докоряти, що не по правді зробив і незаконно засів, коли прогнав старшого брата. Так то він докоряв йому, раз пишучи й посилаючи листи, иншим разом переказуючи через вельмож, які до нього приходили. Після того написав до нього довгий лист із докорами в словах: »Голос крови твого брата голосить на тебе до Бога, як Авеля на Каїна« і приводячи на приклад багатьох инших, давніх гонителів і братовбивників, послав лист. Коли князь прочитав лист, розсердився дуже, заgrimів на праведного, неначе лев, і кинув лист до землі. Від тієї пори рознеслася вістка, що блаженного присуджено на заслання«...

Поучення Володимира Мономаха. З багатьох причин дуже цінним пам'ятником староукраїнського письменства є Поучення Володимира Мономаха дітям. Князь Володимир Мономах — одна з найбизначніших постатей у княжих часах — був сином дуже освіченого князя Всеволода, який славився знанням п'ятьох мов. Від свого батька перейняв Володимир Мономах замишування до книжок і до освіти. Його матір'ю була грецька царівна, донька царя Костянтина Мономаха. На київському престолі панував від 1113. до 1125. р. й полишив по собі світлу пам'ять, як розумний князь і добрий організатор. Написав »Поучення дітям«, з яким тісно вяжеться лист до князя Олега. Мономах просить у ньому Олега відіслати йому тіло сина Ізяслава.

Зміст »Поучення дітям«:

В »Поученні« можна виділити три окремі частини: релігійні вказівки, правила, що торкаються обов'язків князя, й нарешті життепис самого автора, що має служити дітям прикладом і наукою. Спираючись на Св. Письмі та писаннях отців церкви, говорить Мономах у релігійному викладі про Божу любов і Божу всемогутність. Коли ми — думає автор — на кого лихі, бажаємо його крови. Натомість Бог терпить усі наші гріхи й дає можливість за допомогою каяття, сліз і молитви віднести над ними перемогу й визбутися їх.

Початкові букви зі Збір-
ника Святослава.

А Б В Г Д Е Ж З
 З Н І К Л Ш Н Н
 П Р С Т ° У Х Ч Ш Ц

Дає також докази на Божу всемогутність, якої ділом — сонце, місяць, темрява, світло, води, земля, птиці, риби й людина у всіх своїх відмінних подобах і обличчях. Закликає до каюття, поклонів, молитов. Навіть серед ночі добре є співати побожні пісні й бити поклони. Таксамо, сидячи на коні, коли нема иншого діла, ліпше говорити: «Господи, помилуй», ніж думати якусь нісенітницю. У другій частині говорить автор про обовязки супроти ближнього та про повинності доброго господаря. Наказує помагати бідним, брати в опіку вдовиці й сироти. Забороняє карати смертю: «Ні невинного, ні винного не вбивайте й не кажіть убивати». Велить додержувати присяги, шанувати священників, ченців, старших, викинути гордість із серця, вистерігатися лінощів. Радить синам самим виконувати усі обовязки на війні, самим усього допильнувати, ні на кого не покладатися. Гостя треба шанувати, відки не прийшов би, бо гість розносить славу по світу: — добру або лиху. Жінку треба любити, але не давати їй влади над собою. «Що вмієте — закінчує автор свої вказівки, — того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться... І нехай сонце не застає вас у постелі... У третій частині розказує про різні пригоди й небезпеки в своєму житті, із яких вийшов цілий і здоровий. Говорить це тому, щоб вияснити, що нема чого людям лякатися й тривожитися, бо без Божої волі ніщо не діється. На це дає приклади з власного життя: два тури брали його на роги; лось раз топтав ногами, другий раз колов рогами; дикий кабан вирвав йому меч; медвідь укусив його в ногу; лютий звір скочив на плече й повалив його разом із конем. Всетаки Бог стеріг і хоронив його.

При писанні «Поучення» користувався Володимир Мономах Завітами дванадцятьох патріархів і такими статтями, як «Поучення синам Ксенофонта» та «Поучення синові Теодорик», що ввійшли у збірник князя Святослава.

У світлі рад і вказівок «Поучення» на весь ріст стає перед перед нами постать самого автора. Являє він собою ідеал християнського лицаря на взір тих лицарів, що в одній руці держали меч, у другій хрест. Лицарська його вдача проявляється в тих його радах і вказівках, у яких каже своїм синам терпеливо й витривало витримувати невигоди воєнних походів, самим на війні всього допильнувати, ні на кого не покладатися, то знову, коли згадує про свої походи проти половців та пригоди на ловах. Поруч

того є він прикладом доброго, справедливого християнського володаря, що не дозволяє сильнішим кривдити слабших, що велить опікуватися бідними, вдовицями й сиротами, що за святий обов'язок вважає бути гостинним, що в житті кермується засадами християнської релігії. Мимохіть насувається порівняння його постаті з постаттю Карла Великого, як вона виходить у старо-французькій «Пісні про Ролянда».

Печерський Патерик. Твори письменників «нижчої школи» своїм змістом у великій частині належать до відділу пам'яток гартіобіографічного письменства, якого головною темою є життя й подвиги святих. Такими творами є писання монахів Якова і Нестора, оповідання про життя св. Антонія, перенесення мощей св. Николая. Найвизначнішим пам'ятником цього саме роду літератури на українському ґрунті є Печерський Патерик, що повстав на взір грецьких патериків. Є це збірка оповідань про життя й чуда святих ченців, що проживали в Печерському монастирі. Печерський Патерик був найпопулярнішим твором староукраїнського письменства.

В основу Патерика лягли писання Симона, Полікарпа й Слово про перших ченців Печерського монастиря, якого автором вважають Нестора. Симон був володимирсько-суздальським єпископом в 1214—1226. рр. Написав Послання до Полікарпа, в якому нагадує йому, пощо прийшов у монастир, і радить визбутися сміливих мрій і честолюбних забаганок. Для прикладу, яким повинно бути його життя, подає автор життєписи визначних печерських монахів. Збірку оповідань Симона доповнив монах Печерського монастиря Полікарп новими оповіданнями й надав своєму творові форму Послання до Акиндина. Згодом повставали нові редакції Патерика, з яких найважливіша «касіянівська» редакція з 1465. р., зладжена на доручення крилошанина Касіяна. Сьогодні думають, що форма листів, яку бачимо в Патерику, є тільки літературною формою. Цю форму прийняли Симон і Полікарп від візантійських письменників. Їх метою було виславити Печерський монастир, підкреслити його велике значіння, як осередка давньої культури. Для пізнання духового життя в давній Україні Печерський Патерик має першорядну вартість. З нього дізнаємося, хто вступав у монастир, як жили ченці в монастирі, чим вони займалися, які були взаємини між князем та монахами, які були монастирські маєтки, хто ними завідував, які чесноти монашого життя вважалися найкращими й т. и. Друком вийшов Патерик у 1635. р. в польській мові заходом Сильвестра Коссака, в 1661. р. в церковнословянській мові.

На характер оповідань, що ввійшли в склад Печерського Патерика, кинуть світло два приклади:

Маляр Алімпій. Зміст. Молодого Алімпія віддали батьки в науку іконного малярства. Він помагав у роботі грецьким мистцям, що малювали образи в церкві Печерського монастиря за князя Всеволода Ярославича та ігумена Нікона. В часі тієї роботи побачили всі, як ясним блиском засвітився образ Пресвятої Богородиці. І не могли глядіти на ясне сійво й попадали ниць, і ось із уст Пресвятої Богородиці вилетів білий голуб, перелетів до уст Спасителя і там скрився. Потім знову вилетів із уст Спасителя, сідав на образах святих і зник за намісним образом Пречистої. Хотіли його зловити, але ніде не було драбини. Тимчасом голуб

Марко Гробокопатель.

З Печерських друків
XVIII. в.

ізлетів знову й заховався в уста Спасителя. І знову світло, ясніше від сонця, освітло всіх. Попадали ниць і поклонилися Господеві. З ними був Алимпій, що бачив діло св. Духа.

Після того Алимпія пострижено в ченці. Вмів він прегарно малювати й прикрашувати ікони. Працював із замилюванням, з любови до Бога. Відновлював даром образи до різних церков і не відчував утоми. Днями працював, вночі молився і співав пісні. Одного разу побожний чоловік доручив йому намалювати ікону. Але Алимпій занедужав і не міг працювати. Чоловікові, що питав його про ікону, сказав: «Не приходи до мене й не докучай. Ікона в день празника стане на своєму місці». В навечеря празника Успення знову прийшов побожний чоловік і докоряв Алимпієві, що образ неготовий. На докори відповів Алимпій: «Чи неможливе це для Бога ікону своєї Матері словом намалювати?...» Після відходу чоловіка ввійшов у кімнату світлий молодець і зачав працювати. Алимпій думав, що розгнівався на нього власник ікони і прислав іншого маляра. Але надто скоро працював молодець, надто скоро поступала робота вперед. До трьох годин образ був готовий. Коли настав вечір, не було ні молодця, ні ікони. Тимчасом власник ікони цілу ніч провів без сну, у смутку, що не заслужив на ласку. Коли рано ввійшов у церкву, побачив образ на своєму місці. Злякався, побудив рідню й челядь і всі пішли до церкви. Там побачили ікону, що ясніла, як сонце. Потім пішли разом із ігуменом до преподобного Алимпія. Ігумен запитав: «Отче! Хто це намалював ікону?» Той відповів: «Ангел намалював її і ось тепер стоїть і хоче мене забрати... По тих словах віддав Богу духа.

Григорій Чудотворець. Григорій вийшов раз до Дніпра по воду. Тієї самої днини прийшов сюди князь Ростислав Всеволодович. Задумав він іти походом проти половців і бажав отримати благословення Печерського монастиря. Коли княжі дружинники побачили старця, стали з нього сміятися. Але старець пророчим духом бачив їх близьку смерть і став їх взивати до каяття, бо «всі ви в воді помрете враз із вашим князем...» Князь Ростислав розгнівався, велів звязати старцеві руки й ноги та кинути його в воду. Старець потонув. Третього дня нашли його в келії. Одяг його був мокрий, лице ясніло і сам був неначе живий. Князь Ростислав із усією дружиною потонув у ріці, як це передбачив св. Григорій».

Паломник ігумена Данила. Подібно, як Печерський Патерик, улюбленою лектурою давніх українців був «Паломник» ігумена Данила («Житє и хожденє Данила, Руськыя земли игумена»). В часах, у яких ширилася на українській землі християнська релігія, поширився також звичай відвідувати місця, в яких жив та голосив свою науку Христос. Таких людей називали «паломниками», бо привозили з Святої Землі на пам'ятку пальмові галузки. Деякі з них списували свої вражіння з подорожі в книжках, які називано також «паломниками», або «странниками», чи «хожденіями». Найціннішим пам'ятником тієї галузі творчості є Паломник ігумена Данила, що відбув свою подорож за панування Святополка II. Ігумен Данило походив із чернігівської землі, або був ігуменом в якомусь монастирі на Чернігівщині, бо прирівнює ріку Йордан до ріки Снови, яка пливе в чернігівській землі. «В усім — пише — Йордан подібний до ріки Снови, і щодо ширини, і щодо глибини, та бисто тече, як ріка Снов». У Палестині пробув понад два роки, від 1106—1108. р. (дехто думає, що в рр. 1112—1113), коли там королем був Бальдуїн. Опис почав Данило від хвилини, як відплив із Царгороду. Його дорога йшла через Ефес, береги Лікії, Кипр до Яффи. З Яффи прибув до Єрусалиму й замешкав у монастирі св. Сави. Дуже докладно описав Єрусалим та його околиці. Завдяки такому точному описові його твір переложено в наукових цілях у ХІХ. в. на мови: грецьку, німецьку й французьку. Описи місцевостей оживив Данило деякими апокрифічними переказами й легендами, як, нпр. оповіданням про вогонь, що сходить із неба й запалює світла на Господнім гробі. Дуже цінним є твір Данила завдяки ясній, виразній національній його свідомості та привязанню й любові до батьківщини. «Что хоцещи, ігумене руський?» — питає його король Бальдуїн. Данило відповідає: — «Княже мой! Господине мой! Молю ти ся Бога дія і князей дія руських, повели ми, да бих і аз поставил своє кандило на гробі святім от всея Руськыя земля». Те, що Данило ставить світло на Господнім гробі не тільки від себе, за свої гріхи, а від усієї української землі, приносить честь його імені. Із описів краєвидів замітний краєвид знад берегів ріки Йордану:

Про Йорданську ріку. (Уривок у перекладі). Йордан ріка тече бисто, а береги має з того боку Йордану вельми круті, з цього боку плоскі. А вода його мутна й солодка дуже і не можуть напитися до сита ті, що пють цю святу воду; а ця вода здорова для тих, що пють її; не боить нічого від неї. В усім Йордан похожий на ріку Снов, таксамо широка й глибока, і вельми круто та швидко тече; оболоння має, як і ріка Снов; а завглибшки чотири сяжні посередині самої купелі, як я сам переконався і змірив, бо перебрив на другий бік Йордану і багато походив по тім Йорданським березі. Завширшки Йордан є як ріка Снов при усті. А є по цім боці цієї купелі, неначе малий лісок, багато дерев на Йорданському березі превисоких, неначе верби, але це не верби; вище купелі неначе лози — багато її на березі Йордану, але це не наша лоза, а инша. І є тут тростини багато. І багато звірят живе, і свиней диких тут безліч, і багато пардів; є тут і льви по той бік Йордану, в камінних горах тут і родяться.

Инші гори є під тими горами, білі дуже, і ті є близько Йордану. І тут є місце оподалік на два достріли від Йорданської ріки, лицем до сходу, де пророк Ілія був взятий на огняній колісниці на небо. І тут є близько потік Ілії, наповнений водою, а вода холодна й солодка. Тут є і печера св. Йоана Предтечі Христового, коли жив тут у цій святій печері. А тут близько є ще друга печера, де жив пророк

Атаназій Затворник.

З Печерських друків.

Ілія з учеником своїм Єлсеєм. І все те бачив я своїми грішними очима. І сподобив мене Бог тричі бути на Йордані і в сам празник хрещення води був я на Йордані з усією моєю дружиною, і бачили ми благодать Богу, що сходила на воду Йорданську, і багато народу приходять тоді до води з свічками і всю ніч буває чудовий спів та свічок горить безліч. Опівночі буває хрещення води, бо тоді Дух святий сходить із неба на Йорданські води, і гідні люди добре бачать, як сходить святий Дух, а всі народи того не бачать, тільки всякому чоловікові буває велика радість у серці. Коли ж священники погружать чесний хрест і промовлять: »во Йордані крещашу ти ся, Господи« — тоді всі люди вскакують в Йордан, христяться в ріці, як і Христос опівночі христився від Йоана«.

5. Лицарський побут у письменстві.

Літописи, як літературний пам'ятник. На перший погляд і Паломник ігумена Данила, що подає відомості з обсягу географії, і »Руську Правду«, що є збіркою звичаєвого права в давній Україні, і староукраїнські літописи, що подають історичні факти, можна вважати науковими творами, які виходять поза межі літератури в тісному розумінні слова. Але і Паломник ігумена Данила, і староукраїнські літописи поруч своєї наукової вартості мають ще й літературну стійність. Паломник іг. Данила завдяки вплетеним апокрифічним оповіданням і легендам, староукраїнські літописи —

завдяки своєму постичному забарвленню та останкам народніх пісень і народнім переказам, які ввійшли в їх склад.

Повстання староукраїнських літописів — це дуже складне питання. Хоч над його вясненням довгі літа працювали визначні дослідники, висліди їх праці не скрізь однозгідні. На основі різних літописних заміток, записок, літописних оповідань повставали найперше літописні зводи. Кілька зводів, що їх получено разом в одну цілість, творають літописний збірник. Одним із найдавніших літописних зводів є так званий Несторовий літопис.

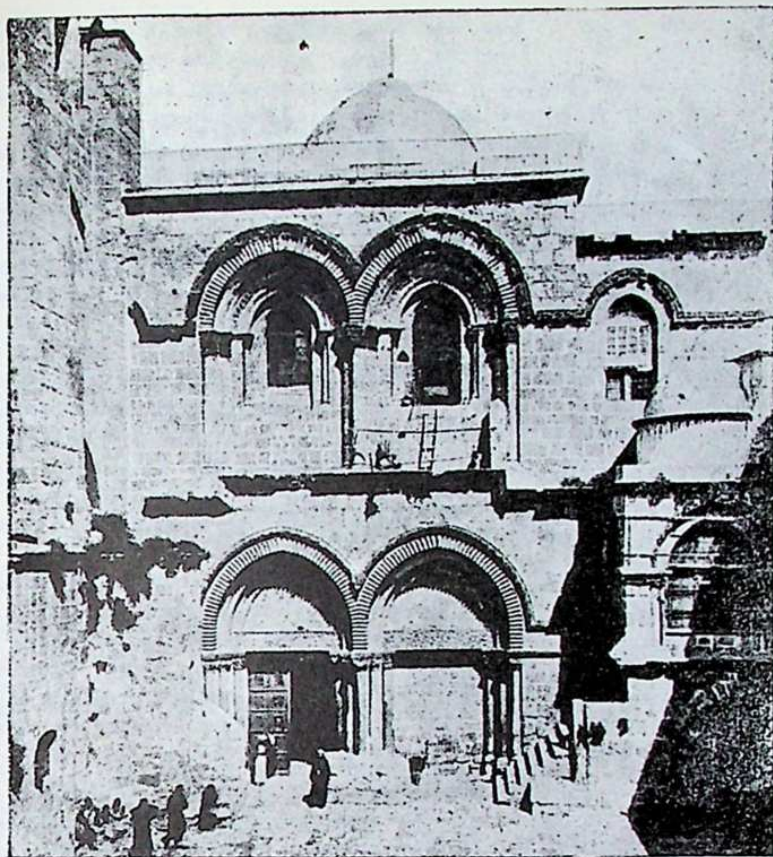
Найдавнішими збірниками, в яких доховався Несторовий літопис, є збірник (кодекс) Лаврентіївський і Іпатський збірник. Лаврентіївський повстав у 1377. р. на півночі. Зладив його монах Лаврентій. Пізніший є волинський Іпатський збірник, що повстав в Іпатському монастирі в Костромі з початком XV. століття. В Іпатському збірнику першу складову частину виповнює «Повість времяних літ», у якій історичні події доведені до 1110. р. Неначе продовженням Повісти є Київський літопис, що доводить історичні події до 1201. р. і виповнює другу частину Іпатського збірника. Третю частину збірника становить Галицько-волинський літопис, у якому опис історичних подій кінчається 1292. роком.

В основу Несторового літопису ввійшли давніші літописні зводи: Теопемта з 1039. р., Никона Великого з рр. 1069—1073. і Початковий звід з 1112. р. Спираючись на них, Нестор дав новий літописний звід, якого наголовок такий: «Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откоудоу естъ пошла роуская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити и откоудоу роуская земля стала естъ». В Несторовім літописі оповідання починається від історії Ноевих синів і розселення народів після збурення вавилонської вежі. Йде коротка історія асирійців, вавилонян і греків. Потім дає автор опис звичаїв слов'янських племен. Від 862. р. разом із оповіданням про покликання варязьких князів зачинається історія Київської Держави.

Найважливішою частиною цілого літопису є хрещення України за Володимира Великого.

Питання авторства Повісти — спірне. Одні вчені приписували її Несторові, інші — Сильвестрові, ігуменові Видубицького монастиря. За авторством Нестора промовляє дуже виразне свідоцтво автора Києвопечерського Патерика, монаха Полікарпа, який у життеписі Микити Затворника, між монахами, що молитвами проганяли бісів, згадує Нестора, «що написав літопис». Учені, що заступали противний погляд та відкидали авторство Нестора, спиралися на противенства, які дійсно існують між творами, що їх певно написав Нестор (життям Бориса й Гліба, життям Теодозія) і відповідними оповіданнями в літописі. Сьогодні приймаємо, що Нестор був автором одного з літописних зводів, а саме «Повісти времяних літ». Сильвестер був тільки пізнішим її редактором.

Літописні перекази. Різні були джерела, що служили поміччю при зложенні найдавнішого українського літопису. Були між ними твори візантійського письменства: хроніки, палей, життеписи, були державні документи, договори українських князів із греками, оповідання наочних свідків (нпр., воеводи Яна Вишатича), апокрифи. Крім цього дуже важним

Церква св. Гробу в Єрусалимі.

Теперішній вид святині, яку відвідував Данило Паломник.

джерелом служили народні перекази й останки народніх пісень, що оживлюють літописне оповідання й надають йому поетичне забарвлення.

Ось деякі з них у свобідній передачі:

Легенда про св. Андрія. Св. Андрій, брат сз. Петра, проповідував християнську віру в Синопі, на берегах Чорного моря. З Синопи прийшов до Корсуня, з Корсуня над Дніпровий лиман. Захотів піти до Риму, пішов горі Дніпром і станув на київських горах. «Чи бачите — звернувся до учеників — ці гори? На них заясніє Божа ласка, повстане великий город і здвигне Бог багато церков. Потім вийшов на гори, поблагословив їх і поставив хрест. Відси пішов на північ, між словенів, де є Новгород. Побачив тут людей, як купаються, б'ються віниками і здивувався. Потім пішов до варягів, відси до Риму і скрізь розповідав, що бачив у словенів, як купаються в деревляних лазнях, як б'ють себе віниками й ледви живі вилазять із купелі. — Легенда про св. Андрія дуже цікава. З одного боку бачимо в ній намагання прославити город Київ, як такий, що про нього проголосив уже пророцтво один із Христових апостолів. З другого боку при всіх поплутаних вістках про мандрівку св. Андрія видно виразну нехить громадянина південних земель до північних племен, яких звички та поведінку він висміває.

Перек. з про заложення Києва. Поляни жили родами. Були серед них три брати: Кий, Щек і Хорив, що мали сестру Либедь. Кий сидів на горі Боричеві,

Щек на Щековиці, Хорив на Хоривиці. Вони заложили город ім назвали його в честь найстаршого брата — Київ. І був коло городу великий ліс і бір і вони полювали на звіря. Інші, що не знають — говориться в переказі далі — кажуть, що Кий був перевізником, бо був там тоді перевіз з одного боку Дніпра на другий. Але якщо б Кий був перевізником, не ходив би до Царгороду. Тільки цей Кий княжив у своїм роді. До якого царя ходив, не знаємо, але те знаємо, що прийняв його цар із великою почесстю. Коли вертався Кий до Дунаю, побудував малий город, в якому хотів осісти з своїм родом. Але не дали йому ті, що близько жили. Це до сьогодні називають мешканці над Дунаєм місце Києвець. Кий прийшов у свій город Київ і тут закінчив життя. І брати його й сестра закінчили тут життя.

Хозарська данина. І найшли їх (полян) хозари і сказали: «Платіть нам данину!» Поляни подумали й дали їм від хати меч. Понесли його хозари до свого князя й своєї старшини і сказали: «Ось найшли ми одну данину. Вони запитали: «Де?» — «В лісі на горах, над рікою Дніпром». — «Що дали?» Вони показали меч. Тоді сказали старці: «Не добра данина, княже. Ми дійшли до зброї, що гостра тільки з одного боку, а в них зброя обосічна; вони будуть брати данину від нас і від наших країн». Це сталося, бо не в власної волі говорили, а з Божого допусту.

Смерть Олега. Запитав раз князь Олег ворожитів про свою долю. Один віщун ворожив йому, що його улюблений кінь стане причиною його смерти. Коли про це почув князь Олег, віддав коня слугам, а собі казав подати лишого. По кількох літах вернувся з походу й запитав про свого коня. Слуги сказали, що кінь загинув. Тоді Олег став сміятися зі слів ворожита. Забавив поглянути, де лежать кости його коня, поїхав туди й наступив ногою на череп. У тій хвилині вибігла з черепа гадюка і вкусила князя в ногу. Від того Олег помер.

Всі ці перекази, які вплив літописець у своє оповідання поруч із гарними порівняннями та поетичними образами, надають давньому літописові мистецьку цінну. Попри мистецькі цінності, «Повість врем'яних літ» має високу ідейну вартість. В автора слідно гарячу любов до батьківщини, тривогу за добро й щастя української землі. Всі події оцінює літописець із християнсько-релігійного становища, вважаючи їх чи то наслідком Божої кари (напади ворогів, недуги, смерть), чи Божої ласки. Також на такі знаки, як затьма сонця, місяця, землетруси, дивиться автор літопису, як на окремі знаки, що Бог ізсилає людям для остороги.

Слово о полку Ігоревім. Найкращим твором староукраїнського письменства й гордоцями всієї української літератури є славна «Пісня про похід Ігоря» («Слово о пълку Игоревѣ»). Віднайшов цей знаменитий твір при кінці XVIII. в. граф Мусін-Пушкін у Спасо-Ярославському монастирі в Московщині і в 1800. р. видав друком. Рівночасно зладжено також відпис рукопису і передано його цариці Катерині II. На жаль, сам рукопис, що його віднайшов граф Мусін-Пушкін, не доховався до наших часів. У часі походу Наполеона в Росію в 1812. р. затратився він при пожежі Москви. Це величезна втрата. Видання з 1800. р. не скрізь поправне; також і відпис ледви чи є точний і вірний. Це й є причиною, що деякі місця у «Слові» до сьогодні неясні, хоч багато вчених працювало над їх виясненням.

Про автора «Слова» нічого певного нам невідомо. Мусів це бути княжий дружинник, сучасник описуваних подій і людина світська.

Князь Святослав іде в похід на Болгарію.
З Радивилівського літопису.

Що не був духовником, можна збагнути з того, що багато згадою присвятив деяким поганським богам та давній поганській вірі. Одне є певне: був це геніяльний поет, чоловік ширшого погляду, гарячий патріот, якому присвічувала висока ідея: щастя та добро української землі.

«Слово про Ігорів похід» повстало в 1187. р. В цьому році помер князь Ярослав Осьмомисл, до якого звертається автор, як до живого, з покликком, щоб стріляв хана Кончака, «за рани Ігоря, за українську землю». Крім цього згадується в поемі про рани молодого князя Володимира Глібовича, що також помер у 1187. р. Виходить, що коли похід відбувся в 1185. р., коли в «Слові» описується втечу Ігоря, що щойно по році побуту в неволі вернувся на Україну, коли згадується Ярослава Осьмомисла й Володимира Глібовича, як живих, «Слово» повстало в 1187. р.

За київським літописом цей похід виглядав ось як:

В 1185. році вибрався Ігор, князь Новгороду сіверського, походом проти половців. Разом із Ігорем вирушили: його брат, курський та трубчевський князь Всеволод, син Ігоря, путивельський князь Володимир і небіж Ігоря, рильський князь Святослав. Чернігівський князь дав Ігореві до помочі відділ наемних ковуїв під проводом боярина Ольстина Олексича. В дорозі побачили війська соняшне затміння. Дружина злякалася. Дехто віраджував князеві йти далі, але князь Ігор не послухав. Перейшли ріку Донець. У першій стрічі з половцями над рікою Сюурлієм, у п'ятницю, українці розбили половців і набрали полонених. Тішилися й перехвалювалися тим, що так далеко зайшли в половецькі степи. Але на другий день удосвіта стали половці наступати з усіх боків «як ліс». Розпочався новий бій. Князя Ігоря ранили в ліву руку. Завзята боротьба тривала цілий день і цілу ніч. В неділю рано ковуї не вдержали поля й почали тікати. Князь Ігор намагався їх завернути і скинув шолом, щоби його пізнали. Але втримати їх було годі. Бій закінчився погро-

мом українських військ. Всі князі дісталися в полон. З усього війська тільки 15 людей вернулося додів. Настали тяжкі часи. Половці вдерлися на Україну. Тимчасом Ігор проживав у неволі. Поводилися з ним людяно, бо шанували його за відвагу. Дозволили йому мати при собі священика та їздити на лови з соколом. Один половчанин, Лавор, намовляв князя до втечі. Ігор спочатку не згоджувався, але вкінці відважився, перебрив річку Тор і всів на коня. По одинадцятьох днях був уже над Донцем, відки подався до Новгороду.

Зміст «Слова». Автор розпочинає свій твір поетичним заспівом. Порівнює свою творчість з творчістю давнього співака Бояна. Каже, що буде говорити про те, що було, а не по видумкам Бояна. В Бояна була буйна уява. Коли хотів було співати комусь пісню, носився думкою по дереві, сірим вовком по землі, сизим орлом попід хмарами. А коли згадував про незгоди давніх князів, то пускав десять соколів на лебедине стадо. Як тільки сокіл долітав до лебеді, вона співала пісню старому Ярославові, то Романові Красному, то Мстиславові, що переміг хана Редедю перед полками касогів. Але то не десять соколів пускав Боян на лебедине стадо, тільки своїми віщими пальцями торкався струн, а струни самі гомонили славу князям. Згадка про Бояна дуже цікава, як доказ, що вже давніше, перед автором «Слова», були в нас співаки з буйною уявою, що вміли складати й співати пісні, як норманські скальди, в супроводі якогось інструменту.

Дальше описує автор похід і зловіщі знаки, якими природа остерігала Ігоря. Ігор глянув на сонце й побачив, що воно темрявою вкрило його військо. Але Ігор не злякався того:

Лучше згинемо всі у поході,
Лучше зложимо голову в полі,
Ніж буде каратись в неволі.
Відіпнемо ж ми коні з припону

Й помчимся до синього Дону,
Щоб шоломом води там зачерти,
Або копе зломити й умерти.
(Переспів Богдана Лепкого).

У дальшому поході зустрівся з військами брата Буї-Тура Всеволода, який став хвалити своїх курян: «Мої куряни — казав князь Всеволод — сміливі лицарі: під трубами повиті, під шоломами виколисані, кінцем спису вигодовані; всі шляхи їм відомі, яруги їм знані, луки в них натягнені, сагайдаки втворені; скачуть, як сірі вовки в полі, щоб собі добути чести, а князеві слави». Тимчасом природа віщує нещастя. Сонце вкрилося темрявою, ніч застоїнала грозою й пробудила птахів. Настав свист звірів. Див, темний дух нещастя, почав кричати на верхах дерев, щоб переслати вістку половецьким землям: Волзі, Поморю (побережжя Чорного моря), Посуллю, Сурожеві (береги Азівського моря), Корсуневі й Тмуторокані, що йде українське військо. Вовки вили по яругах, орли клекотом скликали звірів на кості, лисиці брехали на червоні щити. Замовкло щебетання соловіїв, пробудився гамір галок.

Йде опис першого бою й перемоги українського війська. У п'ятницю рано українці розбили половців. Розсипалися стрілами по полі й забрали половецький табор із усім добром: золотом, шовками, оксамитами й половецькими дівчатами. Всякими дорогими тканинами, опанчами й кожухами стали мости мостити по болотам і по трясовинні.

Але другої днини раннім ранком криваві зорі заповідали світа-

Князь Олег над кістками коня.

З Радивилівського літопису. Ілюстрація до переказу про смерть Олега.

нок. З моря стали надходити чорні хмари й намагалися закрити чотири сонця. (Хмари — половці; чотири сонця — князі). Вітри, Стрибогові внуки, почали стрілами віяти на українську дружину. Гуділа земля, каламутно текли ріки, курява покрила поля. Половці йшли від Дону, і від моря, і з усіх сторін. Бісові діти криком поля перегородили, а українці перегородили червоними щитами.

На тлі того загального образу битви виступає хоробра постать князя Буй-Тура Всеволода:

»Всеволоде, який туре!
Перший ти в борні завзятий,
Мечеш стрілами, мов буря,

І гримиш мечем булатним
По шоломах! Де поскокиш
Хижим туром і шоломом
Золотим замерекочеш,
Там умить лягають долом
Стяті голови ворожі;
І шоломи їх, від обрив,
Ти мечами поторощив,
Всеволоде!

Що криваві значать рани
Хто зумів забути, браття,
І життя своє, і шану,
І Чернігів свій багатий,
І престіл золотоясний,
Де вичікує кохана
Глібівна його прекрасна
Із коханням-милуванням!

Бо хоробрим

(Переспів Святослава Гординського).

На цьому місці вриває автор опис бою й лине турботною думкою в давні часи. Шукає за причиною того нещастя, яке ось-ось має впасти на українську землю. Бачить цю причину в розладді на українській землі, у княжих коромолах, сварках і міжусобицях, у часі яких пропадала сила й слава української землі. Таким князем, що спричинив бучі й колотнеці, був Олег Гюриславич (дідо Ігоря). За нього «засівалися й росли незгоди та сварки, гинуло життя Дажбожого внука.

»Мало де погейкували
Ратаї тоді у полі.
Зате часто грали круки,

Трупом ділячися живо,
А галки свій говір знали
В перелеті на поживу».

(Переспів Василя Щурата).

Щойно після приступає автор до жажливої хвилини погрому.

»Гей від ранку до вечора, з вечора до
ранку
Летять стріли гартовані, летять безу-
танку.

Гремлять шаблі об шоломи у танку
вогневім,

Тріщать в полі незнаному копії сталеві.
Бють шаблями об шоломи сили молодецькі
В чужім полі, на роздолі — в землі
половецькій.

Чорна земля поборена,
Копитами поорана,
Кістями була посіяна,
А кровію поливана —

Зійшла в українській землі туга...

Що шумить-дзвенить в туманах

Ще до зір далеко, рано?

Ігор кличе — накликає,
Ігор військо завертає,
Бо настала зла пригода —
Жалко брата Всеволода...

Бились день один і другий,
А на третій стязі впали

І брати розстались в тузі

Тут, над берегом Каяли.

Вже вина не стало й крові,
Русичі свій пир скінчили,
Сватів своїх напоїли
І за рідний край в любові
Буйні голови зложили...

Ничить трава жалоцями,

А дерево з туги до землі

схилилось...

(Переспів Миколи Матієва-Мельника)

Після погрому невесела настала година. Колишню силу української землі прикрила пустиня. Між синами Дажбожого внука повстала Обида. Вона сплеснула лебединими крилами на берегах синього моря і дівчиною прилинула на Троянову землю. Проминули давні походи проти поганців. Князі завели між собою колотнечі. «І це моє і то моє» — стали казати. З того користали половці і з усіх боків набігали на українську землю. Заплакали українські жінки: «Вже нам наших милих лад ні мислю змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати, а золотом і сріблом уже нам не подзвонювати». Широко розлилося горе, великий сум плив українською землею. Не так було ще недавно, коли великий київський князь, Святослав, що був пострахом для половців, далеким походом пішов у половецькі землі, зрівняв гори й яруги, скаламутив ріки й озера, а самого половецького хана, Кобяка, вихром вирвав із посеред його полків і вбрав у полон. Тоді всі чужинці прославляли Святослава. Тепер вони дорікають Ігореві, що на дно половецької ріки, Каяли, насипав українського золота і сам із сідла золотого пересів у невольницьке.

Другу частину «Слова» зачинає: Сон князя Святослава. Тривожний сон приснився князеві Святославові. Снилось йому, що він лежав на горах на тисовому ліжку, що його вкривали чорним покривалом, що черпали йому сине вино, змішане з отрутою. На груді сипали йому з порожніх сагайдаків жемчуг, а цей жемчуг складався з невірних кочовиків. У його золотоверхім теремі не стало сволока і всю ніч крякало вороння.

Бояри вияснили Святославові сон так, що це два соколи злетіли з батьківського престолу пошукати городу Тмуторкані. Але соколам підтято крила та самих їх закуто в залізні пута. Разом із двома сонцями померкли й два молоді місяці. Тоді князь Святослав промовив золоте слово. Дорікав князям Ігореві і Всеволодові, що нерозважно, на власну руку, не повідомивши інших князів, пішли походом. Не добули собі вони слави, тільки сором (нанесли його сивині). Святослав рад би сам поспробувати ще сил у новому поході, але княже лихо йому на перешкоді... Автор звертається після того до поодиноких князів: Всеволода, що княжив у Во-

Перед походом.
Сцена з княжого двора. Ілюстрація до Переказів.

лодимирі над Клязмою, до Рюрика й Давида, до Ярослава Осьмомисла з покликом, щоби вони вступили в свої золоті стремена за рани Ігоря, за обиду свого часу, за українську землю.

До Ярослава Осьмомисла звертається з ось якими словами:

»О князю Ярославе Осьмомисле!
Ти на столі золотокутім сів
У Галичі, і сталь своїх полків
Угорські гори підпирати вислав.
Ти заступаєш королеві путь,
Замкнув ворота синього Дунаю,
Крізь хмари гаті кинувши, і в краю

Усім, аж по Дунай, ти чиниш суд.
Від грізьб твоїх тремтять краї незнані,
Ворота київські нераз ти відмикав,
Стріляєш ген, за землями в султанів —
Стрілай же і в кощея Кончака
За землю руську й Ігореві рани.
Переспів С. Гординського).*

Після зазиву до інших князів згадує автор Всеслава полоцького, що міг перекидатися вовкулакою. Аж ось на стінах городу Путивля розлягається голос великої жіночої туги. Це княгиня Ярославна, донька Ярослава Осьмомисла, дружина Ігоря плаче за мужем: «Полечу — каже — зозулею по Дунаю, омочу брововий рукав у Каялі, отру криваві рани на хоробрім тілі мого лада». Звертається з проханням до вітра: «Чому, господине, так нагально вієш, пощо кидаєш ханові стріли на військо мого мужа? Мало тобі простору віяти попід небосхилом, колихати кораблі на синьому морі. Чому мої радощі розвіяв ти по шовковій тирсі?» З черги звертається до Дніпра Словутича, що пробив собі дорогу крізь кам'яні гори в половецьку землю, що носив на своїх хвилях Святославові судна. «Принеси — молить — мого мужа до мене, щоби я не слала сліз на море раню».

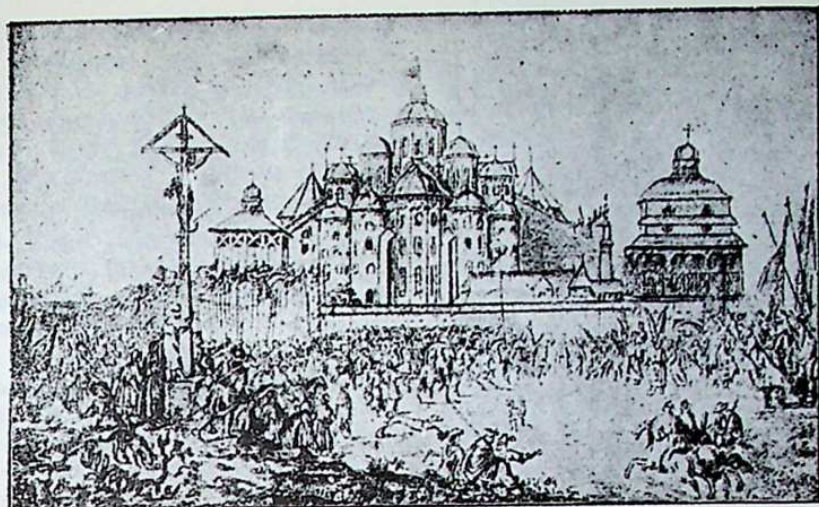
*) В оригіналі: Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдеши на своемъ златокваннѣмъ столѣ, подперѣ горы угорскыи своими желѣзными плѣки, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, меча бремены чрезъ облакы, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землямъ текутъ: отворяеши Киеву врата; стрѣляеши съ отня злата стола салтаны за землями. Стрѣлай, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, бугѣо Святославича».

Вкінці шле благання до сонця, що для всіх миле є й ласкаве. Йй тільки одній приносить горе, бо спекою томить українське військо, замикає лицарям жарою сагайдаки, згинає луки. Плач Ярославни, яким автор розпочинає третю частину своєї поеми, є неначе спонукою до втечі Ігоря. Розказуючи про цю втечу, автор відразу вдаряє у безжурний, бадьорий тон. Вдарило море опівночі. Понеслися важкі хмари. Це неначе сам Бог указував Ігореві шлях у рідну землю. Погасли вечірні зорі. Овлур свиснув за рікою, даючи знак. Ігор пустився тікати. Продирався горностаєм в очереті, білим гоголем плив крізь воду, босим вовком біг по степу, соколом зносився під хмари, бючи гуси й лебеді на сніданок, обід і вечеру. Разом із ним тікав Овлур. Природа помагала князеві в утечі. У розмові з рікою Донцем Ігор дякує йому за те, що стелив йому зелені трави на берегах, стеріг дикими птицями на водах, одягав теплими мряками. Не такою була ріка Стугна, що забрала тіло молодого князя Ростислава. Вкінці прибув Ігор на Україну, де настала велика радість.

Значіння поеми. «Слово про похід Ігоря» є лицарською поемою, яка нагадує своїм характером старофранцузьку пісню про Роланда. Подібно як у давній французькій лицарській поемі виступають у «Слові» постаті сміливих лицарів, що вміють постояти за честь і славу своєї держави. Таким лицарем є князь Ігор, що не лякається ніяких зловорожих знаків і сміло змагає дорогою, якою раз ступив. Сила волі, відвага, бажання слави — це головні риси його лицарської вдачі. Лицарем є також Буй Тур Всеволод, гордий на свою військову дружину, смілий і відважний, як тур українських степів.

Провідною думкою цілого твору є честь і слава української держави. Ця основна ідея каже авторові докоряти таким лицарям, як Ігор і Всеволод, за те, що у надмірній жадобі власної слави виправилися в похід, не продумавши як слід, чи такий відокремлений похід є корисний для цілої держави. Ця сама ідея склонює його також звертатися з гарячим покликом до князів, щоби понехали особисті сварки, власні амбіції та щоби зєдинили свої сили для добра й слави української землі.

Поруч тих ідейних цінностей має також «Слово» високу мистецьку ціну. На велику мистецьку вартість поеми складаються прекрасні, живі описи походу, боротьби, сильні зазиви до князів, сумовиті згадки про міжусобиці, жива участь природи (природа перестерігає Ігоря знаками, сумує й тужить по погромі, помагає в утечі, радіє з повороту), поетичні останки давнього поганського світогляду. Автор стоїть під сильним впливом народньої поезії. З народньої поезії бере епітети: сине море, чисте поле, сірі вовки, чорні ворони, повторні, тавтологічні вислови: труби трублять, «ні мислю змислити, ні думкою здумати» й порівняння: битви з молоченням збіжжя, сійби, побоевища з чорною рілею. Ритмічна будова «Слова» зближена до будови українських народніх дум.

Софійський собор у Києві. З рисунку Вестерфельда 1651. р.

В українській живій мові переспівували «Слово» Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Панас Мирний, Василь Щурат, Богдан Лепкий, Святослав Гординський, Микола Матіїв-Мельник.

Наслідування «Слова».

Були люди, що не хотіли просто вірити, що поема тієї міри й такого характеру могла повстати в XII. в., сумнівалися, чи вона автентична; думали, що це фальсифікат. Сьогодні нема вже сумніву, що цей твір повстав у XII. ст. Існують пам'ятники, деякі недавно відкриті, в яких без сумніву слідний вплив «Слова про похід». Слідний він у «Слові про Мамаєве бойовище, в якому маємо опис побіди князя Дмитра Донського над ханом Мамаєм у битві на Куликовім полі в 1380. р. Іншою, окремою редакцією цього твору є «Задонщина». Відгомін «Слова» можна найти також у «Слові о погибелі руської землі», де описується сумне становище української держави перед другим татарським нападом. Полишила також «Пісня про Ігорів похід» вплив на апокрифічне «Слово про Лазарове воскресення». Розказується в ньому, як праотці, що пробували в пеклі, на вістку про воскресення Лазаря, благали його, щоби просив Христа їх визволити. Потім оповідається, як Христос зійшов до пекла й визволив праведників.

Слово Данила Заточника. Відгомін давнього княжого й дружинного побуту находимо також подекуди в «Слові Данила Заточника». Твір Данила Заточника має окремих характер. Є це просьба дружинника, якого князь мав прогнати із свого двору за якусь провину, про помилування. Ця форма просьби казала довший час вірити, що справді був якийсь Данило, якого князь заслав над озеро Лаче в олонецькій губернії, де Данилові гірке було життя. Пізніше дослідили, що автор мав на меті дати збірку різних думок, афоризмів на різні питання й тій збірці надав форму прохання («мо-

лення») до князя: в одній редакції Ярослава Володимировича (1182—1199. р.), в другій редакції до переяславського князя Ярослава Всеволодовича (1123—1136. р.). Цю форму найшов автор у грецьких письменників. Слово Заточника дуже нагадує «Пчоли». В ньому поруч із виривками з св. Письма є також народні приповідки. Автор дає низку думок про багатих і бідних, про мудрість і нерозум, про добрих і злих княжих дорадників, про добру й лиху жінку.

»Як олово гине — каже автор, — яке часто розливають, так гине чоловік, на якого часто спадають нещастя«. »Як багатий заговорить, усі замовкнуть, а слова його піднесуть попід небеса. Заговорить убогий, усі крикнуть на нього й замкнуть йому вуста. Чия одежа багата, того річ чесна«. »Кожен хитрить та мудреє в чужій біді, тільки в своїй нічого не придумает«. »Коли хто заопікується людиною в журбі, неначе холодною водою напоїть її в гарячу днину«. »Посилаєш мудрого, мало йому кажи, посилаєш нерозумного, сам не лілуйся йти за ним«. »Краще чути суперечку розумних, як науку нерозумних«. »Як у діравий міх воду лити, так нерозумного вчити«. »Ліпше в діравім човні на воді їздити, як лихий жінці повірити тайну«.

Завдяки довгій низці ось таких думок — Слово Заточника подобалося. Пізніше якийсь із переписувачів додав при кінці твору оповідання про те, як Данило запечатав своє прохання у віск і кинув його в озеро. Риба проковтнула письмо. Коли рибалка зловив рибу, найшов прохання Заточника й заніс князеві. Князь дізнався таким способом про тяжке життя дружинника та привернув йому волю. Це оповідання нагадує живо відомий переказ про перстень Полікрата.

6. На переломі

Перша руїна. Українське письменство досягло в домонгольській добі високого ступеня розвитку. Від часу введення християнської віри й перших завязків письменности до перших татарських набігів появилися твори, в яких деякі письменники виявили не тільки поважну творчу працю, але й силу великого поетичного таланту («Слово про похід»). На жаль, прийшли події, що потрясли життям народу й затримали гарний, сміливий хід української творчої праці. В 1169. році суздальський князь Андрій Боголюбський завдав важкий удар Києву. »Два дні — говорить літописець — грабили його війська город. Палили будинки, вбивали мужчин і дітей; жінок та дівчат забирали з собою. Обдирали церкви та монастирі, тягли із собою книжки, ікони, ризи, дзвони. Настали в Києві туга та смуток«. Діло Андрія Боголюбського завершив у 1240. р. татарський хан Батій. Коли Батій з великою силою орди станув під Києвом, »не можна було нічого почути в місті від скрипу татарських возів, реву верблюдів, іржання кінських стад«. Батій заняв і збурих Київ. Після страшного татарського нападу Україна стала пустинею. Люди поховалися по лісах, степи поросли буряном та тирою. Разом із руїною церков та монастирів затратилося багато рукописів, пропали раз на все цінні літературні пам'ятки.

Татарщина полишила тривкий слід в українських народніх піснях. Велике народне горе найшло тут сильний вираз у яскравих поетичних образах. В одній пісні співається:

Ой, Романе, Романочку,
Що то в полі за димове?
Чи то вірли крильми б'ються,
Чи вівчарі з турми гонять?
Ой сестричко, Оленочко,
Скажу тобі правду щирю:
Тото в полі не димове;
Ні то вірли крильми б'ються,
Ні вівчарі з турми гонять.
Лиш то турки і татари...

Або в іншій:

»Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти,
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала«...

Ще в іншій співається:

»Коли турки воювали,
Білу челядь забирали:
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Одну взяли попри коні,
Попри коні, на ремені,
Другу взяли попри возі,
Попри возі, на мотузі;
Третю взяли в чорні мажі...
Що ю взяли попри коні,
Попри коні, на ремені,
То та плаче: Ой, Боже мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя розчісує,

Візник бичом розтріпує.
Що ю взяли попри возі,
Попри возі, на мотузі,
То та кричить: Ой Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькі!
Не мати вас умиває,
Пісок пальці розідає,
Кровця пучки заливає!«
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче, то та кричить:
Ой Боже ж мій, очка мої,
Очка мої біленькі!
Тільки орсак проходили,
А білий світ не виділи«.

Плач Ярославни.

Галицько-волинський літопис. Після повалення могутости Києва занепало політичне значіння Київської Держави. Її місце заняла тепер на заході України Галицько-Волинська Держава. Вона перейняла по Київській Державі її духову спадщину, її збережений духовий дорібок, добутки її культури. Літературне життя, припинене в Києві, найшло змогу дальшого розвитку в західніх областях українських земель, де повстає дуже цінний, високою поезією навіяний, історичний пам'ятник: «Галицько-волинський літопис». Виповнює він третю частину Іпатського збірника. Автор Галицько-волинського літопису оповідає про історичні події на Україні від 1205. р. до 1292. р., зокрема про володіння Данила й Василька і про татарське лихоліття. Літописець оповідає так гарно й поетично, виявляє таку глибоку любов до рідного краю, що його твір читається, як якусь прекрасну повість. »Другого та-

кого літопису — каже Богдан Лепкий — ніде не знайдемо, як не знайдемо такого степу, як наш, ані такої ріки, як Дніпрок.

Казка про євшан-зілля. Якою високою поезією полискує Галицько-волинський літопис, доказом того є хочби прекрасна казка про степове євшан-зілля. Проф. Грушевський назвав цю казку «чудовою квіткою української поезії».

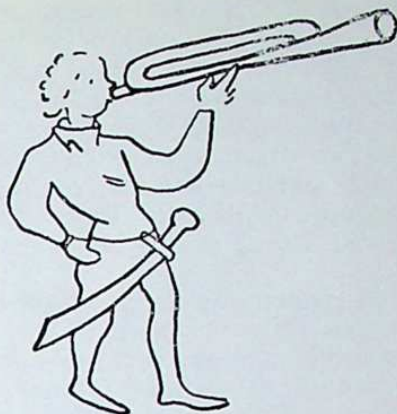
Так умер — оповідається в казці — великий князь Роман (мова про Романа Мстиславича, що загинув 1205. р.), вічної пам'яті самодержець всієї України, що переміг усі поганські народи мудрістю розуму, поступаючи згідно з Божими заповідями. Нападав бо він на невірних, як лев, сердитий був, як рись, і нищив їх, як крокодил, і переходив їх землю, як орел, хоробрий був, як тур. Він наслідував свого діда Мономаха, що знищив невірних ізмаїльтян, названих половцями, вигнав Отрока (половецького хана) до Обезів за залізні ворота (на Кавказ), а Сирчага, що полишився над Доном, ожив від риби. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дін, зайняв усю їх землю і відігнав поганих агарян. А по смерті Володимира лишився у Сирчана один співець Ор. І після його до Обезів зі словами: «Володимир помер, вернися, брате, та йди в свою землю; говори йому мої слова, співай половецьких пісень. Як не послухає тебе, дай йому понюхати зілля, назване євшан». А коли той не схотів вертатися, ні слухати його, дав йому зілля. І понюхавши його, заплакав і сказав: «Та краще в своїй землі лягти кістками, ніж на чужій бути славним». І прийшов у свою землю, а від нього родився Кончак... Змінив зміст цієї казки Микола Вороний у своєму переспіві п. н. «Євшан-зілля» так, що замість двох братів увів половецького хана та його малого сина.

Історичні події й описи, що лягли в основу всіх трьох літописів, дали теми до повістей: Ю. Опільського «Іду на вас»; Осипа Назарука «Ярослав Осьмомисл»; Володимира Бірчака «Володар Ростиславич»; І. Франка «Захар Беркут»; Катрі Гриневичевої: «Шестикрилець».

Митрополит Кирило, єпископ Серапіон. Згодом, як проминули перші потрясення, також у Києві відживає літературна праця. Появляються твори церковно-релігійного характеру, в яких відбився тривожний, понурий настрій тих часів. Поодинокі письменники намагаються вияснити, що нещастя, яке спало на Україну, є Божою карою за гріхи, за дуревір'я, за поганські пісні, вірування, ігри. У «Слові нікогого христоловця і ревнителя Христової віри» читаємо гострі докори, що люди вірять у поганських богів, «жорловою їм ламають і кури їм ріжуть, огневі моляться, називаючи його Сварожичем». На недостатні в житті духовенства, занепад побожності вказував Митрополит Кирило. Бажаючи зарадити лихові, спровадив із Болгарії Номоканон, або Кормчу книгу, де були постанови, що торкалися не тільки церковного життя, але й домашнього та родинного. Для духовенства видав митр. Кирило окреме **Правило**, в якому домагався совісного виконання обов'язків і строгого життя.

Другим письменником, що продумував над тим, як зарадити горю, як піднести духа серед народу, був ігумен Печерського монастиря в Києві, пізніше володимирський єпископ Серапіон (єписко-

пом став 1274. р.). У його проповідях слідно живий відгомін жахливих подій із часів татарських нападів. «Спав Божий гнів на нас» — пише Серапіон в одній із своїх проповідей. «Зруйновані Божі церкви, зневажені священні посуду, потоптані святощі; святителі дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних монахів кинено на жир птицям. Кров наших батьків і наших братів, як вода, напоїла землю. Шезла сила наших князів і воеводів; наші хоробрі, пройняті жахом, утекли; багато наших братів і дітей повели в полон; наші села запустили й поросли буряном. Наша величність спокірніла, краса згинула; наше багатство дісталося їм у користь. Наш труд одержали в спадщині невірні, наша земля стала добром чужинців і самі ми попали в неславу у всіх тих, що живуть у сусідстві нашої землі, посміховищем для наших ворогів, бо ми самі звели на себе, як дощ із неба, Божий гнів»... Серапіон виказує, що ці великі, страшні терпіння — це Божа кара. «За наші гріхи — пише він — навіз на нас Бог нарід лютий, нарід, що не пощадив ні молоді краси, ні немочі старців, ні молодости дітей». Щирий, сердешний, теплий тон, живе спочування для людського горя, для народнього нещастя — надають проповідям Серапіона особливої ціни.

Трубач із княжих часів.
(З Радивилівського Літопису).

Змагання до релігійної унії. Щоб рятувати українські землі перед руїною з боку татарської орди, задумав уже князь Данило прийняти унію з Римом. В заміну за допомогу західно-європейських держав у боротьбі з татарами, яку мав зорганізувати римський папа, приобіцяв Данило перевести злуку української церкви з римською. Отримав, що правда, королівську корону (коронувався в Дорогичині, 1253. р.), але помочі не діждався, тому й кинув думку про унію. Цю думку підхопив митрополит Григорій Цамвлак, що був із роду болгариним. За нього та за його попередника, митрополита Кипріяна, скріпилися південно-словянські впливи на Україні. В XIII. і XIV. в. в. розвинувся в Сербії й Болгарії живіший літературний рух. У Сербії припадає це оживлення на часи панування Степана Душана, в Болгарії на часи патріярха Евтимія. Ці сербські й болгарські впливи йшли головно через чернечу республіку на Атосі, де була багата грецька й словянська книгозбірня. Очевидно обидва названі митрополити, що були болгарами, причинилися до закріплення тих впливів. Один із них, а саме Григорій Цамвлак, їздив на собор у Констанції та бажав довести до злуки українську церкву з Римом. Нову унійну спробу стрічаємо в змаганнях митрополита Ізидора, що в 1439. р. був на ферарсько-фльорентійському соборі. Цікаве, що хоч нехіль до латинників серед українців була давно, як засвідчують це деякі перекладні й оригінальні пам'ятники, та

хоч цю нехить підсилювали грецькі впливи, думка про релігійну унію на Україні все наново виринала.

В 1476. році київський митрополит Мисаїл написав посланіє до папи Сикста IV. з проханням прийняти українців під опіку. Автор просить папу, щоби не вірив тим, що кидають наклепи на українців, запевнює його про свою прихильність до папського престолу та просить злучити українську церкву з римською. Своє посланіє пише вибагливим стилем, прикрашаючи його різними вишуканими зворотами. Видав цей твір пізніше Іпатій Потій на доказ, що вже перед ним були унійні змагання на Україні.

Литовсько-руські літописи. Литовські князі розпочали в XIV. в. боротьбу з татарами. Відбирали їм одну за одною українські землі й прилучували до своєї держави. Так за Ольгерда (1341-77.) й Любарта (пом. 1384) велика частина українських земель увійшла в сполуку з Литвою. Литовські князі «старини не рухали, новини не вводили». Приймали вони віру українців, їхню канцелярійну мову, письмо, судили по місцевим звичаям. І склалося так, що Литва запанувала над Україною політично, Україна над Литвою культурно. Українська мова стала мовою княжого двору, уряду та мовою вищих, освічених людей. З тієї доби литовсько-української спільноти доховались такі пам'ятки, як Судебник Казимира, Литовській Статут і Литовсько-руські літописи.

Є три окремі групи Литовсько-руських літописів. Збірники першої подають історію литовського народу від другої половини XIV. в. до половини XV. в. В оповіданнях про взаємини між Витовтом і Ягайлом літописець боронить становище Витовта і складає похвалу князеві Витовтові. Друга група литовсько-руських літописів подає оповідання про найдавніші часи Литви казочного характеру аж до часів Гедиміна. Потім іде оповідання про новіші часи, що кінчаться короткою хронікою на 1575. р. Третю групу творить кодекс президента суду А. Биховця. Тут літописне оповідання багато живіше, прибірає місцями повістевий виклад. Цими літописами користувались польські хроністи. Крім багатьох списків литовсько-руських літописів, замітний ще **Короткий київський літопис**, у якому витяг із староукраїнських літописів продовжується новими записками. До цих записок додано цікаве оповідання про литовсько-московську війну та про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею над Москвою в 1515. р. Острозького прирівнює автор з індійським царем Пором. Похвалу князеві Острозькому кінчає славою, що нагадує ритмічну будову «Слова про похід Ігоря».

Ідейні та мистецькі цінності староукраїнського письменства.
Твори українських письменників із першої доби розвитку*) української

*) Час усього розвитку української літератури ділять її дослідники для легшого розгляду на поодинокі доби, спираючись на різних фактах, що мали далекосягле значіння в житті народу. Загально ділять історію українського письменства на три головні доби. Перша з них — це доба, в якій літературною мовою була мова чужа: церковнослов'янська. Кінчається вона з кінцем XV. в., коли під впливом важких історичних подій українська література змінила свій характер. Одною з таких переважних подій було припинення впливів із Царгороду, що в 1453. р. дістався під володіння турків. Друга доба розпочинається з початком XVI. в.

літератури виказують високу ідейну та мистецьку цінність. Коли мова про ідейні обрії найдавніших українських письменників, зокрема про їх етичні та моральні погляди, яким дають вислів у своїх творах, то вони покриваються з основною ідеологією християнства. У великій частині творів із цілою силою підкреслена думка про потребу переваги духового світу людини над її матеріальним світом (життєписи, поучення). В інших пам'ятниках, у яких письменники не накликають до якогось окремого аскетичного життя та не обмежуються виключно до вузьких ключів самовідречення й самоумертвлювання, — в ясному світлі виступає одна з основних ідей християнства — ідея активної любові ближнього (Володимир Мономах, ігумен Данило). Поруч із ширенням і закріпленням християнських чеснот, поруч із голосною проповіддю активної любові ближнього — золоту ниткою вється у поодиноких пам'ятниках староукраїнського письменства ідея любові до рідного краю, рідного народу, ідея посвяти особистих користей та особистих цілей для добра батьківщини, для української державности («Слово Іларіона, Паломник ігумена Данила, »Слово о полку»). Правда, в деяких творах аскетичного характеру звеличання таких чеснот, як покора, самовідречення доходить до надмірного насилення й це недоцінювання, а то й пониження людської гідності може робити прикре вражіння. Але це прикре вражіння затирають і усувають приклади високого лицарства та великого героїзму, які находимо в Поученні Володимира Мономаха (хоробрість на війні, на ловах), літописах (походи Святослава, боротьба Мстислава з Редедєю, героїзм хлопчини, що продирається крізь табор печенігів, боротьба отрока з печеніжином) та в »Слові о полку« (хоробрість Ігоря, Буй-Тур Всеволод). Також із мистецького погляду стоять твори староукраїнського письменства на високому рівні. Різномодність літературних форм, багатство стилістичних засобів, буйна творча уява, образковість вислову — все це прикмети, що свідчать про літературний хист та про високу духову культуру письменників. Прийшла широка хвиля татарщини. Пригасло та вкрилося попелом полум'я поетичного надхнення. Пригасло, але не загасло. Повіяв бурхливий козацький вітер із Великого Лугу і продув попелище. Прилинув новий подув із заходу, розбудив у пригаслій пожарині наново іскри, що понялися широким полум'ям відродження.

З Львівського Апостола. 1574. р.

СЕРЕДНЯ ДОБА

7. Подув із заходу

Зв'язки із західньою Європою. Вже в першій добі розвитку української літератури поруч із візантійськими приходили на Україну також західноєвропейські літературні та культурні впливи. Але перемога була весь час по боці візантійських впливів. Коли мова про зв'язок України з західньою Європою, то він не обмежувався тільки до родинно-династичних взаємин, але торкався також торговельних, релігійних та політичних справ. Таке поважніше зближення до західньої Європи бачимо за часів короля Данила, за митрополита Григорія Цамвлака та за митрополита Ізидора, що після повороту з ферарсько-фльорентійського собору проголосив навіть акт злуки з Римом. Коли московський князь засудив його на смерть, митрополит Ізидор виїхав до Царгороду, потім до Риму. Зв'язки із західньою Європою скріпились продовж XV. і XVI. в. й тоді широкою течією поплили на Україну західноєвропейські культурні впливи, що довели до зміни характеру української літератури.

Зміна характеру української літератури проявляється головню в мові. Церковнословянська мова, що була досі літературною мовою, зближається сильно до живої, народної мови, приймаючи не тільки звукові прикмети тієї мови, але й поодинокі слова й вислови. Крім того відбивається в тогочасній літературній мові вплив білоруської мови, польської й латинської. Цю нову мову, що в ній

розвивалася українська література від початку XVI. до кінця XVIII. віку, називають книжною, або слов'яно-українською мовою. Причиною скріплення західноєвропейських впливів, які довели до зміни літературної мови на Україні, були важні історичні події. В 1389. р. після бою на Косовім полі Сербія підпала під владу турків. У 1393. р. стратила політичну незалежність Болгарія; в 1453. р. турки зайняли Царгород. Усе те причинилося до ослаблення взаємин України з Візантією, Сербією та Болгарією і тим самим зменшило культурні впливи, що досі йшли з тих країн. Поруч подій, що відірвали Україну від візантійських впливів, інші історичні події зблизили Україну до західньої Європи. Такими подіями були: злука галицької України з Польщею за Казимира Великого в 1340.

Князь Костянтин Острозький.

році та злука литовсько-українських земель із Польщею за Ягайла в 1386. р. Остаточню сполуку всіх українських земель із Польщею завершила люблинська унія в 1569. р. Всі отсі події відкрили Україні вікно на захід, відки прилинув новий подув.

Гуманізм. — Реформація.

Злука України з Польщею та її зближення до західньої Європи довели до познайомлення українців із течіями, що нуртували тоді в західній Європі, а саме: з гуманізмом і реформацією. Гуманізм — це був напрямок у науці, що навязував до давньої клясичної, старогрецької й староримської культури й повстав унаслідок ближчої знайомости з пам'ятками тієї культури. В мистецтві зворот до античної культури довів та-

Львівський єпископ Гедеон Балабан.

кож до відродження в добі ренесансу. На італійській землі багато було скарбів античної культури. Давніше їх не доцінювали. Починаючи від XIV. в., пробудилися спомини про світлу минувшину й довели до намагань відновити давню культуру. Знайомість із клясичною культурою давніх греків і римлян поширилася ще більше в зах. Європі, після упадку Царгороду. Зляку перед турецькою інвазією візантійські вчені подалися на захід, головню в Італію, й привезли із собою твори клясичної старини. В Італії скріпили вони замилювання до тієї старовини, що довело до зміни наукових зацікавлень та до зміни цілого життєвого світогляду. Ясний, життєрадісний світогляд давніх греків відвернув виключну увагу людей від Божих речей, якими вони досі займалися, та звернув її на людські справи. Відкрився знову світ людських почувань, героїзму, відслонилася країна краси. Ожили думки про людську природу, розбудилася призадумана над громадським ладом. Досі панувала в науці схолястика. Схолястицизм змагав до розумового доказання правд християнської віри. Це було завданням схолястики. Гуманізм поставив своїм кличем свободу дослідів та свободу думки. Перші позначки цього нового напрямку можна добачити у творах таких італійських поетів, як: Данте, Петрарка, Боккаччо. З Італії широкою хвилею понеслася течія гуманізму по цілій Європі. Українці познайомлювалися з кличами гуманізму на італійських університетах, куди часто виїздили сини українських вельмож, та на університетах у Празі (повстав у 1348. р.) й у Кракові (повстав 1364. р.). Визначним гуманістом, якого твори посередньо мали вплив на українських письменників, був Максим Грек, що працював у Московщині. Другим гуманістом був білорусин Франц Скорина, що на університеті в Падуї отримав ступінь доктора медицини й філософії та вславився перекладом Біблії на білоруську мову.

Поруч із гуманізмом прийшла на Україну із заходу течія реформації. В 1517. році виступив із релігійними тезами Мар-

тин Лютер, розбурхав ними людські уми і дав початок завзятій, зтяжній релігійній боротьбі. Його виступ має не тільки велике значіння на церковно-релігійному, але й на літературному полі. Мартин Лютер увів німецьку мову в літературне життя. Писав у ній свої писання, перекладав на неї Св. Письмо, укладв у ній релігійні пісні. Слідом за Лютром пішли його приклонники і звільна, крок за кроком випирали латинську мову з літератури та ввели живу, народню. Реформаційний рух у різних своїх видах та відмінах обхопив не тільки західню Европу, але також Польщу, Литву й Україну. Сильніше виступив він у Польщі й на Литві (зокрема ширився тут лютеранізм, кальвінізм і соцініанізм, чи аріянізм), слабше на українських землях, де захопив у першу чергу найвищі верстви громадянства. Значіння реформації в культурнім житті українського народу полягає в тому, що вона висунула потребу вищої освіти та кращого уладу шкіл. Крім того під впливом реформації виступає щораз виразніше намагання наблизити літературну мову до народньої мови, зробити її доступною для найширших кругів громадянства.

Друкування книг. Великий вплив на літературне життя мав новий технічний винахід — друкування книг. Винахід Івана Гутенберга збільшив книжкову продукцію, причинився до поширення освіти. Перші книжки в церковно-словянській мові та кириличним письмом надрукував Швайпольд Фіоль у Кракові в 1491. р. Були це літургічні книги. За це посудили його в прихильності до православ'я й завізвали на суд краківського єпископа. Тоді Швайпольд Фіоль утік на Угорщину. На початку XVI. в. друкував книжки Франц Скорина у Празі, починаючи від 1517. р., й у Вільні від 1525. р. Видання Скорини, до яких він узявся з добрим наміром послужити своїй батьківщині, поширилися не тільки на Білій Русі, але й на Україні.

На Україні перший поширив друкарську штуку Іван Федорів, або Федорович. Був він родом із Московщини. Разом із Петром Мстиславцем заложив був у Москві друкарню і став друкувати книги. Але московські монахи, що мали гарний заробіток із переписування книг, з ляку перед можливістю втратити доходи, вмовили в товпу, що друк книжок — це чари. Підбурена товпа спалила друкарню й самим друкарям грозила смертю. Федорович і Мстиславець, рятуючи життя, втікли на Білорусь. Тут Федорович, за допомогою литовського гетьмана Григорія Ходкевича, заложив друкарню в Забудові близько Білостоку. На цю ціль отримав від гетьмана Ходкевича окреме село. Мстиславець перенісся до Вільна, де заложив друкарню за допомогою багатих міщан Мамоничів та Заріцьких. Але недовго довелося Федоровичеві пробувати в Забудові. Гетьман Ходкевич почав недомагати на здоров'ї і, маючи «болі голови», про які говорить Федорович, не багато турбувався друкарським ділом. Тоді Федорович помандрував до Львова, де на Підзамчі заложив нову друкарню в 1573. р. Рік пізніше (1574.) надрукував Апостола, з передмовою, в якій згадав про тяжкі зусилля, труди й турботи в своїх змаганнях «духовне зерно по світу розсівати». Але й у Львові тяжко йшло діло. Федорович заставив друкарню,

Острозькі руїни.

виїхав до Острога і там надрукував у 1581. році знамениту Острозьку Біблію. Після того вернувся до Львова і тут закінчив життя. Його друкарню викупив єпископ Гедеон Балабан і вона стала основою друкарні Ставропігійського Братства, що віддало її управу Михайлові Сльозці.

Слідом за друкарнями львівською та острозькою, повставали продовж XVI. і XVII. в. інші друкарні не тільки в містах, напр. у Києві, Рогатині, але також по селах: в Почаєві, Евю, Стратині, Кутеїні, Крилосі, Угерцях.

Переклади св. Письма. Нові впливи й нові обставини життя, зокрема свіже зацікавлення релігійними справами та питаннями, виявилися в ряді перекладів книг св. Письма на мову, зближену до народньої, чи т. зв. «посполиту». До найцінніших перекладів належить Пересопницька Євангелія з 1556—1561. рр. Назва її походить від монастиря в Пересопниці на Волині. Перекладу доконав Михайло Василевич, син сянського протопопа, за допомогою архимандрита Григорія та з доручення княгині Анастасії Заславської, «для лепшого виразумлення люду християнського посполитого». Пересопницька Євангелія, від якої не вагається дехто розпочинати другу, чи середню добу в розвитку українського письменства — це пам'ятник великої цінності, не тільки з погляду на мову, дуже близьку до тогочасної народньої мови, але також із погляду на її мистецькі цінності у викичненні, на заставки, ініціали, мініятури. Шкода тільки, що оригінал затратився, а збереглися тільки відписи. Крім Пересопницької Євангелії, в якій помітні чеські впливи, були ще переклади євангелій Валентина Негалевського й білорусина Василя Тяпинського та ряд євангелій з поясненнями, або «учительних».

Зразок мови з Пересопницької Євангелії (в сьогодишньому правописі):

...А коли вхожали до някого села, стрітили его десят мужей проказених (трудоватих), которі то здалека стоячи, голосом великим закричавши, рекли: Ісусе учителю, змилуйся над нами. Которих то он коли уздрів, рекл ім: пойдіте а укажітеся священником. А коли они шли, сталося, іже сут очищені. Але єдин з них, коли узріл, іже єсть очищен, вернулся, з великим голосом хвалячи Бога, і пал на лиці своем недалеко от ног его і дякозал ему. А то был самарянин. Отто виділ Ісус і рекл: А чи не десять іх очистилосъ? А де ж єсть іх девять?

Завіщання Загоровського. Нові думки й нові кличі, що приходили на Україну із західньої Європи, не відразу приїмалися. Тільки звільна, з трудом усували заперу давніх традицій та навичок. Дехто намагався погодити давнину з новиною, давні, вкорінені навички з новими вимогами життя. Такою людиною був волинський вельможа, брацлавський каштелян **Василь Загоровський**, що в 1576 р., в часі нападу татарів на Волинь, став із ними до боротьби й дістався в їх полон. Коли втратив надію на визволення, написав у полоні заповіт для своїх дітей. Заповіт дуже цікавий. Загоровський бажав, щоб його діти не кидали своєї батьківської віри, все ж таки рад був їм дати кращу, західньоєвропейську освіту. В тім напрямі подав у своєму завіщанні ряд вказівок для своєї дядини, яка мала зайнятися вихованням двох його синів.

У завіщанні прохає дядину, коли його сини матимуть по сім літ, дати їм розумного й чесного дяка, щоб їх учив «рускої науки в писме светом». Потім, «коли їм Бог милосердний дасть в своем язичу руском в писме светом науку досконалу», велить їм дати бакаляра, що навчив би їх латинської мови. Потім радить їх віддати на службу в такі місця, де заправлялися б у чеснотах. Також бажає, «аби не помітували своїм українським письмом і говоренням українськими словами й юбичаями чесними й покірними українськими, а найбільше своєю вірою, до якої їх Бог призвав і в ній сотворив їх для цього світу»... Каже молитись, постити, стеретися ересі. Вкінці, коли схотять женитися, радить їм не глядіти ні на красу суджених, ні на славу чийогось вельможного дому, ні на маєток, тільки на релігійність та характерність майбутніх жінок.

Остріг, як культурний осередок. Після прилуки всіх українських земель до польсько-литовської держави в т. зв. люблинській унії, 1569 р., життя на них підпало змінам. Передусім наступила поважна зміна суспільних відносин. Упривілейованою верствою стала шляхта й їй одній прислугували всі права. Міщанство обмежено в правах, селянство віддано під повну владу панів. У парі з тим ішли й інші зміни. Православна церква мусіла зійти зі свого давнього становища, уступила місце державній, католицькій релігії і стала хилитися до упадку. На Україну повною течією поплили польські й західньоєвропейські культурні впливи й захопили непереможною силою верхи українського громадянства.

Зміни, що доконувалися в житті українського народу, занепад православної церкви, перехід верхів на протестантизм, або католицизм, брак шкіл, недостача освіти — все це тривогою виповнювало серця тих людей, що привязані були до православної віри, до давніх традицій, до своєї народности. За оборону православної церкви, її становища взялися найперше деякі вельможі. Вони із сумом гляділи на занепад освіти й старалися тому зарадити. В різних місцях вони кинулися до праці, закладаючи школи, підтримуючи наукових робітників, підсилюючи літературне життя. До ряду таких вельмож належав гетьман Григорій Ходкевич, що в своїй маєтності, в Забудові, дав захист Федоровичеві і грошевидами підтримував його друкарню. Також князь **Андрій Курбський**, що втік із Московщини перед Іваном Грізним, утворив у Миляновичах на Волині центр наукового руху. Курбський поширював письма Максима Грека, зай-

Сторінка Переспонницької Євангелії з
характеристичним орнаментом у стилі
відродження.

мався перекладами грецьких творів, навізував взаємини з визначними людьми на Україні й Білій Русі, листувався з ними (м.и. з князем Костянтином Острозьким), заохочував їх триматися своєї віри, радив не захоплюватися чужою культурою. Третім таким огнищем був двір князя Юрія Слуцького в Слуцьку на Білій Русі.

Зпоміж усіх українських магнатів найбільші заслуги для української культури поклав князь Василь Костянтинович Острозький, син князя Костянтина Івановича Острозького, київський воевода, власник великанських земельних просторів, споріднений із найвизначнішими родами в Польщі. Завдяки його щирій опіці Остріг став огнищем наукового й культурного життя. В 1570. роках повстала в Острозі на взір польських академій вища школа, яку сучасники звали »тримовним лицеем«, бо вчили в ній трьох мов: грецької, церковнословянської й латинської. Звали її також »Грецько-словянською Академією«.

При школі згуртувалися письменники й учені, що зложили рід наукового товариства. Належали до нього Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Дамян Наливайко, Архидиякон Кипріан і чужинці: Ян Лятос, Христофор Філалет, Кирило Люкаріс, Никифор. В острозькій школі вчився й виховувався пізніший гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Найважливішим ділом цього вченого гуртка було видання »О-

строзької Біблії», яку видрукував Іван Федорович. Острозька Біблія — був це вислід довгої й поважної праці. З доручення князя Острозького спроваджувано грецькі тексти й словянські переклади, порівнювано різні джерела й щойно на основі довгої підготовчої праці приступлено до видання цього знаменитого твору. Друк закінчено в 1581. р.

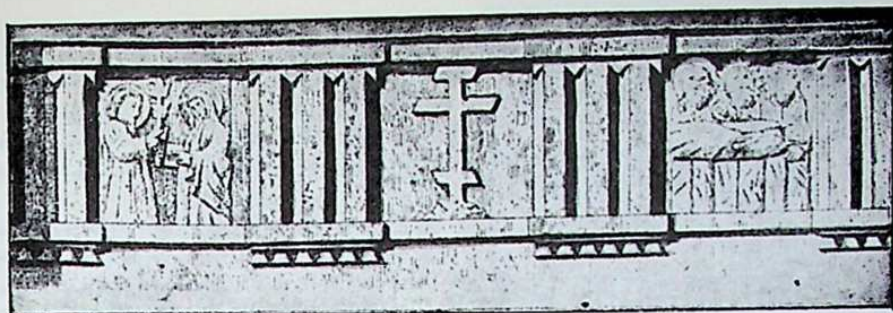
Львівська братська школа. Відокремлені зриви вельмож у праці для відродження рідної культури недовго тривали. Українські пани йшли туди, куди їх тягнули почести, достоїнства, впливи, уряди та блиск західньої культури у всіх її формах. Навіть рід князів Острозьких не вдержався при давній вірі й народності. Вже сини князя Острозького перейшли на католицьку віру і слідом за тим змінили народність. У тій хвилині, коли український нарід утратив надію на поміч своїх верхів, взялося за працю на користь національної культури свідоме міщанство, що почало організувати свої сили щораз доцільніше й краще. В тій організації сил покористовувалися міщани уладом церковних братств та цехових організацій. Братства були спочатку товариствами суспільно-релігійного характеру, що мали на меті займатися ділами християнського милосердя. Удержували приюти для вбогих, шпиталі для недужих, уладжували похорони, братські богослуження. З часом братства поширили свою діяльність, стали займатися справами освіти й культури, закладали школи, бурси, друкарні. Таким робом поклали основи під храм відродження української культури.

Ініціатива до праці братств вийшла із Львова, де повстало найдавніше братство при церкві св. Успення (Волоській). Перші відомості про це братство маємо з 1463. р. В 1586. р. братство отримало від антиохійського патріярха Йоакима окремі права. Права братства закріпив і поширив царгородський патріярх Єремія. Братство дістало права ставропігії, то є безпосередньої залежності від царгородського патріярха, право зверхности над іншими братствами, право заснування власної школи та бурси. Зовнішньою ознакою привілеїв ставропігійського братства був трираменний хрест, що його братство прибило на воротах своєї домівки.

Башта замку в Острозі.

Львівське братство заснувало школу та при допомозі єпископа Гедеона Балабана викупило друкарню, яку Федорович заставив був жидові. Львівська братська школа мала найбільшу повагу між усіма братськими школами в перших часах їх розвитку. Видала вона найкращих наукових робітників. Завдяки львівській школі та діяльності її вчителів — Львів вибився поруч Острога, як осередок наукового життя. У львівській школі вчили визначні сили: елеасонський єпископ Арсеній, що в 1591. р. видав

Ставропігійальний (патріарший) хрест на фризі львівської братської церкви.

граматику грецької мови п. н. «Адельфотес», два брати Тустановські: Лаврентій Зизаній і Степан Зизаній, Кирило Транквіліон Ставровецький, Юрій Рогатинець та інші. Школа мала на меті релігійне та моральне піднесення громадянства. До школи ходили діти всіх станів та займали місця відповідно до успіхів у науці, а не до суспільного чи маеткового становища батьків. Характер школи був отже демократичний. Вчили грецької мови, церковно-словянської, граматики, реторики, діялектики, дещо філософії, поезики й історії. Від 1592. р. одним із головних предметів стала латинська мова. З 1630. р. стала школа хилитися до упадку.

Культурна праця в Києві. З початком XVII. в. дійшов до голосу у справах української культури — Київ. Довгий час він тільки прислухувався до того гомону, що йшов уже по українській землі. Живіший культурний рух розбудив у Києві Єлисей Плетенецький. Походив із села Плетенич у Галичині з шляхетського роду. В сороковому році життя став архимандритом у пинськiм ліщинськiм монастирі. В 1599. р. вибрано його архимандритом Печерського монастиря в Києві. Було це становище одно з найвизначніших серед православних. Плетенецький займав його впродовж 25-ох літ, аж до своєї смерті в 1624. р. На становищі архимандрита Печерського монастиря поклав Плетенецький великі заслуги. Занявся перестроєм монашого життя і згуртував при монастирі людей з широкими науковими зацікавленнями. В 1615. р. закупив друкарню, що її Гедеон Балабан заложив був у Стратині, й розпочав видавання книжок на великі розміри. Для потреб друкарні заложив також фабрику паперу в Радомишлі. Гурток учених, що зібралися при Плетенецькiм, розпочав плідну й живу діяльність. Працювали в тому гуртку: Захарій Копистенський, пізніше наступник Плетенецького на становищі архимандрита Печерського монастиря, Памва Беринда, Тарас Земка, Лаврентій Тустановський. Так Печерський монастир знову став важним культурним осередком.

Поруч нього повстає в Києві на початку XVII. в. у другому місці, на Подолі, важний культурний осередок, завдяки щедрому записові жінки мозирського маршалка, Гальшки Гулевич-Лозчини. В 1615. році «з любови й привязання до українського народу» записала вона свої дідичні посілости — двір і площу на Подолі православним на різні релігійні й культурні цілі. Незалежно на Подолі

повстало братство, що злучилося з фундацією Гулевичівної й розвинуло широку діяльність. До братства вписалося багато священників, шляхтичів, міщан, вписався цілий літературний гурток. Приступив до Богоявленського братства також гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний із усім запорозьким військом. Таким робом неначе брав братство під свою окрему опіку.

Значіння братства зросло ще більше, коли затвердив його й поблагословив патріарх Теофан, що в 1620. р. був на Україні. При братстві повстала школа раніш, ніж школа при Печерськiм монастирі. Першим її ректором був Йов Борецький, пізніший київський митрополит. Вже в перших роках свого існування стала вона кріпкою основою православ'я, гордощами й надією православних.

Могилянська колегія Школу при Печерськiм монастирі заложив Петро Могила, що в 1627. р. став архімандритом монастиря. Від тієї пори Печерськiй монастир ішов навзаводи з Богоявленськiм братством у культурній праці для свого народу. Петро Могила був сином волоського воеводи Симеона. Родився в 1597. р. Вчився за-

Острозька Біблія,
 надрукована
 Федоровичем.

Наголовна картка.

границею, в Парижі. Неспокійні політичні відносини в його батьківщині змусили його опустити край і удатися на двір Жовківського. В 1621. р. брав Могила участь у боротьбі з турками під Хотином. У 1625. р. поступив, як чернець, до Печерського монастиря, де два роки пізніше вибився на становище архимандрита. Могила бачив, що православні не дорівнюють католикам освітою й рішив зарадити лиху. Задумав оснувати школу, яка була б своїм характером православною, але не уступала б з наукового погляду заграничним школам і польським колегіям, яких щораз більше повставало не тільки в Польщі, але й на українських землях. Зачав від того, що вислав талановитих молодих людей на заграничні студії. В 1631. році оснував при Печерським монастирі колегію, надаючи їй характер західноєвропейських шкіл і з перевагою латинської мови. Першим ректором новозаснованої школи був Ісає Трофимович Козловський. Під напором загальної думки громадянства згодився Петро Могила получить свою школу із школою Богоявленського братства на Подолі й переніс її туди в 1632. році. Керма школи залишилася в його руках. Коли в 1633. р. Могила став київським митрополитом, у руках його опинилася керма всього культурного руху в Києві. На взір київської колегії заложив Могила також подібні латинські школи в Винниці й Кременці. Час навчання в Могилянській колегії тривав сім, а то й вісім літ. Поодинокі класи звалися: інфіма, граматика, синтаксима, поетика, реторика, по чім ішли два або три роки філософії. Головними предметами навчання були латинська мова, грецька, церковнословянська, польська. З інших предметів учили: поетики, красномовности (реторики), штуки ведення схолястичної дискусії, або діалектики та філософії. Навчання діалектики мало на меті виробити метких і вправних оборонців православної віри; навчання реторики мало підготувати добрих проповідників, що могли б своїм проповідничим хистом дорівняти єзуїтам. Могилянська колегія, що в 1701. р. стала академією, розсївала проміння науки й освіти широко по українських землях і далеко поза їх межами: в Сербії, Волощині й Московщині. Перед смертю записав Могила на школи великий маєток. У заповіді полишив ось-які знаменні слова: «Ще заки став я архимандритом Печерського монастиря, бачучи, що занепад віри й побожности серед народу походить від повної недостачі в нас освіти та школи, дав я обіт мому Богові ввесь мій маєток обертати почасти на відбудову зруйнованих божих храмів, від яких полишилися

Митрополит Петро Могила.

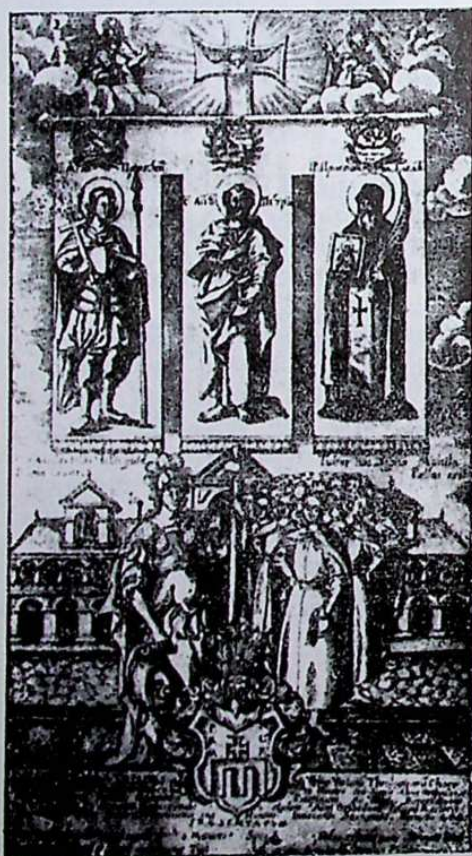
свою школу із школою Богоявленського братства на Подолі й переніс її туди в 1632. році. Керма школи залишилася в його руках. Коли в 1633. р. Могила став київським митрополитом, у руках його опинилася керма всього культурного руху в Києві. На взір київської колегії заложив Могила також подібні латинські школи в Винниці й Кременці. Час навчання в Могилянській колегії тривав сім, а то й вісім літ. Поодинокі класи звалися: інфіма, граматика, синтаксима, поетика, реторика, по чім ішли два або три роки філософії. Головними предметами навчання були латинська мова, грецька, церковнословянська, польська. З інших предметів учили: поетики, красномовности (реторики), штуки ведення схолястичної дискусії, або діалектики та філософії. Навчання діалектики мало на меті виробити метких і вправних оборонців православної віри; навчання реторики мало підготувати добрих проповідників, що могли б своїм проповідничим хистом дорівняти єзуїтам. Могилянська колегія, що в 1701. р. стала академією, розсївала проміння науки й освіти широко по українських землях і далеко поза їх межами: в Сербії, Волощині й Московщині. Перед смертю записав Могила на школи великий маєток. У заповіді полишив ось-які знаменні слова: «Ще заки став я архимандритом Печерського монастиря, бачучи, що занепад віри й побожности серед народу походить від повної недостачі в нас освіти та школи, дав я обіт мому Богові ввесь мій маєток обертати почасти на відбудову зруйнованих божих храмів, від яких полишилися

нужденні руїни, почасти на оснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу».

Оборонцем латинських колегій, які завдяки Могилі повстали на Україні, став один із найближчих Могилі людей, пізніший його наступник на київським митрополичім престолі, що сміло взявся до боротьби з наступом московського уряду на права української церкви, — Сильвестер Косів. Написав він твір п. н. «Ексеґезіс», де виказував, якою конечною, необхідною життєвою потребою є для українців знання латинської мови та добуття західноєвропейської освіти.

8. За церкву і народність.

Писання релігійно-морального й наукового характеру. Від другої половини XVII. в. у звязку із загальним національним пробудженням українського народу живіше розвивається й літературна праця. Школи й друкарні, що щораз густішою сіткою вкривали українські землі, причинилися до кращого розвитку літератури. Своім змістом літературні твори, що появлялися впродовж XVII. й XVIII. в.,

Київська академія й її
студенти.
(В р. р. 1697—1702)

можна поділити на писання релігійно-морального й наукового характеру, полемічні, проповідні, віршові, драматичні й повістеві. Крім цього розвинулися мемуаристика та письменство історично-національної традиції (козацькі літописи).

Велику частину творів, що виходили з українських і білоруських друкарень, становили твори релігійно-морального й наукового характеру. Всі вони мали на меті затримати православних при давній вірі й давній народності, причинитися до наукового закріплення й устійнення правд православної релігії. Появлялися нові видання богослужбних книг, нові переклади писань святих отців церкви, здебільша сперті на західні критичні наукових виданнях. Так із доручення Петра Могилі вийшло нове видання Требника, що узгіднив церковні обряди й богослуження; з його ініціативи вийшла збірка молитов та поучень для студентів п. н. «Антологія» та знаменитий катихизм «Православное. ісповіданіє віри» ректора київської школи Ісаї Трофимовича Козловського. Дуже замітним теологічним твором був «Літос», що його звязують з імям Петра Могилі. «Літос» або „Kamień“ — це збірна праця київських учених, що гуртувалися при Петрі Могилі. Твір вийшов під псевдонімом Евсевія Пімена в польській мові, як відповідь на твір Касіяна Саковича п. н. „Perspektyw-a“. У «Перспективі» виступив Сакович після свого переходу на римокатолицизм із ідкою критикою православної віри, неладі у церковному устрої та в житті православного духовенства. Йому у відповідь видали православні «Літос», у якому вияснено православні богослуження, тайни, обряди, пости й свята. Підручником теологічних наук для священників було «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького, що був учителем у львівській братській школі, а потім архимандритом у Чернигові. Ставровецький був також автором збірки віршів п. н. «Перло многоцінное».

Православні берегли своєї віри й церковнословянської мови, як такої, що була неначе зовнішньою признакою православля, його найтривкішою й найпевнішою основою. З тієї причини одним із головних предметів шкільної науки по тогочасних братських школах була церковнословянська мова. Явилася потреба видання граматик тієї мови. Першою була граматика, що появилася в Вільні 1586. р.

ГРАММАТИКА

СЛОВЕНСКА.

Съставленна, Лаврентіємъ
Зизаніємъ .

СОГРАММАТИЦѢ

Что ѣсть Грамматика ;
Грамматика ѣсть, иъзвѣст
ное кѣжство, ѣже блгво
глати ипнсаѣти .

Толкованіе .

Грамматика ѣсть певное вѣдаѣ,
жекъимы добре мовнли ипнсаѣли .

Сѣщїи .

Колїкво ѣсть чагї грамматїкн:

А

Грамматика Лаврентія Зизанія.

В 1591. р. єпископ Арсеній зладив граматику церковнословянської та грецької мови п. н. «Адельфотес». Новий підручник граматики тієї мови дав Лаврентій Зизаній Тустановський в 1596. р. До граматики додав він короткий словник, у якому вияснивав церковнословянські слова народньою мовою. Одначе найкращим і найціннішим підручником церковнословянської мови був підручник Мелетія Смотрицького. Граматика Смотрицького, надрукована в Євю 1619. р., довгі часи була основою навчання й знання церковнословянської мови не тільки на Україні, але також у південнословянських краях та в Московщині. Словник церковнословянської мови зладив на основі словника Лаврентія Зизанія Тустановського чернець Памва Беринда в 1627. р. Є ним «Лексікон славеноросскій і імен толкованіє».

Відгомін релігійних спорів. Багатий відділ письменства цього часу виповнює полемічна література, в якій відбився сильний відгомін палких та гарячих релігійних спорів перед релігійною унією та після її прийняття в 1596. р. Після спроби Мисаїла нову спробу зробив київський митрополит Осип Болгаринович у 1500 р., але також без успіху. Нову акцію розпочали єзуїти, яких спроваджено до Польщі в 1564. р. Спочатку завданням єзуїтів було працювати для піднесення католицької віри та поборювати протестантизм. Згодом виступили вони також до боротьби з православ'ям. Деякі з них, як Венедикт Гербест та Петро Скарга (останній у творі «О jedności kościoła Bożego...»), виказували нелади в житті православної церкви та накликували до злуки з Римом. Своїми писаннями промощували вони дорогу берестейській унії. Унія в Бересті, яку деякі українські владики заключили з Римом, була наслідком невідрадних явищ у житті православної церкви, упадку моралі серед православного духовенства й недостачі освіти. На жаль, унія прийшла дещо запізно, коли багато українських визначних родів опинилося вже в католицькому таборі. Владиками, що рік перед собором у Бересті підписали заяву приступлення до унії, був володимирський та берестейський єпископ Іпатій Потій та луцький єпископ Кирило Терлецький. До них приступив також митрополит Михайло Рагоза, що на 1596. рік скликав собор до Берестя. На соборі наради відбувалися так, що окремо радили католики й уняти, які урочисто проголосили унію з Римом, окремо православні, які разом із князем Костянтином Острозьким запротестували проти унії. Всі ці релігійні питання й спори найшли свій вислів у полемічних писаннях. До найцікавіших і найцінніших полемічних писань, що вийшли перед берестейською унією, належить твір Василя Суразького п. н. «О единой истинной православной вірі» та твір Герасима Даниловича Смотрицького: «Ключ царства небесного». Твір Герасима Смотрицького, в якому автор боронить основ православної віри, відомий під коротким наголовком «Книжица». Вийшов у 1587. р. Рік скорше появився твір Смотрицького, як протест проти реформи календаря. Реформу перевів у 1582. р. папа Григорій XIII., відкидаючи давній, юліанський календар. Проти реформи виступили збитою лавою протестанти, православні й навіть деякі католицькі круги. До ряду завзятих противників календарної реформи належав також краківський астроном Ян Лятос, що своєю критикою наразився корпорації краківських професорів

Веліамин Рутський, київський уніятський митрополит. (1613 — 1637).

та найшов захист в Острозі. Поруч із справою календаря найважливішими справами, що розділювали й розєднювали православних та католиків і були предметом їх гарячих завзятих спорів, були догми про походження св. Духа, про верховну владу папи, чистилище та справа целібату духовенства. Після берестейської унії літературна полеміка оживилася, приймаючи дещо інший характер. По обидвох боках слідно намагання виказати, що тільки наради того табору, в якого обороні являвся твір, були законні й правосильні. Так зараз по берестейським соборі появилось з боку православних коротке звідомлення з його нарад. Після того виступив Петро Скарга, з твором: „Synod brzeski i jego obrona“ в 1597. р. Твір Скарги вийшов також в українській мові. У відповідь Скарзі появилася «Апокрізіс», твір, що викликав великий розголос. Його автор, здається, протестант, виявив у ньому широке знання, бистрий погляд та безсумнівний літературний талант. Сховався під псевдонімом Христофора Філалета. До боротьби з ним станув Іпатій Потій, видаючи в 1599. р. «Антиррезіс». Іпатій Потій був головним творцем берестейської унії. Походив із сенаторської родини. Вчився в німецьких колежіях. Займав становище володимирського й берестейського єпископа. По смерті Михайла Рагози став митрополитом у Києві. З намаганням підготувати громадянство до своїх унійних змагань видав уже в 1595. р. «Унію». Крім «Унії» участь у літературній полеміці засвідчив іще творами: «Антиррезіс» та «Гармонія».

Мелетій Смотрицький. Зпоміж письменників, що брали участь у релігійній полеміці, вибився силою таланту, висловом палкого, гарячого почування на одно з перших місць Мелетій Смотрицький. Був сином дяка острозького гуртка, Герасима Даниловича Смотрицького. За молодих літ учився разом із сином вельможі, князя Соломірецького на заграничних, німецьких університетах. У 1610. році виступив під псевдонімом Теофіля Ортольога з твором у польській мові п. н. «Тренос» (*Θρήνος* to jest lament jedynej świętej apostoł-

skieј Wschodniej Cerkwie). Твір повстав під вражінням удару, що його завдали уніяти православним відобранням монастиря св. Трійці у Вільні. В сильних та поетичних словах дав Смотрицький у «Треносі» образ упадку православної церкви, якої плач потряс до глибини серцями православних, схвилював їх думки й почування. З приходу переходу православних у католицький табор — голосить православна церква ладом похоронних голосінь: «Горе мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертії із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невиносимими тягарями! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь негасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування! Колись гарна й багата — я зогиджена і вбога! Колись була королевою, любленою всім світом, тепер усі гордять мною і знущаються. Все, що живе, — народи і всі люди землі, приступіть і послушайте голосу мого! Довідайтесь, чим була я давніше, і дивуйтеся!... Родила я діти й виховала, а вони виреклись мене та приложили руку до мого упадку. Чому сиджу тепер, як одна з вдів, що ридають, — колись володарка сходу й заходу, півдня і північних країн? Удень і вночі плачу і сльози, як річні потоки, котяться по моїм обличчі й нема кому потішити мене — всі повгікали від мене».

Завдяки ось-таким повним розжаленого почування, розпучливої скарги, гірких докорів, сильним словам та образам уважали православні «Тренос» своєю улюбленою книжкою, полишали дітям, як дорого спадщину, веліли класти з собою в могилу. Схвилював також «Тренос» і католицький табор. До відповіді виступив Петро Скарга. Після видання «Треносу» Смотрицький постригся в ченці і став єпископом у Полоцьку. По вбитті Йосафата Кунцевича виїхав Смотрицький у далеку подорож, в часі якої прийняв у Римі унію. В обороні унії після повороту на Україну пише «Апольогію» в 1628. р. польською мовою. «Апольогія» викликала нові полемічні писання з боку православних, а саме «Аполею» Йова Борецького та «Антидотум» Антона Мужилівського. Хоч на соборі в Києві вирікся Смотрицький «Апольогії» та поглядів, що їх там висловив, умер уніятим в 1633. р.

Іван Вишенський. У релігійній полеміці брав також участь Іван Вишенський, що був без сумніву найоригінальнішим письменником в середній добі розвитку української літератури. Був родом із Судової Вишні в Галичині. За молодих літ проживав в Острозі. Потім помандрував на Атонську гору. Атонська гора була після упадку Царгороду головним осередком, відки українці могли ще дістати засоби давньої книжності. На Атосі було багато словянських монастирів, між ними монастир Руссікон, у якому проживали українські монахи. З Атонської гори приходили також часто ченці на Україну: просили датків, приносили книжки. Іван Вишенський вів на Атонській горі строге, аскетичне життя. Цей його образ, як строгого аскета, що не любить світу та втікає від його приман, найшов відбитку в ряді його творів. В одному з них, а саме в розмові аскета з дияволом, останній ось як характеризує тогочасний йому світ: «Всі впали й поклонились славі, царству, красоті й любові цього теперішнього віку, над яким я паную. Від найстарших і до останніх, від названих духовників й до простих, від властей

Мелетій Смотрицький.

і до підручних, усі полюбили той меч, блиск і пестроту краси царства мого світового, яке я колись на горі Христові відкрив і показав, і всі люди сьогоднішнього віку до цього мого царства розум, думку, любов сердешну та всю силу тілесну привязали, приліпили та приспоїли так міцно, що їх тільки смерть, наслана Богом, від любови мого царства розлучити може, а більше нічогоїсьнюко... («Обличеніс діавола миродержца і прелестний лов его...»). У 1605. р. відвідав Вишенський Україну й проживав у свого приятеля, Йова Княгиницького, що дав початок Скитові Манявському. Потім вернувся на Атонську гору, де пробував до своєї смерти (приблизно 1620. р.).

З Атонської гори Вишенський слав на Україну свої сильні, лункі посланія з гарячими, пристрасними закличками не кидати батьківської віри. Таких посланій написав близько двадцять, адресуючи їх до князя Острозького, до братств, владик і до всіх українців. Гострими, дошкульними словами докоряв він владикам, що своїм життям принесли неславу православній церкві, рішучим, безоглядним тоном картав єпископів і панів за знущання над простим народом: «А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, висавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напираєте». Сміло підніс він голос в обороні закріпощеного люду, робчих рабів, що «з однієї миски поливку або борщик хлечуть»..., і биказував, що в них таксамо — людська гідність, що вони таксамо хотять жити й мають право жити, як люди («Посланіє к утекшим от православія єпископом»). Крім релігійної нетерпимости, завзятого релігійного фанатизму та щирого демократичного почування характеризує Вишенського також його виразна нехіть до західньо-європейської освіти й до тих шкіл, у яких учать грецької й латинської мови та читають твори грецьких філософів Плятона, Арістотеля. («Порада о очищенію церкви»). Вишенський бачив, що у спорах та змаганнях з православям його противники спираються на добуток західноєвропейської науки, з яких можуть користати. У тому й при-

чина його неохоти до західньої Європи. Виступав також Вишенський проти народніх звичаїв та обрядів, добачуючи в них останки давнього поганства. Духовенству радив проповідувати живою мовою, одначе не радив перекладати нею книг св. Письма, бо вважав, що церковнословянська мова Богу наймиліша.

Послання Івана Вишенського робили на його сучасників велике вражіння. Великий мораліст умів примусити земляків призадуматись над недомаганнями церковного та громадянського життя і будив у них голос сумління. Постійний тон живого подразнення й розжалеження, живі докори, упіпнення, остороги, погрози, картання, то знову гарячі заклики, благання й просьби — все те надавало писанням Вишенського якогось пророчого характеру, ворушило почування, хвилювало уяву. Також і стиль Вишенського — оригінальний, пристрасний, бурхливий, часто заправлений сатиричною іддю, багатий на своєрідні образи, мові новотвори, порівняння, запити, дразнив, хвилював, грав на нервах. Про Івана Вишенського та його твори полишив цінну наукову працю Іван Франко, в якій зайнявся насвітленням його думок та поглядів. Крім цього відтворив він іще постать Івана Вишенського в мистецькій поетичній візії, у поемі «Іван Вишенський».

На її початку описує поет Атонську гору, що, неначе зелена піраміда, зноситься понад хвилі синього моря під безхмарим небом. Розбиваються об неї в срібних бризках хвилі, а на її верхах гірські хребти, «віковим покриті лісом, вічну тиху пісню грають у задумі без кінця». Але гора дримає. Не чути там ні гамору, ні крику. По оселях і хатках, що розкинулися на чудових полянах — глибока тиша. Як тінь, ворушаться там постаті понурих монахів із худими обличчями й непритомним, сонним видом. Але ось однієї днини в усіх монастирях дзвонять дзвони. Котяться по горах їх металеві ридання. Чи це самотній скитник помер у скиті? Чи чернець у келії, чи який достойник, ігумен? Ні, — дзвони голосять, що один із монахів кидає світ і заховається у недоступній норі, вибитій у скелі.

Глянь, у скелях височенних,

У стрімких гранітних стінах,

Що над морським валом висять —

Чи там гнізда ластівок?

Ні, це печери для аскетів. До однієї з них відводять ченці серед похоронних співів Івана Вишенського.

Йдуть монахи бородаті

у фелонах-багряницях,

знов монахи бородаті,

босі, в простих сіряках.

Серед них дідусь похилий,

зморщений, сивобородий,

в сіряці на голім тілі,

хрест березовий несе».

Від моря віє вітер і розвіває білу старечу бороду. Похід затримується на крутім скельнім урвищі. Вдолині видно печеру. «Не дійти туди ногами, ні драбиною не злізти, лиш на шнурі у повітрі долетіти, наче птах». Прощається з Вишенським ігумен, прощаються всі братчики й на шнурі опускають у «страшенную глибіню». Він у печері. Вітає свою нову домівку, тиху пристань по життєвих бурях. Гомін світу сюди не доходить. Рівно пливуть дні за днями. Аж ось раз бачить старець понад входом до печери проблиск життя. У сітях павука забриніла муха. Аскет

Турійська Євангелія
з XVI в. (Ковельський
повіт на Волині).

простягає руку, щоб увільнити муху. Але враз приходить думка, що без Божого-хотіння навіть ця мушка не згине. Іншим разом долітають у печеру сніжнобілі платки вишневого цвіту. Їх запах нагадує Вишньському пишні садки на Україні, рідні селища, що тепер десь скрізь обсіпані білим вишневим цвітом. Але Вишньський силою волі проганяє ці думки про рідний край, здавлює тугу за Україною, Однієї днини бачить барку на морі, що простує до Атонської гори. Привиджуються йому в ній козацькі червоноверхі шапки. На другий день у коші з поживою, яку йому раз на тиждень подавали на ливні, знаходить він лист.

У листі православні, зібрані в Луцьку, просять його вернутися на Україну і стати їх духовим провідником у тяжких змаганнях. Під впливом цього листу в душі Вишньського йде боротьба. Обовязок супроти Христа каже йому забути

про Україну і він не дає ніякої відповіді післанцям, коли вони стукають до його печері. Але по їх відізді родяться в його душі докори совісти, що він для власних самолюбних цілей опустив свій народ у тяжкій хвилині його життя, саме тоді, коли цей нарід потребує його помочі. Докори ростуть, кріпшають. Вишенський з усією напругою душі молить Бога, щоби зробив для нього чудо й завернув барку, або щоб простелив йому на морі шлях, яким міг би пройти й дігнати барку. У піднесенні душі видзється йому, що Бог вислухав його гарячої молитви:

»Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі, —
і ступив — і тихо щез«.

В обороні православ'я. В писаннях Івана Вишенського найшла православна віра пайсильнішу й найгарячішу оборону. Православ'я боронив Іван Вишенський передусім силою свого гарячого почування й вродженого таланту. З науковими доказами виступили інші оборонці. У 1605. році написав львівський діяч Юрій Рогатинець твір, відомий під назвою «Пересторога». У творі дав погляд на унійні заходи на Україні і виступав проти верховної влади папи. «Пересторога» не вийшла друком у свій час. Замітний твір з того погляду, що автор добачував причину упадку православної церкви в недостатчі шкіл. «І так то вельми зашкодило українській державі — пише він, — що українці не могли шкіл і наук посполитих розширяти й їх не фундувано: бо коли б були науки мали, тоді через неучтво своє не прийшли б були до такої погібелі. Читаючи польські хроніки, знайдеш про це досить, як поляки українські землі пообсідали, поприятелювавши з українцями й царські доньки свої за них давши, через них свої обичаї оздобні й науку вкорінили так, що українці, увійшовши в зносини з ними, позавидували їх обичаям, їх мові й наукам і, не маючи своїх наук, у науки римські свої діти давати почали, котрі з науками й до віри їх призвичаїлися і так науками своїми все українське панство до віри римської привели, що потомки українських князів з віри православної на римську вихристилися і назвища й імена собі позміняли, немов би не знали, що вони потомки своїх прабатьків»...

Знаменитою обороною православ'я була також «Палінодія» Захарія Копистенського, готова вже в 1622. р. Захарій Копистенський був архімандритом Києвопечерського монастиря. «Палінодію» («Книгу оборони») написав він у відповідь на книжку Льва Кревзи п. н. «Оборона церковної єдності», яку Кревза зложив, як догадуються, разом із Йосафатом Кунцевичем. Книжка Кревзи вийшла в польській мові. «Палінодія» Копистенського — це вершок усього тогочасного православного знання. «Про цю книгу знай, читачу, — каже автор, що вона в ласці Божій з працею великою написана, доказуючи з св. Письма, старого й нового завіту, і з поважних теологів, і з певних авторів, і істориків, що добре річ зналик». Крім блискучого знання виявив Копистенський у свому творі об'єктивний спокій і холодну рівновагу духа. Мову оживив приповідками, стиль дотепами. Крім цього Копистенський брав участь у різних виданнях, як перекладчик, редактор і видавець.

Проти католиків і уніятів виступили також із полемічними писаннями визначні українські проповідники XVII. в. — Лазар Баранович та Йоанікій Галятовський. Писали вони свої твори в тогочасній

книжній та в польській мові. Крім того Галятовський виступав у своїх творах до боротьби з магометанським та жидівським світом. Зокрема помітний є його твір п. н. «Мессія правдивий». Генеза цього твору така: У 1666. р. виступив у Смирні чоловік, що звався Сабета Себі. Подавався він за жидівського мессію. Проти нього й проти жидів, що дуже радувалися його появою, виступив Галятовський у творі «Мессія правдивий», у якому доказував, що правдивим Мессією був Христос.

Намагання православних виказати правдивість і святість своєї віри виявилось також у таких творах, як «Тератургіма» Кальнофойського, де автор із доручення Петра Могили доказував, що і в сучасну йому хвилину діються чуда в Печерському монастирі.

Лазар Баранович.

Проповідь. На прикладі єзуїтів бачили православні, яким знаменитим засобом у релігійній боротьбі являється проповідь. Це й спонукало їх зайнятися підготовленням добрих проповідників. У тієї цілі в усіх православних школах поставлено реторику на одному з перших місць у шкільному навчанні; її метою було виробити проповідників, що своїм хистом і знанням дорівняли б католицьким проповідникам. Ці зусилля й дали гарний успіх. У XVII. в. буйно розвинулася проповіднича література й найшла визначних представників у постатях Лазаря Барановича, Йоанікія Галятовського й Антона Радивилівського.

Лазар Баранович родився коло 1593. р. та прожив близько сто літ. Перед його очима перейшов довгий ряд українських гетьманів, від Петра Сагайдачного до Івана Мазепи. Замолоду вчився він у польських єзуїтських колегіях. Педагогічно-наукову працю розпочав доволі пізно. В 1650. р. став ректором київської колегії, в 1657. р. чернігівським і новгород-сіверським єпископом за згодою Богдана Хмельницького. Свячення отримав в Яссах. Його життя припало на бурхливі часи козацьких змагань і ці воєнні настрої найшли відгомін у наголовках збірників його проповідей: «Меч духовний», «Труби слівес проповідних». Але стільки. У самих проповідях не находиме натяків на прояви тодішнього революційного руху. І змістом проповіді Барановича сухі, нецікаві, своєю церковнослов'янщиною далекі від життя. Баранович писав багато. Мав дивну й невинувдану схильність віршування. Полишив цілу збірку релігійно-моралізаторських віршів „Lutnia Apollinowa“.

Всі прикмети схолястичної, далекої від життя проповіді мають також проповіді Йоанікія Галятовського. Галятовський учився в київській школі. Коли Баранович відійшов із Києва на становище

чернигівського єпископа, Галятовський заняв його місце, як ректор київської колегії. Полившив збірник проповідей п. н. «Ключ разуміня». Наголовок треба розуміти так, що його збірник отварає людям небо, як ключ замок. До проповідей додає poradnik, як їх укладати. Є ним «Наука албо способ зложеня казаня». Радить туг авгор ділити проповідь на три частини, йдучи зрештою за пляном езуїтських проповідей. Перша частина — це екзордіум, що має подавати пропозицію, то є, вясниги, про що проповідник задуме говорити; друга — це наррація, в якій проповідник переводить свою думку; третя — конклюдія, що кінчає проповідь. Автор поучус, як зацікавити слухачів, як добирати тему, як будувати проповідь. Ці вказівки дуже цікаві. «Можеш — говорить він — спонукати людей до слухання, коли чи то в неділю, чи в свято обіцяєш їм на проповіді яку нову річ показати, якої вони не бачили й про яку не чували». Покликується на свою проповідь на Покров Пресв. Богородиці, в якій він показав, як Пречиста Діва зважила вогонь, змірила вітер і завернула минулий день.

Автор вчить також будувати проповідь з іменн. «...На святого Василя можеш говорити, що Василій значить: король; і справді, бо він царював над своїм тілом, над тілесними пристрастями і тепер царює на небі». Всі ці теоретичні приписи перевів Галятовський у своїх проповідях. Виказав у них не тільки знання св. Письма та писань християнських теологів і філософів, але також знання історії й мітології. В його проповідях находимо подекуди відгомін народніх вірувань: «Коли місяць — каже — блідий, буде дощ, коли червоний, буде вітер, коли білий — буде погода». Є також сліди апокрифів. Мова зближена до народньої. Галятовський був також автором збірки оповідань про чуда Пресвятої Богородиці п. н. «Небо новое».

Деякі чуда Богородиці звершилися на українській землі, як ось те, що в ньому оповідає про «Почаївську Богородицю»

Почаївська Богородиця. (Віомок із «Неба нового»). Іван Босий із села Почаєва бачив Пречисту Діву Богородицю, як стояла на скалі. Перед нею в покорі схилюся чернець і говорив тому ж Іванові Босому і хлопцям із села Почаєва, які близько тієї скали пасли вівці, що Пресвята Богородиця стояла на скалі й її стопа є там витиснена. І в тій стіпці завжди находиться чиста вода, якою вилічуються різні недуги. На тій скалі вимурувана прегарна церква й при церкві славний монастир, обведенний довкола муром. Цей монастир в українській землі на Волині від села Почаєва звється Почаївський.

Антін Радивилівський. Коли Баранович і Галятовський тільки з замилування, принагідно займалися проповіддю, то проповідником з покликання був Антін Радивилівський. Радивилівський був учнем Лазаря Барановича й учився в київській колегії. Полившив два збірники проповідей. Перший із них — на найважніші свята «Огородок Марії Богородиці» з 1676. р., другий «Вінець Христов» з проповідей недільних, аки з цвітов рожаних... сплетений» з 1688. р. Замітною рисою проповідей Радивилівського є велика релігійна нетерпимість. Поруч із тим цікаву рису його проповідей становить віра в ворожбу комет та віра в чародіїв, що своїми чарами можуть заподіяти лихо. Подібно, як Галятовський, користувався Радивилівський апокрифічними переказами. Щоб зацікавити людей, вплітав у проповіді народні казки та приповідки. Крім того пересипував їх різ-

Йоанікій Галатовський.

ними прикладами, що їх вишукував у західноєвропейських збірниках. На заході існували саме такі збірки цікавих оповідань і анекдот, що їх укладали з метою подати проповідникові готовий, пригожий матеріал. До найбільш поширених належали збірники: «Велике зеркало» („Speculum magnum“) та «Римські Історії» („Gesta Romanorum“). Який характер мали ці оповідання, можемо пізнати на прикладах. Так у Радивилівського подибуємо оповідання: *«Львина пайка»*.

Одного разу осел, лисиця й лев завязали таку спілку, що добичу, яку хто-небудь із них роздобуде, маюгь ділити поміж себе. Пригодилося роздобути більший полов. Лев, як старший, казав робити поділ ослові. Цей, думаючи, що є рівний львові, розділив добичу на рівні часті. Лев не міг цього стерпіти, кинувся на осла й роздер його. Потім казав ділити лисиці, але вона, як мудрий і хитрий звір, зрозуміла, що осел за свою гордість утратив життя, тому тільки малу пайку собі полишила, віддаючи все львові. Лев похвалив її і запитав: «Лисице, хто тебе навчив такої штуки?» Вона відповіла: «Пригода осла».

У проповіді Радивилівського вплетене також оповідання: *«Покаране лікарство»*.

Один лакомий багач згубив мішок із грішми і чимскорше казав розголосити про свою згубу, обіцяючи нагороду. Якийсь убогий чоловік найшов мішок і віддав багачеві. Цей перечислив гроші й побачив, що нема одного дуката. Зачав гнобити бідного чоловіка, правно натискати, щоб віддав дуката. Чоловік виправдувався перед суддею, що віддав гроші так, як їх найшов із мішком. Суддя побачив лако́мство і невідчужність багача і так вирішив: «Тому, що багач рішуче впевняв, що в його мішку було триста дукатів, а тут є тільки двісті дев'ятьдесят і дев'ять — це ясний доказ, що знайдені гроші не його, а когось иншого. А що ніхто инший до згуби не признався, суд призначує ці гроші тому чоловікові, який їх найшов і якому принесла їх доля, щоб вирятувати його з біди та дати йому їх на віно для доньок».

Радивилівський найбільше з усіх проповідників намагався свою проповідь зробити доступною для ширшого загалу. Однак загал проповідь, витворена вимогами схоластичної науки, подобалася тільки освіченим людям, бо подавала їм відомості з мітології, історії й філософії, натомість не була доступна для широких народніх кругів. Не звертали також тогочасні проповідники уваги на умовини життя. Прикро вражає в тодішніх проповідях недостача якогонебудь звязку з подіями, що потрясли під ту пору життям усього народу, недостача якогонебудь відгону преважних історичних подій. Все-таки цей, схоластичний напрямок довго вдержався на Україні. Пізніше занесли його українські вчені Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Туптало Ростовський у Московщину.

Перелетні птиці. По довгих, кривавих війнах злучив Богдан Хмельницький на Переяславській угоді в 1654. р. Україну з Московією на основах повної федерації. Устами своїх відпоручників запевнили російські володарі шанувати й зберігати всі давні права українського народу. Але умов не додержували. Зачали звільняти, систематично змагати до вкорочення всіх прав та свобод українського народу. Ці змагання російського уряду — з одного боку й відрухи та спроби оборони українських гетьманів й українського громадянства — з другого боку найшли свій вираз у цілому дальшому ході літературної праці. У 1685. році приділено київську митрополію під зверхність московського патріярха. Ця подія, що була дальшим наслідком нещасної переяславської угоди, спричинила велику еміграційну хвилю українських наукових сил на північ. Багато українських учених та письменників, що виховалися й добули освіту в київській колегії, перенеслися тепер у Московщину й розпочали працю в користь чужої культури. Там виправляли вони книжки, що їх поспули неграмотні переписувачі й видавці, ставали епископами, митрополитами, придворними вченими, поетами й учителями царських дітей та помічниками Петра Великого в його праці над перестроєм російської держави й перебудовою громадянського життя. Переселення цих «перелетних птиць» було болючим ударом для України, яка втратила ось так найкращих наукових робітників. Натомість на півночі, в Росії своєю працею вони клали основи під розвиток російської культури. До ряду тих учених належали: Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Тупталенко, Степан Яворський, Теофан Прокопович і інші.

Епіфаній Славинецький, один із найбільших українських учених XVII. в., був перший, що перенісся в Московщину. Знав знаменито клясичні мови. В Росії зайнявся перекладами церковних книжок і виправляв похибки різних московських неуків у текстах богослужбних книг. Зладив лексикон греко-слов'яно-латинський і другий — фільольогічний для вияснення мало зрозумілих місць у св. Письмі. При кінці свого життя був учителем у патріяршій школі.

Симеон Полоцький. Властивим його імям було: Петровський, а що походив із Полоцька — прозвано його Полоцьким. Був отже білорусином. У Полоцьку пізнав його цар Олексій Михайлович і покликав у 1664. р. до Москви. Тут він зблизився до Ртішева, що був приклонником західноєвропейської освіти, і став учителем царе-

веча Федора й царівни Софії. На це становище винесла Полоцького його висока освіта й талант. Полоцький розвинув багату й різнородну наукову діяльність. Писав проповіді (збірники: «Обід духовний» і «Вечера духовная»), теологічні твори («Вінець віри»), полемічні проти секти «розкольників» («Жезл правління»). Був також автором збірки віршів: «Псалтир ритмотворная», «Вертоград многоцвітний», автором драм «О блуднім сині» й «О Навуходоносорі». З писань Полоцького тільки деякі появились друком. Своїми теологічними писаннями обурих патріярха Йоакима и цей кинув на нього клятву.

Теофан Прокопович, автор історичної драми «Владимір».

Дмитро Тугаленко родився 1615. р. в Макарові на київському Поліссі в козацькій родині й при хресті отримав імя Данило. Після вступлення до монастиря придбав імя Дмитра. Був проповідником у різних місцевостях і визначався проповідничим талантом. Головним ділом його життя є «Четії-Минеї», збірка життєписів святих. Над «Четіями» працював довгі літа на Україні й у Московщині. В 1701. р. цар Петро Великий покликав його на тобольського митрополита на Сибірі. У 1702. р. став митрополитом в Ростові. Помер 1708. р. Синод признав його святим. Ростовський писав ще інші твори, як «Руно орошенное», збірник оповідань про чуда Пресвятої Богородиці в чернігівськiм монастирі, літописи і драматичні твори.

Степан Яворський. Був родом із Галичини. Вчився в київській колегії, де пізніше став учителем. В 1700. р. іменовано його рязанським митрополитом. Два роки пізніше був призначений намісником («блюстителем») патріяршого престолу. Головним його твором є «Камень віри».

Теофан Прокопович. Учив поетики в київській колегії. Віддав великі услуги Петрові Великому в його реформаційній праці. Написав історичну драму «Владимір».

Діяльність українських учених на півночі не була по нутру московським грамотіям. Вони спонукали своїми доносами ерусалимського патріярха Дозитея написати до царя Петра Великого, щоб він не ставив українців митрополитами, але родовитих москвичів, «аще і немудріі суть».

9. Під брязкіт козацької зброї

Вірша. Багатий відділ письменства середньої доби виповнюють вірші. До буйного розвитку тієї галузі причинилася в головній мірі наука поетики, що була важним предметом навчання в єзуїтських і православних школах. Очевидно, розуміння поезії було інше.

ніж сьогодні. Поезію вважали тільки наукою укладання віршів („ars pangendi versus“). Не була вона вільною творчістю поета, витвором його уяви, висловом його почувань, тільки штучним витвором школи й учених. Вірша прийшла на Україну з західної Європи через Польщу. З погляду на зміст — характер віршів був спочатку релігійний. Складано релігійні пісні, гимни, канти, псалми, християнські легенди. З дальшим розвитком вірші, в міру зросту замилювання до цього роду творчості — тематика віршів ширшала. Повставали віршові привіти, похвальні оди, славословні панегірики, епіграми, віршовані присвяти видань, описи гербів, післяслова. Всяке шкільне свято, — зокрема в київській колегії, кожна подія, цікава в шкільному житті, а саме: імянини ректора, професорів, приїзд визначного гостя (мітрополита, чи иншого достойника), свята Різдва й Воскресення — все це давало привід до укладання віршів. Щодо форми — вірші були силабічними, бо їх признакою було точно вимірене число складів. Нерідко автори popisувалися всякими вишуканими штучними формами: акростихами (із розвязкою власного імени), раками, яйцями, пірамідами, чарками, сокирами, тощо. З такими віршами ходили студенти в часі рекреації по домах визначніших міщан і виголошували їх у формі привітів, за що отримували дарунки. Молодий темперамент, життєва радість молодих школярів вносили навіть у вірші поважного релігійного характеру, в яких славили Христове Різдва, чи Воскресення, багато молодого школярського гумору. І біблійні теми насвітлювали із своєрідним дотепом і натяками на свою гірку школярську долю.

В одній різдвяній вірші гріх Адама й Еви найшов такий вислів:

...Зайшов із иншого чорт краю,
Адама в гості попросив;
А цей кликнув його до раю
Та й яблука з ним укусив.
Очнувсь на другий день — аж лихо:
Адам питає Еви тихо:
»А з ким я вчора так гуляв?«
»Не знаю, що були за гості.
Але у нас чогось нема.
Ой буде ж нам, старий, по хлості,
Не викупимось із сорома.
Бо вже мені погано снилось:
Вуж укусив, аж кров текла;
І щось за мной чудне гонилось,
Я ледви, ледви утєкла.«
Адам задумавсь, ліг в куточку,

Прийшов Господь, його збудив
Та й каже: »Де ж ти дів сорочку?«
»Я, Тату, вчора загубив.«
»Неправду кажеш ти, небоже!
Я знаю, де вже ви були!«
»Прости мені і Еві, Боже,
Бо ми сорочку пропили...«
»Пішов же вон, Адаме, з раю,
Обівся яблук, аж сопеш!
Це так ти доглядаєш гаю?
Без попиту, що хоч, ірвеш!
І ти іди, небого, прями!
Адам тебе щоб наглядав!
А щоб не сміла яблук красти,
Адаму я нагайку дав...«

В одній великодній вірші метушня у пеклі на вістку про воскресення Христа найшла такий вислів:

Куца сатана почула,
Що і смерть уже заснула
І Адам сміяться став.
Куций дьявол догадався,
Що воскрес уже Христос,
Та й потупив в землю нос.

Вибіг на пскельну браму,
Аж Христос іде к Адаму.
Брама пала перед ним,
Мур розсипався, як дим,
Смерть лежала у куточку,
Рвала на собі сорочку,

Надулася і сопла
 І на Бога щось товкла.
 Куций упустивєз із ляку,
 Круто стало небораку!
 Зараз пекло погасив.
 А Христос його спросив:
 »Де старенька баба Ева,
 Що в раю вкусила з древа?«
 Куций кочергу узяв
 І у печі помішав.
 Ева вилізла із печі,
 А за нею і Адам...

Юрій Кониський, білоруський архієпископ, автор драми «Воскресеніє мертвих».

В багатьох віршах описували школярі гіркий початок на перебіг своєї шкільної науки.

Памятки віршової літератури. З багатої й різномірної віршової спадщини XVII і XVIII в. тільки невелика частина появилася друком. Причиною того були обставини політичного життя. Після злуки з Москвою, а ще більше після трагічного бою під Полтавою, щораз сильніше налягала на українське національне життя важка рука російського уряду. З боку російського царату пішли вперті, систематичні намагання не тільки в тому напрямі, щоб вирвати українському народові раз на все всяку думку, всяку мрію про власне, самостійне державне життя («Малоросійська колегія», знесення гетьманщини, зруйнування Січі, закріпощення селянства), але також у тому напрямі, щоб затерти навіть його національне ім'я.

Цій останній цілі мали служити різні перепони з боку російської цензури й синодальні заборони вживати українську народню мову в письменстві, як наприкл. серед багатьох інших синодальний указ із 1721 р., що з усією рішучістю застерігався проти «особава наречія». Була це пора, коли витворювалася вже літературна російська мова, що завдяки своїй державній позиції з кінцем XVII в. стала втискатися в народне життя, в адміністрацію, між українське дворянство, що зачало нею послуговуватися в тій цілі, щоб відрізнитися від селян, і в письменство. Ці обставини й були причиною, що найцінніші памятки українського письменства з кінця XVII і з першої половини XVIII в., з проблисками живої думки та кольоритом живої мови, уникали друку й переходили в рукописних відписах із рук до рук.

Із давніх творів віршової літератури, крім віршованих передмов до поодиноких видань, вийшли друком: «Лямент дому княжат Острозьких» із приводу смерти Олександра Костянтиновича Острозького; «Лямент» з нагоди острозької трагедії; Памви Беринди: Вірші на Різдво Христове, у Львові, 1616 р., Касіяна Саковича: Вірші на похорон Петра Конашевича-Сагайдачного, в Києві, 1622 р.; Кирила Транквіліона Ставровецького: Збірник віршів п. н. «Перло многоцінное; збірник духовних віршів п. н. «Боггласник» із 1790 р.

Дуже поширені були панеґірики. У честь Плетенецького появилася панеґірик «Візерунок цнот» Олександра Митури. У честь

Могили вийшли: «Імнольогія», якої авторами були Памва Беринда і Тарас Земка, «Евхарістеріон», що його піднесли Могили учні з вдячності за оснування школи, «Евфонія», яку уложили друкарі з нагоди висвячення Могили на митрополита, і «Мнемозинє». В честь Сильвестра Коссова появився панегірик «Стоп цюг». У Львові 1641. р. з нагоди промоції львівського уроженця Григорія Кирицького в Падуї на доктора філософії зложив панегірик Яків Седовський, а в 1642. р. Григорій Бутович у честь еп. Арсенія Желиборського.

Вірші Саковича на похорон Сагайдачного. Ширшим навітленням історичних подій та спробою ідеалізування козацьких походів визначаються «Вірші на похорон гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного» з 1622. р. ректора Богоявленської братської школи Касіяна Саковича. В них у ясному світлі виступає також постать великого Сина галицької землі, що не тільки вславився перемогами над турками на Чорному морі й суходолі, але в рівній мірі своїми заслугами для розвитку української культури.

У передмові бжає автор запорозькому війську перемоги над ворогами й безсмертної слави. Славить запорожців за те, що добули свободу, яка є найціннішим добром на світі. Рід їх виводить від яфетових потомків, від тих герців, що за часів Олега човнами пускались на море добувати Царгороду та за Володимира прийняли християнську віру. Про запорожців усі знають.

Україна тим войском вцале зостаєт,
а где запорожцов ніт, татарин впадаєт..
Свідками того суть(ох) міста подолські
і краї подгорські, аж тиж і белзкіє,
где много поганин крве християнської розлял,
а живо позосталих — тих в неволю забрал.

Нападають вони на турецькі міста, щоб визволити невольників. Вкінці звертається Сакович із зазивом до лицарства, щоб стерегло вольности, як дорогого клейноду.

В дальших частинах, які виголошували спудеї на похоронах чергою, славить автор Конашевича за його провід, за те, що вмів у війську тримати карність, що невольникам добував свободу,

»бо за найболшую нех собі нагороду
почитаєт рицєр, гди кого на свободу
визволит«...

Заслуга Сагайдачного також в обороні православної віри, в його щедрих жертвах на добродійні цілі. Тому й слава Сагайдачного буде голосна доти, «поки Дніпро з Дністром многорибні плинути будуть».

Побутова й історична вірша. З хвилиною, коли студенти шкіл винесли віршу поза шкільні мури, зацікавилися нею ширші круги. Вірші стали складати люди, що стояли поза школою, що краще знали життя. Вносили вони подробиці з народнього побуту. Творцями таких віршів побутового характеру були в першу чергу колишні учні шкіл, які не докінчили своїх наук, вешталися скрізь по Україні, шукаючи заробітку й пристановища. Широко відома була порода таких мандрівних школярів, «бакалярів», «дяків-пиворізів». Нераз ставали вони сільськими вчителями, дяками, священниками. Зустрічалися вони ближче з народом, зазнайолювалися з його звичаями, цікавилися його справами й писали свої вірші мовою, близь-

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.
З віршів Касіяна Саківича.

кою до народньої. Поруч віршів побутового характеру повставали також історичні вірші та сагири на громадянські, суспільні, а то й політичні теми, що виходили зпід пера різних людей та повставали серед різних суспільних середовищ. До їх ряду належать такі вірші, як «Висипався Хміль із міха» (про Богдана Хмельницького), «Ой, ріко Стиру, що Хміль за віру зробив напротив миру» (про битву під Берестечком), вірші про Палія й Мазепу, вірша про облогу Відня Йосифа Шумлянського, «Всі покою шире прагнуть» Івана Мазепи, про зруйнування Січі, про панщину, пісні атамана чорноморського війська Антона Головатого: «Ой, Боже наш, Боже, Боже милостивий! Що ми народились такі нещасливі» та «Ей, годі нам журитися, пора перестати». Обидві останні вірші повстали з того приводу, що Чорноморці дістали грамоти на землі на Тамані.

Дуже замітною віршою з уваги на національну свідомість автора була «Розмова (Разговор) Великороссії з Малороссією» з 1762. р., в якій автор гаряче стає в обороні рідного краю перед централістичними змаганнями російського правління. Автором «Розмови Московщини з Україною» був Семен Дівович. Написав її у честь, славу й оборону всієї України.

Після короткого погляду на розвиток історичних подій на Україні автор підкреслює з цілим натиском, що злука України з Московщиною була добровільною. З того становища й підходить до наświetлення взаємин Росії й України.

Україна звертається до Росії з словами:

Не тобі — государю твоему поддалась,
при котрих ти с предков своїх родилася.

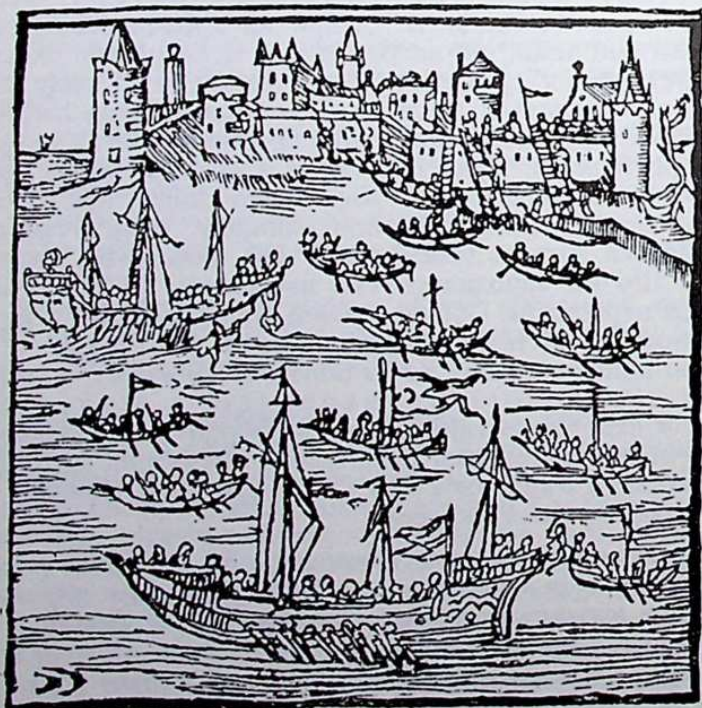
Не думай, щоб ти сама була мой владгитель,
 но гсудар твой і мой общій повелитель.
 А разность наша есьг в приложених іменах:
 ти Великая (Россія), а я Малая, живем в смежных странах.
 Что ж я Малой називаюсь, а ти Великой,
 то как тебѣ, так і мнѣ ни мало не дико,
 ібо твої предѣли пространіе моїх,
 а мої обширностями поменше твоїх...
 Так ми з тобою равні...

Дуже популярною була пісня «Ой, біда, біда чайці небозі!..», якої авторство приписують гетьманові Мазепі.

Вивела чайка своїх діток при битій дорозі в зеленому житі. Горє її в тому, що як жито доспіє, заберуть її діток. Кличе чайка на пораду журавля. Журавель потішає її; каже, що заки жито підорєте, її діти сгануть як орли літати. Але чайка сумнівається, чи женці полишать її дітей у спокої. Журавель докоряє їй, що вона надто криклива, кожного зустрічає криком: киги, киги! Чайка вияснює, що так вона перестерігає своїх діток. Приспіває жито, але діти ще не мають сил летіти. Жовкне жито, приходять женці й тільки пір'я лишається по дітях.

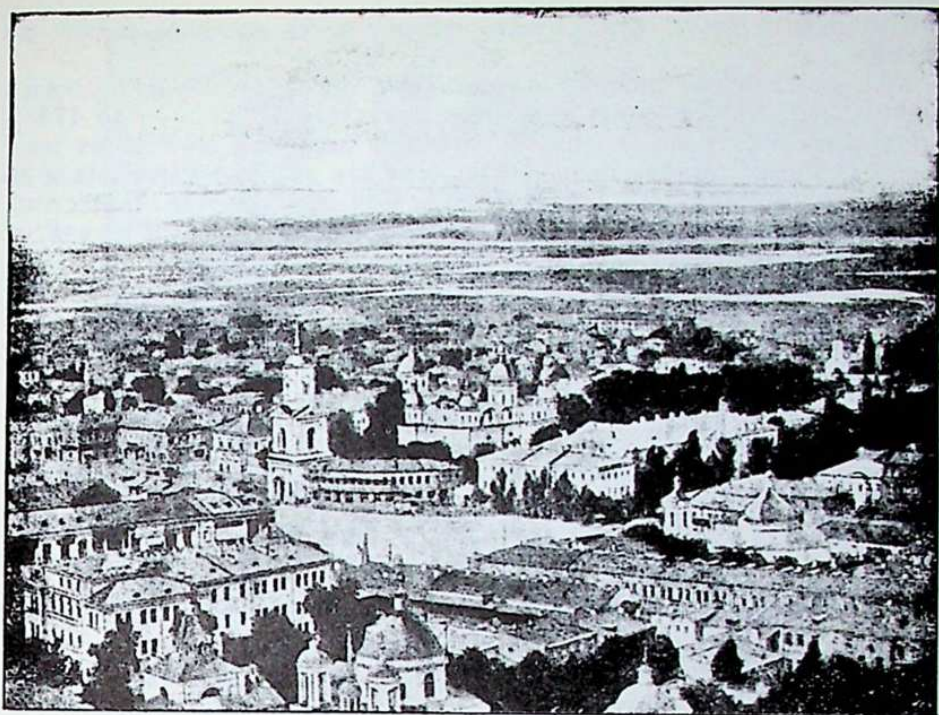
У цій пісні прекрасний образ України, якій доводилось власними грудьми ослоновати Європу перед навалою східних орд.

Мандрівники. Зпоміж творів віршової літератури, багатої в різні види та форми, значіння мають тільки ті, в яких чути удар живчика тогочасного національного життя, в яких найдуться нагяки на суспільні та політичні обставини, або ті, в яких добуває собі до-

Сагайдачний
 здобуває Кафу.

З Віршів на похороп Сагайдачного.

Братський монастир у Києві на Подолі з будинками Академії.

ступ жива народня мова. Цінність різдвяних та великодних віршів здебільша анонімних, що повставали під впливом шкільної науки знову в тому, що вони проблисками свого гумору та модернізацією теми промощували шлях творчості Івана Котляревського. Зрештою вірші були далекі від дійсної поезії. Часто зводилися до ремісничої роботи, чого доказом є віршований твір чернігівського архієпископа Івана Максимовича «Богородице Діво, радуйся», що містить 23.166. слябічних віршів.

Таку просту ремісничу роботу виявляє також творчість монаха Климентія. Климентій, Зіновів син, жив за часів гетьмана Мазепи. Як мандрівний чернець вештався по всіх усюдах українських та білоруських земель та писав вірші на прерізні теми, хоч робота не йшла йому — як сам признається — без тяжких зусиль:

Писарское діло, хоч то не ціпом махать,
да голову горш ціпа тяжко часом вертать.
Бо потреба, пишучи всяко розмишляти,
жеби яко найлучший сенсов докладати,
їзби в людей не било писмо згоршительно,
да жеби било от всіх похвалительно.

Вірші Климентія (про селян, козаків, ремісників, ченців, про жінок), без усякої ідейної цінности, не виявляють також ніякого поетичного полету. Схлібляв автор у них панам, нагомість із погордою глядів на селянина, бо «у простого мужика простий єсть обичай», коли в письменного є «особний, політичний звичай». Творчість Кли-

ментія цікава тільки для характеристики часів «великої руїни» на Україні.

Мандрівцем иншого покрою був Василь Григорович Барський, що двадцять і чотири роки (від 1723. р. — до 1747.) мандрував по широкому світі та полишив широкий опис своїх мандрівок. З рідного Києва через Львів переїхав до Будапешту, відси до Відня. Звідв Сирію, Каринтію, Італію. Був у Малій Азії, Палестині, Сирії, Єгипті, на Атосі і через Царгород і Букарешт «ні живий, ні мертвий» вернувся до Києва, де по місяці закінчив життя.

В описі мандрівки Барського найшла вираз характеристична риса його вдачі: бажання побачити світ, поширити свій кругозір. Свої вражіння вмів автор передати живо й цікаво, тому й найшов великий круг читачів.

Цікаво м. и. розкаже Барський про свій побут у Львові. Коли разом із другим молодцем, що, як і він, мав буйну, молодечу уяву та горів бажанням знання, Юстином Леницьким, приїхав до Львова, записався враз із ним до єзуїтської академії. А що до академії православних не приймали, обидва вони подали себе за католиків, братів Барських. Але правда скоро вийшла на верх і їх прогнано з академії. Тоді вони пішли з проханням до українського уніятського єпископа Атаназія Шептицького. Єпископ Шептицький вставився за ними й їх прийнято знову.

Цікавий також опис прогульки до Крехівського монастиря. Були в церкві, оглянули все, а потім — каже автор — «от ігумена і братії звахомся в трапезу і тамо такожде видіхом благочиніє і пріяті бихом честно. Тамо вси смиренні, страннолюбиві і зіло добронравні інокі... Словом рещи, всем достохвалная обитель»...

В дальшому оповіданні чергуються описи, вражіння, образи, пригоди (розкоші італійських міст, екзотичні краєвиди, східні звичаї, напади арабських опришків, морська буря, страхіття чуми) і творять живу, барвну цілість.

Початки драми. Пізно розвинулося на Україні драматичне письменство. Розвинулося за західноєвропейськими взірцями та прикладами, хоч іздавен в народніх українських обрядах, звичаях та забавах були завязки своєї власної драматичної поезії. Такі завязки у виді діяльогів, хороших питань та відповідей, проявів збірної акції, можна зустрінути в веснянках, весняних іграх та забавах, у купальних та весільних піснях.

Приклад дасть нам весняна ігра: «сіяння проса». Два хори стають один проти одного.

Перший хор: А ми просо сіяли, сіяли,

Ой дід-ладо, сіяли!

Другий хор: А ми просо витопчем, витопчем.

Перший хор: А чим же вам витоптать?

Другий хор: А ми коней випустим.

Перший хор: А ми коней переймем.

Другий хор: А чим же вам перейнять?

Перший хор: Шовковим ми поводом.

Другий хор: А ми коней викупим.

Перший хор: А чим же вам викупить?

Другий хор: А ми дамо сто рублів.

Перший хор: Не треба нам тисячі.

Другий хор: А ми дамо дівчину.

Кобзарі: Михайло Кравченко (з Полтавщини), Терешко Пархоменко (з Чернігівщини), Петро Дрвченко (з Харківщини).

Перший хор: Ми дівчину візьмемо.

З другого хору дівчина переходить до першого.

Другий хор: Нашого полку убуде, убуде.

Перший хор: Нашого прибуде, прибуде.

Ігра йде далі, при чім дівчата з одного хору переходять до другого.

Багатством таких пісень та обрядів визначається українське весілля, що є немов цілою драмою, на яку складаються окремі обрядові акти: приїзду молодого, сватання, заручин, дівич-вечора, вінчання і т. и.

Були також на Україні в давнину народні актори, скоморохи, що улажували народні забави, грали, співали, в часі коляди ходили з ведмедями й козою, брали участь на весіллях, забавах, бенкетах. Одначе всі ці завязки не витворили своєї драми. Прийшла вона із західньої Європи через Польщу у формі шкільної релігійної драми.

У VI. і VII. вв. витворилася в західній Європі з церковних обрядів релігійна драма. Виплила вона з потреб церкви, яка шукала засобів до успішної боротьби з різними поганськими виставами, що ширили зіпсуття. Зродилася думка боротися гими самими засобами, тобто виставами. З церковних обрядів та релігійних процесій витворено рід драматичних вистав. Так на Христове Різдво улажнувано в церкві ясла, при чім священники відчитували відповідні евангель-

ські тексти, приймаючи на себе ролі поодиноких біблійних постатей. Так повстала різдвяна драма. Подібно із великодніх евангелієвських текстів повстала великодня драма, в якій основу лягла розмова янгола з жінками, що прийшли відвідати гріб Христа. Ці релігійні вистави відбувалися спочатку в церкві. Але коли в дальшому своєму розвитку стали вони оживлюватися комічними ситуаціями, вставками й дотепами, коли до них став втискатися гомін світського життя, усунено їх із церкви. Тоді релігійна драма найшла пристановище на цвинтарі, відки згодом виперли її на торгові площі та ярмаркові майдани. Від тієї пори її розвиток пішов свободнішим шляхом.

Релігійна драма прибирала форми «містерій», «міраклів» і «мораліте» (*moralités*). Головною темою містерій була тайна викуплення людського роду, що виявилася в народинах Христа та Його воскресінні. Змістом міраклів були події з життя святих та їх чуда. Мораліте — були драми, в яких виступали алегоричні постаті, нпр. Душа, Чеснота, Любов, Покора, Гнів, Зависть, Людська природа, й вели розмови моралізаторського характеру. З кінцем XV. в. всі ці форми релігійної драми прийняла на заході Європи шкільна драма, що згодом перейшла на Україну.

Шкільна драма. В добі ренесансу й гуманізму стала в західній Європі головним предметом шкільної науки латинська мова. Щоб якнайкраще заправити учнів у знанні латинської мови, виставляли по школах комедії давніх римських письменників: Теренца і Плявта. Але комедії Теренца було тільки шість і вони скоро надокучили. Комедії Плявта з педагогічних оглядів не дуже змістом та характером підходили для вжитку молоді. Це й було причиною, що вчителі шкільні самі бралися до праці над збагаченням шкільного театрального репертуару власними творами. Так повстали шкільні драми з усіми формами давньої релігійної драми.

Поруч давнішої цілі: заправити учнів у практичному знанні латинської мови висунено також другу ціль: поглибити й закріпити знання релігійних правд та біблійних подій. Єзуїти поставили в своїх школах драму на високому поземі. Єзуїтські шкільні вистави, в яких зрештою могли переводити і свої виховні цілі та завдання, визначалися багатством і розкішшю сценічної обстанови. У драми релігійного змісту входили в зручному укладі мітологічні й алегоричні постаті, спліталися мотиви опери й балету. Просторі, пишно прибрані, роззолочені салі єзуїтських колегій, аристократичні імена виконавців на афішах, участь високих достойників, нерідко коронованих осіб на шкільних виставах та мистецькі декорації — все це притягало публіку, надаючи блеску єзуїтським виставам. У деяких містах, як нпр. у Парижі, Відні, доходили вони до такого багатства й розкоші, що отримали назву „*ludi Caesarei*“.

З правила складалися такі шкільні драми з прольогу, фабули й епільогу. Прольог виголошував звичайно сам автор: вияснював основну думку драми та її моральну ціль. Була це промова до видців, „*oratio ad spectatores rem proponens*“. Після прольогу йшла фабула. Актів найменше було три, найбільше п'ять. Завершував драму епільог із подякою для глядачів.

Замітні були шкільні драми ще тим, що виступала в них велика

Сторінка рукопису з відписом Слова про збурення пекла.

Із збірки Петрушевича.

Що але поговоръ шр такъ
 Ямазмиъ и оторрицисмиъ шр
 Виъ профисъ шрзъ Лѣтъ Свої
 Яроклимазмиъ;
А Д. Долноципера мовишъ
 Сѣ староста люциперъ Сѣри
 фѣю Запозоръ Лѣкло; фѣбу
 фадисо Душъ Звѣто Нѣтаемло;
 а шаръ и розѣкъ Споронд, мѣ
 Лѣннѣс Борота Лостамлѣ иѣа
 шоръ фѣлѣдѣири лану Лѣри
 роцири Сѣтѣнузѣ, и шѣрди
 ри Колодѣри Лѣрдо Зарѣнѣхъ
 и шѣтѣшѣ шѣтѣшѣ рѣнѣ
 иѣка Зѣроиного; мѣфѣ и Лѣриѣ
 Нѣлодѣмѣ шѣкъ Зѣино; ф
СТІН ШѣАНЪ КРѣС
 шѣшѣмѣ МОВѣТЪ Лѣада

скількисть дієвих осіб. Їх число доходило не раз до 200, а то й 300. Справа була в тім, щоби якнайбільше число учнів могло брати участь у виставі. Для розвеселення глядачів, утомлених ходом поважної драми, служили веселі побутові сцени, що їх всувано між акти релігійної драми. Звалися вони інтермедіями, або інтерлюдіями (lustige Zwischenspiele). Змістом їх були різні жартівливі історії, оповідання, гумористичні пригоди, сцени обману, спритного ошукування, пересипані невибагливими дотепами, що часто полягали на перекручуванні латинських слів. Звичайно вязалися вони своїм змістом із змістом драми, але могли розвивати також свою окрему акцію. Приклад подібного бігу акції в головній драмі та в інтермедії можна найти в драмі про Йосипа Прекрасного, в якій по сцені продажі

Йосипа братами його йде сцена, як шкільний сторож продає жидові палицю. Дієвими особами в інтермедіях були постаті з народнього побуту, що послуговувалися народньою мовою.

Шкільна драма на Україні. В єзуїтських школах, що в швидкому розгоні одна за одною повставали не лише на польських, але також на українських землях, виставлювано шкільні драми. За прикладом єзуїтських пішли й православні школи. Найстаршу згадку про українські драматичні вистави маємо в посланнях Івана Вишенського. У посланні до стариці Домнікї нарікав Вишенський, що православні, замість працювати для церкви, «тільки комедії сгрозят і грають».

Найдавнішими драматичними писаннями, що повстали на Україні, були віршові діяльogi: «Христос пасхон», перерібка грецької трагедії про терпіння Христові, що вийшла у Львові в 1630. р., та «Розмишляне о муці Христа» Йоанкія Волковича з р. 1631. Однією з найдавніших київських шкільних драм була драма про Олексія, чоловіка Божого, що вийшла друком у 1674. р. Складається вона з прольогу, двох актів, епілюгу та інтермедій.

Акція відбувається за часів римського імператора Гонорія. Вельможа Евтиміян має сина Олексія, якого хоче одружити. Тією справою клопочеться в небі ангел Рафаїл, який має обов'язок улагоджувати подружжя. Але ангел Гавриїл радить Олексієві зберегти чистоту. Юнона й Ццастя (Фортуна) хотять його спокусити приманами світового щастя та розстеляють перед ним широкий килим світових радощів. Олексій на роздоріжжі: з одного боку бачить приманливий килим Фортуни й Юнони, з другого вузький, тернистий, що його стелять Чистота і Вбогість. (Сцена була поділена на три поверхи, що уявляли: небо, землю, пекло. Килим Фортуни збігав униз, простягався вділ, килим Чистоти слався вгору). Під впливом прохань та погроз батька Олексій рішається вкінці одружитися. Однак в часі весільного бенкету кидзе дїм, батьків, молоду дружину й утікає в сїт, де довгі літа проводить в аскетичному житті. Потім вертається додому, але його там не пізнають. Сімнадцять літ живе дома серед наруг із боку служби і неспізнаний вмірає, полишаючи опис життя. Щойно з його письма дізнаються батько, мати, жінка і цар Гонорій, що цей нуждар — це Олексій.

На зміст інтермедій складаються привіти селян, які складають вони своєму панові Евтиміянові з нагоди вінчання його сина та їх бенкетування.

Дмитрові Тупталенкові приписують авторство різдвяної драми п. н. «Комедія на Різдво Христове». Драма складається з антипрольогу, прольогу, вісімнадцятьох сцен і епілюгу. Виступає в ній ряд алегоричних і символічних постатей: Людська натура, Золотий вік, Спокій, Надія, Покора, Любов, Ласкавість, Радість, Доля, Життя і їх противенство: Залізний вік, Ненависть, Гнів, Злоба, Плач, Лютість, Війна, Зависть, Смерть.

На зміст драми складаються пророцтва про Христа, поява ангела, поклін пастухів, поклін царів, лютість Ірода, вбивство дітей, смерть Ірода. Найживішою сценою в драмі є розмова пастухів, що є живими українськими народніми посталями.

Один із них, Борис, пильнує отари, два інші, Аврам і Атоня, пішли у Віфлеєм за харчами. Коли довго не вертаються, Борис їде їх шукати. При тім питається глядачів, де могли дітися. Тимчасом вони вертаються. По хвилині чують спів. Пастухи дивуються й не знають, хто це співає. Одному видається, що це

діти, другому, що пташки. Ангел голосить їм вістку про прихід Христа і велить іти до нього з поклоном. Вони питають, чи не треба нести яких дарунків.

Дмитрові Тупталенкові приписують іще драми «Дійствие на сграти Христові списанное» та «Жающійся грішник». В останній введена постать грішника в білій одежі з чорними нашивками. В міру того, як грішник кається, спадають чорні нашивки; полишається чиста, біла одежа — образ невинности.

Крім Тупталенка писали драматичні твори: Симеон Полоцький («О Навуходоносорі», «Комедія о блуднім сині»), Митрофан Довгалевський («Коміческое дійствие», «Власнотворний образ чоловіколюбія божия»), Варлаам Лещевський, Юрій Кониський («Воскресеніє мертвих»). Всі ці драми сухі, далекі від життя. Виїмково в драмі Юрія Кониського «Воскресеніє мертвих» подибуються виразні натяки на тогочасні суспільні умовини життя в образі знущань багатого Діоктита над убогим Гіпоменом.

Історична драма. Великий крок наперед у розвитку української драми зробив Теофан Прокопович. У 1705. р. написав він драму: «Владимір», до якої перший узяв тему з української історії. Драму назвав «трагікомедією» й присвятив її гетьманові Мазепі.

Теофан Прокопович був учителем у київській академії, де в 1704. році розпочав виклади поетики. Для свого предмету зложив підручник. У творах письменників хотів він бачити більше життєвої правди. Свої теоретичні погляди намагався перевести практично в історичній драмі «Владимір». Провідною думкою в ній є боротьба поступу з застоєм, нового ладу із старим ладом. Представником нового ладу, речником нових ідей у драмі є князь Володимир Великий, що задумує велике діло: ввести християнську релігію. У своїх змаганнях зустрічає він перешкоди з боку представників давнього ладу, поганських жреців Піяра, Куроїда й Жеривола. Автор із великою примішкою гумору характеризує тих ворогів поступу з їх поганими нахилами, грубим, матеріялістичним світоглядом. Крім того вносить у драму психологічний елемент, коли зясовує боротьбу в душі князя Володимира.

В першій дії драми тінь князя Ярополка перестерігає жреців перед задумами Володимира. Жреці Піяр, Куроїд, Жеривіл, яких імена вказують на основні прикмети їх вдачі, хвилюються. В другому акті Жеривіл гонить по лісі, скликає духів і взиває всіх поганських богів на поміч. У третій і четвертій дії затримується автор при сумнівах і ваганнях Володимира. Він радиться з синами Борисом і Глібом. Відбувається розмова між проповідником грецької віри і грецьким філософом та жрецем Жериволом, у якій Жеривіл показується повним неумом. В душі Володимира йде дальша боротьба. Але він відносить перемогу над сумнівами й ваганнями, приймає християнську релігію і велить бурити ідоли. Драму закінчує промова св. апостола Андрія, яку зачинає словами:

Се уже день возсія — о, радосте многа!
 День прійде, ізвіщенній преже мні от Бога!
 Се той єсть світ, вгоже, духом зді водимій,
 Обіщал ти, Києве, граде мій любимій!..

Тему із недавніх ще історичних переживань, а саме з часів звольних змагань гетьмана Богдана Хмельницького, взяв автор драми

«Ласка Божя» («Милость Божія Україну от неудоб носимих обид людських чрез Богдана Зиновія Хмельницького преславного войск за-порожских гетмана свободившая»). Автором тієї драми, навіяної щирим демократизмом і гарячим патріотичним почуванням, уважають Інокентія Неруновича. Героєм у драмі є гетьман Богдан Хмельницький, що вияснює козакам причину народнього повстання.

Запорозький кошовий запевнює гетьмана:

Відаеш, яко всім нам Україна мати!
 Кто ж не похощет руку помощи подати
 погибающей матці, бил бо той твердіший
 над камень, над льва бил би таковой лютіший!

В часі тріумфального візду Хмельницького до Києва вітають його учні шкіл та козаки устами своїх відпоручників. На привіти відповідає Хмельницький промо-вою, в якій закликає козаків до згоди й упоминає, щоб меч ставили вище від золота. Нехай також один другого не кривдить:

Кто лісок добрий іли хуторец порядний,
 кто став, кто луку, кто сад іміет ізрядний,
 боліть іли завидіть тому не хотіте,
 Як би его привлащигь к себї, не іщїте!

Вкінці взиває всіх, щоб дітей заправляли до козацького діла.

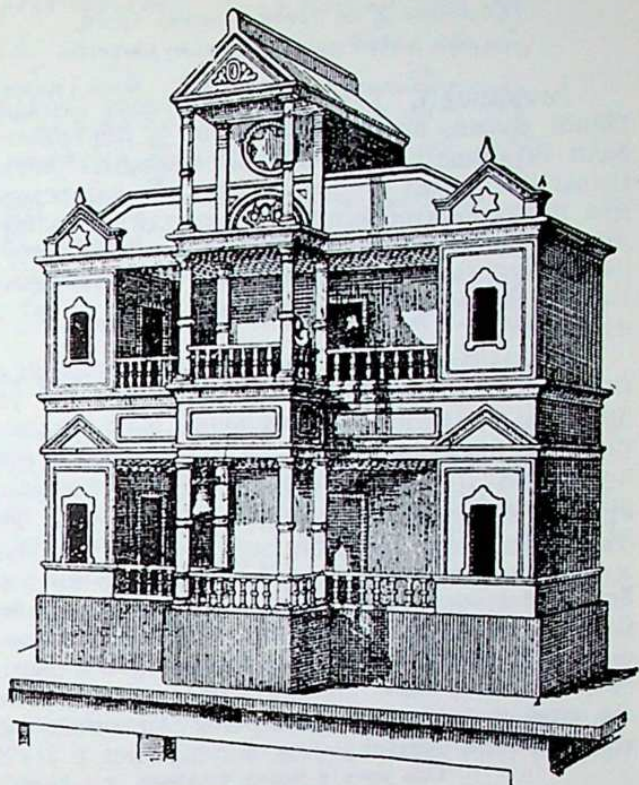
Драма «Ласка Божя» повстала в 1728. р. Стилем зближається до народніх дум.

Драма про збурення пекла. Зближеною до народніх дум мовою і стилем була драма, що повстала незалежно від чужинних взорів, п. н. «Слово про збурення пекла». Зміст її опертий на апокрифічній Нікодимовій евангелії. Рукопис драми віднайдено в Калушині.

Зміст драми: Люципер перехвалюється в пеклі перед Адамом, що вмів споку-сити Адама й через нього відніс перемогу над людським родом. Тішиться, що пекло наповнюється щораз новими людьми, між якими є вже й Іван Христитель. Надіється захопити ще й самого Христа. Ад радить полишити Христа в спокою, бо ось недавно забрав він із їх царства Лазаря. Бундючний Люципер ладиться зібрати військо, натомість Ад дрижить на саму думку, що Христос може сюди прийти, та радить добре замкнути всі ворота. Люципер шле воеводу Трубая і дру-гого, Венеру, щоб стерегли Христа. Тимчасом післанці один за одним доносять про муки, розп'яття, смерть, воскресення Христа та про те, як ангельські сили його стережуть. Вкінці подають вістки, що Христос мав зійти до аду й забрати душі всіх в'язнів. Люципер бздьориться, ладиться до оборони.

«Если он Божій син, нехай собі в небі панует,
 а з нами і пеклом нехай ся не воует,
 бо било би мні за встид, гдїбим ся ему кланял
 і дані давати гдїбим ся поднімал.
 Тривалем пять тисящ літ, мало не до віку,
 а тепер бим ся в моци дал єдному чоловіку?
 Буду его чекати аж на плац, Адѣ, з тобою,
 а гдї ж он чоловік, то ся я его не бою.
 І буду ся з ним менжне воевати,
 хоч бим міл і поле програти.
 До броні, всі мої жолніре, берітеся,
 а гдї який страх прийшол, то ви не смутітеся;
 ставтеся противко его менжне,

Вертеп родини Галаганів.

а я за вами з другим войском потенжне.
А ви ворота желізние рихло зачиняйте
і, зводи звівши, ланцухами заволокайте
і колодками моцними і твердими замикайте!...

Прибігає останній посол із вісткою, що надходить Христос із великою силою ангелів. Люципер закликає жовнірів не впустити його. Входить Христос, освічує своїм ясним промінням пекло. Кропить святою водою. Люципер у тривозі просить:

Пропу ты, Христе, в добрий обичай,
Дай мні покой і больше ми не докучай...
Ад кричить: Гвалт, гвалт, панове! Врата ломлят
і водою якоюсь острою нас кропят.

Христос забирає душі всіх праведників, за виїмком Соломона. Люципер питає Соломона, чому Христос і його не забрав. Цей заявляє, що Христос прийде по нього окремо. Тоді Люципер каже слугам вивести Соломона з пекла. Прикрасою драми є щирий гумор, що проявляється в моментах тривоги Ада, Люципера, сцени прогнання Соломона.

У тісному звязку з драмою «Слово про збурення пекла» стоїть пасхальна вірша, що її записано в Харківщині. Здається, є вона скороченням цієї драми, неначе передає її зміст. При кінці вірші є ще промова Христа до Адама:

Адаме, Адаме! Як тебе яблуко сюди далеко загнало!...
Я ж через него на христі за вас всіх розпявся.
Тепер же ти іди в слід за мною, отсюду ступай

і з праведних ні одної душі не оставляй.
Соломона ж не треба з собою братя,
бо він может кріпко дуже мудровати...

Інтермедії. І на Україні втерся звичай, що до поважної релігійної драми, яку виставлювано в церковно-словянській мові, додавали інтермедії в українській народній мові. Деколи входили українські інтермедії в склад польських езуїтських драм, як веселі сцени між поодинокими актами. Інтермедії ще найбільше зпоміж усіх родів літературних творів відбивали народній побут. Познайомлюють вони нас з темними та ясними сторінками народнього життя, кидають світло на взаємини українців до сусідів та до тих чужинців, які жили на Україні.

До найдавніших українських інтермедій належать інтермедії, що їх додано до драми Якуба Раватовича. В 1619. р. виставив він на ярмарку в Камінці Струмиловій, який припадав на свято Івана Христителя, польську драму на тему смерті того святого. Драма мала наголовок: „Tragedja albo wizerunek śmierci przeswiętego chrzciciela, przesałca bożego“. До драми додав автор дві українські інтермедії: »Продав kota в мішку« і »Найкращий сон«.

»Продав kota в мішку«. До Стецька, що йде з горшками, приступає Климко. Хочє найнятися в Стецька на службу та питає його, що йому буде варити. Стецько хоче знати, що Климко вміє робити. Климко хвалиться, що знаменито полює на звірів. Ось і тепер зловив лиса й хоче його продати. Після торгу купує Стецько звіря. Климко відходить, обіцяючи незабаром вернутися. При тім забирає горшки й одіж Стецька. Стецько розв'язує міх, з якого вискакує кіт. Стецько в розпуці:

Ось kota в мішку купивем,
Чом я так немудрий бивем...

Вертається Клим, перодягнений в иншу одіж, накриває горшки свитою й присипає травою. Коли Стецько докоряє йому за обман, Климко показує на горшки і впевнює, що то лежить обманець. Радить його вибити палицею. Стецько бє палицею власні горшки.

Найкращий сон. Максим і Грицько з Городка продали на ярмарку воли. Вертаються додому. До них пристає в дорозі Денис із Камянця-Подільського. Всі три вже почувають голод, але не мають що зісти. Чують запах пирога. Зачинають шукати й находять один пиріг. Хитрий Денис радить покластися спати. Кому найкращий сон присниться, той зість пиріг. Максим і Грицько кладуться спати. Тоді Денис скоро зідає пиріг і будить товаришів. Просить розказати, що кому снилося. Максим розказує, що був у небі й розкошував при небеснім пирі. З черги Грицько оповідає, що бачив у сні пекло й пекельні муки. Тоді Грицько говорить, що і його ангел заніс на небо і він бачив, як Максим радувався там при небеснім бенкеті, йому ж, Денисові, казав зісти пиріг. Потім ангел завів його в пекло, де Грицько кричав: »Не побачиш мене ніколи вже!... Йди і зідж пиріг«. От він і зів. Максим і Грицько сердяться, Денис утікає.

Автором драми був поляк, пізніший крилошанин львівської латинської капітули Яків Гаватович. Автора інтермедій треба шукати між українцями, учнями якоїсь із польських езуїтських шкіл. Обидві інтермедії доховалися в латинській азбуці. Обидві мають ціну, бо мова в них народня, постаті — живі, малюнки народнього побуту. свіжі.

Къ . ежу жб сія рвхв мечетъ . Къ тому, что въ-
 -сокхв фамилій Люди, не только въ Млѣбахъ,
 Войнахъ . Коммерціяхъ . Дюжостроительствехъ
 Художествехъ : но и въ сн.помѣхъ Герояхъ Пунктѣхъ
 Сирѣчь въ Мысляхъ, до Бога касящихся дольнѣ
 паходитъ . Мстину : а пр. Изоборствобатъ Селѣрїю
 Рѣчно что Шаръ Земний . безъ болотнѣхъ Лужъ,
 безъ Мартыхъ Озеръ . бѣзъ Чинахъ и дольнѣхъ низ-
 костей вѣтъ не можетъ Но въ танихъ мѣстахъ .

Почерк Сквороди. З твору «Ізраїльський Змій».

Велику ціну мають інтермедії Митрофана Довгалевського, що був учителем поезики в київській Академії. До своїх драм — різдвяної: «Коміческое дійствіє» й великодньої «Власнотворний образ чоловіколюбія божія» додав по п'ять інтермедій. Інтермедії Довгалевського цінні не тільки з того погляду, що мова в них чиста, жива, народня, але й тому, що автор торкається в них болючих питань тогочасного національного життя, при чім стає в обороні темного, забобонного закріпощеного селянства та смілою сагірою вдаряє в неправду соціального уладу. Малюнки в Довгалевського дуже яскраві, дотеп невишуканий.

У теоретичному підручнику поезики радив Довгалевський виводити в інтермедіях постагі з народнього життя: селянина, козака, жида, литвина, поляка, грека і т. и.

Подібні мотивами до інтермедій Довгалевського, хоч менше вартісні у свому внутрішньому змісті, є інтермедії, додані до драми Юрія Кониського «Воскресеніє мертвих». Їх авторство довгий час приписувано мильно Танському.

Вертеп. Окремим родом драми була вертепна драма. Вертеп — це була деревяна скринька у виді хатини, переділена на два поверхи. Замість людей виступали у вертепі ляльки, якими порушувала особа поза вертепом, що проголошувала раз грубшим, раз тоншим голосом — відповідно до ролі — відповідні слова.

Вертепна драма повстала в західній Європі, як сполука різдвяної драми із світською драмою маріонеткового (лялькового) театру. На Україні розвинувся вертеп щойно після того, як інтермедія стала підупадати, хоч повстав уже XVII. в. Спонуляризували його мандрівні дяки, пиворізи.

У всіх нам відомих текстах вертепної драми, Маркевича, Галагана й того, що його видав Франко, українська вертепна драма складається з двох частин: релігійної й інтермедійної з національно-побутовою закраскою. В релігійній частині, яка відбувалася в горішньому поверсі вертепу, що уявляв собою Віфлеєм, чергувалися сцени народження Христа, поклону пастухів, вибухів гніву й люті Ірода, його смерті. В інтермедійній частині виступали постаті з народнього життя: козак, поляк, жид, циган, литвин з основними, характеристичними прикметами своєї вдачі.

Текст вертепної драми видали Маркевич в 1860. р. і Галаган у 1882. До дому Галаганів, власників маєтку в Сокиринцях у Полтавщині, зайшли в 1770. р. київські бурсаки з вертепом. Галагани прийняли їх гостинно, уладили в себе вертеп, за що бурсаки полишили їм текст вертепної драми.

Чергування сцен у вертепній драмі:

Релігійна частина вертепної драми своїм змістом найбільше наближується до «Комедії на Різдво Христове» Дмитра Тупталенка. Акція відбувається в горішньому й долішньому переділі в ось якому ході: образ Марії з малим Ісусом на руках; по правому боці Йосип, по лівому звірята. Паламар розповідає про народження Христа. Поява двох ангелів. Один будить пастухів. Пастухи приносять Христові в дарунку ягня. Просять Марію дозволу заспівати. Колядують; танцюють. Розмова трьох царів з Іродом. Поклін царів. Жовніри хваляться готовістю повбивати всіх дітей. Муки й смерть Ірода. Рахиль на сцені. Вбивство її дитини. Плач Рахилі. Хор співає: «Не плач, Рахиле».

В інтермедійній частині: Дід і баба танцюють під звуки пісні «Ой під вишенькою»... Танець пікінера з маляркою. Циган на коні. Циган із родиною. Сварка. Циган і цигани танцюють. Шляхтич пишається шляхетством. Пан бе хлопця. Поява запорожця. Монольог запорожця. Танець запорожця з шинкаркою Хвеською. Танець його з циганкою. Танець жида й жидівки. Запорожець і жид. Запорожець приневолює чорта танцювати. Поява священика-уніята. Сповідь запорожця. Втеча священика. Селянин Клим дає дячкові безрогу за довг. Клим із жінкою танцюють. Клим і коза.

Письменник Богдан Лепкий дав у повісті «Мотря» прегарний опис, як відбувалася така вертепна вистава на початку XVIII. в.

Думи. У часах брязкоту козацької зброї повстали прегарні народні пісні, що захоплювали навіть чужинців вірністю зображення, глибиною почування, силою вислову й красою поетичних образів, відомі під назвою «дум». Думи вяжуться своїм повстанням із козаччиною, воєнними походами й пригодами козацтва. Є вони неначе дальшим ступенем у розвитку української лицарської творчості, якої вислідом були билини, літописні перекази та «Слово о полку Ігоревім». Українські народні думи — це неначе поетичний літопис козацького життя, бурхливого й широкого, як море. Хоч вони повстали не без впливу книжної освіти, як свідчить про це часте вживання церковнословянських слів, дійшли до нас в устній передачі народніх співаків, кобзарів, бандуристів.

Найдавніші вістки про думи находимо в Анналах польського історика Сарніцкого з 1587. р. Він пише, що смерть шляхтичів, братів Струсів, у боротьбі з волохами в 1506. р. найшло відгомін у піснях, «які українці звать «думами». Найдавніший запис думи (про козака Нетягу) походить із 1684. р.

Думи з погляду на їх зміст та час повстання можна поділити на дві громади: старшу й молодшу. Старша громада обіймає лицарські думи, в яких оспівана боротьба з турками й тагарами. Наляжуть сюди невольницькі думи й навчальні. Відносяться вони до часів XVI. і першої половини XVII. в. У невольницьких думах або плачах оспіваний побут козаків у неволі, їхня туга за рідним краєм, тяжке горе бранців («Плач невольника», «Маруся Богуславка», «Азівські брати», «Самійло Кішка»). У навчальних думах

найшли вираз думки про обов'язок любові до рідного краю, про святість батьківського й матірнього благословення, про силу каяття.

До другої громади належать думи пізнішої формації, з яких велика частина відноситься до часів Хмельниччини. Торкаються вони подій XVII. Характер їх дещо відмінний від характеру дум старшого складу. Мало в них ліризму, зате поруч із реалістичним відтворенням подій та осіб слідне гумористичне та сатиричне забарвлення.

Назва «дума» є болгарського походження й означає «слово». Складали думи учасники й очевидці подій, безпосередньо після події. Творцям дум не чужа була шкільна освіта. Від них переймали думи народні співаки, виголошували їх під бренькіт кобзи або бандури й передавали молодшим поколінням. Стиль дум описовий, широкий, образний. Особливість їх — нерівномірність у будові віршів, які щойно в реcitaції кобзаря в'яжуться в викінчені думкою, чи образом частини, звані періодами або тирадами.

Дума: Озівські брати. Побут невольників у турецькій неволі полишив глибокий, тривкий слід у ряді невольницьких дум, або плачів, які кінчалися звичайно прекрасною у вислові молитвою:

Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихій воді,
На ясні зорі,
У край веселий,
У народ хрищений.

До кругу невольницьких дум належить дума про втечу трьох братів із Озова, що вилискує поміж думами мистецькими образами степової природи та зворушує високою проповіддю родинної любові.

З города Озова тікають три брати. Два старші йдуть на конях. За ними підбігає наймолодший «піший-піхотинець» і кровю заливає сліди. Він благає старших, щоб скинули з коней добичу і його взяли між коні. Але найстарший не годиться. Тоді просить наймолодший, щоб брати стяли йому голову, похоронили

Антін Головатий,
стамап чорноморських козаків. (Автор
історичних віршів).

Його козацьке тіло й не дали на поталу вовкам-сіроманцям та воронам-чорнокрильцям. Але й на це не годяться брати. Тільки коли переїжджають попри байраки, стинають тернові віті й дають признаку наймолодшому, куди йому йти у християнські землі. Цей находити віті, тулить до серця, радий, що брати про нього не забули.

Та став же брат найменший, піший-піхотинець до байраків прибігати,
 Став віті тернові знаходити;
 У руки бере,
 К серцю кладе,
 Словами промовляє
 І слюзами ридає:

»Боже мій милий, Сотворителю небесний!

Видно, то мої братіки сюди з тяжкої неволі втікали,
 Об мені велике старання мали.

Коли б мені Господь поміг з сні тяжкої неволі озівської втікати,
 Міг би я своїх братиків при старості літ шанувати й поважати.

Але на чистому полі не стає тернів та байраків. Тоді середущий брат дере китайку й кидає на шлях. Так прибуває наймолодший брат до Осавур-могили. Втомлений безвіддям і безхлібям, умирає.

Не чорна хмара налітала,
 Не буйні вітри вінули,
 Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалася.
 Тоді вовки-сіроманці находжали,
 І орли-чорнокрильці налітали,
 В головах сідали...

Тимчасом старші брати прибувають до річки Самари. Продумують, що сказати дома, коли їх батько-мати питатимуть про найменшого брата. Постановляють сказати, що не в одного пана були й не разом тікали. Тішаться, що при поділі батьківського маєтку третій не буде їм заважати.

Тут тебе промовляли,
 І не сизі орли закаскотали,
 Як їх турки-яничареньки ізза могили напали, —
 Постріляли, порубали,
 Коні з добиччу назад у город у Туреччину позавертали.
 Полягла двох братів голова вище річки Самарки,
 Третя у Осавур-могили.
 А слава не вмере, не поляже
 Однині до віка!...

Крім тієї думи до ряду старших (невольницьких і повчальних) належать: «Плач невольників», «Маруся Богуславка» (на її основі сперта поема Куліша, драма Старицького і драма Грінченка: «Ясні зорі»), «Іван Богуславець», «Самійло Кішка», «Соколя», «Олексій Попович» (на її основі Гребінка побудував повість: Чайковський), «Самарські брати», «Іван Коновченко», «Прощання козака», «Сестра й брат», «Удова й сирота», «Ворожба із сну», «Хведір Безридний», «Смерть козака на Кодимській долині», «Вдова Сірка Івана», «Отаман Матяш старий», «Розмова Дніпра з Дунаєм», «Козак бандурист».

До молодших: «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Жидівські утиски», «Похід на Молдавію», «Білоцерківський мир», «Смерть Богдана Хмельницького», «Ганджа Андибер», «Поєдинок козака Голоти з татариним», «Козацьке життя».

У найновішому виданні українських народніх дум Катерини Грушевської прийнято такий їх поділ: 1. думи невільницькі; 2. думи про море; 3. думи про степ; 4. думи про лицарство; 5. думи про Хмельниччину; 6. побутові.

Козацькі літописи. Криваві козацькі змагання, походи та боротьби козаків найшли також вираз у козацьких літописах. Найціннішими між ними є літописи Самовидця, Грабянки й Величка. З першої половини XVII ст. походять короткі літописи з принагідними записками, як от Літопис Львівський та Чернигівський. Характер систематичних шкільних підручників мала Хроніка Теодосія Сафоновича та Сінопсис Інокентія Гізеля. Сафонович уложив свою «кройнику з літописцов стародавних...» в 1672. р. Поширив її вістками з польських хронік Бельського, Кромера, Стрийковського та доповнив описами сучасних подій ректор київської колегії, потім архімандрит Печерського монастиря, Інокентій Гізель і видав п. н. Сінопсис (Перегляд) у 1674. р. Подібну прикмету загальних, систематичних історичних оглядів мали історичні писання Пантелеймона Кохановського (1681.) та Леонтія Боболінського («Літописец сій єсть Хроника з розних авторів і гісториков многих», 1699. р.). Окремий характер мали козацькі літописи, писані, як висловився Величко, «простим стилем і нариччям козацьким». Спочатку були це корогкі «козацькі хронічки», «козацькі літописці».

Зміст козацьких літописів виповнює Хмельниччина й події, які по ній ішли. Їх прикрасою є гаряча любов до рідного краю. Мова зближена до народньої.

Літопис Самовидця. Так назвав цей цінний пам'ятник Пантелеймон Куліш, бо неназваний його автор був очевидцем подій, які описав з талантом, живо, вірно й об'єктивно. Літопис розпочинається вибухом повстання Хмельницького, кінчається на 1702. р. Автор, як видно з його твору, товаришив козацьким військам у походах, брав участь у посольствах, стояв близько до уряду гетьмана, корисгав із урядових документів. — По найновішим здогадам мав ним бути полковник Федір Кандиба. — Все це надає його літописові великої ціни. На основі оповідання Самовидця про «чорну раду» побудував Куліш свою повість п. н. «Чорна Рада».

З літературного погляду слабшим є літопис Григорія Грабянки («Дійствія презильной і от начала Поляков кравашої небивалої брани Богдана Хмельницького, гетмана запорожского з Поляки») з 1710. р. Грабянка був полковим гадяцьким суддею і товаришив гетьманові Полуботкові в петербурзькій тюрмі. Погім Грабянка був гадяцьким полковником і вмер у часі походу проти татарів. (1734. р.)

Гетьман Іван Мазепа.

Автор вірші: «Всі покою щире прагнуть» і пісні: «Ой, біда, біда чайці небозі...»

Літопис довів до 1710. р., до вибору гетьманом Івана Скоропадського. З особливим пієтизмом затримався Грабянка при великій постаті гетьмана Богдана Хмельницького. Літературній вартості літопису пошкодило намагання автора писати високим стилем. Також мова його твору даліше відбігає від народньої, як Самовидця, чи Величка. Літописне оповідання Грабянки про боротьбу під Хогинем послужило Маковесві основою до повісти «Ярошенко».

Найвизначнішим істориком Хмельниччини був *Самійло Величка*. Стояв близько до генерального військового писаря Василя Кочубея, потім був писарем у генеральній військовій канцелярії. Останні роки життя провів на хуторі Жуках, у Полтавщині, де займався літературною працею. Помер в 1728. р. Свій історичний твір: «Сказаніє о войні козацькой...» побудував не тільки на офіційних документах, але й на історичних працях Самійла Пуфендорфа, на діярію Самійла Зорки та на поетичному творі Самійла Твардовського: „Wojna domowa“. Залюбки послуговувався політичними й сатиричними польськими й українськими віршами. У творі Величка найшла сильний вислів його гаряча любов до України, яку називає «матка наша», «милая отчизна». Рукопис прикрасив портретами десятиох гетьманів. Оповідання Величка про похід Сірка на Крим і про лист Сірка до кримського хаґа послужило мотивом до образу Репіна «Запорожці пишуть лист» та до драми-казки Черкасенка: «Про що тирса шестіла»...

10. На досвітках національного пробудження.

Історія Русів. Поруч козацьких літописів велику ролю в розбудженні національної свідомости серед українського освіченого громадянства в невідрадних часах насилля російського уряду над душею українського народу сповнила — «Історія Русів». Мала вона великий вплив не лише на оцінку подій, звязаних з історією українського народу, не тільки впливала на вироблення політичної думки, але давала також українським і неукраїнським письменникам теми до літературних писань. Довший час приписували її авторство архієпископові Юрієві Кониському. Одначе вільнодумний, протицерковний, вольтеріянський дух твору велів відкинути авторство Кониського. Тоді виплило імя Григорія Полетики, поміщика із Полтавщини, якого шляхта лубенського повіту вибрала своїм депутатом до комісії для уложення нової управи, неначе нової конституції. Його стали вважати автором «Історії Русів», що появилася коло 1770. р. Друком вийшов твір, щойно в 1846. р. заходом Осипа Бодяньського. При кінці XVIII. в. і з початком XIX. в. «Історія Русів» ходила в сотках рукописних відписів по всій Україні й мала великанський вплив на пізніших істориків і письменників. Під її впливом писали історики: Бантиш Каменський і Маркевич, українські поети Гребінка, Шевченко, Руданський і російські: Рилєєв (поема «Войнаровський»), Микола Гоголь (повість «Тарас Бульба») і Пуш-

кін (поема «Полтава»). Історія Русів навіяна сильним, гарячим українським патріотизмом. Скрізь послідовно переводить автор думку про самостійність українського народу, його національну окремішність. Скрізь підкреслює в історії України ті моменти, в яких народ боровся за свободу. Стоїть на становищі автономії України. З того погляду, Історія Русів, хоч написана змосковщеною мовою, хоч з історичного боку не вільна від промахів, має, як політичний твір, першорядне значіння.

В якому тоні та яким стилем писав автор свій гарячий твір, в якому світлі навітлював історичні факти, як приклад послужить уривок із промови, що її вкладає він в уста Павла Полуботка, сміливого й ідейного оборонця вольностей народу.

Полуботок указує цареві Петрові на услуги, які віддали йому українські полки, й говорить: «Но, за те надбали ми собі тільки пониження й злобу; замість вдячності й відплати повертають нас у негідне рабство; велять платити данини великі й невиносимі, засгавляють рити лінії й канали, висушувати непрохідні болога та загачувати їх тілами наших козаків, що тисячами лягли від трудів, голоду й підсоння... Повертати народи в рабство й володіти над рабами є ділом азійського тирана, не християнського монарха, що має обовязок бути батьком народів. Я знаю, що нас чекають кайдани й понура вязниці, де заморять нас голодом й затомлять по московському звичаю. Та поки я ще живий, говорю тобі правду, царю, що ти певно даси відповідь перед царем усіх царів, всемогучим Богом, за погибель нашу та всього народу».

Крім названих були ще й інші історичні твори, присвячені минувшині України, з яких деякі писані вже нововитвореною російською мовою. Належать сюди твори Степана Лукомського, Петра Симоновського, Василя Рубана, Олександра Рігельмана, спомини Ханенка й Марковича.

Сковорода. Подібно, як автор «Історії Русів», будив серед українського громадянства нові думки й національні почування Григорій Савич Сковорода. Уся його діяльність і вся його творчість указувала на близьке національне пробудження. Сковорода — це оригінальна постать «українського Сократа», як звали його загальною. Звали його також «ходячою академією», бо в сірій свитині, в чоботах, з палицею в руках, із сопілкою за поясом ходив по селах і вчив людей. Скрізь, де з'явився, будив зацікавлення своїми питаннями й своїми думками. Розмовляв з людьми, де тільки їх зустрі-

Чорноморець перших часів.

нув: на ярмаркових майданах, на шляхах, під церквами, хоч найраше любив навчати в холодному садку або в затишній пасіці.

Родився в селі Чорнухах, у Полтавщині, як син козака в 1722. р. Дитячі літа провів у близькій житті з природою: серед вишневих садів, темних гаїв, на берегах рідної річки. Від дитинячих літ залюбки читав книжки і виявляв нахил до музики. Вчився в київській академії. По двох роках побуту в Києві виїхав до надвірної капелі царниці Єлисавети в Петербурзі, куди його покликано за гарний голос. Під цю пору українські співаки тишилися на півночі великою славою (Дмитро Бортнянський) і українська пісня добула собі широкий розголос. З Петербургу вернувся до Києва. Щоб пізнати світ та людей, виправився в подорож по Європі і звидів пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію. По повероті прожив десять літ на самоті. Якийсь час був учителем поезики в переяславській духовній семінарії, де на основі нових поглядів написав підручник поезії («Руководство о поезіі»). Тим твором наразив собі єпископа й мусів кинути становище. Потім був учителем у домі поміщика Степана Тамари, в московській Троїцькій Лаврі, знову в Тамарі, в харківській колегії, де згодом зайняв катедру етики й написав «Начальная дверь к християнскому добронравію для молодого шляхетства харковской губерніі». З причини його ліберальних поглядів приєволено Сковороду залишити виклади. Від тієї пори розпочав свої мандрівки по Україні. Помер у 1794. Над могилою просив дати надпис: «Світ ловив мене, та не спіймав». У часі мандрівок по лівобічній Україні виціплював Сковорода і живим словом і власним життєвим прикладом вищі моральні почування, накликавав добувати знання, запалював до любови правди, рідного краю, заохочував до добрих діл.

У своїх філософічних писаннях «Нарклиз», «Книга Асхань», доказував потребу самопізнання. В інших радив піти за вродженням наклоном і шукати щастя в спокою душі, в згоді з Богом. Писав також моралізаторські вірші тяжкою книжною мовою. Який великий і який добродійний вплив мав цей філософ-мораліст на громадянство, доказом того є обставина, що коли треба було йти людину ідейну, людину чистих поглядів і чистих рук, шукали її між «сковородинцями». Від його учнів поплили також жертви на перший університет, що повстав на українській теригорії, — харківський. Вплив Сковорода відбився в писаннях пізніших українських письменників: Котляревського, Квітки, Шевченка, Куліша.

На світанку. На відрух українського громадянства проти русифікаційних змагань російського правління, проти політичного й національного поневолення вказують різні вірші гумористичного й сатиричного характеру на суспільні теми, що повставали впродовж XVIII. в., драма «Ласка Божа» й «Історія Русів». Ці відрухи щораз виразніші й щораз помітніші саме серед тих вищих кругів українського панства й інтелігенції, які найбільше підпадали винародовленню. До широких кругів селянства тяжко було дістатися російському урядові. Можна було повернути народ в кріпацтво, але не сила було вирвати йому його мову. Народ жив давнім ладом, співав своїх пісень, тримався давніх традицій. Легше йшло з інтелігенцією, що приймала чужу мову й чужі звичаї. І саме тут заходить дивна

Дмитро Бортнянський,
славний український композитор.
Родом із Глухова в Чернігівщині.

зміна. Під впливом нових кличів та нових ідей про волю та права чоловіка, що їх сини колишньої козацької старшини приносять із західноєвропейських університетів, у думках і поглядах вищих кругів українського народу настає перелом. Витворюється тип панів-вільнодумців і серед них будиться відрух проти явищ суспільного й політичного життя. У тому середовищі зародилися думки, що найшли вислів у «Розговорі Великої Росії з Малоросією» та в «Історії Русів».

У парі з тим щораз частіше живе слово пробивається в гворах письменства. Народня мова втискається найперше в твори легкого характеру, добуває доступ до віршів та до інтерлюдій, а згодом до ліричних поезій, які доховалися в рукописних збірниках та співаниках із XVIII. в. та в яких виступають також деякі дрібні риси народнього побуту.

Дуже виразно виходять ці риси в писаннях Івана Некрашевича, що жив у другій половині XVIII. в. і був священиком у селі Вишенька у Чернігівщині. Він полишив живі й цікаві образці з народнього побуту в «Ісповіді», «Замислі на попа» і в «Ярмарку». Тему до першого твору зачерпнув із своєї священичої практики. Некрашевич завів був звичай, що кожний сповідався окремо. Тим викликав обурення селян. Вираз такого обурення є змістом «Ісповіді», а скарга парохіян до владики вивірює зміст «Замислу». У «Ярмарку» (1790. р.) вивів Некрашевич живу сценку з побуту українського селянина.

У «Сповіді» священик звиває грішника, щоб сказав, до яких почувається гріхів. Селянин застерігається, що не скривдив нікого й хліба-соли не позбавив.

А більше яких гріхів не чуюсь нічого.
Горюю та бідую, хоч хліба не маю.
А ніколи нікого я не позиваю.
Ой, чи я ж би бідував, як тепер бідую,
Якби хотів грішити, заняті реч чужую?

Священик каже, що так не можна. Треба у всьому звіритися: може лінувався ходити до церкви, зклінався даром, може п'яний був, — не можна затаювати ні діла, ні думки, бо Бог усе знає... З подібним зазивом звертається до жінки й питає її, може чари діяла, ворожила.

Жінка відповідає:

Ні, оченку, я чесна й роду не такого,
Як иншеє бувзе матки й отця злого.
А мене бо навчили отець мій і мати
Колядісок і щедрівок, Бога зухваляти.
Говію я щороку, пятоньку шаную,
Не їм, ні пю, ні роблю до вечора в тую.
От бризнуло на губу, як сир одкидала:
Чого я не робила, весь рот полоскала...
Ісусе, прости мене, грішную такую, —
А білше я на собі нічого не чую.

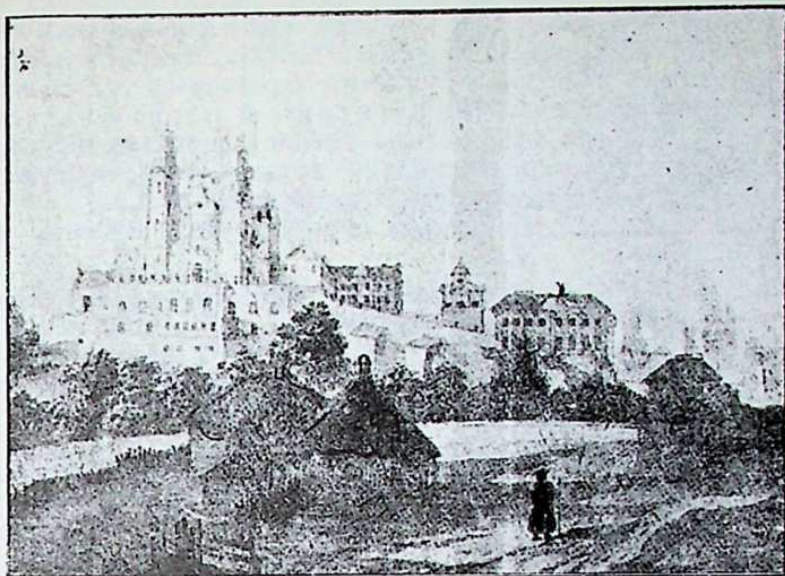
На вяснення священика, що тільки один Бог без гріха, говорить:

Разві ти, паноченку, по собі се знаєш,
Що ти у мене гріхів так довго питаєш?
Єще ж хіба за те гріх, що брехнеш, паноче,
Губою немітою, се ж діло охоче.
Я ж таки не все й брешу, я чесна собою;
Деся ти по злобі почав так крутити мною!

Таксамо не почувается до гріхів і дівчина:

А я що зогрішила, що я можу знати?
На вечірки не хожу, не пускає мати;
Шість раз мене й торік моя мати біла
За те, що на вулицю разів з пять ходила.
Єдин тільки раз колись пісню заспівала,
Да й вигнала із хати, що й не ночувала...

Лірика. Новітні дослідники над різними збірниками віршів та давніми співаниками, що заховалися до наших часів у рукописах, вказали, що в XVII. і XVIII. ст. розвивалася також лірична поезія духовного й світського характеру, багата темами, різноманітною формою вислову, нерідко повна глибоких сердешних почувань. Здебільша вона анонімова. В духовній ліриці сильним впливом відбилася церковне богослуження; помітний слід у змісті релігійних пісень полишили також апокрифи, легенди, поучення, життєписи святих. Були також окремі акафісти, що повстали на українському ґрунті (напр. акафіст у честь св. Варвари, Йоасафа Кроковського). Багатий рукописний збірник духовних віршів різного характеру зберігався ще в недавніх часах у монастирі св. Михайла в Києві. Замишування до побожних, релігійних пісень вкорінилося на Україні під західними впливами. Зокрема багато пісень повстало в честь Пресвятої Богородиці, якої культ на українських землях дуже давній, глибоко вкорінений, на жаль, покищо, не найшов належного, повного навітлення. Як широко захоплювалися люди пошаною для Пресвятої Богородиці, доказом того збірка легенд про чернігівську ікону Богоматері п. н. «Руно орошеное» Дмитра Тупталенка, що в короткому часі, починаючи від 1680. р., виходила все новими виданнями. Також на Запоріжжі високо стояв культ Богородиці. Запорожці приписували повстання й організацію Запорозької Січі — Богородиці.

Почаївська Лавра з гідня.

Аквареля Т. Шевченка з р. 1846.

В її честь побудували церкву св. Покрови, яка по віруванням і легендам в часі збурення Січі сама ухилилася з рук москалів і провалилася в землю. «Уся, як була — говорилося в легенді — з дзвіницею і хрестом так і пірнула. Одна яма од неї тільки зосталась». На основі таких легенд повстало багато побожних пісень, що їх спіраємо в давніх співаниках. Деякі з них, як, нпр., пісні про чуда почаївської Богородиці: «Пасли пастирі вівці на горі...» і «Ізійшла зоря вечорова, над Почаєвом стала...», ввійшли в репертуар співаків-лірників. У честь підкаменецької ікони Богородиці уложена відома в західніх українських землях пісня: «Пречистая Діво, Мати Руського краю».

У круг релігійної лірики входять також коляди. Деякі з них ввійшли до друкованої збірки релігійних пісень, що вийшли в Почаєві 1790. р. п. н. «Богогласник», — інші збереглися в рукописних співаниках. До останніх належить коляда, що зачинається словами «Король з Емпіру к нам приходить» та зберігається в збірничку пісень з 1661—1680. рр. в Національному Музеї у Львові. Є коляди, в яких віфлеємська сценарія перенесена в обставини українського національного життя, в український сучасний світ із його звичаями й обичаями. Деякі з них характером зближені до української різдвяної драми («Не плач, Рахиле»), інші до вертепу («Согласно співайте»). Коляди, з яких деякі виповнені глибоким релігійним почуванням, нав'язні високим поетичним полетом («Вселенная, веселися», «Радість нам ся явила»), вносили в українську хату промені ясного світла, сердешного тепла, сонячну втіху, життєрадісний настрій — і в тім їх велике значіння.

З інших побожних пісень дуже популярною стала пісня «О, хто, хто, Николая любить», що своїм початком сягає XVII. в. Окремий відділ побожних пісень творять пісні сумовитого, елегійного характеру, що торкаються своїм змістом таких тем, як смерть, марність

життя, нетривкість щастя на цьому світі. Багато побожних пісень увійшло у пісенний репертуар лірників, що в своїх піснях оплакували сирітську долю, вчили шанувати батьків, жалували за правдою.

Поруч віршів та пісень релігійного характеру в тих самих збірниках та співаниках стрічаємо вірші й пісні світського характеру. Змістом тієї світської лірики є сирітська неволя, життєва бездоля, радість і терпіння кохання, туга, розлука, життя з нелюбом, трагізм недібраного подружжя.

В одній сирітській вірші пише сирота листи й просить лебедів передати їх родині:

Прилетіте, прилетіте, білі лебедоньки,
Понесіте од мене родині вістоньки.
Одеуну я кватироньку, гляну по сзitonьку:
Ах, там люди ходять, з родиною ся водять.
А я, бідний сиротонька, дивлячися, плачу,
Перед сльозоньками сзitonька не бачу.

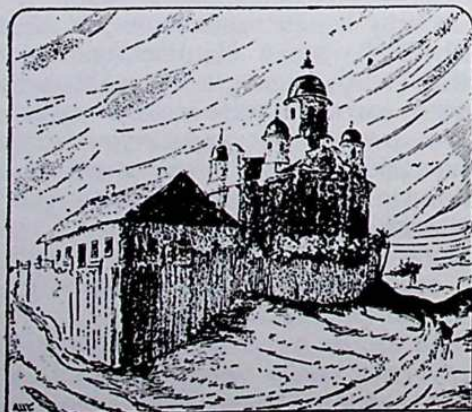
Дуже популярною була вірша про життєву бездоляність Олександра Падальського, що зачиналася від слів:

А хто на світі без долі вродиться,
Тому світ марне, як коло точиться...

В багатьох піснях найшло вислів вірне й щире кохання. Тяжко закоханому — оповідається в одній вірші — без дівчини. Виходив усі доріженьки, витоптав усі стеженьки, куди вона ходила, але не побачив її. Просив солов'я злучити його з милою, орла позичити йому крил. В іншій пісні любовна туга знаходить такий вислів:

Доле проклятая!	стоїть миленькая,
Мати нещасная,	в очех хорошая.
щось мене зродила,	На мураві грають,
на той світ пустила.	пташеньки співають, —
Чи я сижу в хаті,	я бідний думаю,
чи я лягу спати,	радості жадаю...

Тільки випадково заховалися імена авторів давньої лірики. Авторство пісні «Дай же, Боже, добрий час» приписала традиція проповідникові Добриловському; пісень «Ой, не ходи, Грицю», «Заспівали козаченьки в похід опівночі», «Віють вітри, віють буйні» Марусі Чурай. Деякі імена авторів доховалися в акростихах, де початкові букви стихів складаються на імя автора.

Дім Котляревського в Полтаві.

Н О В А Д О Б А

11. Тріумф народньої мови.

Іван Котляревський. Вкінці прийшла хвилина перемоги живого слова. Українська народня мова розпочала тріумфальний хід. У 1798. р. вийшли в Петербурзі три перші пісні «Енеїди» Котляревського, яка є свіжою, талановитою перерібною поемою римського поета Вергілія. Котляревський написав «Енеїду» в живій українській мові з повною свідомістю, що в ній повинен іти розвиток українського письменства. Тієї виразної свідомості не було в його попередників, авторів гумористичних віршів, авторів інтерлюдій, — тимто «Енеїда» — це великий крок наперед. В «Енеїді» дав Котляревський широкий малюнок народнього життя з різними його додатними й відємними сторінками. З приязним зацікавленням затримався автор при народніх обрядах, звичаях і віруваннях, із щирою прихильністю звернувся до простолюддя, виявляючи поважне розуміння гірких обставин селянського життя. Так, поруч із живою мовою, вніс Котляревський у свій твір ідею свідомого демократизму, вказуючи правильним шлях своїм наступникам. Це й є причиною, що враз із появою «Енеїди» розпочинаємо нову добу в розвитку українського письменства.

Іван Котляревський.

Поява «Енеїди» Котляревського тим більше має значіння, що тодішні обставини українського суспільного й національного життя були дуже невідрадіні. Правда, далеко, на другому кінці Європи, вогні французької революції валилися основи давнього ладу, родилися нові, визвольні ідеї, але дорога їм на Україну була ще далека. Недавні удари з боку російського царату приголомшили українців: слабодухам відбирали останні надії. Після зруйнування Січі (1775. р.), після закріпощення селянства (1781. р.) процес винародовлювання українського панства, міщанства, духовенства поступав скоро вперед. Упродовж другої половини XVIII. в. багато письменників, українців з роду, збагатило плодами свого таланту російську літературу. В ряді російських письменників стрічаємо Богдановича (автор поеми «Душенька»), Капніста (автор «Оди на рабство»), Рубана, Наріжного й ин. Українська мова стала жити тільки в устах селянина. В таку пору задзвенів сміх Івана Котляревського.

У Полтаві, на високій горі, стояв дімок, огорожений з одного боку парканом, з другого частоколом. З гори видно було направо й наліво ліси. Перед горою простягався широкий луг, серед якого срібною стрічкою переливалася річка Ворскла. У тім дімку, в убогій дворянській сімі, прийшов на світ 29. серпня 1769. р. Іван Котляревський. Батько його був канцеляристом у магістраті. Іван Котляревський учився в дячка, потім вступив до полтавської, т. зв. катеринославської семінарії, до якої ходив упродовж вісьмох років. Вже в семінарії проявив поетичний хист, схильність до віршування, завдяки чому прозвали його товариші «ритмачем». Не скінчивши семінарії, учителював у домах панів-ділчів. Тоді мав нагоду приглянутися до народнього життя. Щоб краще познайомитися з народнім побутом, передягався в народню ношу й бував на народніх досвітках, вечерицях. Записував слова, збирав приповідки та пісні, приглядався до народніх звичаїв. Добутком тієї вдумливої обсервації народнього життя була та частина «Енеїди», в якій Котляревський дав образ українського побуту. В 1796. р. вступив до війська. У війні з Туреччиною виявив лицарську відвагу. Коли полк, у якому служив, перенесено з України на Литву, Котляревський покинув військову службу. Поселився в Полтаві, де одержав догляд над інститутом, у якому виховувалися дворянські діти. В 1812. році, в грізній хвилині походу Наполеона, отримав доручення від генерал-губернатора кн. Лобанова-Ростовського виставити козацький полк для боротьби з Наполеоном. Видно, Котляревський добре виязався з доручення, коли в нагороду одержав рангу майора, брилянтовий перстень і 500 рублів річної платні. Проживаючи далі в Полтаві, виступав у комічних ролях у домашньому театрі кн. Лобанова-Ростовського. Коли на місці Ростовського губернатором України став кн. Репнін, Котляревський уладив для нього театр. Тут виставив свої комедії «Полтавка» й «Москаль чарівник». Як людина, визначався Котляревський сильним характером, доброю, людяною вдачею й добув собі славу знаменитого гумориста, мистця в оповіданні. Помер у 1838. р. Перед смертю наділив свободою двох кріпаків. Невеличкий маєток роздав своякам, знайомим та приятелям.

Наголовна сторінка «Енеїди».

„Енеїда“. Перші три частини «Енеїди» появилися друком у Петербурзі в 1798. р. без згоди автора. Видав їх багатий конотопський шляхтич Максим Парпура, що великі гроші вкладав на укра-

„Енеїда“. Перші три частини «Енеїди» появилися друком у Петербурзі в 1798. р. без згоди автора. Видав їх багатий конотопський шляхтич Максим Парпура, що великі гроші вкладав на укра-

«Троянці».

Горельєф з пам'ятника І. Котляревському в Полтаві
роботи академіка Позена.

їнські культурні цілі. За це вмістив його автор у III. частині своєї поеми між грішниками, що караються в пеклі, бо
натуру мав він дуже бридку,
кривив душею для прибитку,
чужее отдавав в печать...

Однак несправедливо докоряв Котляревський Парпурі, бо не для «прибитку» він це зробив, а тільки в гарнім розумінні вартости поеми. Повне видання «Енеїди» в шістьох піснях вийшло в 1842. р. в Харкові.

«Енеїда» є травестією поеми римського поета Вергілія. Її наголовок: «Енеїда на малоросійській язык перелицьованная». Основою травестії є гумористичний підхід до поважної теми. На тім полі перед Котляревським давали спроби автори релігійних віршів, коли поважні релігійні події насвітлювали з гумористичного боку. На тім полі випередив також Котляревського Опанас Лобисевич, що «Вергілієвих пастухів» («буколіки») переодягнув в український кобеньяк». На жаль, твір останнього не доховався; зберігся тільки лист, в якому про це згадується.

Вергілієва «Енеїда» була перед Котляревським предметом перебірок і в інших літературах. Авторами таких травестій були м. и. француз Скаррон, німець Блюмавер, росіянин Осіпов. Кожний із них иншу мав мету. Скаррон (XVII. вік) висмівав богів клясичного світу,

Блюмавер (XVIII. в.) виступав проти релігійної нетерпимости й релігійного фанатизму, Осіпов (1791. р.) звернув вістря своєї сатири проти п'ятики й неучтва. Котляревський знав травестію Осіпова й нею покористувався. В Осіпова взяв метричний розмір, подекуди слова, звороти й рими. Але все-таки вмів зберегти свою оригінальність і завдяки своєму талантові вивів окремий світ українського життя. Гумористичним ладом висвітлив обставини українського суспільного життя після зруйнування запорозької Січі. Це не Еней і не троянці скитаються по світі, шукаючи нових осель, це мандрують по світі останки запорозців.

Зміст «Енеїди». По упадку Трої Еней збирає товаришів і випливає на море. Юнона, яка не любить Еней за те, що є сином Венери, спішить до бога вітрів Еола і просить його, щоб знищив Еней та всю його дружину. Еол не може відмовити проханню гарної молодички і велить вітрам розбурхати море. Це вони й роблять. Але Нептун на просьбу Венери картає вітри й успокоює море. Тимчасом Венера удається з проханням до Зевеса, щоб заопікувався її сином. Зевес приобіцяє Венері, що пошле її синові щасливу долю. Завдяки йому Еней після блукання заїздить у город Картаген, де царює Дідоноа, гостить у неї й бенкетує два роки. Це не подобається Зевесові. Гнівний посилає Меркурія, наказуючи йому розлучити закохану пару та намовити Еней до дальшої плавби. Еней задумує відіхати тайком перед Дідоною, але це йому не вдається. Відіжджає щойно після бурхливої сцени з Дідоною, яка після його від'їзду підпалює багаття з очерету, кидається в огонь і наводить там смерть.

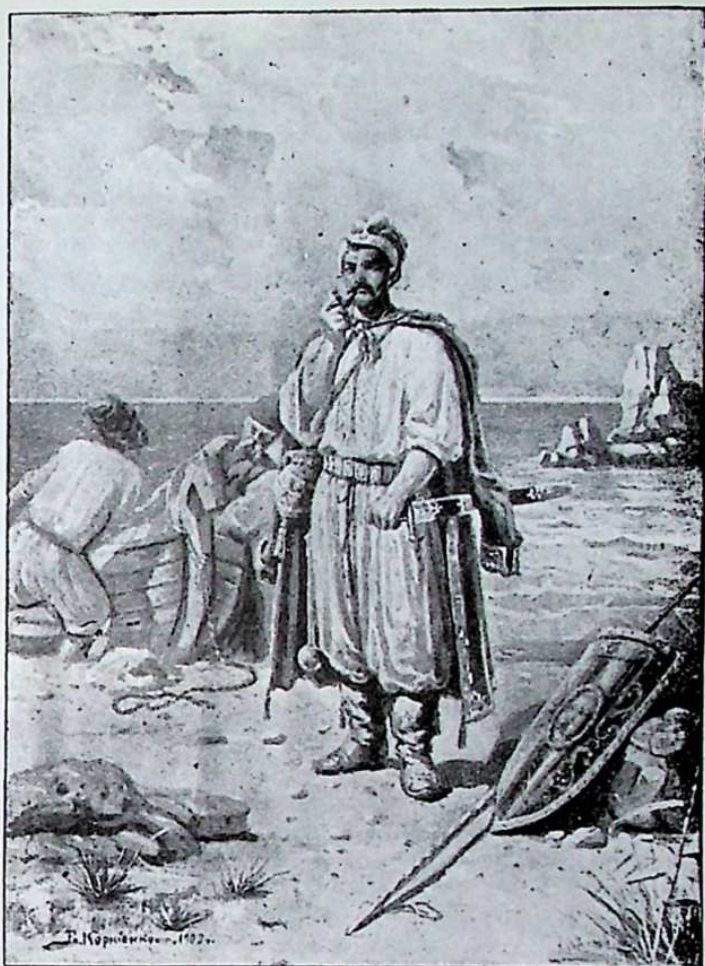
Тимчасом на морі зривається буря. Троянці, рятуючись, причаляють до сіцилійської землі, де король Аїцест їх гостинно приймає. Тут улажує Еней поминки по батькові Анхізові. Відбуваються ігрища, в часі яких виступають

Нептун на ракові.
Ілюстрація до «Енеїди» В. Корнієнка.

»Еней був
парубок мо-
торний...«

Ілюстрація
до »Енеїди«
В. Корніс-
ка.

до двобою Дарес із Ентеллем. Змаганням приглядаються боги з Олімпу, при чім Венера прохає Зевеса, щоб поміг Даресові, а Бакхус вступається за Ентелля. Але Зевес зборонює богам устрявати в двобій. Тоді Юнона висилає Ірису між троянські жінки, яких троянці не взяли на бенкет, щоби порадила їм підпалити човни. Троянки підпалюють їх. У розпуці Еней звертається з молитвою до богів і дощ гасить пожежу. За намовою Анхіза, що являється у сні Енеєві, троянці відпливають із Сіцилії. Венера їде до Зевеса прохати про щасливу плавбу.

Поїхала в своїм ридвані,
Мов сотника якого пані,
Баскими конями, як звір,
І з кінними проводниками,
З трьома на заді козаками,
А коні правив машталір.

Троянці на морі. Співають пісень про Сагайдачного, про Січ. Прибувають до кумської землі, де Еней зустрічає жакливу Сивиллу, що ворожить йому дальшу життєву долю. З нею заходить у пекло, якого образ вивповнює третю частину поеми. Харон перевозить його через ріку Стикс. Еней оглядає пекло, бачить різних грішників і в часі мандрівки зустрічає Дідону й батька Анхіза, після

чого знову пускається на море. Троянці оминають щасливо острів цариці-чарівниці Цирцеї, приїжджають у край Латина, вчать латинської мови й прохають Латина прийняти їх до своєї країни. Латин улагоджує в їх честь бенкет і ладиться навіть віддати своєю доньку Лависю за Енея. Однак Юнона не хоче до цього допустити й посилав відьму Фурію, що підбурює проти Енея жінку Латина Амагу й рутульського царя Турна. Приходить до війни між троянцями й латинцями. Безпосередню причину дає цуцик старої няньки, якого в часі полювання загризають пси троянців.

Автор з великим гумором описує козні приготування латинців та перчислює ряди Турнової сили, що всіма шляхами насуває на військо Енея.

Не хмара сонце згаснула,
Не вихор порохом вертить,
Не галч чорна поле вкрила,
Не буйний вітер се шумить, —
Се військо йде всіма шляхами...

Затривожений Еней удається за порадою «очеретяного діда» Тибра до Евандри, королі аркадців, і просить у нього помочі. Тимчасом Венера добуває для нього нову зброю в Вулкана. Евандр дає Енеєві військо під проводом сина Палланта. Розпочинається завзятий бій, у якому визначаються лицарською хоробрістю Ніз та Евріял. У боротьбі з численно сильнішим ворогом обидва накладають головами. В часі, коли між військами Енея й Турна йдуть завзяті змагання, на Олімпі спорягь боги. У бою гине Паллант. Вкінці провідники військ, Еней та Турн, стають до двобою, в яким Еней перемагає.

„Енеїда“ як літературний твір. Хоч Котляревський зачерпнув тему до своєї «Енеїди» з других рук, він дав цікавий, оригінальний, вартісний твір. Головні риси його самостійної творчої праці виявилися в широнародньому кольориті цілого твору й гумористичній закрасці. Котляревський умів на тій основі, яку перейняв у римського поета Вергілія, вимережати живі образці сучасного йому українського побуту й сучасних обставин життя. Націоналізація теми проявляється в тому напрямі, що Котляревський переніс подію на український ґрунт. Еней і його товариші виступають перед нашими очима, як кошовий і запорожці:

Еней був парубок моторний
І хлопець — хоч куди козак.

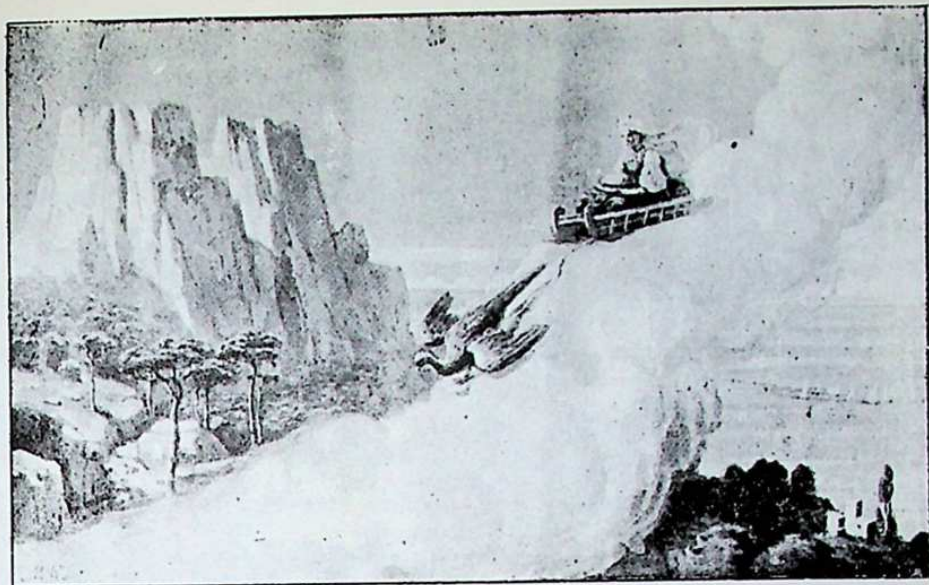
Вдача Енея й його товаришів, їх поведінка, їх мова, їх звичаї, одяги, зброя — все це запорозьке, українське. В постатях олімпійських богів легко розпізнати українських панів-поміщиків із їх розгульною вдачею, прикметами, хибами, химерами й норовами.

Ось як характеризує Котляревський божества вітрів:

Борей недуж лежить з похмілля,
А Нот поїхав на весілля,
Зефір же, давній негодяй,
У городі десь загулявся...

В іншому місці говорить про олімпійських богів такими словами:

В це время в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід;
Пили там, їли, забавлялись,
Забули наших людських бід.
Там лакомини різні їли,

Юнона в дорозі до Еола.
Ілюстрація до «Енеїди» В. Корнієнка.

Бухончики пшеничні білі,
Кислиці, ягоди, коржі
І всякі разні витребеньки, —
Уже либонь були п'яньонькі,
Понадувались, мов йоржі.

Крім цього розсипав Котляревський в «Енеїді» велике багатство етнографічного матеріалу, описуючи народні одяги, страви, бенкети, ігри, танці, музики, співи, хатню обстановку, народні звичаї, обряди, вечерниці, вірування, ворожби, похорони, поминки. Все це надає його творові національний український колорит.

Поруч із тим другою ознакою творчого таланту Котляревського є гумористичний підхід до поважної теми. Котляревський вибрав форму гумористичної трагедії може й доцільно: може й здавав собі справу, що поважного твору в українській мові не читали б, може б висміяли його та його змагання. А так українське панство, читаючи «Енеїду», втішалося, сміялося, забавлялося, а одночасно привикало до українського слова та до тієї думки, що й українська мова може бути мовою письменства. Зрештою, у формі трагедії легше було авторові сказати панам, що не добре вони роблять, коли тільки бавляться, бенкетують, народ закріплюють. Краще йому було це зробити жартом, веселими натяками, дотепною сатирою. Гумор «Енеїди» полягає передусім на модернізації теми, на перенесенні давніх подій в обставини XVIII в. Деколи, щоб спонукати до сміху, послуговується автор надто грубими словами, висловами й зворотами в роді:

Но греки, як, спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав...

Але це в нього тільки засіб, що має служити поважній меті. Цей частий, надто простий, вульгарний вислів в «Енеїді» був причиною докорів із боку деяких критиків, що ось-то Котляревський тільки забавляв панів, розганяв їх життєву нудьгу веселими вигадками та глумом, не маючи ніякої поважної думки, ніякої поважної цілі (Куліш). Одначе такому поглядові перечить сама «Енеїда». Є в ній місця, що рішуче промовляють у користь автора, свідчать про його ідейність.

«Енеїда» є твором ідейним. Ця ідейність автора проявляється і в осуджуванні кріпацтва, і в звеличанні минулого України, і в зазиві до любови рідного краю та до особистої посвяти для загального добра. Проти кріпаччини виступає автор у III. частині своєї поеми, при нагоді опису пекла, коли разом із іншими грішниками вмістив туди панів за те,

що людям льготи не давали
і ставили їх за скотів;
за те вони дрова возили,
в болотах очерет косили,
носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
залізним пруттям підганяли,
коли який з них приставав.

Натомість із щирою прихильністю згадав автор про всіх покривджених, горем потомлених, злиднями прибитих, і для них приготував місце у раї:

Це бідні, нищі, навіжені,
що дурнями зчисляли їх,
старці, хромі, сліпороджені,
з яких був людський глум і сміх;
це, що з порожніми сумками
жили голодні під тинами,
собак дражнили по дворах;
це ті, що дасть Біг получали,
це ті, яких випровожали
в потилицю і по плечах.

Звеличив Котляревський минуле України згадками, повними туги її захоплення колишніми гарними, світлими часами:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: «стії! не шевелись!»
Так славнії полки козацькі
Лубенський, гадяцький, полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлюю все метуть.

До любови рідного краю, до посвяти для добра загалу взиває Котляревський словами:

Любов к отчизні де героїть,
Там вража сила не остоїть,
Там грудь сильніша од гармат.

Весна в Полтавщині.
Мал. С. Васильківського.

То знову словами:

де общее добро в упадку,
забудь вітця, забудь і матку.

І зрозуміло українське громадянство гарні наміри автора «Енеїди». Його твір тишився великою популярністю. З рук до рук ходили відписи «Енеїди» ще перед першим її друкованим виданням. Друковані примірники розхоплювано. Скрізь читали «Енеїду» з захопленням. Про неї знали недобитки запорожців над Дунаєм, її вивіз із собою Наполеон, вертаючись із нещасного походу на Росію. Якою популярністю тишився сам автор, свідчить одно оповідання. У часі турецької війни довелося Котляревському переплисти човном через Дунай. Керманичами човна були два запорожці. Вдивляючись в обличчя капітана, пізнали вони в ньому земляка й запитали, хто він. Котляревський назвав себе. Тоді керманичі спитали, чи це той самий, що скомпонував «Енеїду»? — «Той самий», — відповів, усміхаючись, капітан. — «Так це ти, батьку наш рідний?» — кликнули радісно запорожці, припали до нього і стали цілувати його руки. — «Йди, батьку, до нас, ми тебе зробимо старшим».

Драматичні писання Котляревського. З якою щирою прихильністю, з яким ніжним теплом, з яким тонким розумінням народньої душі ставився Котляревський до побуту українського народу, доказом на це є його «Полтавка». Сама думка написати «Полтавку» виникла в Котляревського з дуже гарних мотивів та робить честь його імені. Котляревського схвилювало невміле, повне глуму відтворення українського народнього побуту в опереті російського письменника кн. Шаховського п. н. «Козак стихотворець» і він по-

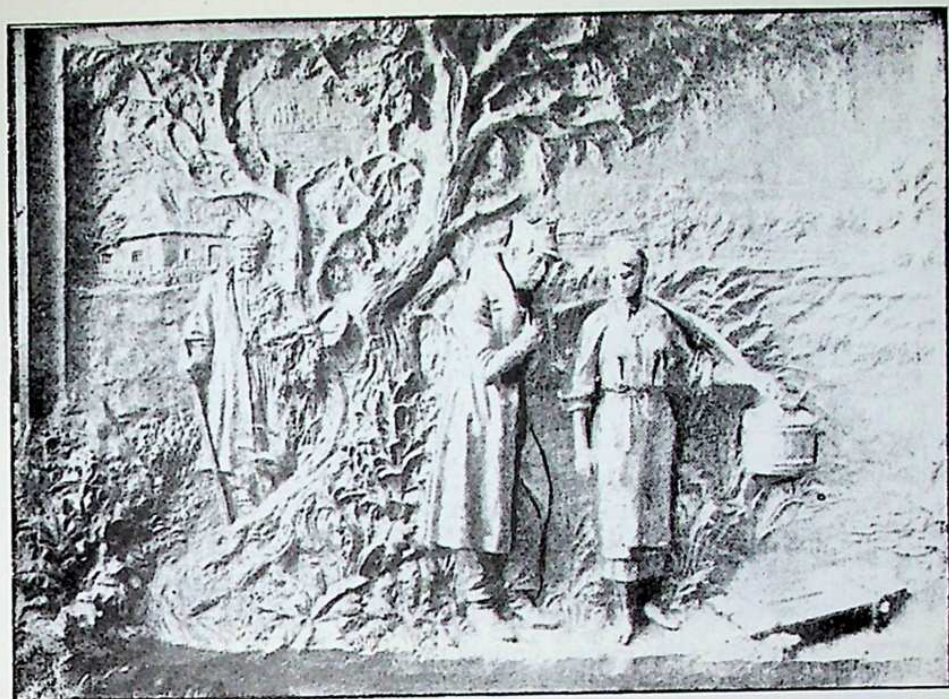
становив Шаховському відповісти. Відповів оперетою «Полтавка», що є неначе обертаною українського народнього язгтя. Обертана Котляревського виїшла така гарна й така гідна, що «Полтавка» до сьогодні не сходить із сцени і все робить на глядачів вражіння м'яккістю і ніжністю малюнку, красою слова, чаром народніх пісень, кидаючи одночасно гарне світло на гуманність автора.

Акція в опереті проста, нескладна. Кохає Наталка Петра, бідного наймита, що пішов у світ на заробітки. Йї мати, вдова Терпелиха, хоче йї видати заміж, бо вбогість у хатї нестерпна. Спершу Наталка не хоче йї чути про женихів, які йї сватають, хоч вони багаті. Щойно на гарячі прохання матері, за намовою сільського виборного Макогоненка, що прийняв на себе ролю посередника, подає рушники везоного Тетерваковського. Але приходить Петро, йї везний Тетерваковський, що бачить щире та вірне кохання мєлєдят, відступає Наталку Петрові. «Оттакі то наші полтавці! — каже при кінці останньої дії товариш Петра, Микола. — Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хвтається».

Легкий гумєр у «Полтавці» слїдний гєлєвно у насвітленні постатї везного Тетерваковського, що відбився від народнього ґрунту зовнішньою поведінкою та штучною мовою, зберігаючи в глибшї душі головні риси української вдачі. З природи в нього всі дані — як сам говорить — на те, щоб добро робити, тільки з причини налєміру занять «не мав він на це часу».

Поруч із легким гумором, другою прикметою «Полтавки» є сентименталїзм. Був це модний тєдї в європейських літературах, зєкрема французькій та російській, напрямок, що схиляв письменників звернути голову увагу на людські почування, на їх силу та глибину. Із сентиментальними творами російської літератури, в родї творів Карамзина «Бідна Ліза» та «Наталї, боярська донька», був Котляревський без сумніву познанїомлений. Все ж таки є велика різниця між його сентименталїзмом та неприродним, роблєним в інших європейських літературах. У Котляревського він природний, випливає з душі, згідний із вдачею українця. Коли автор йї ідеалїзує постатї, то ця ідеалїзація не виходить поза межї дійсної можливості, його ж змагання виказати, що йї в убогих, сїрих людєй криються в глибинї душі гарні почування, високі пориви, готовість до посвяти для спокою йї щастя найближчих — на весь зрїст видвигає постать Котляревського не лишень, як письменника з літературним талантом, але йї людини з гарною, шляхетною вдачею. Оцінив ці прикмети вдачі йї таланту Котляревського Шевченко. У поємі «На вічну пам'ять Котляревського» звертається до нього словами «праведная душе», признає велике значіння його виступу й запевняє: «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть».

Другим драматичним твором Котляревського була оперета «Москаль чарівник», яку побудував, подїбно як Василь Гоголь (батько російського письменника Миколи) «Простака», на якомусь народньому оповіданні. Друком виїшов «Москаль чарівник» у 1841 р. Є тут у тїй комедії молода жінка Тетяна, дещо жартівлива, але вірна свому мужеві; є судовий паничик Финтик, що цурається своєї матері, говорить по московському й залицяється до Тетяни; є чумаки Чупрун, який дає Финтикові прочухана, є москаль-чарівник, що по-

Наталка, Возний і Выборний.
Горельєф з пам'ятника І. Котляревському в Полтаві
роботи академіка Позена.

магає Чупрунові. У цій веселій комедії кинув Котляревський докір тим, що стидаються свого роду й вирікаються його для вигідного життя.

Сатира Артемовського. Гумористично-сатиричний тон, у який ударив Котляревський в «Енеїді», видно, подобався. Слідом за Котляревським пішов ряд українських письменників, що залюбки наслідували цю основну рису його творчості, розсипуючи гумор, полискуючи вістрям дотепної сатири. Деякі з них ні самі ніякої поважнішої думки не мали, ні в Котляревського не добачили. Наслідуючи Котляревського, наслідували тільки зовнішню манеру його писання, яка полягала на доборі грубих вульгаризмів, та витворили нездоровий напрямок у літературі, відомий під назвою «котляревщини». Своїми творами, в яких тяжко добачити іскру якогось поетичного полету, які «просто вражають — як висловився дослідник нового українського письменства Микола Зеров — вузькістю ідейного захвату й безсилістю виконання», причинилися вони до поширення думки, наче б українська мова годилася тільки до грубих дотепів. Про них та їх твори не станемо говорити.

Але були між письменниками, що пішли слідом Котляревського, талановиті одиниці, яких твори мають глибшу ідейну основу, хоч гумор і сатира є також їх улюбленою формою. До них у першу

чергу слід причислити Петра Артемовського-Гулака. Ще як студент університету, став він лектором польської мови в харківському університеті. Потім був професором історії на харківському університеті та впродовж десятих років його ректором. Харківський університет, що повстав заходами Василя Каразіна в 1805. році, розбудив наукові зацікавлення та без сумніву причинився до скріплення національної свідомості серед української інтелігенції. При університеті зачав у 1816. р. виходити півофіційний університетський орган, «Український Вістник», що багато місця присвячував українським справам. Хоч по трьох роках його видання припинено, дав він початок серії літературних альманахів у Харкові в тридцятих і сорокових роках минулого віку. Були ними «Український Альманах» Срезневського, «Сніп» Корсуна (1811. р.) та «Молодик» Бецького (1813-1814.). В «Українському Віснику», якого редактором був також Григорій Квітка-Основ'яненко, появилася в 1818. р. байка Артемовського-Гулака п. н. «Пан та собака», яка дуже корисно вирізняється своїм ідейним змістом та проблисками літературного таланту зпоміж інших творів цього письменника. У байці дав Артемовський-Гулак широкий опис переживань собаки Рябка, що цілу ніч безупинно стеріг панське майно: скрізь бігав, нишпорив, лякаючи злодіїв. Але рано замість нагороди поспалився на його спину побой за те, що не дав спати панові, який програв у карти. На другу ніч Рябко спокійно поклався спати. Але знову його побили за те, що дозволив москалям нишпорити в коморі, вовкові забрати ягнята, а тхорові курчата. Отже:

Чи гавкає Рябко, чи мовчки нічю спить,

Все випада Рябка таки прохворостить.

Уже мені, бачу, чи то туди — високо,

Чи сюди — глибоко:

Повернешся сюди — і тут гаряче,

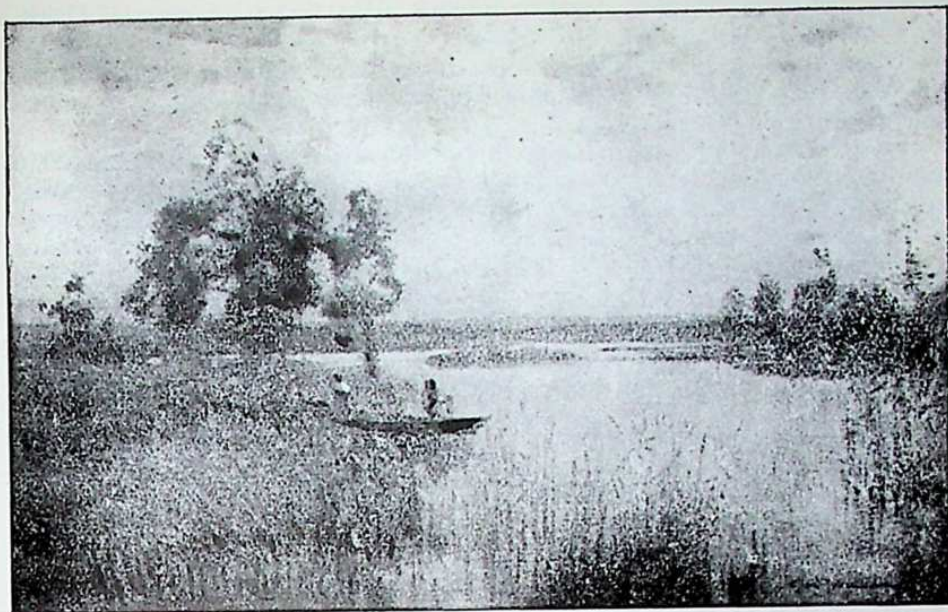
Одвернешся туди — і там то боляче.

З ледачим скрізь біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть,

Він найде все тобі і в черепочку смерть.

Переживання Рябка в байці «Пан та собака» — це яскравий, повний драматизму образ життя українського селянства в добу кріпацького поневолення. Артемовський всі свої симпатії, всі спочування звернув у бік Рябка, все негодування у бік панів. Отже його байка має характер ідейної сатири, в якій Артемовський-Гулак підніс рішучий протест проти кривд суспільного уладу. Протест Артемовського виразніший та голосніший, як протест Котляревського. Котляревський тільки принагідно вмістив панів у пеклі за знуцання над народом, коли Артемовський дав жахливий образ умовин кріпацького життя.

Крім байки «Пан та собака» писав ще інші байки, нпр. «Солопій та Хивря, або горох при дорозі», «Пліточка» й инш., до яких теми позичав у польського байкара Красіцького, та, йдучи слідом Котляревського, на гумористичний лад перевертав оди римського поета Горация («Гараська»), в яких передавав його думки про марність життя та світову суєту. Пробував також сил у перекладах балад Гете: («Рибалка») та Міцкевича («Твардовський»). Сила впливу Котляревського на Артемовського виявилася головню в стилі писання останнього.

Ріка Псло у Полтавщині.
Мал. Сергія Васильківського.

Для прикладу опис ночі на початку байки «Пан та собака»:

На землю злізла ніч... Ніде ані шиширхне,
Хіба то декуди крізь соя що-небудь пирхне.
Хоч в око стрель тобі — так темно на дворі,
Уклався місяць спать, на небі ні зорі,
От ледви крадькома яка сонлива зірка
За хмари вигляне, як миш ізза одвірка.
І небо, і земля — усе одпочива;
Все ніч під чорною запаскою хова.

В українському письменстві добув собі Артемівський-Гулак імя суспільною сатирою «Пан та собака».

Громадянська сатира Гребінки. Коли Артемівський-Гулак у формі байки торкнувся суспільних питань, Евген Гребінка у своїх байках виступив проти деяких хиб та недомогань тогочасного громадянського життя.

Подібно, як Котляревський, походив Гребінка з небагатої дворянської родини, що жила під Пирятином, у Полтавщині. Принаду й красу рідної околиці звеличав пізніше у передмові до альманаху «Ластівка» (1841. р.), де писав із захопленням: «Уже я так думаю, що нема на світі кращого місця, як полтавська губернія. І степи, і ліси, і сади, і байраки, і щуки, і карасі, і вишні, і черешні, і всякі напитки, і воли, і добрі коні, і добрі люди — усе є, усього багачко. А тих, мовляв, дівчат та молодичь!... Одну списав покійничок Котляревський «Наталку Полтавку» та увесь світ звеселив... Вчився Гребінка в ніженській гімназії разом із пізнішим українським письменником Олександром Атаназієвим-Чужбин-

ським, автором збірки ніжних поезій «Що було на серці». Після закінчення гімназії служив у війську, потім учив у військових школах. Помер 1848. р. Гарну пам'ять полишив Гребінка по собі тим, що був одним із ширших опікунів Тараса Шевченка, коли цей кріпаком проживав у Петербурзі.

Гребінка писав українською й російською мовами. Першим його твором був переклад поеми Пушкіна п. н. «Полтава». З російських його творів широко відома повість «Чайковський», яку на українську мову переклав Ксенофонт Климкович. Однак найціннішим його твором є його Приказки, то є байки, що вийшли друком у Петербурзі у 1834. р. Вигідною формою байки радо покористовуються письменники в часах, коли обставини політичного життя чи громадянські умовини не дозволяють їм висловити своєї думки отверто й ясно. Тоді під формою алегорії, послугуючись одним образом, нпр. із життя звірят, підсуюють нам інший образ, примушують нас до пригадування над відносинами між людьми, отвирають очі на хиби суспільности, громади, чи одиниць. Часто користають із готових байок в інших літературах, нагинаючи їх тільки в подробицях до обставин власного життя. Так робив і Гребінка. Брав не раз теми й образи в давнього латинського поета Федра, або в російського байкописця Крилова, однак все вмів зручно, гарно й доцільно звязати їх провідною думкою та формою з українським життям та надати їм виразний український національний кольорит.

Ось у приказці «Ячмінь» батько виходить із сном на поле. Син бачить, що одні колоски ячменю похилилися наділ, «моз ми, неграмотні, перед великим паном, мов перед судовим на стійці козаки», а інші стоять просто, тому й питає в батька, яка цьому причина. Батько вияснює, що похили колоски тому зігнулися, що повні зерня, натомість прості пнуться вгору, бо порожні. Син каже, що знає тепер, чому волосний писар Онисько Харчовитий так дметься вгору. Але батько радить йому замовчати, бо почують і він буде битий.

У цій короткій приказці дає Гребінка образ українського села з різними умовинами його життя: тут і українські краєвиди, і українське поле, і наші селяни, і постать волосного писаря Ониська Харчовитого, що дметься вгору та погорджує простим народом, і натяки на відносини у війську, на недостачу освіти, на неграмотність селян та на глибоку прірву між панамі й простолюддям.

У приказці «Мірошник» говорить Гребінка про людей, що беруться за діло, яке їм не під силу. Думку переводить так, що оповідає про мельника, який безжурно й щасливо жив собі, маючи невеличкий млинок на малій річці. На біду побачив раз мельник великі млини на ріках Сеймі та Десні й забажав, щоб і його річка стала великою. Став молитися, постити, наймати молебні — і Бог вислухав його молитви. Знялася раз буря, впали дощі і річка заграла водою, запінилася, зашуміла і знесла млинок... І знову вмів Гребінка надати цій приказці сильний та виразний український кольорит, описуючи рідні краєвиди, життя мельника, його поведінку. Такий самий характер і інших приказок. Звернувся в них Гребінка проти неправди суспільного життя, визиску чужої праці («Будяк та конопличка»), проти несправедливості суддів, проти донощиків («Ведмежий суд»), проти народнього відступництва («Гай

Вид старго Харкова.

та сокири»), проти клеветників («Сонце та хмари») та проти вітропогів-легкодухів, що хмарою обсідають дім багатого приятеля, розносять увесь його маєток, а потім його самого в біді покидають («Воробці та вишня»). При тій умів скрізь получити ідейну сатиру з гарною мистецькою формою.

Влучно схарактеризував його приказки Куліш словами: «Гребінка, пишучи приказки, малює нам тут же наші села, поля й степи свіжими та непозиченими фарбами. Коли сміється він, то прислухайтесь — тут же крізь сміх почуєте якийсь сум; коли ж справді сумує, то слово його процвітає квітками щирої поезії української. Широкі його приказки, як наші степи, жартівливі вони та якое і сумовиті, як наші селяни; шуткуючи, ці приказки займають душу зглибока».

Харківський гурток. Евген Гребінка стояв у близьких взаєминах із письменниками харківської громади, які своєю працею оживили в перших десятиліттях ХІХ. в. літературне та наукове життя на Україні. Нема сумніву, що велику ролю в згуртуванні цих наукових сил та в зацікавленні їх добутками західньо-європейської науки й новими західньо-європейськими напрямками в літературі відіграв харківський університет. Звернув він очі українців на захід і велів їм нові західньо-європейські галузі науки та нові досягнення на полі письменства перещеплювати на українському ґрунті. Так повстали початки української етнографії та початки української фільольогії.

В тих часах на заході Європи розвиток етнографії поступив уже великим кроком наперед. Перші етнографічні праці появилися в Англії, де Персі (Percy) видав староанглійські балади в 1765. р., а Джемс Мекферсон (Macpherson) у 1762. збірку пісень, як пісні шотландського народнього барда Осіяна. За прикладом англійських дослідників пішли в Німеччині Бодмер, Брайтінгер, Гердер, Гете.

Грімми. З кінцем XVIII. і з початком XIX. також у словянському світі появляються перші етнографічні збірки. Так, у Росії видає Чулков казки (1790.), в Сербії Вук Стефанович-Караджич збирає сербські народні пісні, в Чехах на полі етнографії кладе заслуги Франц Челяковський збіркою народніх пісень (1822-1827 рр.). У Польщі Адам Чарноцький (Зорян Доленга Ходаковський) накликає земляків до збирання народніх пісень, народніх переказів, до виучування народнього побуту. Вислідом довголітніх своїх дослідів на полі словянської етнографії ділиться із загалом у розвідці „O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem“ (1818).

Всі ці праці з ділянки етнографії та фольклору обмежувалися покищо тільки до точного опису різних сторінок народнього життя, чи подавали вірні записи народніх пісень, казок, переказів, тощо. Щойно з бігом часу стали вони основою для глибших студій над життям народу та його творчістю. Замішування до етнографічних дослідів захопило також українців. Вже про Котляревського відомо нам, що він пильно приглядався до народнього життя, записував народні пісні, приповідки і в своїх творах, зокрема в «Енеїді», вмістив стільки етнографічного матеріалу, стільки розсипав подробиць, схоплених із обсервації народнього побуту, що все це дало основу деяким дослідникам його творчості назвати його першим українським етнографом.

Одначе першу збірку українських народніх пісень видав князь Микола Цертелєв у 1819. р. («Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней»). Своє захоплення красою українських пісень та силою почування, що з них промовляє, висловив Цертелєв в окремій розвідці російською мовою, в якій порівняв їх із піснями Осіяна та Гомера. Збірка Цертелєва викликала появу нових збірок народніх пісень: Михайла Максимовича (вийшли в рр. 1827., 1834., 1849.) і Ізмаїла Срезневського. Останній, хоч із російського роду, проживаючи на Україні, став гарячим ентузіастом української старовини й в рр. 1833-1838. видав «Запорожську Старину» в шістьох частях. Ізмаїл Срезневський був також завзятим оборонцем прав української мови до самостійного літературного життя. В одній із своїх наукових розвідок («Взглядъ на памятники украинской народной словесности») виказував, що українська мова є окремою, самостійною мовою та не уступає місця чеській у багатстві вислову, польській у живописності, сербській у милозвучності.

Другою ділянкою наукових зацікавлень деяких письменників харківського гуртка було мовознавство. Буйний розвиток фільольогії в західній Європі на початку XIX. в. започаткував німецький учений Франц Боп (Ворр), що своєю порівняльною граматиною індоєвропейських мов звернув фільольогічні досліди на нові шляхи. Виказуючи споріднення індоєвропейських мов, дав він понуку до живіших студій на полі лінгвістики не лишень у Німеччині, але й серед словянських народів. У добі відродження поодиноких словянських націй, у часах, коли вони один за другим зривалися до окремого національного життя, намагалися словянські учені також своїми фільольогічними працями вказати права поодиноких словянських мов до самостійного життя. І це було одною з причин живішого розвитку фільольогічних наук серед словянських народів. Чехи Осип Дубровський, Осип Юнгман, Павло Шафарик, серб Вук

Караджіч, словінець Вартоломеї Копітар, росіянин Олександр Востоков кладуть основи під розвиток словянських мов та літератур. Під цю пору гарячкових змагань над оживленням словянської фільології і над розбудженням словянських націй виходить перша граматика української мови Олександра Павловського у Петербурзі 1818. р. («Грамматика малоросійського нарѣчя»). Виданням своєї граматики намагається Павловський виказати пригідність української мови до літературного життя.

Михайло Максимович,
видавець народніх пісень.

Квітка-Основяненко. До письменників харківської громади належав також творець новітньої української повісти — Григорій Квітка-Основяненко (1788-1843). Народився в селі Основі, близько Харкова — відси й його псевдонім. Походив із панського роду. Його батько був власником села Основі. В житті Квітки-Основяненка було багато подій, що відбулися поважним відгомном у його літературній творчості. Перша така подія сталася в його дитячих літах. Пятилітнім хлопчиною, тяжко недужий на очі, поїхав він із матір'ю на прощу до Озерянського монастиря і тут ненадійно прозрів. Це дивне, несподіване подужання, саме в церкві, в часі молитви, виповнило його душу глибокими релігійними почуваннями, яким дав вислів у своїх повістях. Під впливом сильного релігійного настрою задумував уже в 12. році життя вступити до монастиря, на що батьки не хотіли дозволити. Вчився Квітка дома і в монастирській школі. В п'ятнадцятому році життя записав його батько до війська, однак хлопець проживав дома, виїжджаючи тільки часом до старшого на бенкет, чи з поклоном.

Безсумнівний вплив на світогляд письменника, на вироблення його етичних поглядів мала знайомість із постаттю та філософією Сковороди, який гостив у його батьківському домі. Вкінці Квітка таки перевів свій намір і в 23. році життя, не без впливу свого дядька, що був настоятелем курязького монастиря, вступив у цей монастир і прожив у ньому близько чотири роки простим послушником. Після виступлення з монастиря жив Квітка у Харкові, де його захопило товариське та громадське життя. Квітка брав участь у театральних виставах, виступаючи в комічних ролях, був директором театру, потім опікуном інституту, в якому виховувалися дворянські дівчата. З наставницею того інституту, Анною Вульф, він одружився. Останні роки життя провів в Основі, втішаючися тихим подружнім щастям. Його дружина, начитана в тогочасній сентиментальній літературі, брала живу участь у літературній його праці, піддавала йому теми

та дораджувала йому писати в такому сентиментальному тоні, який їй саме припав до вподоби.

У перших своїх літературних творах пішов Квітка слідом Котляревського. Форму травестії в крайньо гумористичному бурлескному тоні (*burlesque*) має одно з перших його оповідань: «Салдатовський партрет» (1833. р.), тему до якої взяв Квітка з двох грецько-латинських анекдот. У першій із тих анекдот маляр Зевксіс так вірно мав змалювати китицю винограду, що птаці зліталися до його образу. Квітка у своєму оповіданні вивів замість Зевксіса маляра Кузьму Трохимовича, що знову так зручно й вірно намалював салдата, «що не тільки горобцеві, а й чоловікові був страшний. Як задишиш на нього, так бачиться: вже й ворухнеться й усом морга, й очима поводить, і руками дьоргає, і ногами дрига... от побіжить, от битиме». Щоби переконатися, чи вартій чого його образ, виставив Кузьма Трохимович його на ярмарку в Липцях і впевнився, що добре намалював салдата, коли й Охрім Супоня, й молодичка Явдоха Колупайчиха, і дівчина Домаха взяли його партрет за живу людину. Вкінці підійшов до образу гурт парубків. Між ними був швець Терешко. Терешко скинув шапку й поклонився салдатові. Коли товариші підняли його на глум, став Терешко лаяти маляра, що не змалював чобіт, як слід. По відході парубків Кузьма Трохимович скоро перемалював чоботи. Коли це Терешко завважив, проходячи в другий раз попри салдата, сказав до товаришів із самопевною хвальбою: «Чоботи тепер, як я навчив, та мундір не туди дивиться». — «А зась — крикнув розлючений Кузьма — швець знай своє ремесло, а у кравці не мішайся!».

Григорій Квітка-Основняненко
в старших літах.

Кінцева частина оповідання Квітки — це саме травестія другої латинської анекдоти про маляра Апеллеса, що подразнений несправедливою критикою шевця, крикнув йому: „*ne sutor ultra crepidam*“ («не далі чобота, шевчику»).

Є в Квітки й інші оповідання такого самого гумористичного характеру, що й «Салдатовський партрет», як: «Пархімове снідання», «Підбрехач», «На пушчання як завязано», «Купований розум», тільки сперті вони вже не на чужих, а на українських народніх оповіданнях та анекдотах. Скрізь відбився в них вплив Котляревського, згід якого не могли зрештою визволитися й наші письменники, як Артемовський, Гребінка, Стороженко, Руданський, Нечуй-Левицький («Баба Параска та баба Палажка») в своїх літературних творах, листах («Письмках»), передмовах, коли нама-

Дім Григорія Квітки-Основ'яненка в селі Оснозі.

галися зблизити й знизити свій стиль до стилю простолюддя, не згадуючи вже про представників «котляревщини» в її відемнім розумінні. Щодо оповідання «Салдаський партрет», то Квітка мав у ньому й поважнішу думку. Письменник хотів звернути увагу російських критиків, щоби пильнували свого діла, своєї літератури й не бралися за оцінку українських писань.

Але є ще в Квітки оповідання іншого характеру, з іншою, поважнішою тематикою, з іншим підходом до народного побуту, з ідеалізацією постатей, із іншим стилем писання. До кращих належать: «Маруся», «Сердешна Оксана», «Перекотиполе», «Козир-дівка», «Щира любов». Крім повістей (в українській мові є їх 17), писав Квітка драматичні твори (драма «Щира любов», комедія «Сватання на Гончарівці»).

Квітчина „Маруся“. Життєві переживання Квітки-Основ'яненка відбилися в його душі глибоким релігійним настроєм, якому дав він вислів у першу чергу в повісті «Маруся». Основою цієї повісті є зворушливе кохання гарної, ніжної сільської дівчини, що має стати дружиною розумного й меткого, хоч бідного парубка Василя, який також покохав дівчину цілою душею. Батько Марусі не хоче спершу згодитися на подружжя, бо перед Василем ще військова служба. «Як прийде набор, — говорить він Василеві, — то тобі лоба забриють, бо ти сирота... А що тоді буде з Марусею, — ні жінка, ні удова, звісно, як салдаток шанують... Щойно тоді, коли Василь за власні, зароблені гроші може найняти за себе наемщика, годиться. Вже й ладяться до весілля. Але щастя молодим не судилося. Маруся простуджується в лісі й умирає. Коли Василь після подорожі повертається, замість весілля знаходить похорон. У тяжкому горю по втраті одиної дочки Наум Дрот та його дружина Настя знаходять полегшу

в думці про Божу волю. Уладжують величаві похорони, яких опис вповнює велику частину повісти. Василь шукає захисту в монастирі, де скоро й кінчає життя, як о. Венедикт.

Християнсько-релігійний світогляд Квітки найшов у повісті «Маруся» вираз у головній думці, що не треба на світі до нічого над міру привязуватися, «не то, щоб до якої весті, а то хоч би й до наймилиших людей: жінки, діточок, щирих приятелів і других». «Перше все-го» — проповіді даліше автор — подумаймо: чи ми ж на цьому світі вічні?» Ціле даліше оповідання про долю Марусі являється неначе прикладом та доказом на підкріплення тієї думки, яку автор висловив на вступі, що нема на цьому світі тривкого щастя. Автор немов перебрав на себе ролю проповідника, який велить людям із тихою резигнацією приймати Божі допущення.

Християнсько-релігійний настрої Квітки, його охота моралізувати в душі християнсько-релігійного світогляду пробивається також у характеристичні поодиноких постатей, що немов мають завдання служити взором християнських чеснот та християнського життя. Всі вони побожні, пильно ходять до церкви, моляться гаряче, з тихою покорюю покладаються на Божу волю. Таким був Наум Дрот, «батькові й матері слухняний, старшим себе покірний, між товаришами друзяка, ні пів слова не збрехав, не впивався і п'яниць не терпів, з ледачими не водився; а до церкви, то хоть би і маленький празник, тільки піп у дзвін — він уже й там; свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і прийметься за діло. Коли проче яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть... Такою була й його жінка Настя, «добра, роботяща, хазяйка, слухняна», такою була Маруся, таким був і Василь. Крім того засадничого настрою є в повісті поклоні модному тодішньому літературному напрямкові, сентименталізові, який кидається у вічі і в виборі самої теми, в її насвітленні та в характеристичні поодиноких постатей, зокрема у вдачі Василя, якого сила почування й сила розпуки веде у монастир:

Сентименталізм, якому автор клонився в «Марусі», з ще більшою силою висгуває в повісті «Щира любов», у якій автор розповів про кохання сільської красуні Галочки та московського офіцера Зорина. Сила захоплення красою Галочки була в Зорина така велика, що він, не зважаючи на все, хотів із нею одружитися. Тільки Галочка не хотіла йому вязати світу.

Хоч у повісті «Маруся» дещо засильно вдарив Квітка в сентиментальний тон, все-таки має ця повість велике значіння. Вартість її в тому, що є вона одним із перших творів не тільки в українській, але взагалі в європейській літературі, в якому автор із щирою, глибокою прихильністю поставився до життя простолюддя, вмюючи найти в душах простих селях стільки гарних прикмет, стільки ніжних почувань. Повість «Маруся» є вислідом пильної, вдумливої обсервації збоку її автора, що з замилюванням етнографа дав образ українського села, описуючи народню ношу, хатню обстанову, народні звичаї Великодня, сватання, заручин, весілля.

Подібно, як у Марусі, моралізаторську тенденцію має Квітчині оповідання п. н. «Перекотиполе»:

Провідною думкою в ньому є думка, що ніщо перед Богом не скриється, що всякий злочин мусить зустрітися з належною карою. Гарно описав Квітка бурю в природі та її великий вплив на душу злочинця.

Гребля Квітки-Основняненка коло Харкова.

Малюнок Сергія Васильківського.

В одному селі жили Денис Лискотун і Трохим, син убогої вдови. Меткий Денис давав собі раду в сіті, натомість незарадний Трохим тяжко бідував із жінкою й дітьми. Мати Трохимова нераз указувала йому на Дениса, що заробляв багато грошей, не знаючи про те, що Денис кругою дорогою доходить до багатства. Раз коло Пречистої вибрався Трохим у губерніяльне місто й найнявся на час ярмарку на службу в якогось купця. Тут зустрівся з Денисом, що вдавав бідного, щоб отримати більшу платню в купця. Денис змовився з циганами, щоб обікрасти купця, але це йому не вдалося, бо Трохим завважав, що Денис не позамикав замків і повідомив про це купця. Зłodіїв разом із Денисом зловили й замкнули в тюрмі. Як скінчиться ярмарок, купець нагородив щедро Трохима. З радістю поспішав він додому, щоб принести заробіток убогій рідні. В дорозі дігнав його Денис, що якомсь вивинувся з тюрми. Обох захопила буря в лісі. В міру, як вона кріпшала, рісі кріпшав духовий неспокій Дениса. Коли буря стала шаліти з найбільшою силою, коли громи стали вдаряти в найближчі дерева, неспокій Денисів зріс до божевілля і він, не тямлючи себе, виявив Трохимові всі свої злочини, між ними й те, що вбив жebraка. Щойно, як успокоїлася буря, відискав Денис рівновагу духа та разом із тим свідомість, що в тривозі зрадив себе. З ляку, щоби Трохим не виявив його проступків, він убив його. Вмираючи в чистому полі, Трохим покликався на сзідка своєї неповинної смерті бурян-перекотиполе, що його вітер саме надніс. Це перекотиполе й виявило злочинця в часі слідства, коли малий синок Трохима зачав ним гратися й показувати Денисові. Денис не міг затримати рівноваги й до всього признаєся.

В оповіданні дуже зручно вмів Квітка перевести паралелю між бурею в природі й у людській душі, томленій докорами совісті. Тема оповідання подібна до теми в баладі Шіллера „Die Kraniche des Ibykus“.

Село в повістях Квітки. У своїх українських повістях та оповіданнях намагався Квітка Основняненко дати образ українського села

та образ його життя. До опису підходив, як етнограф, що бажає приглянутися докладно до побуту, прослідити народні звичаї, зрозуміти народню душу. З такого етнографічного становища і відтворив він українське село, ідеалізуючи подекуди постаті, ідеалізуючи побут, натомість примкнув очі на соціальні обставини життя у тому селі. Ніде в його повістях не знайдемо не то протесту, але навіть натяку на суспільне поневолення народу, на турботи й злидні його щоденного життя. Причина того в його походженні, може також у тому, що в його околицях кріпащина не мала гострих форм. Квітка зріс серед вигод панського життя, упевні погоджувався з ладом, який тоді панував у Росії, кривди кріпацького поневолення не добачував і не відчував ніякої потреби проти існуючого уладу як-небудь запротестувати. Унаслідок того образ села, який дав Квітка в ряді оповідань, односторонній, вірний тільки з етнографічного боку, невірний із соціального боку. Квітка творив ідилії селянського життя, хоч таких ідилій на ділі не було.

Характер оповідань Квітки не скрізь односторонній. Є в нього оповідання з гумористичною закруткою, в яких посміхався — що правда, без злоби — з людських хиб, є оповідання з закруткою сантиментальною, як от «Маруся», «Щира любов», або «Козир-дівка», є й такі, в яких Квітка глибше глянув у правдиве життя і те дійсне життя села відтворив із більшою правдою малюнку, з більшим реалізмом. До таких повістей, найбільш реалістичних своїм характером, належить «Сердешна Оксана». Розповів у ній Квітка про долю сільської дівчини Оксани, велику красу якої зазнав російський капітан. Інші оповідання, як: «Жонотопська відьма», «Мертвецький великдень», «От, тобі і скарб», побудував Квітка на основі народніх вірувань у відьми, у чортів і опирів. Ці оповідання із зворотом до світу народньої фантастики, до країни народньої уяви — це несміливі покищо кроки на шляху нового літературного напрямку, романтизму. Також стиль оповідань Квітки не скрізь однаковий. Квітка послуговувався в своїх оповіданнях двояким стилем: вищим, коли говорив від себе і від поважних своїх постатей, і нижчим, коли говорив в імені другорядних постатей. Тоді знижався, як це робили залюбки й інші тогочасні письменники (Артемовський, Гребінка), до стилю оповідання простолюдаря. Змінював його відповідно до характеру оповідань: з розповідного в проповідний, то знову гумористично-анекдотичний.

В українській літературі Квітка-Основьяненко має своє визначне місце, як творець української прози та як письменник, що з таким теплом, з такою щирою прихильністю підійшов до селянського життя. Своїми малюнками з побуту простолюдаря, випередив він малюнки письменниці Жорж Занд у французькій літературі, Авербахові „Dorfgeschichten“ в німецькій та «Деревню» Григоровича й «Записки охотника» Тургенева в російській. Як високо цинив талант і творчість Квітки Тарас Шевченко, доказом є його поема «До Основьяненка».

Під впливом „Полтавки“ Квітка Основьяненко був автором драматичних творів «Сватання на Гончарівці» та «Щира любов». У діяльності драматичної творчості в двадцятих і тридцятих роках минулого віку взором був Котляревський. Під сильним впливом Котля-

Сцена з Квітчиної повісті «Маруся».

Рисунок Гр. Коваленка.

ревського написав Яків Кухаренко оперету п. н. «Чорноморський побут» (1836. р.), що темою, постатями й загальним настроєм дуже живо нагадує свій першовзір. Я. Кухаренко, атаман кубанського війська, приятель Шевченка, описав у поемі «Харко, Запорозький кошовий» початки української колонізації на Кубані. Також у «Чорноморському побуті» переніс акцію в часи, коли останки січового козацтва дали початок чорноморському війську. Як Котляревський у «Полтавці», дав Кухаренко в своїй опереті образ кохання Марусі та козака Івана Прудкого, що виїхав воювати з черкесами. В часі відсутності Івана посватала мати Марусі, вдова Драбиниха, свою доньку за багатого козака Харка Капицю. Але приятелі Івана Прудкого не дали йому зробити кривди. Хрищений батько Ту-

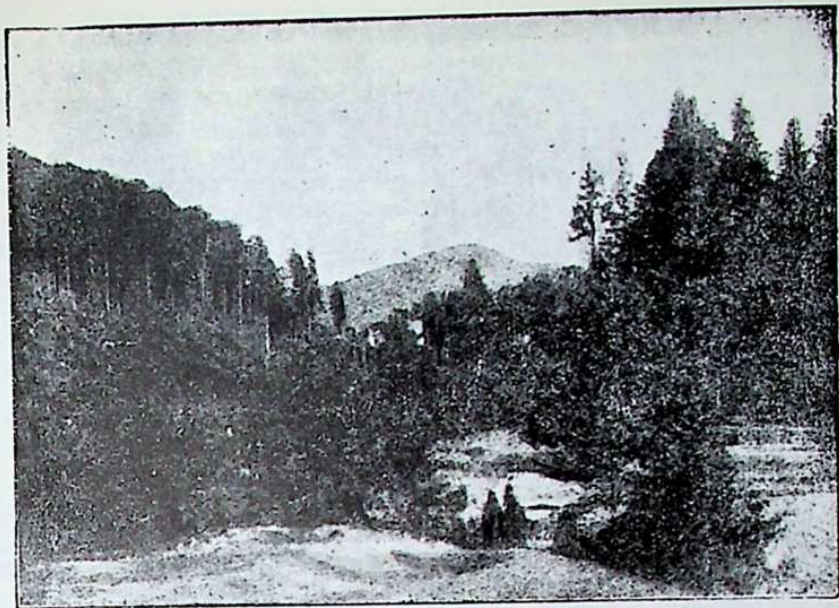
пиця заявив Драбинисі, що весь свій маєток призначає своєму хрищенникові. Тим зворушив остаточно Драбинуху, яка в додатку ще й дізналася про прогріх Капиці супроти дівчини Килини. Оперета кінчиться поворотом козаків, із якими вертається разом Іван Прудкий.

Наслідкуванням «Полтавки» була також оперета Степана Писаревського «Купала на Івана» відома в галицькій перерібці під наголовком «Весілля або над цигана Шмагайла нема розумнішого». Героями в опереті є Іван Коваленко та Любка Мирошниківна, що на дорозі свого кохання таксамо зустрічають різні перепони. Закоханим молодят при повній їх незарадності помагає циган Шмагайло, беручи акцію в свої руки та щасливо її розв'язуючи в користь молодят. Коли дядько Любки, Панько Шереперя, хоче віддати її за Юрка Паливоду, циган Шмагайло нівечить його намір тим, що разом із своїм товариством у постатях відьом та вовкулаків лякає Юрка та примушує виректися Любки.

Соціяльна нерівність між залюбленими лягла також в основу анонімової оперети п. н. «Любка, або сватання в селі Рихмах», якої авторство дехто навіть приписував Котляревському. Перешкодою на дорозі кохання багачького внука Грицька Рихмана та гарної Любки, доньки вбогої вдовиці, є дід Грися, що хоче за внука посватати багачку. Але і тут колізія розв'язується, хоч і не дуже дотепно, але щасливо для молодих. «Любка» написана віршем. У всіх названих драматичних творах молоді щасливо поборюють всякі перешкоди, що стоять на шляху їх кохання своєю чеснотою, чи за допомогою хитрощів приятелів і їх чисте, безкорисне кохання кінчається тріумфом. Така тематика й таке навітлення є й основною цією драматичних творів у модному тодішньому сантимальному тоні.

12. На крилах романтизму.

Романтизм. Вже сантимальнізм, як зворот у країну людських почувань, був деяким відрухом проти псевдоклясицизму, що, як літературний напрямок, всевладно панував в європейських літературах при кінці XVIII в. Псевдоклясицизм (ложний клясицизм) далекий був від світу людських почувань та світу уяви, признаючи гарним тільки те, що є природне, що дасться збагнути розумом. По законам головних теоретиків псевдоклясицизму письменники мали зв'язані руки рядом приписів, що торкалися і вибору тем та їх навітлення, і літературної форми. Їх мусіли точно придержуватися. Вкінці прийшов час, коли втерті, сухі, приписові форми, — хоч нераз дуже блискучі, взірцеві — надокучили. Із творів письменників, що писали в псевдоклясицистичній дусі, віяло холодом і штучністю. Люди стали домагатися чогось нового, чогось, що схвилювало б їх душу, що ворушило б почування та побуджувало уяву. Такий гарний світ глибоких людських почувань, буйний світ фантазії таївся в народніх піснях, казках, віруваннях. Тимто цей відрух проти псевдоклясицизму склонив письменників звернутися до народу. Але цього народнього життя та народнього світогляду ніхто ще не прослідив; тому й реакція проти.

Місцевість, де стояв Скит Манявський.

псевдоклясицизму витворила найперше штучні сентиментальні повісті, «пастуші» романи, де постаті згід сільської стріхи говорили таким стилем, якби засвоїли собі його в панських сальонах. Виявилася отже потреба пізнати народне життя докладно, всесторонньо, зійти до народу, познайомитися із світом його уяви та щойно тоді відтворювати це життя. Ця потреба довела до розбудження етнографічних дослідів. Етнографія, як наука, допомагала розвиткові нового літературного напрямку, що відомий під назвою романтизму, був також відрухом проти псевдоклясицизму, відрухом не тільки в країну почувань, але також у країну уяви. Романтизм зривав із давніми приписами й давніми формами, пускав крила творчої уяви у вільний лет.

Назва «романтизм» повстала відти, що поети романтики, шукаючи нових тем, нових мотивів, часто зверталися за ними до народньої фантастики романських народів, до їх пісень, казок і вірувань. У понятті романтизму крилося розуміння чогось таємного, що не все дається розумом збагнути й розумом вяснити (сни, ворожби, передчуття, чари). Такого саме поетичного матеріалу було багато в людовій творчості й до неї сягали поети романтики, коли будували свої прекрасні поетичні твори: Гете поему „Erlkönig“, Міцкевич „Świtezianka-y“, Шевченко «Тополю». З уваги на те, що поети поодиноких народів сягали до усної творчості свого народу, проявилися також і в письменстві індивідуальні прикмети поодиноких націй, які у добі Наполеонських воєн будилися до самостійного національного життя і тому підкреслювали питомі риси своєї національності.

Романтичний напрямок буревієм перейшов Європу, розворушив уми великих творчих талантів та найшов вислів у творах Байрона, Гердера, Гете, Шіллера, Міцкевича, Жуковського, Пушкіна, Лермонтова.

Пісенна скарбниця. Зацікавлення народньою творчістю, як один із виявів загального звороту до життя люду, викликало появу перших українських етнографічних збірників, що відкрили людям очі на скарби української усної творчості. В міру того, як появлялися щораз нові етнографічні праці, розкривалися щораз цінніші черлини поезії, щораз більші багатства мови в українських піснях. Передусім ударяло дослідників багатство форм пісенної творчості. Виявляється, що пісня — це частина духового життя українця, що вона його щира й вірна товаришка в щасті й горі, що не покидає його ні в днях радості, ні в днях смутку, що крок у крок слідкує за ним від його дитинства до його старості. З піснею на устах не тільки святкує він усі свята, не тільки прикрашує ними всі обряди, нею славить востаннє перемогли, нею потішає себе в хвилинах народніх невдач (історичні пісні). Кожне своє глибоке враження, кожне переживання передає пісні. Релігійні почування найшли вислів у релігійних (ліричних) піснях; тяжка праця на своїм полі — по власній волі — в обчислових та косарських піснях; ще тяжка праця поневолі на панських ланах — у кріпацьких, довгі дні на мандрівках за прожитком — у чумацьких та бурлацьких; туга за рідною, за рідною землею на чужій чужині — в жовніарських, рекрутських; радощі та смутки кохання, примхи злої свекрухи, горювання за нелюбом, краса ясного ранку, зоряної ночі — в коломийках; любов матері та мрії її при колісці дитини — в приколосківних; великий смуток по втраті найдорожчих осіб — в похоронних голосіннях, — словом усе, що складається на духове життя людини, нашло вислів у народніх піснях. Цей вислів такій багатий, такій різnorodний, такій часом цікавий, помисловий, оригінальний, поетичний, що мусів захопити людей, коли вони шукали за новим словом, новою формою. Такі нові форми вислову найшли вони в народніх піснях напр. у т. зв. паралелізмі, коли одному образowi з природи відповідає для порівняння чи протиставлення образ людських переживань, при чім часто обидва образи розвиваються. Мистецькі цінності народніх пісень бачили вони також у їх образowości, символіці, в оригінальних, загально прийнятих епітетах, що постійно повторюються (зелений явір, чисте поле, сива зозуля, бистра річка...), в пестливих, здрібнених словах та в архаїзмах мови («сив», «молод»). Умів цими цінностями покористуватися в давніші автор «Слово о полку», коли своєю поемою овіяв наскрізь духом народньої пісні. Красу й силу народніх пісень високо цинив Тарас Шевченко, що із захопленням указував: «от де, люди, наша слава, слава України». Подібно, словами, повними захоплення, звеличив чар народньої пісні Іван Франко, коли в прольоту до «Мойсея» на ній спирав також свою віру в кращу майбутність народу, питаючи його: «задармо в пісні твоїї ллється туга і сміх дзвінкий і жалощі кохання, надій і втіхи світляная смуга?..»

„Українська школа“ в польських письменстві. Краса української пісні захопила також деяких польських письменників, що писали свої твори на українські теми. Творять вони окремий гурт серед польських письменників, що носить назву «української школи». Провівши молоді літа на Україні, виколихані піснею буїних українських нив та широких степів, захоплювалися вони Україною, її природою, її бувальщиною, її багатою народньою поезією й теми до своїх літературних творів брали з українського життя: добуту, істо-

Група кобзарів народніх українських музиків на археологічному зїзді в Харкові в 1902. р.
(Посередній організатор зїзду кобзарів — письменник Гнат Хоткевич).

рії, поезії. Оспівували красу української природи, козацькі походи, переспівували українські нар. пісні. Коли торкалися минулих часів України, коли оповідали про смілі подвиги козацької зброї, залюбки затримувалися при хвилинах боротьби козаків із турками (Богдан Залеський: „Czajki“, Чайковський: „Wyrwa na Carogród“), при спільних подвигах української й польської зброї, коли козацтво жило в гармонійних взаєминах із польською шляхтою (Мальчевський: „Marja“). Польсько-українських конфліктів торкалися тільки виїмково, з великою нехиттю (Гощинський: „Zamek Kaniowski“). До найвизначніших представників «української школи» в польським письменстві належать поети: Богдан Залеський, Антін Мальчевський, Северин Гощинський і повістярі: Михайло Грабовський („Koliszczyzna i stepy“) та Михайло Чайковський. Їх слідом шло багато інших, зпоміж яких деякі, як Тимко Падура, писали навіть українською мовою. Польські поети «української школи» перші стали оспівувати в літературі українські могили, степи, кобзарів-бандуристів та піднесли культ української народньої пісні.

І російських поетів захоплювала краса української природи та минувшина України. Вислів такого захоплення дали Рилсєв у поемі «Сповідь Наливайка», «Войнаровський», Кольцов у «Нічлігу чумаків», Пушкін у поемі «Полтава» і в драмі «Русалка».

Амврозій Метлинський. Українська народня пісня і твори поетів «української школи» витиснули свій вплив у поетичній творчості Амврозія Метлинського. Метлинський родився в Полтавщині в 1814. р. В дитячих його літах старенька бабуся оповідала йому казки, співала пісні й вщепила в його душу любов до рідної мови та рідного народу. «Вона — каже поет — мене кохала: піснями плакала, рідним словом кормила, рідній мові учила». Вчився в гадяцькій повітовій школі під проводом Михайла Макаровського, автора двох гарних, ніжних у тоні й настрої поем: «Наталя або дві долі разом» і «Гарасько або талан в неволі». Після покінчення харківського університету зайняв згодом становище професора російської літератури в тому ж університеті, по чім покликали його

до Києва. В домі Метлинського збиралася українська молодь, співала українських народніх пісень, слухала гри й співу бандуристів. Метлинський помер у 1870. р. В 1839. р. видав збірку поезій п. н. »Думки й пісні та ще дещо«, в якій виступив під псевдонімом Амврозія Могилі. В 1848. р. видав альманах своїх і чужих писань п. н. »Южный русскій зборник«, в 1854. р. збірник українських народніх пісень.

Метлинський є одним із найвизначніших представників українського романтизму. Перед Метлинським торкалися струни цього нового літературного напрямку — що правда, дуже ще несміливо — Артемовський Гулак (у перекладах балад), Квітка-Основьяненко й Левко Боровиковський (поема: »Маруся«). Метлинський пішов далі тим шляхом. У своїх поезіях оспівав українські степи, високі могили — свідків минулого, постаті кобзарів-бандуристів, українське козацтво, даючи вислів гарячій любові до України. У поезії п. н. »Степ« іде батько з сином серед ночі в степу. Як тільки коник заграє, поскаче, сльози виступають у батька в очах. »Чи знаєш, хлопче, — питає він сина, — який степ твій коник топче? Хто тут бився, степом мчався, хто втікав, кого лякався. Чи знаєш, чиї це могили й чому виють тут вовки?« Колись було инакше.

Колись, мій синку, ми тії могили
Трупом та трупом начиняли;
Колись, мій синку, ми в тії могили
Злих ворогів, було, спати клали...

Тужні згадки про минуле України розсіпані в його поезіях: »Підземна церква«, »Рідна мова«, »Спис«, »Чарка« й т. Любів до рідного краю найшла гарний вислів у »Розмові з покійниками« (надрукована в Харкові 1845.), де Метлинський говорить:

А зі мною ..ненька розмовляла,
Ненька, ненька старенька, рідна Україна,
І до мене промовляла, мов до свого сина!
Веселенька, жалібненька, сміється, ридає,
А серденько до матінки так і припадає.

Метлинський бачив, що навіть пам'ять про минуле загибає враз із загибінням співаків-бандуристів, тому й вложив в уста бандуриста слова, повні одчаю:

Грім напусти на нас, Боже, спали нас в пожарі:
Бо і в мені, і в бандурі вже глас завмирає!
Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає...

(»Смерть бандуриста«).

Назагал поезія Метлинського нав'язана смутком та тугою. Поет часто лине думкою в минуле, сумує за козацькою славою, по якій як одинкові свідки полишилися високі могили, розсіяні по українських степах. Туга і жаль за тією буйною старовиною, за блискучим, принадним минулим добувають часто на його бандурі безнадійні тони.

На жаль, поруч із такими поезіями є ще в Метлинського деякі інші, що не гармонізують із засадничим настроєм та характером його лірики та роблять прикре вражіння. Це поезії, в яких Метлинський клониться перед царем та його царським режимом.

Для українського письменства прислужився Метлинський тим, що ввів до нього нові мотиви, нові настрої та що збагатив українську літературну мову. В ліричних поезіях Метлинського перший раз виступають характеристичні риси романтичної поезії, які лягли в основу Шевченкової поезії на заранні його поетичної творчости. Це є її причиною, що деякі історики українського письменства надали Метлинському почесне імя: »предтечі Шевченка«.

Бандурист Гнат Гончаренко.
(Вроти Ол. Бородай).

Галичина перед виступом Шашкевича. Романтичний напрям, що широкою хвилею понісся на початку XIX. в. по всіх європейських літературах, був причиною появи »Русалки Дністрової«, першої ластівки літературного й національного відродження галицької України. Стан західних українських земель, що після розбору Польщі в 1772. р. дісталися під володіння Австрії, був дуже невідрадний. Не було на них шкіл, не було освіти, не було шляхти, свідомого міщанства й інтелігенції. Народ репрезентувало селянство, що коротало свій вік у панщині й безпросвітній темряві, та духовенство, яке своїм щоденним життям, освітою й духовими зацікавленнями, мало різнилося від селянства. Стараннями львівського єпископа Льва Шептицького, що сміливо боронив прав українського народу, австрійські володарі дещо зробили, щоб поправити відносини. Цісарева Марія Тереса рядом розпорядків обмежила кріпачину. Для освіти духовенства заснувала в 1774. р. у Відні при церкві св. Варвари духовну семінарію, відому під назвою „Barbareaeum“. Її наступник Йосиф II. зніс кріпацтво в значинні безпосередньої залежності селянина від пана. В цілі піднесення освіти серед українців заложив у Львові в 1783. році духовну семінарію. На прохання львівського єпископа Петра Білянського дозволив також, щоб на двох виділах — теологічним і філософічним університету, що саме повстав у Львові, відбувалися для українців виклади в українській мові до часу, коли українські духовні кандидати познайомляться з латинською мовою. Ці виклади звалися »Руським Інститутом« (Studium Ruthenum) і розпочалися в 1787. р.

»Руський Інститут« не виконав, на жаль, того завдання, яке міг виконати, й не розбудив ніякого живішого життя. Професори викладали мертвеччиною, дивоглядною мішаниною народньої, церковнословянської й польської мов і такі виклади, очевидно, нікого не захоплювали. Зрештою їх припинено в 1809. р. Інтелігенція далі з погордою відносилася до народньої мови, а духовенство не тільки в щоденному житті, але й у проповідях уживало польської мови. Тільки зрідка деякі одиниці пробували засвітити каганчик у тій

темряві національного життя. Такими світляними проблисками можна вважати заходи крилошанина Івана Могильницького над піднесенням народнього шкільництва й народньої освіти.

Завдяки щирим і довгим зусиллям вдалося йому виснати деякі незначні пілги на полі народнього шкільництва. У відповідь на численні меморіяли, що їх слав Могильницький разом із митрополитом Михайлом Левицьким, дозволено вкінці цісарським наказом із 1818. р. в чисто українських школах учити всіх предметів українською мовою, а в мішаних школах уведено науку української мови, як обовязкового предмету для української молоді. Могильницький зробив також перші кроки у праці на полі народньої освіти. В 1816. заложив у Перемишлі товариство священників, що покляло собі завданням видавати книжки для народу релігійного змісту. На жаль, це перше освітнє товариство стягнуло на себе завдяки доносам незадоволення Риму й не розвинуло ширшої діяльності.

Коли мова про наукову й літературну працю, то вона була дуже мало замітна. Перед виступом Маркіяна Шашкевича появилися в Наддністрянщині твори фільологічного й історичного характеру. На полі мовознавства визначився Іван Могильницький своєю граматиною, що вийшла друком щойно в новіших часах. У своїх граматичних працях висловив він думку про окремішність та самостійність української мови, але сам писав мовою, далекою від народньої мови. Натомість в історичних працях Дениса Зубрицького виразно підкреслена думка про єдність українського народу з російським.

„Русалка Дністрова“. Ясним блиском у темряві, серед якої блудили українці по обидвох боках Дністра на початку ХІХ. в., була »Русалка Дністрова« Маркіяна Шашкевича. Познайомлений основно з відродинами словянських літератур та з найвизначнішим тво-

Подільські селяни в половині ХІХ. ст.

Наголовна картка першого видання «Русалки Дністрової» з р. 1837., друкованої в Будимі (в Будапешті).

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ.

Authentische Volks-Lieder.

У БУДИМЪ

Письмом Корол. Всеучилища Пештанского.

1837.

рами з доби відродження словянських народностей, захочений першими літературними й етнографічними працями, що вийшли за Збручем, у великому захопленні красою рідної мови й рідної пісні, Маркіян Шашкевич узяв на себе завдання розігнати «мряки тьмаві», що нависли над виднокругом народнього життя, дати початок народній літературі, «збрататися з повним ясним сонцем». Цій високій ідеї відродження українського письменства полишився вірний по кінець свого життя. Свое захоплення вмів також передати іншим. Так у 1832. р. приєднав він для неї двох талановитих товаришів: Якова Головацького й Івана Вагилевича, що станули разом до спільної праці. Цей гурток назвали товариші Маркіяна «руською трійцею». Щоби свою ідею поширити серед широких кругів українського громадянства, видав Шашкевич у 1836. р. (з датою 1837.) в Будимі (Будапешті) альманах під н. «Русалка Дністрова» в живій народній мові і фонетичним правописом. У передслові до альманаху, якого повний наголовок: «Русалка Дністро-

вая. *Ruthenische Volkslieder*. Письмом Корол. Всеучилища Пештанського 1837», писав Маркіян Шашкевич: «Судилося нам послідним бути. Бо коли другі Словяни вершка ся дохоплюють і коли не вже, то небавком побратаються з повним ясним сонцем, нам на долині в густій студеній мряці гибіти. Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі й бурі, тамті занімали, а народові й словесності на довго ся здрімало; однакож язик і хороша душа руська була серед Словянщини, як чиста слеза в долоні серафима». Згадуючи про перші твори українських письменників на Придніпрянщині, а саме про «Енеїду», збірку пісень Цертелева, збірки Максимовича, «Запорожську Старину» Срезневського, приказки Гребінки, поетичні писання Артемовського-Гулака й Падури — писав Шашкевич далі в передмові: «Не журися, Русалочко знад Дністра, що неприбрана і в наряді, який від природи й престодушного і добросердного народа твого приймилась, стаєш перед твоїми сестрицями. Вони добрі, вибачать ти, приймуть тя і прикрасять».

Альманах складається з чотирьох частин, із яких першу виповнює збірка українських народніх пісень, другу оригінальні «складання» Шашкевича та його товаришів, третю «перероби», четверту «старина». Збірку українських народніх пісень, головню історичних та обрядових, попереджує передмова Івана Вагилевича, в якій дає розгляд поодиноких родів пісень. У відділ оригінальних пісень «трійці» ввійшли з писань Шашкевича: «Згадка», «Погоня», «Розпука», «Веснівка», «Туга за милою», «Сумрак вечірній» та казка «Олена». Яків Головацький помістив тут «Два віночки», Іван Вагилевич — поеми «Мадей» та «Жулин і Калина». Відділ перекладів виповнюють сербські народні пісні в перекладі Шашкевича та Головацького й уривки із чеського Короледвірського рукопису в перекладі Шашкевича. Частину, що носить назву «старину», займають три історичні пісні «із старих рукописів» та відомість про словянські й українські рукописи в монастирі ОО. Василян у Львові. Альманах замикає рецензія Шашкевича на книжку Осипа Лозинського п. н. «Руское весіле». Такий зміст «Русалки Дністрової», що зробила перелім у духовому житті галицьких українців, указуючи новий шлях розвитку для українського письменства.

Іван Могильницький.

Іван Вагилевич.

Життєвий шлях Шашкевича.
Найціннішу частину «Русалки Дністрової» становлять, без сумніву, оригінальні писання головного її автора, Маркіяна Шашкевича.

Маркіян Шашкевич.

Шашкевич уродився в селі Підлиссі, в домі свого діда о. Авдиківського, в 1811. р. Його батько був священиком у Княжу. Вчився Маркіян у Золочеві, Львові і в Бережанах. Уже в часі гімназійних наук писав принагідні вірші батькам на іменини, на новий рік польською мовою. Після покінчення гімназійних наук вступив до духовної семінарії у Львові і вписався на філософічний курс, що відповідав сьогоднішній 7-ій і 8-ій класі гімназії. За недозволену прогульку на місто прогнано його із семінарії. Тоді Шашкевич опинився серед дуже тяжких життєвих умовин, бо батько погнівався на нього й відмовив йому всякої помочі. Маркіян мусів сам продумати, як жити. У життєвій боротьбі кріпшала його воля, але ниділо здоров'я. Проживаючи «на свігі», з запалом кинувся до праці в львівських бібліотеках: університетській та Оссолінських, де познайомився основно з творами словянських письменників: Дубровського, Шафарика, Коляра, Вука Караджіча. Доставляли йому книжки також ділч села Княжого Тадій Василевський, польський етнограф Вячеслав Залеський (Wacław z Oleska) і чех Православ Кавбек. Неясна спершу думка про свою власну літературу перетворилася в ясну ідею під впливом лектури «Енеїди» та збірок пісень Максимовича. Там найшов Шашкевич те, за чим тужив, чого шукав, найшов свою живу, народню мову. Захоплений великою ідеєю, кинувся до праці: збирав народні пісні, перекази, приглядався до звичаїв і це своє захоплення намагався вщипити в серця товаришів та ширшого громадянства. В 1832. р. утворив із Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем гурток, що його назвали «руською трійцею». До гуртка приступили згодом і інші товариші. Вони зобов'язалися працювати в користь народу, при чім кожний вписував в альбом «Руська Зоря» свій ключ і прибране ім'я. Шашкевич підписався — Руслан, Головацький — Ярослав, Вагилевич — Далибор. По смерті батька духовна влада прийняла Маркіяна вдруге (1833. р.) до семінарії. Під ту пору панував там сильний польський патріотичний дух. У семінарії став Маркіян провідником тієї частини молоді, що бажала працювати для свого народу. В 1833. р. зладив він альманах «Син Руси», але друком його не видавав, бо сам відчував, що це покищо перші неспілі літературні спроби його товаришів. У 1835. р. написав із нагоди дня уродин цесаря Франца І. привітний вірш п. н. «Голоз Галичан» у чистій народній мові. Живою народньою мовою виголосив також того самого року промову в семінарійнім музеї перед духовною старшиною, питомцями й запрошеними гістьми, а восени разом із двома товаришами, Устіяновичем і Величковським, перші проповіді в львівських церквах. У цілі поширення своїх думок серед ширших кругів громадянства зладив Маркіян альманах «Зоря».

Альманах отримав до оцінки віденський цензор, словінець Вартоломей Копітар. Цей визначний словянський учений був прихильником самостійного розвитку всіх словянських мов та літератур. Появу «Зорі», альманаху в живій мові, вважав він не тільки літерарним явищем, але й першорядною політичною подією. Звернув увагу уряду, чи є це в його намірах дати змогу розвитку новій словянській нації. «Зорю» відіслано до Львова. Львівський цензор, професор моральної теології на університеті Венедикт Левицький, заборонив її друкувати. Йому не подобалася народня мова й фонетичний правопис. Тоді Шашкевич змінив у дечому зміст альманаху, змінив його наголовок на «Русалка Дністровая» і при допомозі Якова Головацького, що в часі побуту на Угорщині навязав зносини із сербськими студентами, видав її в Будапешті, з датою 1837. р. Надруковано «Русалку» в тисячці примірників, з яких двісті розійшлося поміж людьми, а вісімсот задержано у Відні. Віденська поліція зажадала вияснень від львівської цензури. «Русалка» дісталася в руки цензора Венедикта Левицького. Левицький добачив у змісті «Русалки», зокрема в тексті деяких народніх пісень, прогріхи проти моралі, в іменах: Далибор, Святovid, Купайло, Лада — культ давнього поганства, злякався натяків на невідрадіні тогочасні обставини життя в Шашкевичевій «Згадці» — і заборонив «Русалку» поширювати. Крім того перевів слідство проти всіх трьох авторів. На слідстві Шашкевич відповідав сміливо: «Я пробував — говорив він — своїх сил в українській мові, як своїй рідній, що, знаю, різниться від російської і церковної мови, і думав покласти підвалини під її розвиток і через те зарадити недостачі української літератури».

«Русалка Дністрова» викликала захоплення серед невеликого гуртка ідейних прихильників Маркіяна, а нехить і погорду серед старшого громадянства і серед тих письменників, що цуралися народнього слова. Ця нехить найшла вислів в гострій критиці граматики й поета Йосипа Левицького, що сам писав свої твори жахливою мовою. З великою лайкою накинувся він на «Русалку» й її авторів. Фонетичний правопис, що його Шашкевич увів за прикладом реформатора сербської літератури Вука Стефановича Караджіча, назвав Левицький «диким», авторів «Русалки Д.» з погордою «руськими естетиками». З жалем у серці кинув Маркіян духовну семінарію. Коли одружився й висвятився, духовна влада й далі з неохотою ставилася до нього. Довший час тишався він по адміністраціях з місця на місце: у Гумнісках, Нестаничах, Новосілках, із недугою у грудях, із моральними терпіннями в серці. Все-таки не кидав пера. Вкінці недуга перемогла й поклала кінець його життю в 1843. р.

Писання Шашкевича. Не багато полишив Маркіян Шашкевич писань. Зміст їх різnorodний. Ця різnorodність була впливом його бажання ввести народню мову в усі ділянки народнього життя, отже в письменство, в церкву, в школу. Крім глибоко відчутих ліричних поезій полишив також твори иншого характеру. Працював над більшою епічною поемою «Перекинчик бісурманський». Героєм у цій поемі мав бути граф Вацлав Ржевуський, що в Арабії прийняв магометанську віру, а потім в 1831. році намагався викликати повстання українського народу проти Москви. З задуманої поеми полишився невеличкий уривок п. н. «Бандурист». Працю-

Головна сила таланту Шашкевича в його ліричних поезіях, що визначаються щирістю почування й простотою та безпосередністю вислову. Основною темою лірики Шашкевича є скарга на гірку долю, на тяжкі умовини життя. До найбільше відомих поезій Шашкевича належить «Веснівка», в якій поет пригадується над майбутністю рідної культури.

Цвітка дрібная молила неньку,
Весну раненьку:
— «Нене рідная!
Вволи ми волю,
Дай мені долю,
Щоб я зацвила,
Весь луг скрасила,
Щоби я була,
Як сонце ясна,
Як зоря красна,
Щобим згорнула
Весь світ до себе!» —

»Доню голубко,
Жаль мені тебе,
Гарная любко,
Бо вихор свисне,
Мороз потисне,
Буря загуде,
Краса змарніє,
Личко счорніє,
Головоньку склониш,
Листоньки зрониш,
Жаль серцю буде«.

Під веснівкою розуміє поет ніжну квітку молоді української культури. Поет бажає собі, щоби ця культура чаром та красою здивувала світ. Цю свою мрію висловлює словами веснівки. Але рівночасно голос холодної рефлексії (голос весни) остерігає його, що ще можуть прийти вихри й морози, невідраді умовини народного життя, що можуть занепасти ніжну квітку української культури.

В інших поетичних писаннях дає Шашкевич вислів своєму безнадійному смуткові («Сумерк вечірній»), тузі за тими часами, коли на підлисецькій білій горі «без журби, без туги» проводив щасливі дитячі літа, жалується на лиху долю, що глибоко запустила в його душу журбу та розпуку («Лиха доля»), нарікає на журбу, «тяжку розлучницю», що розлучила його із щастям. («Над Бугом»). У деяких поезіях, нпр. «Над Бугом», «Лиха доля», відбився сильним відгомном вплив українських народніх пісень. Відгомін знову чеських і сербських пісень слідний у «Погоні». У «Погоні» козак доганяє татарина, що пірвав його сестру, та стає з ним до двобою. Татарин стинає дівчині голову. За це козак убиває татарина. Дуже цікавою та цінною, завдяки ясному й виразному вислову всеукраїнської національної свідомості поета, є його думка п. н. «Побратимові». Зложив її Шашкевич, посилаючи Миколі Устияновичеві збірку пісень.

»Оттак, Николаю, — пише на початку, — українські вірлята
І веселять душу й серце закривають...«

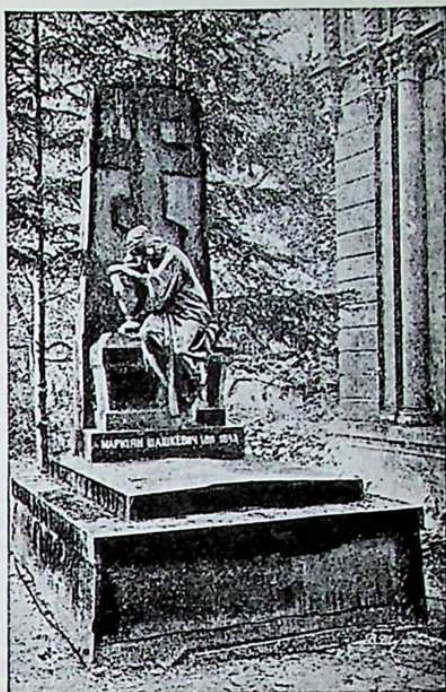
Шашкевич звеличив тут українську народню пісню та ясно став на становищі національної єдності всіх українців, що живуть над Чорним морем, Дніпром і Дністром. Українська пісня широким і далеким гомоном голосить:

Як при Чорнім морі
Себе заквітчає,
В степах на просторі
Весело заграє;
Як в водах — Дніпрі

Змиєсь, прибореться,
Легеньким крильцем
На Дністр занесеться.
В тихенькім Дністрі
Собі приглянеться,

Крилоньками сплесне,
Стрясе, злопотить,
Під небо, до сонця
Сонічком повисне:
І буде літати,
І буде співати,
І о руській славі
Скрізь світу казати.

Поезії Маркіяна Шашкевича мають наскрізь романтичний характер. Слідний він у захопленні поета народньою творчістю («Побратимові»), у звороті до минулого («Погоня»), у доборі незвичайних подій (татарин пориває дівчину, козак доганяє татарина), в описах понурих, грізних краєвидах, повних жахливої, зловіщої таємничості («Сумерк вечірній», «Погоня»), у використуванні народніх вірувань, у народній мові та ритміці, що нагадує ритміку народніх пісень. Зокрема описи природи дуже підходять своїм понурим, зловіщим характером до романтичних, «байронівських» краєвидів.

Могила М. Шашкевича на личаківському цвинтарі у Львові.

«Олена» Шашкевича. Сильну романтичну закрутку має також оповідання Шашкевича, яке він назвав «казкою», п. н. «Олена». Зміст оповідання Шашкевича притемний доцільно, щоб надати йому більшої таємничості. Значається «Олена» описом весілля. Гості весело забавлялися. Молода, Олена, «пишна княгиня, як русалочка гарна, ще раз вінком барвінковим золото-зеленим стрійна, їх веселій привдялялась охоті та часто в легкій коломиїці розковану русу косу на легкий пускала вітер«... Не було тільки на весіллі молодого. Пішов він, — як оповідав весільним гостям дружба Василь, — до Дубровнич просити пана на весілля. Але цей «не дуже... рад був, схнюрився, люто глянув, відвернувся; не бавом знова промовив солодко, вложив Семенькові кілька таларців ясних в жменю, обіцяв прийти та й відправив, але видко було по нім якуюсь нерадість«... Потім — оповідав далі Василь — Семен пішов кудись крутим шляхом... «щось то лихого буде, лисця мя перебігла та й ворон на хресті сім раз закрякав«... Тимчасом в пору, коли відбувалося весілля, серед темної, осінньої, вітряної ночі, при витті вовків, верхами, понад проваллями Семен спішив щораз далі. «Замаянчила ватра. Семен зустрів близько неї бандуриста Данилка, якого бачив на панському дворі. При ватрі побачив Семен кільканадцятьох бородачів. Між ними «станув Медведюк піднебесною чорногорою, барки його — у Бескидах камінь, дуб — його правиця, брови його, як дві чорні хмари, а очі його — зпід тих хмар дві мовні, а борода його — н'ч темна, осіння, а голос його — грім серед літа; а ступив ногою — земля стогнала, вергся на врага — буй-туром валив«. До нього-то прийшов Семен прохати помочі проти задумів пана. Як тільки Медведюк дізнався про наміри старостича, кликнув на своїх молодців: «Годі! Не теряймо часу... на коні!« Одна частина ватаги пішла на замок, друга засіла при дорозі. Не довго й чекала. Надіхав пан із своєю дружиною та півраною Оленою. «Задзвонили топірці, іскри посипалися«... Медведюк

повалив напасника, відібрав Олену й віддав її Семенові. Просив його Семен, дякуючи за рятунок, щоби був гостем на весіллі, але Медведюк не схотів. »Хлопці, на коні та до наших!« — кликнув ватажок та й щезли«...

Оповідання »Олена«, яким Маркіян Шашкевич щасливо започаткував розвиток української повісти на галицькому ґрунті, є дуже виразним висловом його гарячого захоплення романтичною поезією. Гірська, дика сценерія, грізні постаті опришків, роля бандуриста Данилка, буйний світ людової фантастики, народні звичаї, пагальні вибухи пристрастей, серпанок таємничости, — все це признаки романтичної поезії, що сплелися на ніжну, тонку меріжку Шашкевичевого оповідання. »Олена« виказує познайомлення Шашкевича з багатою й модною тогочасною польською романтичною літературою, є доказом його доброго начитання. Крім цього торкнувся в ній Шашкевич тогочасних соціальних відносин. Це насвітлення конфлікту на тлі соціальних обставин життя є також новиною в українській літературі.

Слідами Шашкевича. Головна заслуга Маркіяна Шашкевича в тому, що він перший на галицькій Україні дивгнув українську мову на становище літературної мови, чим спрямував її розвиток на єдино правильний шлях. Ця заслуга його тим більша, що звернувся він до мови простолюддя в часах, коли вищі верстви з погордою та зневагою гляділи на селянина. Яке велике вражіння робили ідеї Маркіяна на його сучасників, вистарчить указати на слова Михайла Козаневича: »О безсмертний Маркіяне! — кликав він. — Ти зажег огонь, який лиш гробова персть загасити може«. Смерть Шашкевича була ударом для галицьких українців. Не стало вчителя, стратили сміливість виступу його учні. Тяжка рука поліції, тодішньої цензури та польської інтелігенції гнітучим тягарем налягла на тодішньому українському народньому житті. Преважне й сумне становище української справи в Галичині під цю пору яскравими красками насвітлив Яків Головацький у статті „Zustände der Russinen in Galizien“, яку помістив в одному німецькому часописі в 1846. р. Він також перейняв керму усього, зрештою слабкого, літературного руху після смерті Маркіяна тоді, коли зневіра й апатія огортала серця загалу.

Головацький у часах свого захоплення Маркіяною ідеєю був членом »руської трійці« й, як студент університету відбував етнографічні прогульки, яких вислідом був 4-томовий збірник пісень галицької й угорської України, що вийшов друком у Москві заходами славіста Осипа Бодяньського в Бодяпського в 1878. р. Ще за життя Шашкевича видав Головацький приповідки Ількевича. Потім дав почин до зложення альманаху »Вінок на обжинки«, який вийшов у двох томах в 1846. і 1847. р. у Відні під редакцією його брата, Івана Головацького. В 1848. році, в добі »весни народів«, Яків Головацький стояв іще вірно на сторожі Маркіянових ідей і в окремій розвідці боронив прав української мови на самостійне життя. Того самого року отримав катедру української літератури на львівському університеті. Але прийшов час, що Головацький вирікся мрій та ідеалів своєї молодости. В пятьдесятих роках підпав під вплив російського ученого Погодіна, що проголосив клич зєдинення українського народу з російським. В 1867. році перенісся до Росії й у Вильні отримав становище предсідника археографічної комісії.

Подібно, як Головацький, покинув шлях ясної національної праці й другий член «руської трійці», Іван Вагилевич, який знову силою обставин опинився в польському таборі.

Зпоміж поетичних творів Якова Головацького добула собі популярність поезія «Річка», що стала широко відомою пісенькою. Поет питає в домашньої річки, чому так помалу плине, чому не розіллє широко своїх вод по полі. Річка відповідає, що мусить плисти поволі, бо високі в неї береги, а мало водиці. Радо заgrimіла б хвилю, але сили в неї нема. Правда, були бурі, дощі, громи, але тільки підмили береги й сколотили воду. Краще плисти повільною, зате певною ходою, оминати каміння й колоди, бо так скорше можна дійти до моря. Як видно, Головацький, що під річкою розумів рідну культуру, бажав собі для неї спокійного, повільного розвитку та лякався всяких бурхливих, революційних кличів.

Микола Устіянович

До спадкоємців Маркіянових ідей належав також Микола Устіянович (1811-1885.), що питомцем львівської духовної семінарії в 1836. р. виступив на літературне поле з елегією «Слеза на гробі» у пам'ять помершого тоді архіпресвитера львівської капітули, історика української церкви, Михайла Гарасевича. В 1848. р. брав живу участь у громадському житті. Потім редагував «Галичо - руський Вістник». Проживаючи довгі літа на гірській парохії в Славську серед поетичної природи, розвинув живішу літературну діяльність. Писав поезії («Туга», «Осінь», «Рекрутка», «Земський рай») та повісті. В повістях дав гарні образці бойківського життя й характеризував буйну вдачу верховинців, що виявляється часто в гарних поривах. Такий гарний порив душі є також основою повісті «Мість верховинця».

Легінь Продан, син убогої вдовиці в селі Рожанці, покохав Молану, доньку багатого Кожана, в якого служив наймитом. Хоч і Молані припав до вподоби гарний легінь, проте мати її не хотіла згодитися на їх подружжя й посватала доньку за багачького сина Федора Медуляка. Продан із розпуки «пошумів полонинами». Дівчина з туги стала вянути. Тихою нічю крадькома пішла на розраду до Проданової матері. Там побачив її Продан, що також несподівано зайшов у хату матері. Коли завважав, що нидіє пишна врода Молани, забажав пімститися на Федорі. В часі, коли Федір гонив верхами Карпат за медведем, Продан пустився за ним у погоню. Але в останній хвилині, коли розлючений медвідь кинувся на Федора, Продан, під впливом шляхетного пориву, забув про особисту кривду на Федора, убиваючи медведя, врятував життя своєму ворогові. — Повість кінчається весіллям Продана й Молани.

Друга «верховинська повість» Устіяновича п. н. «Страстний четвер», у якій головною постаттю є Довбуш, живо нагадує своїм характером Шашкевичеву «Олену»: Подібна гірська сценерія, статі опришків, їх романтичні пригоди, світ бурхливих пристрастей — все це зближує обидва твори та вказує, що обидва автори бажали вдарити в модний, романтичний тон.

Друга «верховинська повість» Устіяновича п. н. «Страстний четвер», у якій головною постаттю є Довбуш, живо нагадує своїм характером Шашкевичеву «Олену»: Подібна гірська сценерія, статі опришків, їх романтичні пригоди, світ бурхливих пристрастей — все це зближує обидва твори та вказує, що обидва автори бажали вдарити в модний, романтичний тон.

Романтичним характером визначається також поема «Скит Манявський» Антона Могильницького (1811-1873.), в якій подав він легендарну історію оснування Манявського Скиту, виявляючи буйну уяву.

13. Слово Генія.

Ідейний зрив у Києві. Українські романтики збагатили досягнення української літератури тим, що внесли до неї культ минушини. Тією новиною збільшили вони заслуги українських письменників із часів перед виступом Шевченка. Заслуга всіх цих письменників була в тому, що вони виказали пригідність і здатність української мови до літературного життя, поважно заглянули в побут і душу селянина, виплекали й поширили любов до рідної мови й рідного народу і вкінці звеличили минуле України. Розвинути ширші громадянські, суспільні, чи політичні ідеали, захопити чаром високої поезії, піврати могутністю та красою слова — вони ще не мали сили. Становище всіх цих поетів із доби перед Шевченком влучно схарактеризував Євген Гребінка в закінченні до своєї «Ластівки»: «Полюбіте — писав він, — земляки, нашу «Ластівочку», читайте її швидче, бо незабаром може прилетять солові, тоді хто стане слухати ластівку?». І справді, вже розпочинав свою безсмертну пісню соловей,

велитень українського слова, що притьмив незабаром усіх своїх попередників. Був ним Тарас Шевченко.

І Шевченко вдарив у перших своїх творах у струни романтизму. Але його геній скоро порвав усякі пута і його поезія не тільки втягнула в себе весь зміст українського національного життя, але звернула це життя на інші шляхи. Передусім вслухалася Шевченкова муза в гомін тих кличів, що їх голосили тоді найсвітліші одиниці зпосеред українського громадянства, та що найшли свій вислів в ідеології та програмі Кирило-Методіївського Братства, яке повстало в Києві 1846. р.

Київ після Полтави, Харкова і Львова вибивається в тридцятих і сорокових роках ХІХ. в. знову як осередок умового життя. До розбудження цього спричинилося оснування київського університету св. Володимира. Національна свідомість українського гро-

Руїни головної вежі
Скиту Манявського

Київський університет
Святого Володимира
(Мал. проф. М. Бурачека)

мадянства найшла прегарний вислів у програмі Кирило-Методіївського Братства, а між робітниками, що підготували ґрунт під розвиток цієї свідомости, заслужився своїми історичними та етнографічними працями в першій мірі Михайло Максимович.

Максимович був професором ботаніки в московському університеті, потім професором російської літератури на київському університеті. Для української літератури прислужився трьома збірками народніх пісень та альманахами: *Кієвлянинъ* (1840-41) і *Украинець* (1864.). Зладив також гарний переклад *«Слова о полку»*. Писав багато праць із ділянки історії, археології та фільольогії. У фільольогічних працях збивав теорію Погодіна, немов-би Україна заселилася українцями щойно після татарського лихоліття.

В 1846. році повстало в Києві Кирило-Методіївське Братство. Однією з його основних ідей була федерація словян.

Цю ідею приймали в склад своєї програми вже передше члени поодиноких масонських лож. У першій половині XIX. в. у різних місцях Росії виринали часто різні таємні організації, що у формі масонських лож повставали також на українських землях, нпр. ложа *«Любови правди»* в Полтаві, ложа *«Зеднаних словян»* у Києві. Серед членів цих лож родилися мрії про незалежність України та про федерацію словянських народів. Рівночасно також у поодиноких словянських націй рівнобіжно із змаганнями до національного визволення розвивалася ідея панславізму, ідея злуки в одну федерацію. В міру того, як серед словян оживали національні почування, як жива народня мова входила в письменство, як розвинулася праця над народнім освідченням, в міру того, як праці з ділянки мовознавства виказували близьке споріднення словянських племен, — зароджувалися також думки про потребу живіших міжсловянських літературних взаємин (словянофільство) і про потребу політичної злуки всіх словян (панславізм). Вже знамениті праці Шафарика з поля словянської старовини, літератури та етнографії, видвигаючи славні подвиги словянських племен, єднали їх в одну рідню.

Про літературну взаємність словян заговорив перший Колляр у своїй *«Доньці слави»* („*Slávy dcera*“), де поетичними словами наклепував усіх словян вважати себе братами однієї великої родини. Ідея обєднання словян захопила також поляків і найша вислів у повістях Чайковського і в польському месіянізмі. Одначе польські словянофіли есе призначували Польщі передове місце в словянському світі. Повістяр Чайковський, що називав Київ коліскою словян, бажав одночасно, щоб Київ став

столицею Польщі, та мріяв про тріумфальний візд сюди польського короля. Подібне становище займали також проповідники польського месіянзму, то є віри в містичне післанництво Польщі, що мала відродити ціле людство. Польський месіянзм наказував вірити, що через Польщу та Словянщину відродиться людство і зійде нове царство на землю.

На російському ґрунті ідея панславизму прибирала форму панрусизму. Московські словянофіли, як брати Кириєвські, Олексій Хомяков, Погодін, брати Костянтин та Іван Аксакові, Катков, говорили багато про потребу опіки над слов'янами, розуміючи цю опіку так, що тільки під гегемонією Росії лежить запорука будуччини і щастя слов'янських народів. У тій формі найшла ця ідея найвиразніший вислів у бажаннях Пушкіна, «щоб усі слов'янські ручаї злилися в московське море».

Зовсім иншу форму, як у Польщі й Росії, прийняла всеслов'янська ідея на українському ґрунті. Перші позначки слов'янофільства можна стрінути вже в письменників харківського гуртка, в Корсуна, Срезневського й Костомарова. Одначе в повній силі виявилось воно в Кирило-Методіївськiм Братстві. Тут мрії про слов'янське об'єднання прийняли вид ідеї федерації всіх слов'янських племен і найшли відгомін у словах Шевченка: «Щоб усі слов'яни стали добрими братами».

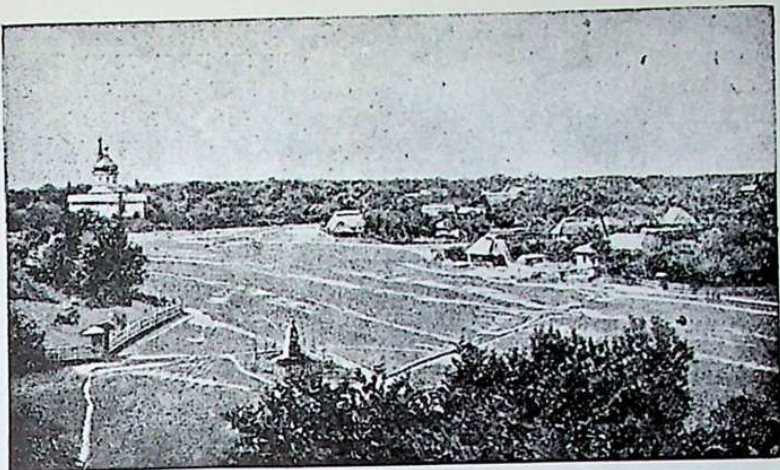
Кирило-Методіївське Братство. Костомарів. Ідея федерації слов'янських народів увійшла в програму Кирило-Методіївського Братства, як одна з її основних точок. Уже кілька літ перед оснуванням Товариства св. Кирила й Методія зібрався в Києві гурток молодих ідеалістів, свідомих своїх національних завдань. Поклали вони собі метою дивинути український народ із його економічного й духового занепаду, змагали до знесення кріпацтва, бажали піднести рівень народньої освіти видаванням книжок та заснуванням шкіл. Цей гурток скупчився коло Куліша. Належали до нього Василь Білозерський, Микола Гулак, Опанас Маркович, до нього близько стояв і Шевченко, на якого молоді ідеалісти гляділи, як на якийсь «світильник» із неба». Коли у Київ прибув із Харкова Микола Костомарів, що зайняв катедру історії спершу в гімназії, потім на університеті, він надав гурткові характер товариства, відомого під назвою Кирило-Методіївського Братства. Він уложив також статут і написав «Книгу битія українського народу», в якій заговорив про післанництво України в історії людства.

Програма товариства була така: на політичному полі змагали братчики до самостійности кожного слов'янського народу та слідом за тим до духового й політичного зєднання всіх слов'ян, причім всі слов'янські справи мали вирішуватися в Києві. На суспільному полі бажали братчики досягнути рівність усіх громадян, усунути станове привілеї й довести до знесення кріпацтва. Станувши на ясній християнській основі, проголосили повну віротерпимість християнських віроісповідань і під кличем Христової науки задумували працювати на полі народньої освіти, бо в заповітах Христа бачили найбільшу надію на моральне відродження людства.

Микола Костомарів

Село Кирилівка, де народився Тарас Шевченко.

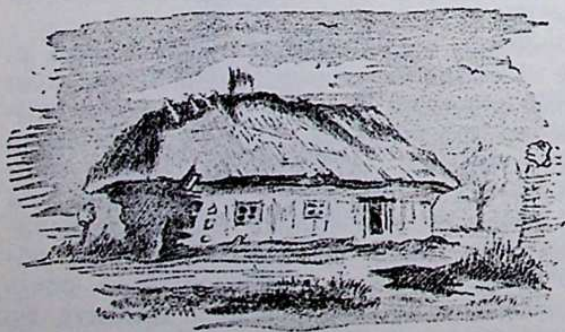
Члени Братства сходилися в домівці Гулака. В сусідній кімнаті мешкав студент Олексій Петров, що зацікавився політичними дискусіями й познайомився з Гулаком. Гулак виявив перед ним тайну існування Братства і відслонив програму. Петров доніс згодом про це урядові. Тоді увязнено найічільніших членів Товариства серед їх найкращих мрій та сподівань. Трагічна доля Кирило-Методіївського Братства, тюрма та заслання в далекі країни великої трійці — Куліша, Шевченка й Костомарова та інших членів Товариства на довгі літа затримали розвиток українського письменства.

Душею Кирило-Методіївського Братства був *Микола Костомарів*. Для українського народу поклав він великі заслуги, як ідейний громадянин та першорядний історик, дослідник української минувшини. Як поет, не займає визначнішого місця в українському письменстві. Поетичні його твори вийшли в 1838. р. під псевдонімом Єремії Галки. Між ними романтичною закраскою визначається «Ластівка», в якій темою є переживання матері, що з туги за сином, вбитим на війні, переминюється в ластівку. Більшу цінну мають його історичні драми: «Сава Чалый» і «Переяславська ніч». В першій драмі затримався Костомарів при трагічній долі Сави Чалого, що за свій злочин супроти власного народу потерпів тяжку кару. В другій на тлі страхіть кривавої «переяславської ночі» вивів лицарські постаті противників: Лисенка і старостича, що перейняті християнською ідеєю, гинуть із словами всепрощення на устах. Написав Костомарів також довісті російською мовою («Чернигівка», «Кудеяр»).

Костомарів родився в Юрасівці, воронізької губернії в 1817. р. Батька-дідица, що одружився з селянкою, вбили його кріпаки, коли Микола був одинадцятилітнім хлопцем. Костомарів покінчив університетські студії в Харкові, де професор Лунін розбудив у нього замилювання до історії, а Метлинський — до етнографії. Був професором гімназії в Рівні, потім від 1845. р. професором історії на київському університеті. Тоді взяв участь в оснуванні Кирило-Методіївського Братства. За «утворення тайного товариства, в яким обговорювано злуку словян в одну державу», увязнено його напередодні вінчання, перетримано рік у петропавлівській кріпості, по чім заслано в Саратов над Волгою, де прожив він дев'ять літ. Після

амністії виїхав за кордон, а коли повернувся, отримав катедру історії в петербурзькому університеті. Хоч як професор поривав слухачів прегарними викладами, втратив посаду з причини студентських заворушень. Коли в 1861. р. Білозерський розпочав видавати в Петербурзі «Основи», Костомарів став діяльним співробітником цього місячника. Крім того займався укладанням і видаванням українських книжечок для народної освіти і на цю ціль прибирав значні фонди. На склоні життя одружився з колишньою своєю судженою, що вийшла була заміж і повдовіла. Помер у 1885. р. Історичні писання Костомарова визначаються мистецькою формою, живим малюнком подій та осіб. Як вислід його глибоких історичних дослідів, крім багатьох інших праць, появилось шіснадцять томів Історичних монографій (найцінніша про Богдана Хмельницького) та шість томів Історії в життєписах головних діячів. Передусім історія України була предметом його історичних студій. Свої історичні праці писав російською мовою. Все-таки окремішність українського народу від російського виказав в науковій студії «Дві руські народності».

Життя Тараса Шевченка Найбільший український поет Тарас Григорович Шевченко побачив світло сонця в нужденній хатині кріпака в селі Моринцях, звенигородського повіту на Київщині 9. березня (25. лютого ст. ст.) 1814. р. Його батько Григорій був сам родом із Кирилівки та за жінкою Катериною, з роду Бойко, отримав хату в Моринцях. І Моринці і Кирилівка були власністю пана Енгельгардта, і Шевченки були в нього кріпаками. Тарас був третьою з ряду дитиною в сім'ї. Старші від нього були Микита й Катерина, молодші: Ярина, Йосип і Марія. Перші спомини дитячих літ вяжуться в Тараса з селом Кирилівкою, куди перенісся його батько, коли хлопцеві було два роки. Щасливі, безжурні хвилини під оком доброї матері недовго тривали. На девятому році життя батько віддав Тараса на науку до дяка-вчителя Губського, що тяжко звуцався над хлопцем. Коли поетові йшов десятий рік життя, померла його мати. Тяжка праця, злидні кріпацького життя ще молодю поклали її в могилу. Важко було батькові Тараса самому дати собі раду з дітворою, він одружився знову, і в хату ввійшла мачуха з своїми дітьми. Настали гіркі хвилини. Мачуха не злюбила Тараса й часто його побивала. Незадовго за матірню пішов у могилу й батько (1825. р.). Вмираючи, сказав памяті слова, що синові Тарасові

Хата, в якій народився Тарас Шевченко (з власноручного його рисунку).

спадщини не оставляє, бо він не буде «аби-якою людиною»... Після смерті батька мачуха не давала Тарасові сидіти без діла. Від ранньої весни до пізньої осені пас він череду, а взимі ходив на науку до дядя - п'яниці Богорського, що також знущався над своїми учнями. У того дядя вивчив Тарас граматику, часослов, псалтир. Часто перед його побоями скривався в садку, де рисував і малював, бо змалку мав до цього хист і охоту. Вкінці наділа йому наука Богорського та його побої, тому відплатив йому, коли цей був п'яний, такими самими побоями за всі знущання й босоніж пустився в світ шукати людей, «щоб добру навчили». Найперше зайшов у Лисянку, де проживав один дякон-маляр. Але цей замість учти хлопця велів йому відрами носити воду. З Лисянки подався Тарас у Тарасівку й найшов там маляра, який, глянувши на ліву

Тарас Шевченко в році виходу першого «Кобзаря». Автопортрет з 1840. р.

руку поета, сказав, що в нього нема хисту «ні до шевства, ні до боднарства». Тоді Тарас вернувся в рідне село, де був громадським пастухом, а потім найнявся до священника Кошиці на службу. По якімсь часі кинув службу й пішов у село Хлипнівку, що славилася малярами. Маляр найшов у Шевченка талант до малювання, але домагався, щоби Тарас приніс від свого пана дозвіл, що йому, як кріпакові, можна вчитися. Шевченко пішов по дозвіл до села Вільшани, де проживав головний управитель дібр Енгельгардта, Дмитренко. Дмитренкові припав до вподоби моторний хлопчина і він узяв його до кухонної послуги. З кухні пан Енгельгардт забрав його до покоїв на кімнатного козачка. Тарас мав обов'язок сидіти в передпокої й чекати, поки не покличе його пан і не звелить подати собі люльки. Тяжкі дні нудьги осолоджував він собі тоді українськими піснями та відрисовуванням образів. І хоч за цю охоту довелося Тарасові часто терпіти, він не кидав свого улюбленого зайняття і в часі подорожів Енгельгардта до Вільна й Варшави збирав далі тайком малюнки й далі рисував. Вкінці Енгельгардт добачив у Тараса справжній малярський талант і в часі свого побуту в Варшаві віддав його на науку славному портретистові Лямпі. Думав, що сам колись буде мати користь, коли його кріпак стане визначним мистцем. Коли, з причини польського повстання в 1831. р., перенісся Енгельгардт з Варшави в Петербург, забрав із собою Шевченка і віддав його на науку до кімнатного маляра Ширяєва, що посилав Тараса малювати крівлі, паркани, вивіски. У Ширяєва вибув Шевченко чотири роки. Вкінці доля йому усміхнулася, коли одного разу відрисовував у Літньому Саду постаті богів, що прикрашували Сад, бо познайомився з земляком, мистцем

Іваном Сошенком. Цей ізвів його із поетом Євгеном Гребінкою. Обидва заопікувалися талановитим земляком, познайомили його з секретарем Академії Мистецтва Василем Григоровичем, з мистцем Венеціановим, із знаменитим малярем Карлом Брюловим та з великим російським поетом і вчителем царських дітей Василем Жуковським. Всі вони зацікавилися й заопікувалися кріпаком. Брюлов намалював портрет Жуковського. Портрет пустили на льотерію, при чім велику частину льосів закупила царська рідня з уваги на особу поета Жуковського. За придбані гроші (2.500 рублів) куплено Шевченкові волю 22. квітня 1838. р.

Про свою сумну молодість згадує Шевченко не раз у своїх творах. У «Гайдамаках» говорить, як темною нічю «малими ногами ходив та плакав та людей шукав, щоб добру навчили». Про своє бездольне сирітство згадує в «Тризні» і в поезії «Козачковському». Доброту сестри Катерини оспівує в «Доля». Багато автобіографічних вісток містять також його повісті, які писав російською мовою, а саме «Княгиня», в якій оповідає про свою мандрівку до залізних стовпів, що — в його уяві — мали підпирати небо, і в повісті «Артист» (першу редакцію цієї повісті зладив Шевченко на бажання Жуковського, що хотів прослідити його мистецькі здібності).

По викупленні з кріпацтва кинувся Шевченко у вир життя й праці. Вчився малярства під проводом Брюлова в академії мистецтва, доповнював прогалини своєї освіти та писав поезії. В 1840. р. появився заходами дідача Петра Мартоса перший його «Кобзар», де містилися оці його поезії: «Думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «На що мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». «Кобзар» стрінувся з неприхильною оцінкою російських критиків (м. ин. Белінського), які бажали, щоб Шевченко писав по російському. Натомість на Україні «Кобзар» викликав захоплення. Рік після появи першого «Кобзаря» вийшли «Гайдамаки». Коли поет в 1843. і 1845. рр. відвідав Україну (другий раз, як член археографічної комісії в Києві, з якої доручення мав ладити малюнки до альбому «Живописная Украина»), скрізь його вітали земляки, як національного пророка. Але поетові тоді було сумно. Сумно йому було глядіти, як гуляло панство, мука була дивитися, як рідня його й увесь народ далі томилися в ярмі кріпацтва, в безпросвітній темряві. І поет ударив тоді, наче громом, своїм словом на тих, «що правдою торгують», «людей запрягають в тяжкі ярма», «продають або у карти програють» простих людей і «луплять шкуру» з меншого брата. Кріпацтво ненавидів поет із усієї душі, тому цілим серцем захопився ідеями Кирило-Методіївського Братства, даючи їм гарячий вислів у тогочасних своїх поезіях. Доля Кирило-Методіївських братчиків не минула й Шевченка. Його увязнено саме в пору, коли з Кулішем та його дружиною, Олександрою Білозерською, ладився виїхати до Італії для поширення студій. Сталося це 5. квітня 1847. р.

«За складання революційних і у високій мірі сміливих віршів» («Сон» і «Кавказ») і «за зухвалу образу царської родини» (у «Сні») замкнено Шевченка найперше в петропавловській кріпості, а потім, за радою графа Орлова, що був шефом жандармерії, заслано простим салдатом в Оренбург. З Оренбурга відставлено поета до Орської кріпости над Уралом. На присуді цар Микола I. вла-

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

*Подаръ мой, искренно гдваряю
Александръ Яковлевичу Кокинъ
Александръ Меншиковъ*

23 июня 1899.

м. Погоженица

САВЕРШЕНСТВО.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФИИ Е. ФИШЕРА.

Знімка титулової сторінки першого видання «Кобзаря» з примірника, дарованого Шевченковим приятелем А. Жемчужниковим біографові поета, Ол. Кониському.

сною рукою дописав: «під найгостріший догляд із забороною писати й рисувати». В далеких азійських непривітних пустарах Шевченко тілом і душою мучився десять літ. У 1848. р. приділений щасливим збігом обставин до експедиції капітана Бутакова, що мав доручення дослідити береги Аральського моря, найшов поет деяку полешу й свобідно міг видаватися малярству та писати вірші. Але за пільгу, що її дали Шевченкові, стрінула безпосередніх його начальників гостра догана. Шевченка запроторено в Новопетрівський форт на берегах Каспійського моря. Серед тяжких фортових робіт і ще тяжчих моральних терпінь у повній духовій самоті, прожив поет аж до 1857. р. Добрі люди (командант форту, майор Іраклій Усков) до-

кладали деколи зусиль, щоби тяжку долю поета влегшити, тільки ж не в силі були вони зменшити поетової туги за Україною, не могли влити в серце поета надії на краще майбутнє. В 1857. році цар Олександр II, що вступив на престіл після смерти Миколи I. (1855. р.), на прохання Шевченкових приятелів (княжни Варвари Репніної, Михайла Лаззревського, гр. Толстого, його дружини Настасі), привернув Шевченкові волю.

З заслання вернувся поет старцем, знесиленим на тілі, втомленим на душі. На весну 1858. р. через Нижній Новгород, Москву приїхав у Петербург. Поета вітали скрізь не тільки, як першого співака України, але як борця за волю. В останніх роках життя леліав поет в душі мрії про женячку, придбання землі над Дніпром та про викуп рідні з кріпацтва. Тільки останню мрію перевів у життя, — дві перші не сповнилися. Помер передчасно в Петербурзі, 26. лютого 1861. р. Похоронено поета над Дніпром, недалеко Канева, на горі, що зветься Тарасовою, так, як цього собі бажав у заповіті:

Як умру, то похуйте	Щоб лани широкополі,
Мене на могилі,	І Дніпро, і кручі
Серед степу широкого,	Було видно, — було чути,
На Вкраїні милій:	Як реве ревучий!

Баяди Шевченка. Шевченко є найбільшим українським поетом, бо в його поезії находимо найкращий і найсильніший вислів любови до рідного краю й рідного народу, бо в його творах замкнений увесь зміст українського народнього життя. В своїх поезіях оспівав Шевченко не тільки буйну красу української природи: Дніпра, ланів, степів, садів, але й світлу минувшину народу та його тогочасне тяжке горювання. В них висловив поет також тривою про майбутність України.

В першій добі віддавав Шевченко поклін романтизмові. Він стояв тоді під впливом великого російського романтика Жуковського, захоплювався поемами Міцкевича й намагався писати в тому самому дусі й тоні. Все-таки його поезії наскрізь самостійні. Передусім подув романтизму слідний у Шевченкових баядах, з яких «Причинна» й «Тополя» належать узагалі до найраніших творів його генія. Але й пізніше поет повертався до баядових тем, як доказують його баяди: «Утоплена» (1841. р.), «Лілея» (1846.), «Русалка» (1846. р.), «Калина» (1847. р.), «За байраком байрак» (1847. р.), «Коло гаю в чистім полі» (1848. р.).

У всіх названих баядах (назва від слова „ballare“ — танцювати) сплітається дійсний світ із казковим світом; у всіх звертається Шевченко до народньої фантастики, до народніх вірувань. У баяді «Причинна» дівчина серед бурхливої ночі блудить берегами Дніпра, що «реве та стогне» далеко й широко, «горами хвилі підіймає». Ворожка при помочі чарів зробила її «причинною», щоб менше тужила за милим, який пішов у чужину. Аж ось із Дніпрового дна виринають при сяйві місячного світла русалки й її залоскочують. Тимчасом на вороному коні надїжджає козак, бачить свою милу мертвою й з розпуки розбиває собі голову об дуб. Сплетення побутових образів із казковими образами уяви характеризує також «Тополю», що є одною з найкращих Шевченкових баяд. Розпочинає її поет малюнком самотньої тополі, яку вітер гне додолу.

Довкола неї широке, безмежне поле. Далі оповідає поет про долю однієї дівчини. Полюбила вона козака. Козак загинув. Дівчина з туги за милим нудить світом і вяне. Для неї «без милого сонце світить, як ворог сміється, без милого скрізь могила...» Мати хоче видати її за старого багача. У важкім горі дівчина шукає поради в ворожки. Ворожка дає їй зілля, що перемінює дівчину в тополю. Хоч Шевченкові були знані деякі поеми з інших літератур на подібні теми, як напр. Міцкевича „Uciezka“ і Жуковського «Свѣглана», що знову повстали під впливом Бюргерової «Ленори», все-таки в «Тополі» дав він оригінальну, високої мистецької вартости поему. «Утоплени» розпочинає поет описом ночі, при чім прегарно ілюструє словами шум очерету серед нічної тиші:

Хто се, хто се по цім боці
Чеше косу? Хто се?
Хто се, хто се, по тім боці
Рве на собі коси?

Далі оповідає поет жакливу подію, як мати, завидуючи своїй доньці Ганнусі її вроди, заманює її до ставу й топить. Молодий рибалка виносить мертву красуню на беріг і з розпуки сам кидається у воду. З того часу став заростає осокою. Що-ночі випливає з одного боку стара мати, з другого Ганна в повній красі й молодий рибалонька. Рибалка нанесе зеленого баговиння на сорочку для Ганнусі, поцілує її в очі й знову поринає в воду. Ганнуся чеше свої довгі коси, а мати рве собі волосся. Дівчата здалека оминають цей ставок, хрестяться, як його побачать, і звуть заклятим.

В баладі «Лілея» цей квіт оповідає королеві про свою долю. Колись жила вона дівчиною у панських палатах. Люди вбили її зимою, а весною вона зацвіла білим снігоцвітом.

В «Русалці» мати, що породила доньку в високих палатах, купує її вночі в Дніпрі й прохає виплисти до неї другої ночі русалкою, коли вийде з паном погуляти. Другої ночі виходить до Дніпра сама, бо пана нема в хаті. Але не вертається. Русалки її залоскочують. В цій баладі знову вяже Шевченко жакливі образи дійсного безталання українських дівчат із віруваннями в русалки.

Децо інший характер має балада «Калина». Дівчина садить на могилі милого калину та підливає її сльозами. Калина розростається, розпускає віті. Три роки ходить дівчина на могилу. На четвертий

Титулова ілюстрація до «Кобзаря» з р. 1840. (Рисунок В. Штернберга).

вранці рано на калині
пташка щебетала;
під калиною дівчина
спала — не вставала:
утомилось молодеє,
навіки спочило...

Вставало сонце зза могили,
раділи люди встаючи;
а мати й спати не лягала —
дочку вечерять дожидала
і тяжко плакала, ждучи.

У баладі «За байраком байрак» старий козак встає з могили й співає пісню про те, як їх колись триста товариства лягло. В баладі «Коло гаю в чистім полі» оповідає Шевченко про дві сестри, що покохали Івана, отруїли його й самі себе.

А Бог людям на науку,
Поставив їх в полі
На могилі тополями...

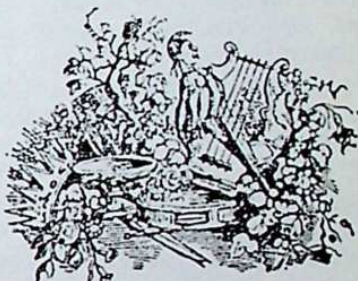
„Перебендя“. Вже в найранніших своїх творах призадумувався Шевченко над своєю творчістю в «За співік» («Думи мої, думи мої, лихо мені з вами»), над завданням поета в «Перебенді» та над впливом поезії на людську душу в поемі «На вічну пам'ять Котляревському». В «За співік» зупинюється Шевченко при своїх писаннях (до 1839. р.), що ввійшли до «Кобзаря» з 1840. р., та виправдується, чому не оспівував досі рідної країни і буйної бувальщини. Поетові не хотілося на чужині «в снігу, в лісі» торкатися таких тем. Глибше призадумується Шевченко над творчістю поета в «Перебенді». Він протиставить поета дійсності, яка його окружає. Порушує ту саму важливу тему, яка непокоїла в старовину Горация («*Odi profanum vulgus*»), а в його часах Пушкіна («Поет», «Чернь») та Міцкевича («*Dudarz*»). «Перебендя» складається з двох частин. У першій частині поеми малює поет постать народного кобзаря-бандуриста в стилі Метлинського, Шашкевича, що скрізь вештається й якого всі знають. Це поет-громадянин, що співає для суспільности, своїм співом розганяє людям тугу й уміє підійти до хвилини та до слухача. Дівчатам співає він любовних пісень (про Гриця, веснянки), парубкам у шинку пісні з глибшою моральною основою, напр. про Сербина, про шинкарку, на бенкеті про злу свекруху, про тополлю, а на базарі пісні релігійного та історичного змісту (про Лазаря, про руйнування Січі). Репертуаром своїх пісень виховує громадянство національно і впоює релігійні та етичні основи. Але бувають хвилини, що химерний кобзар тікає від людей та співає для власної потреби. Таку хвилину описує Шевченко в другій частині «Перебенді». Старий заховався в степу на могилі, щоб ніхто його не бачив, щоб люди не чули його співу. Це поет-мистець, що втікає від людей, бо вони не розуміють його. Його думка орлом кружляє попід хмарами. Там на самоті веде він розмову з Богом, щебече Господню славу, питає сонця, де воно ночує, відки стає, слухає моря, що воно говорить. Для такого співака на землі місця нема. Шевченко відзивається до нього:

Добре еси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш.
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло

Твое серце, та виспівай,
Щоб люди не чули.
А щоб тебе не цурались,
Потурай ім, брате!
»Скачи, враже, як пан каже;
На те він багатий«.

ГАМАЛІЯ

Соч. Шевченки.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ

въ типографіи М. Ольхина

1844

Наголовна сторінка першого видання
поєми «Гамалія».

Історичні поеми. Хоч Шевченко у «Заспіві» виправдується, що йому «не хотілось в снігу, в лісі козацьку громаду з булавами, з бунчуками збирати на пораду...», все-таки минувшина України його до тієї міри захоплювала, що вже в найранніших його творах знаходимо її ідеалізацію. Спираючись на різних літературних творах і на таких історичних джерелах, як «Історія Русів», як історичні праці Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Маркевича, крізь рожеві скла романтичного захоплення глядів поет у найраннішій добі своєї поетичної творчості на часи буйного козацького життя, сміливих воєнних козацьких походів, тужив за величавими постатями українських гетьманів. Велика туга поета за світлою, буйною бувальщиною найшла вислів у поемі «До Основ'яненка», у якій Шевченко порівняв сучасне життя з колишнім. Україна, обідрана, сиротою плаче за своїми дітьми. Сумно скиглить чайка над буйними степами, що вкрилися високими могилами, свідками колишньої слави. Згодом, коли поет на основі глибших історичних студій поглянув на минувшину України, побачив там не тільки світлі моменти, а й промахи та темні сторінки. Тоді висловив не одне гірке слово правди українським гетьманам і часто докоряв Хмельницькому за те, що Україну віддав москалям («Суботів», «Розрита могила», «Великий льох»). Висловом гарячого захоплення поета минувшиною являються в першу чергу поеми: «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова ніч». Воля, панування, бенкетування, боротьба з ордою, з турками, з Польщею, очайдушні походи на прибережні турецькі міста, щоби визволити невільників, отамани, сотники, гетьмани «всі в золоті», рівність, братерство — ось зміст його перших історичних пісень. Буйна уява поета відтворювала цю минувшину в ясных, різнобарвних образах.

У поемі «Іван Підкова» з тугою згадує Шевченко про ті часи, коли на Україні «ревіли гармати», коли запорожці «вміли панувати». Але з давньої слави полишилися тільки могили, що з вітром ведуть розмову про колишні часи. Поет пересуває низку образців, що ілюструють запорозьке лицарство, лицарську відвагу та очайдушність запорожців. Не лякаються вони розбурханого моря,

вкривають чайками Дніпровий лиман і серед співу пускаються на море, щоби вдарити на Царгород.

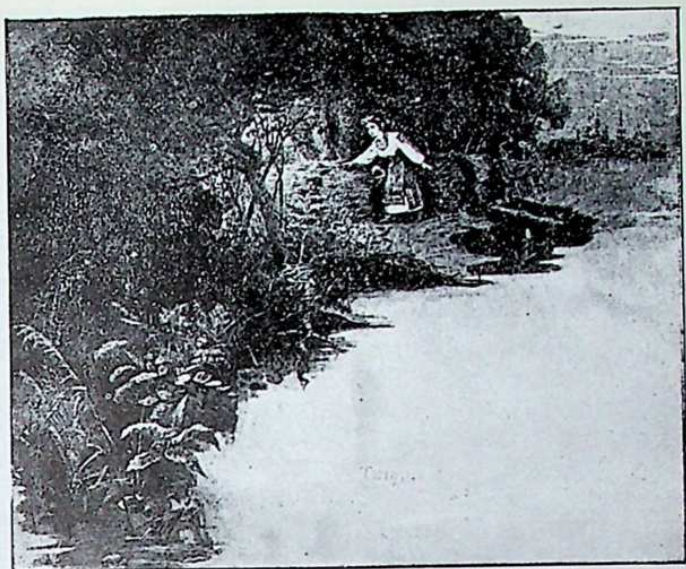
Живі образи козацької сміливости, бадьорости, карности, вільного, буйного, безжурного життя — згідні з історичною правдою — дав Шевченко також у поемі «Гамалія» (1843. р.). Розпочинається поема плачем невільників у тюрмі, який нагадує невольницькі думи («плачі»). Невільники просять вітру, щоби осушив їх сльози, розвіяв тугу, просять моря, щоби принесло на своїх хвилях козацькі чайки, благають Бога, щоби дозволив їм ще почути козацьку славу. Босфор, що зроду не чув іще козацького плачу, передає його морю, море Дніпрові. Поріг Дід будить Хортицю і вмить вкривається Дніпро козацькими чайками. З веселою піснею на устах ідуть козаки визволяти братів. Попереду козацьких чайок іде Гамалія. Не лякається він морської хуртовини й сміло нападає на передмістя Царгороду, Скутар, де томляться нещасні невільники та в піснях просять Бога, щоби не дав їм гинути в кайданах, бо сором козакові гинути в тюрмі. Гамалія розбиває тюрму й випускає невільників. Козацтво преться без ваги і в пень рубає яничарів, так що аж ніч тривожиться. Не помагає поміч Візантії, що «на ножах в крові німіє». Козаки палять Скутар, забирають добичу і з піснею вертаються на Україну. Хоч сам Гамалія є поstattю фантастичною, поема має історичний характер, бо поет дав вірний, згідний із правдою, живий образ буйного козацького життя високої мистецької вартости. Під тим оглядом поема Шевченка стоїть значно вище від подібної поеми Залеського „Czajki“, або від повісти Чайковського: „Wurawa na Carogród“.

Найбільшою історичною поемою Шевченка є «Гайдамаки»,

Автопортрет Т. Шевченка з р. 1844.

що появилися 1841. р. Основою поеми послужили поетові криваві події гайдамаччини з 1768. р., про які поет наслухався багато оповідань від свого діда Івана. Розпочинає Шевченко поему ліричним прольогом, по яким спинюється на причинах гайдамаччини. Добачує їх у надмірній буті й самоволі шляхти. Слідом за тим іде оповідання, замкнене в одинадцятьох піснях. Героєм у поемі є Ярема, званий Галайдою. Служить він попихачем у жида Лейби, де мусить гнутися й виконувати різні упокорюючі роботи. Хоч сирота він, але щасливий, бо втішається коханням Оксани, титарівни з Вільшани. В третій пісні («Конфедерати») поет затримується при гулянці конфедератів. Впадають вони п'яні з криком-співом до Лейби, б'ють його, змушують танцювати, христитися й велять дати

Шелесь!.. Коли гляне —
 Попід гаєм, мов ласочна
 Крадеться Оксана.

Ілюстрація до поеми «Гайдамаки» А. Сластьона.

гроші. Щоби увільнитися від них, Лейба веде їх до багатого титаря у Вільшану. Там вони вбивають титаря, а Оксану поривають. Тимчасом гайдамаки святять ножі і в день Маковея розпочинають під проводом Гонти й Залізняка «червоний бенкет». Між ними лютує Ярема з пімсти за Оксану. Находить її в Лебедині, в монастирі, вінчається з нею і знову спішить до Залізняка.

Крім оповідань діда відома Шевченкові повість Чайковського „Wernyhora“ і поема Гошинського „Zamek Kaniowski“. Гайдамаки присвятив поет Григоровичеві. Понурі, грізні малюнки кривавих, жахливих страхіть (нпр. вбивство Гонтою дітей) намагався поет злагодити ідилічними сценами тихої любови Яреми й Оксани в роді:

Отак, ходя попід гаєм,
 Ярема співає,
 Виглядає, а Оксани
 Немає, немає.
 Зорі сяють, серед неба
 Світить білолиций;
 Верба слуха ооловейка,
 Дивиться в криницю;

На калині, над водою,
 Так і виливає,
 Неначе зна, що дівчину
 Козак виглядає.
 А Ярема по долині
 Ледви-ледви ходить,
 Не дивиться, не слухає.

— «На що мені врода,
 Коли нема щастя, коли нема долі?
 Літа молодії марно пропадають,
 Один я на світі — стебло серед поля,
 Його буйні вітри полем рознесуть.
 Так і мене люди не знають, де діти.

За що ж одцурались? Що я сирота?
 Одно було серце, одно на всім світі,
 Одна душа щира, та бачу, що й та,
 Що й та одцуралась»...

До останніх літ Гетьманщини, до часів зруйнування Запорозької Січі та до часів заведення нових московських порядків на Україні відноситься своїм змістом поема «Невольник». Оповідання розпочинається від тієї хвилини, коли на Україні «веселі і вольнії пишались села». Проживали тоді в одному хуторі старий козак і двоє діток: Степан і Ярина. Одної неділі старий козак прикликав до себе Степана й відкрив йому тайну, що він, Степан, не є його сином та що Ярина не сестра йому. Коли вбили Степанові батька та коли вмерла йому мати, він узяв його до себе. Ніщо не стоїть на перешкоді йому одружитися з Яриною. Тільки покищо треба — говорив старий козак — піти Степанові на Січ, набратися козацького звичаю, пізнати козацьке життя, поглянути,

Як там живуть:	І немолоченеє віють,
Чи там орють	Так як і мелють і їдять, —
Чи не на ораному сіють,	Все треба знать.
І просто жнуть,	

Старий козак дав Степанові свою зброю і вирядив на Січ. Плакала Ярина, ведучи коня за повід, а старий батько, йдучи рядом, навчав:

Як у війську пробувати,
 Старших шанувати,
 Товариство поважати,
 В табор не ховатись.

Пять літ не вертався Степан. Пять літ тужила Ярина й чекала на його поворот. Коли вже задумувала вступити в черниці, почула разом із старим батьком, як на вулиці кобзар співав думу. В думі співав кобзар про сироту Степана, якого турки забрали в полон, а коли хотів утікати до нерідного батька й нерідної сестри Ярини, очі йому випалили залізом. Ярина пізнала Степана. Поема кінчається вінчанням Степана й Ярини.

Окреме місце займає в поемі оповідання Степана про руйнування Січі та про новий московський лад на Україні.

В Орській кріпості 1848. р. повстала поема «Чернець». Знаменито схопив і відтворив Шевченко в цій поемі духа давніх часів, коли то воля «розвернулася весела» та шовками й юксамитами стелила шляхи. Головну увагу присвятив поет постаті Семена Гурка-Палія, описуючи розгульну хвилину його прощання із світом перед вступленням до монастиря — Межигірського Спаса та його побут — зрештою незгідний із історичною дійсністю — в тому монастирі серед приписаних молитов та споминів, що з непереможною силою захоплюють його думки. Палієві нагадується його побут на Січі, ввижається постать гетьмана Мазепи, завдяки якому опинився він на Сибірі, стає перед очима усе життя, повне глибокого змісту, сильних вражіннь і переживань.

І в келії, неначе в Січі,
 Братерство славне ожива,
 А сивий гетьман, мов сова,

Ченцеві зазирає в вічі.
 Музики... танці... і Бердичів...
 Кайдани брязкають... Москва...

Серце моє, зоре моя,
Де це ти зоріла?..

Ілюстрація до поеми «Гайдамаки» А. Слатьсона.

Бори, сніги і... Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози...

»Бий поклони —

І плоть старечу усмирай,
Святе писаніє читай!
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило;
Прости ж його, і занхай
Свою Борзну і Хвастовщину:
Загине все, ти сам загинеш,

І не згадають, — щоб ти знав...«

І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув,
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
»Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив?«
До утрени завив в дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клубок, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Святий чернець пошкандибав.

Молитвою за Україну, чернечем життям велів Шевченко Палієві відпокутувати гріх за Полтаву й дав йому змогу очиститися.

Побутові поеми Шевченка. Багато реальних образців із сучасного собі життя українського народу розсипав Шевченко в поодиноких баладах. Всеціло присвятив увагу українському народньому побутові в поемах: «Катерина», «Наймичка», «Сова».

У «Катерині» (1838. р.) дав поет понурий малюнок бездолля українських дівчат, яких красу, молодість занাপашували різні вітрогони, пройдисвіти. Катерина, яку знеславив російський офіцер, мусила покинути батьківський дім та йти в Московщину шукати колишнього милого. Вкінці найшла його. Але він відцурався її. З розпуки Катерина кинулася в воду, полишаючи маленького сина. Згодом Іван став поводитирем старця. Одного разу зустрів на шляху великого пана, що їхав шестерною. Пан пізнав свого сина, але відвернувся від нього. «Берлин рушив, а Івася курява покрила...» Поему, яку присвятив своєму добродієві Жуковському, переплів Шевченко ліричними рефлексіями про людське щастя й сирітську долю. Ось в одному місці каже поет:

Есть на світі доля,
А хто її знає?
Есть на світі воля,
А хто її має?
Есть люди на світі —
Сріблом-золотом сяють;
Здається, панують,
А долі не знають, —
Ні долі, ні волі!...
З нудгою та горем
Жупан надівають,
А плакати — сором.

Возьміть срібло-золото
Та будьте багаті,
А я врозьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!
Тоді я есеселій,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти.

Вищу ідейну стійність та краще мистецьке викінчення виказує друга поема Шевченка побутового характеру, а саме «Наймичка» (1845. р.). Звеличив Шевченко в ній матір, що в своїй материнській любові, повній особистого самовідречення й посвяти, досягає вершин великого героїзму. Оповідає Шевченко, як раннім ранком, коли ще поле криється туманом, молода жінка прощається з маленьким своїм сином, якого підкидує бездітним багатим господарям, Трохимові та Насті. Вони, найшовши дитину, радіють та тішаться нею. По році приймають наймичку Ганну, не відаючи, що вона є матірню дитини. Ганна весь вік карається в чужій хаті, щоби тільки бути близько Марка й чувати над його долею. Щойно в хвилині смерті в глибоко зворушливих словах відкриває йому тайну, що вона є його матірню. Спокійним, зрівноваженим тоном, з великою біблійною простотою описав поет безмір матернюю посвяти. В поемі розсипав низку дуже гарних образців із сільського хуторянського життя спокійного, безжурного, ідилічного характеру. Цю саму тему розвинув також в окремій повісті п. н. «Наймичка».

Глибоко трагічні переживання матері лягли також в основу поеми «Сова» (1844.).

Зміст поеми: Породила мати сина в зеленій дуброві, дала йому карі очі і чорні брови. Гаряче молила Пречисту Матір, щоби дала йому талан - долю.

Жила в крузі найкращих мрій та сподівань. Думала собі:

Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.

Ой, виростеш, сину,
За півчварта року,
Як князя дитина,
Як ясен високий,

Що, титаря вбили?..

Ілюстрація до поеми
»Гайдамаки« А. Сла-
стьона.

Гнучкий і дебелий,
Щасливий, веселий
І не одинокий.
Найду тобі рівню,
Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну —
Таки панну, сину.

У червоних черевиках,
В зеленім жупані,
По світлиці похожає,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє;
В хаті, як у раї!
А я сижу на покуті,
Тільки поглядаю.

Але вмер батько, й мати пішла в найми. »Кралась злидні із-за моря в удовину хату та й підкралась«. Вдовиного сина »битими шляхами повезли до прийому«... й удова полишилась сама, тяжко працюючи на прожиток. Десять літ чутки не було з війська від сина. Дивилася стара, немічна, жебруча мати на шлях, ждучи сина, й з туги одуріла. Лазила по смітниках, збирала черепки простоволоса, розхристана, ходила селом, як посміховище дітям, що звали її »совою«.

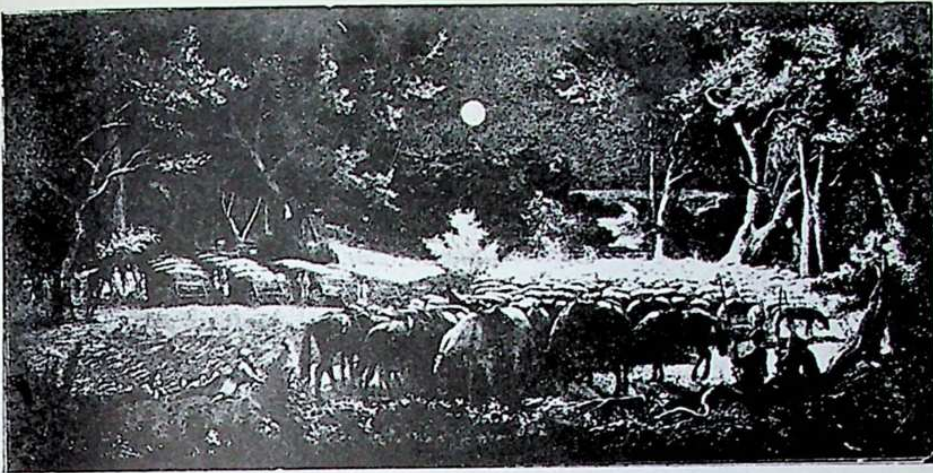
Суспільні та політичні поеми Шевченка. Найбільшу вагу для українського національного життя мають ті поеми Шевченка, в яких він вогненним словом ударив на кривдників народу, на панів, царів, тиранів, »розпинателів народніх«. Зродились вони на вид страшного образу народнього горя й народньої кривди, який кинувся поетові у вічі, коли він після звільнення з кріпацтва відвідав Україну. Поет виступив із голосним протестом проти соціального й національного поневолення. Цей протест, ця сміла критика »темного царства« були головною причиною його увязнення. Більшість цих

поезій із рр. 1843—47. зложилася на альбом «Три літа», який відібрано Шевченкові в часі його ув'язнення й який пролежав в департаменті поліції до 1903. р., коли передано його чернігівському музеєві Т. Шевченка. Ввійшли сюди між іншими: «Три літа», «Розрита могила», «Чигирин», «Сова», «Сон» («У всякого своя доля»), «Хустина», «Єретик», «Сліпий» («Невольник»), «Великий льох», «Наймичка», «Кавказ», «Посланіє», «Холодний яр». Поетична творчість у цих «трьох літах» являється вершком надхненого слова Шевченка, як національного українського поета. Свої ясні, устійнені погляди на суспільні й політичні відносини на Україну висловив він найвиразніше в тому часі передусім у поемах «Сон», «Кавказ», «Посланіє». Поема «Сон» (1844.р.) — це політична сатира. Поет дає опис фантастичної подорожі з Києва до Петербургу, яку відбув у сні. Поему написав під вражінням свіжого побуту на Україні, в часі якого він бачив жакливу дійсність життя. Поет летить у сонних мріях за совою понад землею, прощається з Україною і бачить прекрасний образ світанку на Україні:

... Дивлюся — аж сзітає,	Стоять собі, мов сторожа,
Край неба палає;	Розмовляють а полем.
Соловейко в темнім гаї	І все то те, вся країна,
Сонце зустрічає;	Повита красою,
Тихесенько вітер віє;	Зеленіє, вмивається
Степи, лани мріють;	Дрібною росою;
Між ярами над ставами	Споконвіку вмивається,
Верби зеленіють;	Сонце зустрічає...
Сади рясні похилились;	І нема тому почину,
Тополі поволі	І краю немає.

Серед таких чудових краєвидів бачить поет страшні картини горя та насилля: бачить, як із каліки знімають полатану свитину, як удову розпинають за подушне, як її сина, останню надію, віддають у військо, бачить матір, що на панщині пшеницю жне, а її дитина з голоду вмирає. Поет летить далі понад країною, укритою білим снігом, понад борами й болотами й чує брязкіт кайданів під землею. Це каторжні працюють при тяжких роботах у копальнях золота на Сибірі, «щоб пельку залити неситому» (цареві). Між каторжниками «в кайдани убраний цар всесвітній, цар волі»... ідейний борець за правду. Перелітає поет понад Москвою й затримується у Петербурзі. Бачить плюгавих перевертнів, бачить гидкі сцени рабства, плазування, бачить царя й царицю та немилосердно їх висміває. Потім оглядає місто й пригадує собі, скільки козаків згинуло при будованні цієї царської столиці. Великим гнівом вибухає на вид пам'ятника Петра Великого, який йсму поставила Катерина II.

От я повертаюся —	От-от перескочить,
Аж кінь летить, копитами	А він руку простягає,
Скелю розбиває,	Мов світ увесь хоче
А на коні сидить охляп	Загарбати: Хто ж це такий?
У свиті — не сзіти,	От собі й читаю,
І без шапки — якимсь листом	Що на скелі наковано:
Голова повита.	»Первому Вторая«
Кінь басує, — от-от річку,	Таке диво наставила.

Свято в Чигирині.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть...

Ілюстрація до поеми «Гайдамаки» А. Сластьона.

Тепер же я знаю —
Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Втора я доконала

Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!
Наїлись обое,
Накралися!...

Поетові вчувається голос гетьмана Полуботка, якого цар Петро голодом замучив у тюрмі за те, що домагався повернення давніх вольностей, та спів пташат, — що уявляють душі козаків, які погинули при висушуванні болот під столицю Росії. Йдучи до царської палати, стрічається з земляками, що «так і ріжуть по московському», і його серце кривавиться кривавою раною. Вкінці ще раз оглядає царя, що після того, як усі його покидають, із ведмедя стає малим котеням... і пробуджується. З цілого циклу політичних творів, які поет написав із приводу своїх подорожей по Україні в рр. 1843—1844., «Сон» безперечно найбільш політичний твір, бо в ньому поет змалював державно-правне становище України в російській імперії.

Безпощадну критику російського «темного царства» дав Шевченко також у поемі «Кавказ» (1845. р.), де торкається боротьби, яку Росія в рр. 1843—1859. вела з черкесами. Ця боротьба із свободолюбними мешканцями Кавказу була довга, затяжна й коштувала багато жертв. Поему присвятив Шевченко Якову де Бальмену, зукраїнщеному французові, що також згинув у тій боротьбі. Розпочинається поема малюнком кавказьких гір, повитих хмарою, засіяних горем. Для поета ці гори є образом людського горя й людських змагань до свободи. Йому нагадується давній міф про Прометея, прикутого до цих гір. Щоднини розривав йому орел серце, але воно оживало знову. Таксамо — думає поет — ніхто не в силі скути людську душу й здавити людські змагання до свободи. Поет виступає проти катів, що знущаються, і вірить у тор-

жество правди («встане воля, встане правда»). Уся дальша частина поеми — це ідка критика московського уряду та цілої системи правління, виповнена іронією й сарказмом. Поет ударяє на облуду, лицемірство урядових кругів і на ту культуру, що вміє тільки тюрми будувати, кайдани кувати й християнськими кличами хоче заслонити розбій, крадіж та пролиття братньої крові.

Соціальних відносин на Україні торкнувся поет у поемі «Посланіє» (1845. р.), де висловив також гірке слово правди своїм землякам. Повний наголовок поеми є такий: «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм, в Україні і не в Україні сущим, мое дружнее посланіє». Основні думки, що їх видвигає Шевченко в «Посланіі» — це протест проти кріпацтва, зазив до любови рідного краю й народу та заклик до братання всіх суспільних кругів. Суспільність — каже поет — є зла. В житті народу він бачить недомагання. Народові грозить катастрофа, якщо не заверне із шляху, яким іде. Тому поет звиває земляків, щоби перестали «запрягати людей у тяжкі ярма, орати лихом та лихом засівати», щоби перестали «дерти шкуру з братів незрячих, гречкосіїв», бо настане суд і тоді сто ріками потече кров у сине море. Бачучи, що розвиток освіти й культури не йде належним шляхом, Шевченко радить плекати своєрідну національну культуру, а не перещеплювати штучно й безкритично чужих кличів та чужих ідей. В «Посланіі» порушив отже Шевченко найважливіші питання суспільного та національного життя. Передусім треба, по думці поета, усунути соціальну неправду («розкуйтеся»). Потім треба плекати й розвивати любов до рідного краю й народу («полюбіте щирим серцем велику руїну»), бо «нема на світі України, немає другого Дніпра». Вкінці треба пізнати свою мову й свою історію, бо тільки на своїх основах можна побудувати національну культуру («в своїй хаті своя правда, і сила, і воля») і тільки така освіта веде до об'єднання народу. Щойно, коли земляки сповнять усі поетові бажання, коли вони «обіймуть найменшого брата», настануть для України кращі часи «і світ ясний, не вечірній тихенько засяє»... Наслідком отих високих ідей та кличів «Посланіє» служило дороговказом на шляху національного відродження українського народу.

Свого ворожого наставлення до царату та до метод його правління не змінив поет, не зважаючи на десятилітне заслання, яке саме мало бути карою за його революційні думки та погляди. У «Неофітах» знову вдарив Шевченко цілою силою свого поетичного слова в російський царат. Поему написав у 1857. р. в Нижнім Новгороді, де мусів у повороті з заслання пів року затриматися й чекати на дальший дозвіл їхати в Петербург. Присвятив Шевченко «Неофіти» своєму приятелю, артистові московського театру М. Щепкинові. Поема «Неофіти» є політичною алегорією. Поет бере тему з римської історії. Оповідає про переслідування християн за Нерона, одначе під Нероном розуміє всіх тиранів, що давлять усякі прояви свобіднішої думки. Після пояснення генези поеми Шевченко звертається з прегарною апострофою до Матері Божої та прохає її допомогти йому описати терпіння одної матері:

Благословенная в женах,
 Святая, праведная Мати
 Святого Сина на землі!
 Не дай в неволі пропадати,
 Летучі літа марно тратить,
 Скорблящих радосте! Пошли,
 Пошли мені святее слово,
 Святої правди голос новий,
 І слово розумом сзятим
 І оживи, і просвіти!
 І розкажу я людям горе,
 Як тая мати ріки-море
 Сльози кривавої лила,
 Так, як і Ти, і прийняла
 В живу ю душу світ незримий
 Твого рзпятого Сина.
 Ти, мати Бога на землі,
 Ти сльози матері до краю,
 До каплі вилила. Риду,ю,
 Молю, риду,ючи: пошли,
 Подай душі убогій силу,
 Щоб дгненнє заговорила,
 Щоб слово пламенем взялось,
 Щоб людям серце розтопило
 І на Україні понеслось,
 І на Україні святилось
 Те слово — Божее кадило,
 Кадило істини! Амінь.

Автопортрет Т. Шевченка
 з р. 1860.

Далі оповідає Шевченко, як молодий римський патрицій Алкид гуляє з веселим товариством у гаю, біля Аппієвого шляху. Надходить св. Петро і благословляє веселу оргію. Проповідь апостола зворушує Алкида. Він покидає товариство, матір і стає визнацем нової релігії. Разом з іншими неофітами дістається в неволю. Його відводять до Сиракуз «в підземні страшні узи». Алкидова мати шукає скрізь за сином. Вкінці знаходить його в Сиракузах, але її не хотять до сина пустити. Тимчасом у Римі патриції видумали нове свято й проголосили Нерона богом. На нове свято приводять із Сиракуз неофітів. Алкидова мати бачить сина, який пливе на галері, і чує, як співає він новий псалом про прощення ворогам. Потім бачить вона, як мучать у Колізеї християн, бачить, як дикий леопард кидається на її сина і з розпуки бе головою о мур. У пізню ніч стрічає сірооких скитів, що вивозять тіла мучеників із цирку і кидають у Тибр на поживу риbam для цісарського столу. І тоді замість прокльону несеться із її наболілих грудей перша молитва до Христа.

...І спас
 Тебе єдиний син Марії
 І ти слова його живії
 В живу ю душу приняла,

І на торжища, і в чертоги
 Живого істинного Бога
 Ти слово правди понесла.

Провідною думкою в «Неофітах» є думка, що хоч людина гине за ідею, сама ідея відносить перемогу. Через жертву молодого покоління стає вона близькою старшому поколінню. Крім того пе-

реводить Шевченко в «Неофітах» також ідею прощення ворогам. Ідеал любови матері (подібно, як у поемі «Марія») є такий високий, що рівного йому не знаходить Франко в цілій світовій літературі.

„Думки“ Шевченка. Перлинами в поетичній творчості Шевченка є його дрібні ліричні поезії, в яких висловив він усі терпіння свого життя. «Думки» повстали головно на засланні. Проживаючи серед непривітних пустарів під «невмитим небом», поет замкнув у них свою глибоку тугу за рідними селами, зеленими степами, голубими горами, розкішними нивами й ланами та сподівався в гарячих своїх бажаннях хоч на старість побачити велику красу рідної країни. Часто пробивається в «Думках» жаль за змарнованим життям, часто відзиваються сумні тони розпуки та безнадійности.

Ось опис неділі в Орській твердині:

Неначе злодій, поза валами
В неділю кр'дуся я в поле,
Талами вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю,
І болящее, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться,
І полине голубкою
Понад чужим полем, —
І я ніби оживаю
На полі, на волі...
І на гору високою
Вихожу, дивлюся,
І згадаю Україну —
І згадать боюся...
І там степи, і тут степи,
Та тут не такі:
Руді, руді, аж червоні;
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами
Темними лугами...

А тут бурян, піски, тали,
І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила...
Неначе люди не жили!
— — — — —
Од з-покон-віку і до нині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили —
Всього наробимо колись!...
О, моя доле! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи може, (крий Боже!) тут і загину,
І почорніє червоне поле?..
«Айда, в казарми! Айда, в неволю!»
Неначе крикне хтось надо мною, —
І я прокинусь. Поза горою
Вертають, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.
Оттак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую!...

(«Козачковському»).

Приходить свято Різдва Тяжко його — каже поет самому стрічати у пустині.

...Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні, завтра рано
До церкви молиться
Підуть люди. Завтра ж рано,
Завие голодний
Звір в пустині, і повіє

Ураган холодний,
І занесе піском, снігом
Курінь, — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати...

(«На Різдво», 1848).

„Назар Стодоля“. Шевченко полишив також один драматичний твір п. н. »Назар Стодоля«. У драмі сотник Хома Кичатий задумує підступно видати доньку Галю за старого полковника. Не вважає він на те, що Галя кохає молодого козака Назара Стодолю. Для своїх намірів приєднує ключницю Стеху. Галя в ніч перед Різдом подає сватам полковника рушники в тій думці, що це сватає її Назар. Ненадійно являється Назар і Галя бачить, що її ошуковують. Назар бажає просьбою склонити Хому, щоб віддав Галю за нього. Але це йому не вдається. Тоді її пориває. В самотній коршмі доганяє його Хома. Приятель Назара, Гнат, увільнює його з рук Хоми. Коли Назар дарує Кичатому життя, цей, зворушений його лицарськістю, просить Назара простити йому й благословляє молодих. Спочатку закінчив Шевченко драму смертю Хоми, що мав згинути з рук Гната. Але потім змінив закінчення, бо не хотів на смерті батька будувати щастя його доньки. Новіші дослідження над драмою виказали її безсумнівні цінності, а Шевченкові признали дослідники драматичний талант і знання драматичної техніки.

*Мені однаково ти будеш
Зжитий в українні ти ти.
Ти отто згадає ти забудеш
Мене в снігу нагулявши
Однако вгамного мені.
Взг неволі вирієш мене пущивши.
И не оплакати своїми
Взг неволі тилуги умру
И вг ел собою зоберу
Мені ел сиду не побачу
Ти тачи сластий українні
На каші не свої землі.
И не полюбте бачітько ел ел ел
Нежак ел ел ел ел ел
Молити ел ел ел ел ел
Вого залути ел ел ел.
Мені однаково ти будеш
Мені ел ел ел ел ел ел.
И ти ел ел ел ел ел ел
Ел ел українні ел ел ел
Три ел ел ел ел ел ел
И ел ел ел ел ел ел
Вг ел ел ел ел ел ел*

Автограф поезії Т. Шевченка

»Мені однаково«.

14. Слідами Шевченка.

Пантелеймон Куліш. Після смерті Шевченка провід у літературній праці українців перейняв Пантелеймон Куліш. У поезії »До братів на Україну« сказав він характеристичні слова:

Ой, мовчав я, браття,	Хоч мовчав устами,
Словом не озвався,	Співав я душею,
Поки батько український	Та боявся з ним різнити
Піснею впивався.	Кобзою своєю...

Коли замовкло Шевченкове слово, Куліш поставив питання:

Чи мені по Тобі
Сумом сумувати,
Чи твою роботу
Взяти докінчати?

Почуваючи в собі силу й хист, Куліш у Заспіві до першої збірки своїх поетичних писань п. н. »Досвітки«, рішився:

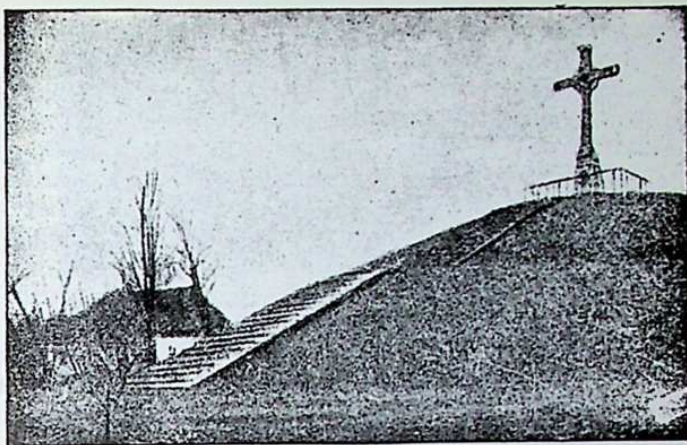
Ой ударю ж зразу у струни живії:
Прокиньтесь, вставайте, старії й малії!
Віщуванням новим серце моє бється, —
Через край із серця рідне слово лється...

Пантелеймон Куліш належить до ряду найвизначніших українських письменників. Правда, неоднією своєю думкою, неодним незвичайним поглядом, неодним гострим словом («гарячий» Куліш — звали його в товаристві) болюче вражав не раз українське громадянство, всетаки небуденний його літературний талант, широта ідейних кругозорів, багатство питань, які його цікавили й захоплювали, і слідом за тим різноманітність його творчої письменницької діяльності — все те дає йому право зайняти одне з найбільш почесних місць в історії українського письменства.

Куліш походив із стародавнього козацького роду. Родився 27 липня 1819. р. в містечку Вороніжі, в Чернигівщині. Батько Куліша Олександр володів полями, сіножатями, гаями, але жив старосвітським ладом. Була це людина гострої, палкої вдачі, але загально шанована. Мати Кулішева Катерина розмовляла тільки українською мовою та вміла цікаво оповідати про старовину і співати стародавніх пісень. «Сидячи за роботою, ніколи, було, не вмовкала, тільки було зідхне, задумається і знову співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка...» Крім матері, що скоро померла, великий вплив на Куліша в дитячих його роках мала поміщиця Уляна Мужилівська, сусідка Кулішів, яка здавалася малому хлопцеві якоюсь «царицею або богинею». Своім впливом склонила вона Кулішевого батька, щоб віддав сина до гімназії в Новгороді Сіверській, де хлопчина спершу вчився лихо, бо не знав російської мови. З хвилиною, як почав розуміти викладову мову, став першим учнем. У гімназії читав Куліш твори Артемовського-Гулака, повісті Квітки, оповідання Гоголя й захоплювався поезіями Пушкіна та збіркою пісень Максимовича, яку вивчив напам'ять. Тоді написав оповідання «Циган», що появилася згодом в альманасу Гребінки п. н. «Ластівка» (1841. р.). Хоч з причини матеріальних недочетів не довелося Кулішеві покінчити гімназії, зумів він власною працею доповнити свою освіту, по чім вписався на університет у Києві.

В Києві велике вражіння зробили на нього лекції літератури молодого професора Михайла Максимовича, якому Куліш передав збірку своїх пісень, тих, що їх чув колись із уст матері. Максимович давав Кулішеві книжки та звернув його увагу на історичні повісті Вальтер-Скота. Але й університет мусів Куліш покинути, шукаючи заробітку. За допомогою Максимовича отримав посаду вчителя в Луцьку на Волині, в країні, багатій в історичні спомини. Тут позпочав писати історичну повість «Михайло Чарнишенко», взоруючись на повістях Вальтер-Скота. Після короткого побуту в Луцьку перейшов на посаду вчителя в Києві. В часі ферій відвідував місця, що були свідками козацької слави, прислухувався до народньої розмови, записував пісні й перекази. Подорожуючи, познайомився Куліш із польським письменником Михайлом Грабовським та Костянтином Свідзінським, що мали маєтки в Київщині. З ними заводив розмови на тему українсько-польських взаємин, і вони ввели його у світ польської літератури та історії. З тих часів походить поема Куліша «Україна» й іділя «Орися». З Києва переїхав Куліш на посаду вчителя в Рівні, потім у Петербург. У самім Києві познайомився з Шевченком, Костомаровом, що був тоді професором у київському

Могила Т. Шевченка
до р. 1929.

університеті, і студентом Василем Білозерським. Єднала їх усіх любов до народу й гаряче бажання влегшити йому тягар кріпаччини. До їх гурту пристав з часом професор Гулак, студент Опанас Маркович та багато інших. З ініціативи Костомарова гурток перетворився в 1846. р. в тайне товариство, відоме під назвою Кирило-Методіївського Братства.

За участь у змаганнях Кирило-Методіївського Братства досягнула й Куліша кара в найкращій порі його життя, коли жив у світі мрій та сміливих задумів. На початку 1847. р. одружився він із сестрою Василя Білозерського Олександрою, пізнішою письменницею (Ганна Барвінок) і ладився їхати за границю. За порадою ректора Плетньова петербурзька Академія Наук вислала Куліша за границю, щоби після повороту міг він зайняти кафедру словянських мов та літератур на університеті. Куліша увязнили в Варшаві, відвезли в Петербург та всадили до Петропавлівської кріпости.

Почалися тяжкі хвилини тюремного життя і жандармських допитів. Слідство вели генерали Орлов і Дубельт. На слідстві Куліш відповідав сміливо. Основою присуду послужила його «Повістка про український нарід» (по російському), в якій він виступав проти кріпаччини. Куліша заслано в Тулу, де він пробув три роки й три місяці. Разом із ним виїхала його дружина, що несла йому розраду в тяжких хвилинах. На засланні вчився Куліш чужих мов, займався історичними дослідями та порядкував етнографічні матеріали. Книжки доставляв йому його приятель Осип Бодянский, професор московського університету. З кінцем 1850. р. цар Микола I. дозволив йому вернутися в Петербург, коли на приїзд царя зладив альбом із описом тульської старовини з гарними малюнками.

Після звільнення Куліш проживав у Петербурзі. Заробляв на прожиток, працюючи в редакціях російських журналів і друкуючи свої праці безіменно або під прибраними криптонімами. Час його гарячкової літературної праці розпочався щойно по смерті царя Миколи I. (в 1855. р.), коли в Росії повіяло дещо свобіднішим подувом. Саме тоді спинилися в Петербурзі, в повороті із заслання, Шевченко і Костомарів. Громада петербурзьких українців почала думати про

видавання українських книжок і журналу. Душею тих змагань став Куліш: видав своїм новим правописом, т. зв. «кулішівкою», гарний етнографічний збірник «Записки о южной Руси», — який Шевченко назвав брилянтом, — роман «Чорну Раду», «Граматику» для народу, збірник проповідей Гречулевича, оповідання Марка Вовчка, оснував власну друкарню й брав участь у видаванні популярних книжечок для народньої освіти, званих «метеликами». Заходився також видавати журнал «Хату», але коли не отримав на це дозволу властей, випустив у 1860. р. альманах «Хата», де крім своїх творів помістив твори Шевченка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок і ін.

Коли в 1861. р. Василь Білозерський став видавати місячник «Основу», Куліш став головним співробітником журналу й мистив у ньому поезії, драми, оповідання, повісті, статті літературно-історичного характеру, рецензії й історичні розвідки. По припиненні видавання «Основи» виїхав до Італії. В переїзді через Львів нав'язав близькі взаємини з галицькими українцями, що саме тоді кинулися до праці на народньому полі, й сіяв між молодими «народовцями» слова заохоти. По повероті з Італії проживав на Україні. В 1864. р. отримав урядове становище «директора духовних справ» у Королівстві Польськім. Одначе на цьому становищі не видержав довго, бо уряд був невдоволений його живими взаєминами з галицькими українцями, які вступили на ясний національний шлях, і жадав від нього, щоби прилюдно вирікся своїх українських поглядів. Коли Куліш цього не хотів зробити, звільнено його з посади. Куліш виїхав за границю. Проживаючи в Італії, Німеччині, у Відні й у Празі, займався літературною і науковою працею, зокрема перекладом св. Письма. В 1871. році вернувся на Україну й видав два перші томи «Історії возсоединения Руси» (1874. р.), в якій різко осудив козаччину, називаючи її «колючим будяком на українській історичній ниві». Негативне становище супроти козаччини зайняв також у розвідці «Мальована Гайдамаччина», що її надруковано в львівській «Правді» 1876. р., — і це було причиною його розриву з українством у Галичині.

Указ проти української літератури з 1876. р. отверезив Куліша. Він упевнився, що годі українцям числити на Москву. В нього зродилася тоді думка погодити галицьких українців із поляками. В тій цілі при нагоді побуту у Львові в 1882. р. написав брошуру: «Крашанка Русинам і Полякам на Великдень» із покликом до згоди і взаємного порозуміння. Але його думки не нашли признання. Українці прийняли їх дуже холодно. Знеохочений вернувся Куліш на Україну, осів на хуторі в Мотронівці й там дожив віку, до останньої хвилини життя не кидаючи пера. Помер 2. лютого 1897. р.

Творчість Куліша. Літературна спадщина Куліша дуже багата й дуже різнородна. З метою розвинути українське слово, поставити українську мову на рівному поземі з іншими європейськими мовами, працював Куліш у різних напрямках, кидався на різні ділянки літературної творчости. Поетичні твори Куліша, що виповнили збірники «Україна», «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», — дуже різні змістом і характером. Поруч доволі нераз суших розумувань, нецікавих міркувань, поруч гарячих, пристрасних накидів на людей, що йому були немілі, та на думки й погляди, які не припадали йому до вподоби, іскряться нераз жемчуги високої

Ілюстрація Тараса Шевченка до поеми А. Пушкіна «Полтава».

поезії, в полумі почування точені, гострою думкою вирізьблені. Часто затримувався в них поет при історичних переживаннях українського народу. В поемі «Україна» намагався Куліш (1843.) народнім ладом скласти одноцільний епос про козацьких героїв та козацьку старовину від Володимира Великого до гетьмана Богдана Хмельницького, щось у роді Гомерової «Іліади». В тій цілі використав народні думи, доповнюючи прогалини у відступах часу власною творчістю. Козацько-польська боротьба дала Кулішеві теми до поем «Солониця» (повстання Наливайка) і «Кумейки» (повстання Павлюка). У поемі «Настуся» змалював Куліш ідилічну картину козацького життя після довголітньої війни.

Опанас Обух гине в боротьбі. Перед смертю просить друга Мороза, щоби не дав кривдити його жінки й доньки та одружив колись свого сина з Настусею. По десятиох роках Морозенко сватає Настусю і заживає з нею тихим, щасливим життям. Тільки деколи приходять хвилини, коли свистом зве любого коня й думкою лине на широкі степи та тужить за козацькою славою.

В поемі «Великі проводи» в постаті козака Голки вивів Куліш визначного українського вельможу й патріота, Юрія Немирича на тлі кривавих подій із 1648. р. Куліш високо цинив постать Немирича за його гарячу любов до рідного краю, за його культурність та за те, що був творчою одиницею в добі козацьких змагань у добі Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

В поемі оповідає, як Ярема Вишневецький висилає козака Голку проти розвуршених селян. Але Голка з ідейних понук стає проти шляхти. Тимчасом у Га-

длячі панна Рарожинська по смерті свого батька стає на чолі шляхти. Захоплений її вродою, дозволяє Голка шляхті втікти. Тоді Хмельницький висилає проти нього Кривоноса й цей убиває його срібною стрілою. Панна Рарожинська кидається в Дніпро й стає русалкою.

В поемах «Маруся Богуславка» (перший раз надрукована в Літературно-науковому Вістнику 1899. р.) й «Магомет та Хадиза» звеличав Куліш Магомета, його культурну місію та виславив мусульманський світ, як велику культурну силу. В «Марусі Богуславці» виідеалізував героїню народньої думи, в поемі «Магомет та Хадиза» з великим захопленням заговорив про Магомета, як творця нової релігії, спертої на принципі любови, та про Хадизу, як жінку, яка зрозуміла Магомета, зрозуміла його завдання, все, «про що він мав вщати миру», і що в своїй високій жертвенній любові, як скеля стояла при ньому.

Поруч поетичних творів велику цінну мають також оповідання й повісті Куліша. Між дрібними оповіданнями найкращим є розкішна іділя «Орися», між повістями («Потомки українських гайдамаків», «Мартин Гак», «Брати») вирізняється повагою настрою, спокоем оповідання, вірністю історичного кольориту хроніка «Чорна Рада», одна з найкращих історичних українських повістей. «Орисю» написав Куліш під впливом Гомерової «Одісеї», використовуючи оповідання про Навзикаю та її стрічу з Одисеем. У своєму оповіданні дав Куліш прегарний соняшний образець із минулих часів. Оповів про доньку сотника Таволги Орисю та про її їзду з дівчатами до річки Трубайла. Старий візник Грива розкаже дівчатам, що перуть білизну, поетичний переказ про переяславського князя, що постріляв золоторогі тури там, де зноситься Турова круча.

...Слухають дівчата та аж сумно стало; слухає Орися та вже боїться глянути на каміння, що простяглося купою серед річки. Вже їй здається, що то справді не каміння; і вода шумить якомсь не так, як вода... Засмутив зовсім дівчат старий Грива... Дивиться Орися у воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло: хтось ніби виїхав із пуші на сивому коні й стоїть поміж в'язами. Боїться глянути угору, щоб справді не було там когось: боїться глянути і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину й показала у воду: дивляться дівчата, аж на Туровій Кручі князь на сивому коні. Так і обомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивувався, і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивувався, опинившись над такою кручею. Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомо дівчата з пращами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи може русалки повиходили прати сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Задививсь козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на нього старий Грива: «Гей, гей! козаче! Чого це тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскати свої кармазини в Трубайлі?...»

Над повістю «Чорна Рада» працював Куліш кількома наворотами й надав їй назву «хроніки з 1663. р.». «Це так — каже сам Куліш, — як от инколи схопиться заверюха: — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поломле старе дерево, повиворочує з коріння дуби й берези...» Образ такої руйни в житті народу дав саме у повісті.

Пантелеймон
Куліш
(1819 — 1897 рр.)

Історичною основою повісти є часи наслідників Богдана Хмельницького, коли то Україна розпалася на правобережну, що дісталася Польщі, й лівобережну, що полишилася під Московщиною. В правобережній остоявся при гетьманстві Павло Тетеря, а на лівому боці Дніпра виступили, як претенденти до гетьманської булави, переяславський полковник Сомко, Іван Золотаренко і запорозький кошовий Іван Брюховецький. Запорожці, на яких опирався Брюховецький, просили московського царя скликати «чорну раду», це є збори всього козацтва. Сам Брюховецький намагався приєднати чернь обіцянками зрівняти всіх козаків і обіцянками дозволити на грабунок. Він склонив також на свій бік князя Великогагіна, що приїхав на Україну в цілі відкриття «чорної ради». На «чорній раді» вибрали козаки гетьманом Брюховецького, який видав на Сомка присуд смерти. У повісті розказує Куліш, як старий Шрам, священник і козак в одній особі, приїжджає разом із сином Петром на хутір Хмарище у відвідини до хуторного козака, веселого Череваня. Петро влюблюється в доньку Череваня Лесю. Черевань погоджується видати доньку за Шраменка, але Череваниха хоче посватати її за гетьмана Сомка. Про свій намір говорить Череваневі в часі подорожі до Києва. В Києві зустрічається все товариство з Сомком. Сомко запрошує всіх на свій хутір. Сюди приїжджають також запорожці Кирило Тур і Богдан Чорногор. Вночі пориває Тур суджену Сомка, Лесю, та хоче втікти з нею в Чорногорю. Його доганяє Петро. У двобою обидва падають на землю. Раненого Тура забирає в опіку Сомко, Петра — Леся. Під старанним доглядом Лесі Петро приходить до здоровля. По його видужанні Шрам і Черевень ідуть у Ніжин в намірі помирити Сомка з Золотаренком. У Ніжині відбувається суд над Кирилом Туром за те, що пірвав Лесю, чи — як висловлюються козаки — за те, що «скавав у гречку». Його привязують до стовпа та б'ють киями. Дуже точно описує далі автор перебіг

«чорної ради», на якій остаточно серед бурхливих сцен вибирають гетьманом Брюховецького. Після вибору Брюховецький замикає Сомка в тюрму. Намагається звільнити його з нараженням власного життя Кирило Тур, але Сомко не приймає його жертви. Повість закінчується смертю Сомка, Шрама і весіллям Петра з Лесею.

Хоч повість «Чорна Рада» не має одного героя, довкола якого розвивалася б ціла акція, але поодинокі картини виведені в ній, дуже живо, цікаво, згідно з історичною правдою. Крім образу невідрадних історичних обставин дав у ній Куліш також образ тодішнього життя різних верств українського громадянства, широкий малюнок народнього побуту. Постаті в повісті — ясні, виразні, з характеристичними рисами вдачі. Так і врзується в пам'ять образ поважного суворого Шрама, веселого, добрячого Череваня, очайдушного, палкого Кирила Тура, невмолимого, грізного дідугана Пугача, що твердо стоїть на сторожі давнього ладу, давніх козацьких традицій.

З драматичних творів Куліша доховалися в цілості: «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Цар Наливай».

Куліш полишив також деякі історичні праці та літературно-критичні нариси. На жаль, у тих його писаннях найбільший слід витиснула його непостійна, хитка вдача та пристрасна, гаряча натура. В історичних своїх творах перейшов Куліш звільна від романтичного захоплення козаччиною, від її ідеалізації до різкого й несправедливого її осуду, до ворожого становища супроти козаків, яких не вагається назвати «колючим будяком на степах України». Також у критичних нарисах про поодиноких письменників, нпр., Котляревського, Шевченка — не вмів Куліш утриматися на спокійному становищі об'єктивного дослідника, а давав вислів хвилим нагальним вибухам гніву, подразнення та розярення. Натомість великі поклав заслуги, як етнограф, виданням дуже цінних «Записок о Южной Руси», як популяризатор, редактор «метеликів» та як невтомний перекладчик. «Бажаючи виробити форми нашої мови на послугу мислі всечоловічій», придбав Куліш для українського письменства крім Святого Письма багато творів європейських літератур. Зокрема його переклади поем Байрона та драм Шекспіра мають по сьогодні велику ціну. Як «пан української мови», що володів усіми секретами її багатства й сили, вложив Куліш своїми перекладами тривкий вклад у скарбницю української літературної мови.

Петербурзька „Основа“. Діяльність Куліша та його товаришів у Петербурзі розбудила наново літературний рух, що його стримала трагедія Кирило-Методіївського Братства. Смерть царя Миколи I звільнила кайдани деспотизму. Колишні члени Кирило-Методіївського Товариства вертаються із заслання і стрічаються в Петербурзі. Куліш, Шевченко, Костомарів, Білозерський — пориваються знову до праці, наслідком чого Петербург став центром українського літературного життя в шістьдесятих роках. У 1861. році Василь Білозерський розпочинає видавати тут літературно-науковий місячник «Основа» і не тільки гуртує при ньому давні літературні сили, але й дає місце новим літературним талантам. Місячник був присвячений виключно українським справам. В «Основі» брали участь

усі українські інтелігентні сили і завдяки цьому має вона першорядне значіння в розвитку української літератури та української національної ідеї. Сильне поетичне слово Шевченка, що помер у самих початках існування «Основи», єднало письменників старшого й молодшого покоління; високі ідеї, які висловив у своїх поезіях, запалювали до творчої праці й жертвенної служби. В «Основі» брали участь: Куліш, Костомарів, Марко Вовчок, Глібів, Кониський, Стороженко, Ганна Барвінок, Руданський, Данило Мордовець, що в молодих літах написав поему «Козаки і море», а в «Основі» помістив оповідання «Дзвонар» і «Салдатка», Свидницький, Чубинський, Чужбинський і багато інших. На жаль, вже при кінці 1862. р. видавання «Основи» припинено з причини деяких хиб у самім редагуванні.

Київська „хлопоманія“. Діяльність «українофілів», які згуртувалися при петербурзькій «Основі», спричинила також живіший літературний та науковий рух у Полтаві, в Харкові, в Чернигові й у Львові. В Києві повстав у шістдесятих роках XIX. в. живий рух, відомий під назвою «хлопоманія». Згідною назвою «хлопоманів» обкидували польські аристократи й московські публіцисти молодих ідеалістів, студентів київського університету, що з великим запалом кинулися до праці для добра українського народу. До ряду хлопоманів належали не лишень українці, але також поляки, що вважали своїм обов'язком працювати для того народу, серед якого жили. Визначну роль грали серед них Тадій Рильський, Володимир Антонович і Павлин Свенціцький (псевдонім Павло Свій). Свою діяльність розвинули київські хлопомани головню в напрямі поширення народньої освіти. Подібно, як петербурзькі українофіли, основували хлопомани народні школи т.зв. недільні, й видавали книжки для народніх потреб. Ці книжечки звалися «метеликами». Подавали вони вибір найкращих творів українських письменників, у першу чергу твори Шевченка, Квітки й Марка Вовчка. Оті просвітні змагання в Наддніпрянщині в шістдесятих роках не тільки не стрічалися спочатку з ніякими перепонами, навпаки — находили підтримку з боку російської преси та з боку російського уряду. Одначе вже в 1863. році розпочинається нагінка на українську мову. Як вислід доносів і клевет російської преси, приходить заборона ширити народню освіту та наказ замкнути недільні школи. Різні кари спадають на українських діячів, ізпоміж яких деякі ломлять своє українське перо. Цей указ проти української

Василь і Олімпій Білозерські, брати Кулішевої дружини. Василь — редактор журналу «Основа».

мови й літератури з 18. липня 1863. року — зветься Валуївським від міністра Валуєва, що в своєму тайному обіжнику висловив сумної пам'яті слова, що ніякої окремої української мови «не було, нет і бити не может».

Оживлення літературного життя у Львові. Поезії Тараса Шевченка розбудили в шістьдесятих роках живий рух також серед галицьких українців, що після короткого зриву в 1848. році в 50-тих роках ХІХ. в. попали у стан зневіри й апатії.

Коли 1848. р. цар Фердинанд І. надав в австрійській державі конституцію, враз із іншими народами рвонулися також до праці галицькі українці. Знесення панщини, проголошення рівноправності схилили також українців організувати свої сили. В цілях оборони політичних і національних прав основували вони в добі «весни народів» політичне товариство «Головна Руська Рада», яка стала ясно на становищі окремішності української мови й українського народу. Висловом думок і поглядів «Головної руської Ради», її органом став тижневик «Зоря Галицька», якої перше число вийшло 15. травня 1848. р. «Головна руська Рада» зайнялася народньою освітою. На полі народнього шкільництва вдалося українцям вибороти деякі пільги, а на львівському університеті осягнути катедру української літератури. Супротивні змагання деяких одиниць, що згуртувалися в польонофільським «Руським Соборі», стрінулися з повною невдачею, а їх орган «Руський Дневник», що його видавав Іван Вагилевич, скоро перестав виходити. Йдучи за прикладом інших словян, що велику увагу присвятили справі народньої освіти, оснували львівські українці 16. червня 1848. р. товариство «Галицько-руська Матиця». «Матиця» мала завдання видавати популярні книжечки та дбати про освіту широких кругів. Щоби розбудити живіший літературний рух та згуртувати всі наукові й літературні сили, скликано до Львова всіх учених і письменників, яких завданням було установити однакові форми для літературної мови і найвідповідніший правопис. Цей перший освітньо-науковий конгрес, відомий під назвою «Зїзду руських учених», відбувся восени 1848. р. в салі львівської духовної семінарії, яку прибрано синьо-жовтими барвами. Зїзд поділився на дев'ять секцій. На одному спільному зібранні всіх учасників виголосив Яків Головацький «Розправу о язиці южноруським та його наріччях», де науковим способом виказав самостійність української мови, її окремішність від церковнослов'янської та російської мови. Розвідка Головацького — це науковий гимн у честь народньої мови. Важним культурним центром, огнищем освіти міг стати також «Народній Дім», що повстав завдяки ініціативі й невтомним зусиллям священика Льва Трещаківського. У «Народньому Домі» мали найти приміщення «Матиця», бібліотека, читальня, книгарня, друкарня, музей, театральна саля, бурса і т. ин. Але всі ці надії завели. Провідники галицької України зблудили з ясного, простого шляху, що ним ішли досі. В 50-тих роках найчільніших провідників галицьких українців захопило змагання зеднати український нарід із російським, злити його культуру з російською в одну течію. Для поширення цього клича серед українського громадянства в Галичині багато причинився російський учений Погодін, що в тій цілі відвідував Галичину та нав'язував переписку з визначнішими діячами та письменниками. Провід у тій протинародній, москвофільській роботі вів відомий ворог народньої мови («говору черні») Денис Зубрицький, що в листах до Погодіна звав себе «отаманом, погодинської кольонії». Слідом за Зубрицьким понесли клич обєднання обидва брати Головацькі, історик Антін Петрушевич, поет Богдан Дідицький, Северин Шехович, Іван Гушалевич. Антін Петрушевич, пізніший крилошанин, був істориком та лінгвістом. Писав жахливою, дивоглядною мовою, яку він сам звав «прарусською».

Автограф
Пантелеймона Куліша.

Пантелеймон Куліш

Видав збірку історичних матеріалів п. н. «Сводная Галицко-русская Літопись». Свою цінну збірку рукописів та книжок пожертвував бібліотеці «Народного Дому» у Львові. — Богдан Дідицький був у 50-тих роках редактором «Зорі Галицької», в 60-тих — «Слова». Його становище не все було однакове й не все ясне. Коли в 60-тих роках видавав «Слово», здавалося, що стояв на становищі окремішности української мови від московської і помістив навіть статтю Костомарова п. н. «Дві руські народності». Але в 1866. р. після нещасного для Австрії бою під Садовою, поміщуючи статтю Наумовича «Погляд на будучність», дав доказ, що погоджується з ключем об'єднання українців із москалями. Довший час мав Дідицький у своїх руках керму усього літературного руху в Галичині й тішився славою першорядного поста, хоч в його поемах «Буй-Тур Всеволод» та «Конюший» годі добачити більших мистецьких цінностей. — Северин Шехович, талановитий, але непостійний, видавав у російській мові часопис «Ладу» (1853.) і «Семейну бібліотеку» (1854.). — Іван Гушалевиц, гімназійний катихит, був автором дуже поширених пісень «Мир вам, братя», «Щастя нам, Боже, що стали неначе гимнами галицьких українців. Писав також драми: «Підгір'яни», «Сільські плевніпотенти», «Омана очей». — Іван Наумович був знаменитим популяризатором. Свою літературну діяльність розпочав переріркою Молієрової комедії, якій дав назву «Гриць Мазниця». Видав книжки для народної освіти і часопис для народу «Наука».

До нового зриву в національній та літературній праці пірвалися українці в галицькій області ураз із приходом Шевченкових поезій, які досі були відомі тільки небагатьом одиницям. Ідеї та ключі, що їх розвинув Шевченко в своїх полумінних поезіях, захопили найперше молодь. Університетська молодь згуртувалася в «Громаду». За її прикладом пішла також гімназійна молодь, не тільки у Львові, але й у кількох містах на провінції, організуючи скрізь гуртки, відомі під назвою «Громад». Душею громад був Данило Тяничкевич (Грицько Будеволя). Своїми листами, що їх писав окремим, своєрідним, поетичним стилем, поривав молодь, розбуджував серед неї патріотичні почування, заохочував до праці для добра народу.

Щоб оживити літературу та привернути народній мові назад її права до літературного життя, розпочала університетська молодь видавати часопис «Вечерниці» в 1862. р. Редактором «Вечерниць» був Федір Заревич (Юрко Ворона). Помагали йому в редакційній праці Ксенофонт Климкович та Володимир Шашкевич, син Маркіяна. Отсю нову «руську трійцю» та її ідейних прихильників, що взялися працювати в народньому дусі й на народній основі розвивати рідну мову й рідне письменство, назвали «народовцями» або «вечерничниками». Коли «Вечерниці» перестали виходити, зачав Ксенофонт Климкович видавати літературно-політичний місячник «Мету» (в 1863. р.), де поміщував не тільки твори

галицьких письменників, але й придніпрянських, нпр., Куліша, Вовчка. У редагуванні виявив публіцистичний талант. Крім «Мети» видавав також «Руську Читальню». Після того, як «Мета» стала виключно політичним двотижневником, літературне завдання перейняла «Нива». Її редактором був Кость Горбаль.

В 1866. р. Володимир Шашкевич став видавати на місце «Ниви» тижневник «Русалка». Але й вона довго не втрималася. Щойно «Правда», що стала виходити в 1867. р., втрималася довше й була не тільки головним органом галицьких «народовців», але давала також частинний захист придніпрянським письменникам, які в добі нагінки на українське слово та важких цензурних умовин в Росії. посилали свої твори в Галичину.

Доказом національного пробудження галицьких українців та живішого розвитку українського народнього життя було оснування театру. Повстав він головно завдяки заходам віцемаршалка галицького сойму Юліяна Лаврівського при товаристві «Руська Бесіда» у Львові в 1864. р. і розпочав вистави у Львові й на провінції. Це спонукало деяких письменників, нпр. Климковича, Свенціцького подбати про збагачення українського театрального репертуару перекладами та перерібками драматичних творів європейського письменства.

Дуже важною подією в розвитку української культури було оснування в 1868. р. товариства «Просвіта», що мала зайнятися поширенням та поглибленням всенародньої освіти. «Просвіта» повстала тому, що «Галицько-руська Матиця» не сповнювала свого завдання, бо її провідники захопилися кличем «обєдинення».

Марко Вовчок. Зпосеред письменників 60-тих років вибилися силою свого таланту, поруч із Пантелеймоном Кулішем, Марко Вовчок і Юрій Федькович на Буковині. В 1857. р. появився заходом П. Куліша перший том «Народніх оповідань» Марка Вовчка. Під тим псевдонімом заховалася Марія з Вілінських Марковичева (1834—1907), дружина члена Кирило-Методіївського Братства Опанаса Марковича. Місце її уродження невідоме. Походила з української поміщицької родини, що поселилася в орловській губернії в Росії, виховувалася в Харкові. В Орлі познайомилася з Марковичем, що саме там проживав на засланні за свою участь у змаганнях Кирило-Методіївського Братства, і вийшла за нього заміж. Від нього перейняла його ідеологію, його любов до української мови та його захоплення етнографічними студіями. Проживаючи разом із мужем в українських містах: Чернигові, Києві й Немирові, прислухувалася вона до української мови, виучувала її, пильно записуючи народні слова й вислови, та опанувала її так, що навіть Шевченка дивувала красою й багатством свого вислову. «Випила вона весь сік і запах українських цвітів» — як гарно висловився Куліш. Хоч Куліш і знав, що вона була авторкою «Народніх оповідань», все-таки сам причинився до мильного погляду, який довго й уперто втримувався в істориків українського письменства, немов би то під псевдонім Марка Вовчка підходила спільна літературна праця Марії та її мужа Опанаса, бо «вони удвох писали оповідання». Так писав він у листі до історика українського письменства Омеляна Огоновського. Згодом виринули навіть такі, кривдячі

письменницю погляди, що вона загарбала для себе славу, що належала тільки Опанасові. Ці мильні погляди розвіяв дослідник Василь Доманицький, який з цілою певністю виказав, на основі листів Марії Марковичевої та на основі її автографів, що тільки вона була авторкою оповідань. Краще володіла пером від свого мужа, ніжніше мала розуміння й відчуття краси й не кидала пера навіть тоді, коли жила окремо від чоловіка, втішаючись славою та признанням з боку європейських літературних кругів. По смерті Опанаса Марковичева вийшла заміж за дідича Лобача Жученка й проживала на Кавказі.

Марко Вовчок

У своїх оповіданнях дала Марія Марковичева яскраві, жахливі трагічною правдою малюнку образи кріпацького безталання. Ставляючи перед очі усього громадянства отсі малюнки соромного поневолення людини, піднесла вона голосний клич проти понижування людської гідності, проти безглуздя кріпаччини. В тому її головна заслуга. Її оповідання добули собі широкий розголос, — ще більше тоді, коли російський письменник Тургенев переклав їх на російську мову. Дуже високо цинив талант Марковичевої Тарас Шевченко, що після повороту з заслання в окремій поезії «Марку Вовчка» назвав її «молодою силою», «кротким пророком» та «обличителем жестоких людей неситих». Шевченко пише у згаданому поетичному творі, що, блукаючи понад Уралом, благав Господа, «щоб наша правда не пропала, щоб наше слово не вмирало», після чого каже...

...І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людєй неситих. Світе мій,
Моя ти зоренько святая,
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи мое побите,

Убоге серце, неукрите,
Голоднее! І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову,
І думу вольную — о доле,
Пророче наш, моя ти доне!
Твоею думою назву.

Кріпацьке лихоліття лягло в основу прекрасного оповідання «Інститутка», в якому авторка глибоко ввійшла в суть кріпацтва. Ціле оповідання про гірку долю кріпачки Устини та панського насилля над кріпаками вложила своїм улюбленим способом в уста самої Устини. В оповіданні «Інститутка» звернула письменниця увагу на хибну систему виховання дівчат в інститутах, де вони ані не отримували глибокої освіти, ані не засвоювали тривкіших моральних та етичних засад.

Образ кріпацького безталання виступає ще сильніше в оповіданні «Козачка», в якому вільна козачка, виходячи заміж за крі-

пака, добровільно вкладає на себе ярмо кріпаччини, що нівечить її молодість, вроду, силу й заганяє в могилу.

Зміст «Козачки». По смерті батьків вільна козачка Олеся віддається за кріпака Івана Золотаренка й переноситься у двір. Там відчуває вона весь тягар кріпацької неволі. Пан забирає з собою Івана в Москву, де він умирає. Двох синів Олесі виправляють до міста з паничами. Олеся полишається з наймолодшим сином Тимком. Знеможена важкою працею, задавлена тяжкою розпуккою, сходить вона передчасно з горя й смутку в могилу. »А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то помянути. Двірські люди самі й помянули й поховали нещасну«...

Кріпаччина дала Марку Вовчку також тему до інших оповідань, як »Ледащиця«, »Викуп«, »Горпина«. »Здається — характеризує Марковичева — отсю болючу суспільну рану, — що в хуторі тихо й мирно... Цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось. Люди прокидалися і лягали, плачучи, проклинаючи«...

В оповіданні »Два сини« торкнулася Марковичева також салдаччини. Головну увагу звернула на переживання матері, якій силоміць забрано до війська обидвох синів, — її радощі, її гордощі, її надії. У війську один із синів згинув. Другий вернувся до старої матері з поторганим здоров'ям, недугуючи, на те, щоби також у короткому часі зійти в могилу. Оповідання вложила авторка в уста нещасної матері, яка так втшалася колись пустотливим Андрійком та задумливим Васильком, коли вони ще були дітьми, потім парубками, а потім полишилася сама з своїм горем, доживаючи віку. »Живу« — кінчає мати своє оповідання... — »дивлюся, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю; яюсь туманію, наче жива у землю входжу«. По знесенні кріпацтва могла письменниця перейти до інших тем. В оповіданні »Сестра« дала гарний приклад посвяти для рідні. По смерті мужа молода вдовиця переноситься до брата, де їй приходитьсь терпіти примхи, докори та лайку своєї братової. Щоби оминати сварку та колотнечу, йде до служби і всі зароблені гроші передає братові. Високий приклад посвяти для ідеї: любови до рідного краю є темою оповідання »Маруся«. Дещо слабшими є ті оповідання Марка Вовчка, в яких намагається розвинути психологічні проблеми. («Кармелюк», »Від себе не втечеш«).

Оповідання п. н. »Кармелюк« писала Марковичева на чужині, використовуючи народні перекази та пісні про розбишаку Івана Кармелюка, що з любови до покривджених, в намаганні влегчити їм долю стає месником їх кривд. »Смільчака такого, такого красеня й розумниці, як цей хлопчик вдає, пошукати треба було у світі«. Коли Кармелюк зачав по селах їздити та з чужими людьми знатися, став сумний та мовчазний. Коли мати запитала, чому він сумний, він відповів: »Скрізь, де не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих. От що мою душу розриває, от що моє серце розшарпує«. Одружився Кармелюк, втих його біль, але тільки на часок. Знову засумував і з хати почав утікати. Аж ось рознеслася чутка про розбійників у Чорному лісі. »Справді, чудні та небували були ці розбійники, що з'явилися, і чудний і небувалий вони тепер розбій правили, що попадався їм багач у руки, вони його оббирали, попадався вбогий, вони його наділяли; ніколи не забивали, не різали. Теж чудний та дивний їх отаман був: ішла чутка, що така була краса його невиписана, невимовлена, що не можна словом розказати, ані пером описати, та сили, що не можна й очима було надивитися, бо сліпила вона, як те сонечко пламенисте...«.

«Народні оповідання» Марка Вовчка мають велику ціну. На це складається глибокий, поважний їх зміст, мистецька форма, прегарна мова, короткий, як скло, чистий спосіб оповідання. Марко Вовчок цілим серцем спочуває людській недолі; тихим смутком сумує над горюванням нещасних кріпаків, радіє їх хвилими радощами. Вірними, реальними описами цього кріпацького поневолення змагає Марко Вовчок до зміни, до перестрою суспільного життя. І в тому саме велика ідейна цінність її оповідань. Сердешне тепло, яким нав'язні образи недолі Устини («Інститутка») та інших жінок в оповіданнях Марка Вовчка, надають їм окремого чару. Гарно схарактеризував літературну творчість Марка Вовчка — Федькович, що висловився про неї такими словами: «Як нема у нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, так нема зіроньки, як Марковичка».

Володимир Антонович

Ганна Барвінок. Оповідання Марка Вовчка відбилися сильним впливом у творах деяких пізніших українських письменників. Слідний він у першу чергу в літературній творчості Олександри Кулішевої, що відома під псевдонімом Ганни Барвінок.

Походила вона з роду Білозерських. Народилася в батьківському хуторі Мотронівці 1828. р. Була донькою чернігівського землевласника, сестрою Василя Білозерського, редактора «Основи», дружиною П. Куліша. З її життя замітна та обставина, що, захоплена піснями Тараса Шевченка, які він співав на її весіллі, жертвувала все своє віно, щоби молодий поет міг за грядницею доповнити й поширити свою освіту. Її характерність, гарна вдача виявилися також у хвилині, коли Куліша досягнула кара заслання. Разом із ним виїхала вона до Тули й старалася йому влегшити життя. Ввів це рідичити Куліш. Присвячуючи їй свою історичну поему «Маруся Богуславка», назвав її своїм «духом світлокрилим», де говорив м. и.:

Ні, не на землі, не нам тебе благословляти,
Пречисту в помислах, у задумах величню!
Не знаєм, як тебе, яким імям назвати
На пам'ять між людьми, на шану віковичню...

На літературне поле виступила Ганна Барвінок у Кулішевій «Хаті» з оповіданнями «Лихо не без добра», «Восени літо». Потім пішов ряд інших оповідань. Деякі з них мають характер вірних і безпосередніх етнографічних записок. Головну увагу присвятила вона образцям жіночої недолі, наслідком чого назвав її Куліш «поетом жіночого горя».

Зпоміж оповідань Ганни Барвінок замітніші: «Русалка», «Не було добра змалку, не буде до останку», «Домонтар», «Вірна пара», «Хатне лихо», — в яких можна зустрітися з правдивими образцями народнього побуту, та з цікавими постатями селянського світу.

Олекса Стороженко. Коли в оповіданнях Марка Вовчка та Ганни Барвінок більш соціальні умовини життя найшли свій вираз, оповідання Олекси Стороженка мають більш етнографічний характер, при чому автор знову вдаряє в них у давній гумористичний тон та впливає їх серпанком буйної фантастики. Перші оповідання Стороженка появилися в петербурзькій «Осіюві». Їх автор походить із стародавнього козацького роду. Його предки були полковниками й сотниками і придбали собі села в Полтавинні. Там він і родився в 1805. р. Молоді літа провів поза рідним краєм. Виховувався у військовій школі в Петербурзі, потім поступив у військову службу. Коли його полк перенесено на Поділля, їздив він часто по Україні за закупном коней і при цій нагоді залюбки слухав оповідань старих людей про старовину. Так у Катеринославщині познайомився з 96-літнім запорожцем Микитою Коржем, що оповідав йому про події з останніх часів Запорожжя. В 1829. році Стороженко брав участь у війні з Туреччиною, в часі якої дістав рану. Після того звільнився з військової служби й служив по урядах. Останні роки життя провів на своїм невеличкім хуторі в Горішині, де розкошував серед прекрасної природи та розвів буйний сад. Помер у 1874. р.

Стороженко був не тільки талановитим письменником, але також музиком, рисівником та різьбарем. Писав також російською мовою. Всі його українські оповідання, до яких брав теми безпосередньо з усної народньої творчості, визначаються великою красою й чистотою мови. В деяких із них буйною уявою сягав Стороженко в минулі часи. Гумористичні оповідання, як нпр., «Вчи лінивого не молотом, а голодом», «Два брати», «Жонатий чорт», «Дурень», «Вивів дядька на сухеньке», мають сильний етнографічно-реалістичний характер. Буйну уяву виказав Стороженко в своїх історичних оповіданнях: «Дорош», «Матусине благословення», «Кіндрат Бубненко Швидкий», «Спомини Микити Коржа». Найбільший розголос добуло собі історичне оповідання «Марко Проклятий».

Марко Проклятий — це вічний скиталець, що мусить до кінця світу похувати за свої страшні гріхи. Його батько одружився був із черкешенкою, що товаришила йому в його походах, а свого маленького сина кормила кривою пташенят. Це й було причиною, що Марко став лютим, жадним крові. Він убиває свою колишню суджену за те, що в часі його неприсутності вийшла заміж, убиває її мужа, потім свою сестру й матір. За ці жахливі злочини проклинає його дух батька. Він мусить постійно носити із собою тяжку торбу, яку тільки він один завдяки своїй нелюдській силі може підняти. В торбі носить він голови вбитої ним матері й сестри. Марко намагається відібрати собі життя. Але це йому не вдається; його торба стає ще тяжчою. Перестане він томитися й товктися аж тоді, коли з любови до добра робитиме добрі діла. В своїй мандрівці заходить він у Галичину й при допомозі баби Яги дістається до пекла. Але й там його не приймають. У часах козацько-польських воєн віддає Марко услуги козацтву.

Рівнобіжно до історії Марка розвиває Стороженко в оповіданні ще другу історію, а саме історію козацького провідника Кобзи Павлюги, оповідаючи про його романтичне кохання до княгині Четвертинської.

Велика заслуга Стороженка в тому, що він зібрав усі народні перекази про Марка й передав їх у поетичній формі. Артемовський-Гулак, прочитавши на старості літ «поему» (так назвав Сторожен-

ко своє оповідання), написав власною рукою на ньому: «Зроду кращого не читав і читати не буду».

Леонід Глібів. За гарним прикладом «українофілів», що згуртувалися при петербурзькій «Основі» Василя Білозерського, пішов у Чернигові Леонід Глібів (1827-1893), що в 1861. р. за допомогою Номиса, Куліша й Кониського розпочав видавати «Чернігівський Листок».

Леонід Глібів — поруч Евгена Гребінки — другий визначний український байкописець. Родився у Веселім Подолі в Полтавщині.

Леонід Глібів

де його батько завідував кінськими табунами в посілости Гаврила Родзянки. По скінченні полтавської гімназії та ніженського ліцею був учителем історії та географії в Чернигові. Усунений з цього становища за діяльність у користь української культури, бідував тяжко, заки отримав становище управителя друкарні в Чернигові. Літературна діяльність Глібова складається з чотирьох окремих родів: лірики, байок, приповісток для дітей, драматичного твору «До мирового».

Головним полем літературної діяльності Глібова є лірика й байка. В його ліричних поезіях настрої сумний, елегійний. Поет лине тужними згадками до тихих хвилин минулого щастя («Вечір»), иншим разом сумує за безповоротною молодістю. Глибокий жаль відчувається в його словах, коли звертається до річки:

До тебе, люба річенько,
Ще вернеться весна,

Лиш... молодість не вернеться,
Не вернеться вона. («Журба»).

Ніжним почуванням, сердешним ліричним настроєм навіяні також байки Глібова. Хоч теми брав він здебільша в інших поетів, у першу чергу в російського байкописця Крилова, вмів їх — може дещо в меншій мірі, як його попередник Гребінка, заактуалізувати, нагнуті до сучасних йому обставин українського життя й надати їм своєрідну українську закрутку. Ніжна вдача Глібова не дозволила йому вдаряти в людей гострим вістрям колючої сатири. Байки Глібова — це радше лагідні, батьківські упітнення доброї людини, що вмів вибачити людям їх хиби. Він тільки з любови до них докоряє їм за неробство («Бджола і мухи»), за незгідливість у громадянській праці («Лебедь, щука і рак»), за насилля над ближнім («Вовк та ягня»), за хабарництво («Лисиця в ховрах»), за клевету («Прохожі та собаки»), за самохвальбу («Синиця»), за гордість («Жаба і вил»). Цікаво й гарно розвинув Глібів думку про потребу праці для рідного краю у байці «Бджола та мухи».

Хтось наговорив мухам, що на чужині краще людям живеться. Стали вони думати й радити над тим, щоби кинути Україну й помандрувати на чужину, «аж до веселих тих країн, де доля кращає вітає». Хотіли вони намовити до свого наміру й бджолу, але ця не схотіла.

Шкода, — сказала вона.
Я рідну Україну
Не проміняю за чужину...

Мені шаноба скрізь була,
Бо я без діла не тиняюсь...

Гарно виходять також у байках Глібова українські краєвиди. Ось у байці «Шелестуни» йде суперечка між листками-шелестунами та коренями явора про те, хто з них важніший, при чім Глібів говорить про ролі поодиноких верств народу в громадянському житті. Шелестуни хваляться перед вітром:

»Якби не ми з тобою шелестіли, То хто б долину звеселяв І з ким би ти тут, вітрику наш милий Гуляючи любенько, жартував? Що б тут було без нас? Краса яка? Бурян та осока; Була б долинонька, неначе пуста тая, А подивися, тепер вона яка!	До нас зозуленька у гості прилітає І весело кує, як в тихому кутку; Вівчарик на сопілку грає Під явором у холодку; Співає соловей, неначе у садочку, А серед ночі, в тихий час, Тут мавочки гуляють у таночку І ясний місяць дивиться на нас«...
--	---

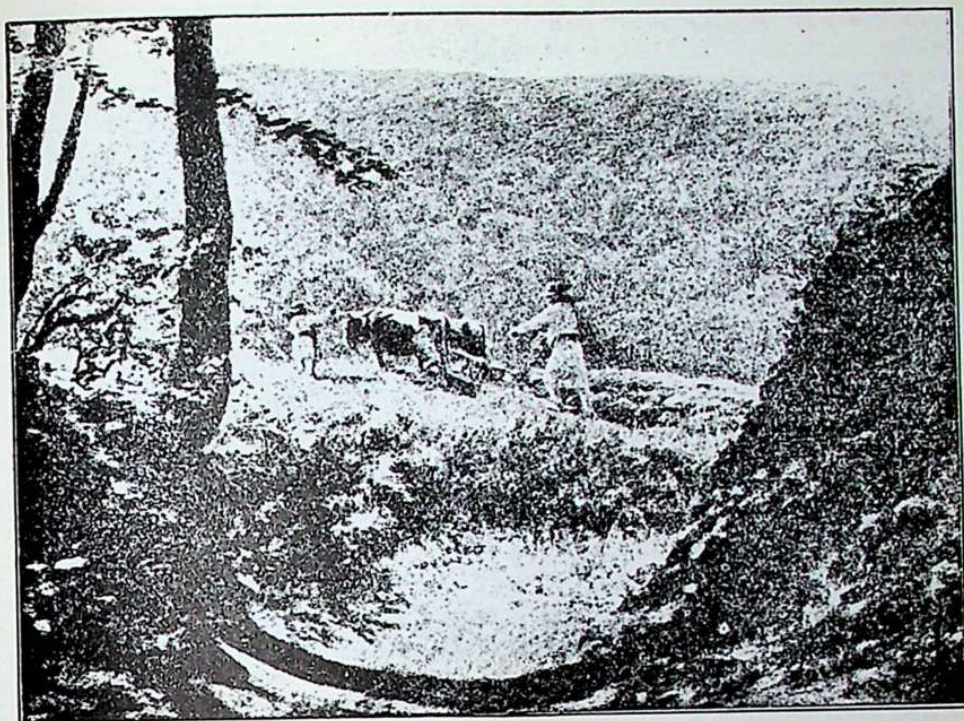
Лягідний, ніжний тон мають також його віршовані приказки та загадки, що їх поміщував на сторінках львівського дитячого часопису «Дзвінок». Підписувався під ними Глібів псевдонімом «Дідусь Кенир» і добув собі ними любов та прихильність української дітвори.

Степан Руданський. Силу глибокого ніжного почування та поруч із тим бистрий дотеп та щирий гумор вложив у свої поетичні твори Степан Руданський. Визначався безсумнівним, великим поетичним талантом, якого не мав можливості виявити в цілій повноті.

Степан Руданський (1833-1873) родився на російському Поділлі в селі Хомутичях, недалеко Бердичева, де його батько був священиком. Вчився в шаргородській парохіяльній школі, потім в духовній семінарії в Кам'янці-Подільськ. Вже в кам'янець-подільській добі його життя зарисувалося непорозуміння між ним і батьком, бо батько нерадим оком глядів на те, що син захоплювався українською народньою мовою, українськими піснями та хилився серцем до простолюддя. Розрив наступив у 1856. р., коли Степан вписався на медичний факультет петербурзького університету. У цій другій петербурзькій добі розвинув Руданський живу поетичну творчість. Хоч довелося поетові проживати серед великих злиднів — голоду й холоду, талант його розвинувся в повній силі. В 1861. покінчив поет медичний виділ і виїхав у Ялту на Кримі. Тяжка лікарська праця, невідрадні обставини життя, трагізм недібраного подружжя підірвали слабе його здоров'я й передчасно загнали в могилу, хоч поет не дожив ще й сорокового року життя. У безнадійному смутку відізвався поет у передсмертних поезіях:

На могилі не заплаче
Ніхто по мені.
Хіба чорний крук закриче,
Чорна хмаронька заплаче
Дощем по мені...

Руданський полишив по собі гарну пам'ять серед бідних людей, до яких хилився серцем та яким помагав щиро, безкорисно, з поштивою.

Ілюстрація Юліана Панкевича (з антології української лірики «Акорди») до поезії Степана Руданського: «Гей, бики!».

Літературну діяльність розпочав Руданський у кам'янець-подільській добі баладами («Вечерниці») в романтичному стилі. Найживішу оригінальну діяльність виявив у петербурзькій добі, натомість у кримській добі займався головню перекладами чужих творів. За життя поета мало з його творів появилось друком. Щойно по смерті пощастило Олені Пчілці, Василеві Лукичеві, Франкові, Комареві й Кримському зібрати його розсіпані перлини. Загально відомий Руданський, як автор «співомовок», коротких жартів, дотепів, приказок, сміховинок про жидів, панів, циганів, поляків, москалів, що їх зачерпнув по більшій часті з уст народу. Всі вони визначаються бистрим, гнучким дотепом та щирим гумором. Ними, як штучним засобом, розважав себе Руданський у невідрадних хвилинах життя. Завдяки свому веселому настроєві й легкій принадній формі добули вони собі широкі круги читачів. Такі все цікаві й свіжі історії, як нпр. про того мужика, що не став дяком, бо не купив окулярів («Окуляри»), чи про того цигана, що їв хрін тому, бо за нього заплатив гроші («Циган із хроном»), чи про того батька, що казав синові в церкві свистати («Чи голосна церква»), чи про того заporожця, що ставав із рабіном до дискусії, — не тратять ніколи своєї принаді. Одначе крім веселих «співомовок» писав Руданський ліричні поезії, повні тонких почувань, глибокої туги, гнітучого смутку, торкаючися в них не тільки своїх власних переживань («Ти не моя, дівчино дорога», «Студент», «Голе мое поле»), але також су-

спільного й громадського життя («Наука», «Гей, гей, воли...»). Був також автором більших історичних поем («Мазепа», «Скоропада», «Полуботок», «Віщий Олег», «Велямін», «Апостол», «Мініх» «Цар Соловей»). З його перекладів найцінніші: переклад «Слова о полку Ігоревім» п. н. «Ігор Сіверський» та переклад Гомерової «Іліяди», написаний свобідним, відмінним від оригіналу розміром п. н. «Омирова Ільйонянка». Пробирав пера і на полі драматичної творчості й написав драму п. н. «Чумак».

Виймковим оптимізмом, вірою в успішність праці на народній ниві, для ширшого, загалу визначається поезія Руданського «Та, гей бики!...»

Та гей, бики! Чого ж ви стали?
Чи поле страшно заросло?
Чи леміша іржа поїла,
Чи затупилося чересло?
Вперед, бики! Бадиля зсохло,
Самі валяться будяки,
А чересло, леміш, нові...
Чого ж ви стали? Гей, бики!

Та гей, бики! Ломіть бадиля,
Ломіть його, валіть на прах,
Нехай не буде того зілля
На наших батьківських полях.
А чересло мое із ліва,
Леміш із правої руки
Зігнуть і корінь того зілля...
Чого ж ви стали? Гей, бики!

Та гей, бики! Зоремо поле,
Посієм яреє зерно,
А спаде дощик незабаром
В землі пробудиться воно.
Пробудиться і на світ гляне,
І як дівочії вінки
Зазеленіють наші ниви...
Чого ж ви стали? Гей, бики!

Та гей, бики! Зерно поспіє,
Обиліє золотом поля,
І потече ізнову медом
І молоком свята земля.
І все мине, що гірке було,
Настануть давнії роки...
Чого ж ви стали, мої діти?
Пора настала! Гей, бики!

„Люборацькі“ Анатолія Свидницького. Подібно трагічною, як життєва доля Степана Руданського, була також доля дуже галановитого письменника Анатолія Свидницького (1834-1871.). Скоро зійшов він у могилу й скоро про нього забули. Коли в 1885. р. Франко хотів видати його повість, звернувся в листі до Кониського з такими словами прохання: «Напишіть ради Бога святого хоч яку звісточку про Свидницького, автора „Люборацьких“. Чи він живе, чи ні і що він за один?»

Свидницький добув собі імя повістю «Люборацькі», що появилася друком щойно двадцять і п'ять літ після смерті автора. В повісті дав Свидницький цікавий, з мистецьким реалізмом виведений образ стародавнього побуту українського духовенства та виказав, як молоде покоління, що ввійшло з того середовища, під впливом російської (Антосьо Люборацький) та польської школи (Мася) відбивалося від свого ґрунту. У хлопців витворювався російський бюрократичний нахил, у дівчат шляхотська погорда до селянства.

Анатоль Свидницький

Сторонець-Путилів, де народився Ю. Федькович, з північної сторони (фотографія у 1909 р.)

Повість Свидницького «Люборацькі», що своєю темою та характером нагадує повісті Нечуя-Левицького: «Старосвітські батюшки та матушки» й «Причепу», має безсумнівну літературну цінність. Автор виявив у ній вмільість обсервації життєвих явищ та постатей, дав ряд вірних, викінчених образців із побуту, виказав почуття міри й такту, промовив своїм власним, окремим, звязким, місцями дотепним стилем. Крім повісті «Люборацькі» полишив 17 оповідань, у яких торкнувся селянського та священничого життя.

Громада письменників-„народовців“. Зпоміж письменників галицької України визначився в шістьдесятих роках у першу чергу Федір Заревич, редактор «Вечерниць», автор оповідань, драми «Боднарівна» та повісті «Хлопська дитина». В повісті «Хлопська дитина» дав Заревич образ пробудження галицьких українців у 1848. році. Героєм у повісті є Степан, «хлопська дитина», що завдяки добрим людям добуває освіту та стає адвокатом, оборонцем селян. На дорозі його особистого щастя, подружжя з Ганею, стає опікун Гані, священник-аристократ о. Євстахій. Але приходить 1848. р. Під впливом великих подій о. Євстахій змінює свої погляди, стає демократом і годиться на вінчання Степана з Ганею.

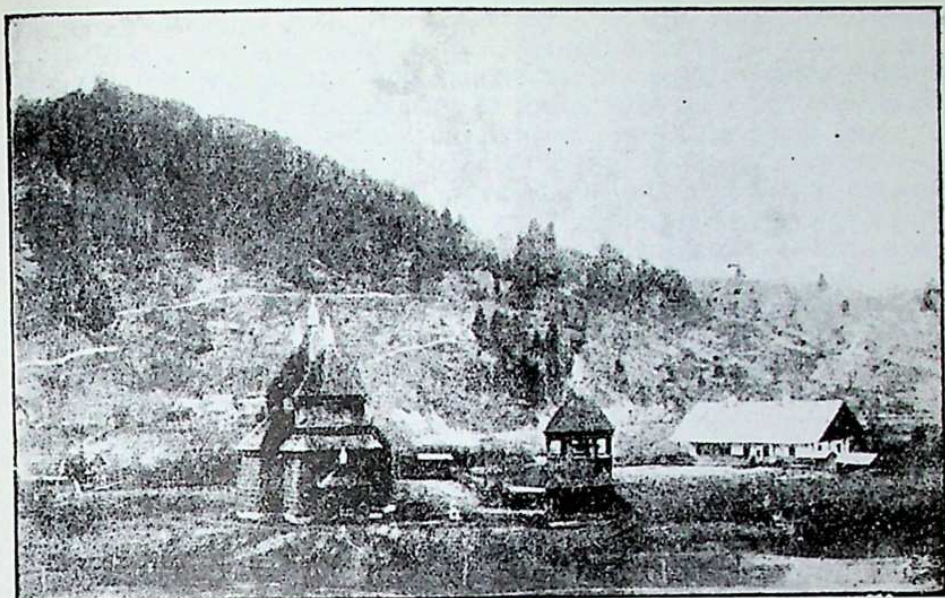
При «Вечерницях» разом із Заревичем працював Ксенофонт Климкович, що вже як учень станіславівської гімназії писав поезії. Там заснував він серед шкільної молоді літературний гурток «Руський Гелікон». Був редактором «Мети» та «Руської Читальні». В останньому видавництві поміщував переклади з чужих мов. В «Ру-

ській Читальні» вийшла повість Гребінки «Чайковський», збірка оповідань Миколи Гоголя «Вечорі та хуторі» та драми Корженівського. На короткий час спроневірився народньому прапорюві й дав себе затягнути до редакції «Славянської Зарі», яка виходила у Відні. З нагоди ювілею тисячліття повстання першої української держави написав поему «Великі роковини», в якій дав вислів радості, що серед українського народу пробудилася національна свідомість, що придністрянська й придніпряньська Україна — дві рідні сестри. Крім оригінальних творів дав Климкович багато перекладів. З його перекладів на українську мову заслуговує на увагу переклад першої пісні Гомерової «Іліяди», а на німецьку переклад Шевченкових творів. Безсумнівний ліричний талант слідний у поезіях Володимира Шашкевича. Захоплений ідеями свого батька, начитаний у творах європейського письменства, вмів внести у працю молодих ідеалістів шістьдесятих років багато щирого запалу. Був одним із редакторів «Вечерниць», потім «Русалки». Крім сумних ліричних поезій, повних скарги на бездольне життя, що зложилися на збірку «Зільник», писав також драматичні твори: «Сила любови», «Тимко Хмельницький» та оповідання («Пімста і великодушє»).

Епічним поетом був Євген Згарський. Написав дві більші поеми: «Святий вечер» та «Маруся Богуславка».

Дуже оригінальним письменником у шістьдесятих роках був Павлин Свенціцький, що під українськими творами підписувався псевдонімами «Данило Лозовський», «Павло Свій», під польськими «Стахурський». Походив із польського роду. Брав значну участь у київському «хлопоманському» руху. Після невдачі польського повстання в 1863. р. перенісся в Галичину. Тут брав найперше участь у виставах українських і польських театральних дружин, потім отримав місце вчителя в українській академічній гімназії у Львові. Як учитель викладав українську літературу з любов'ю предмету, прегарною мовою. Ідеєю його життя було довести до порозуміння між українським народом і польським на основах рівноправності обидвох народів у цілі успішної боротьби з Москвою. Тій ідеї посвятив ціле життя. Ширив її серед польського громадянства в окремій видавництві: „Si o ło“, pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ukraińsko-ruskim в 1866. р.)» де поміщував латинською азбукою найкращі твори української літератури.

Драматичне українське письменство збагатив рядом перекладів і перерібок та оригінальною комедією «Міщанка». Імя в українській літературі добув собі легкими та принадними байками, які видав під псевдонімом Павло Свій та які добули собі широку популярність («Дід і камінь», «Дід і смерть»). Писав також польською мовою повісті та драми, беручи до них теми з українського життя та йдучи слідами поетів «української школи». Коли в 1867. р. з причини візду Якова Головацького в Росію опорожнилася катедра української мови на львівському університеті, Павлин Свенціцький був одним із кандидатів на опорожену посаду. Одначе отримав її Омелян Огоновський. Заки отримав катедру, був Огоновський професором в академічній гімназії у Львові. Визначився, як драматург і науковий дослідник. У 1860. році помістив в альманаху Дідицького: «Зоря галицька як альбом» епічну поему «Хрест». У 1864. р. його поетичний прольог розпочав свято від-

Теперішня церква в Стoronці. З правого боку стояла колись хата Федьковича (з фотографії 1909 р.)

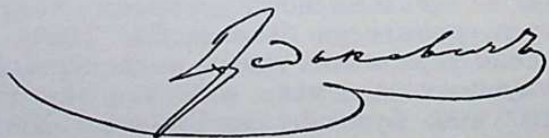
криття українського театру. Найвизначнішими його літературними творами є історичні драми «Гальшка Острозька» і «Федько Острозький». Більшу ціну мають його наукові праці.

Як ученик знаменитого славіста Мікльосіча ввів Огоновський у різних працях, що їх оголошував в українській мові, польській та німецькій виказати окремішність української мови від усіх інших словянських мов. Дуже цінним вкладом в українську науку були оті його праці: Граматика української мови, Хрестоматія староукраїнського письменства, студія про «Слово о полку», видання «Кобзаря» та п'ятитомова Історія української літератури. Історія літератури Огоновського є здобутком його довголітньої праці, багатим джерелом життєписних та бібліографічних вісток, завдяки яким по сьогоднішню днину має свою ціну.

Юрій Федькович. Усіх згаданих поетів шістьдесятих років силою та оригінальністю поетичного таланту перевищив Юрій Федькович, уроженець буковинської землі, що колись була під пануванням українських князів, потім переживала часи володіння татарів, румунів, турків, поки в 1775. р. не дісталася Австрії. В 1786. р. прилучено Буковину до Галичини. Щойно після 1868. р. повстали на Буковині перші українські школи. Перед виступом Федьковича були що-права на Буковині поети, як Гаврило та Василь Продани, Василь Ферлеєвич, але їх твори і мовою і змістом далеко відбігали від життя. Пробудив національно буковинських українців щойно Юрій Федькович. Його батько Адальберт Гординський де Федькович походив із польського шляхотського роду, з Галичини. Як управитель дібр Ромашкана у Путилові на Буковині одружився з вдовою по священнику Анною з Ганіцьких Дашкевичевою. Згодом став мо-

гутнім мандатором. Юрій родився в 1834. р. і на хресті по латинському обрядові отримав імена: Осип Домінік. В дитячих його літах великий вплив мала на нього старша його сестра (по матері) Марійка, що оповідала йому казки та співала пісні. Оті сестрині пісні та казки впарі з буйною, могутньою красою гуцульських гір овівали леготом поезії ніжну, вражливу душу Федьковича та розбуджували в ньому поетичний таланти. Федькович учився в нижчій реальній школі в Чернівцях, куди перенісся також напередодні знесення панщини і його батько, який мусів впливовий уряд мандатора проміняти на становище невисокого урядовця. Мати полишилася в Сторонці-Путилові на господарці. Як п'ятнадцятилітній хлопець помандрував Федькович на Молдаву, де познайомився з малюрем Гудольфом Роткелем. Уже тоді писав він поезії німецькою мовою. Роткель, — людина інтелігентна, одарена поетичним хистом, — познайомив молодого поета з визначними творами німецької літератури і так розвивав його таланти. Про цю сердешну, теплу опіку Роткеля згадував Федькович пізніше з великою вдячністю й часи, які провів разом із ним, причисляв до найкращих у житті. У дев'ятнадцятому році життя за намовою та понукою батька вступив поет до війська. Проживаючи десять літ у війську в Банаті, Семигороді, зненавидів військову службу так, що все життя почував за це жаль до батька. В часі війни з Італією отримав ступень офіцера і тоді в 1859. р. в таборі під Кассано написав першу свою думку в українській мові п. н. «Нічліг». Коли по війні з Італією Федькович затримався в Чернівцях, познайомився з німецьким поетом Найбауером. Цей признав велику вартість німецьким поезіям Федь-

О тугах і братів мій роду,
 О тугах дітворах вікна згулаві,
 О тугах і плаках і мовчаві,
 І тугах могому початку
 що було серце до твоїх днів! ...
 О тугах і сльозі в снігу до мого згод.
 Мого ладу і туги з мого життя.
 І тугах могому роду до неба і до днів!

Автограф Ю. Федьковича на фотографії хати.

ковича й заявив йому, що в ліриці може він рівнятися з кожним німецьким поетом. Тоді познайомився також Федькович з Антоном Кобилянським та Костем Горбалем, які заохотили Федьковича писати українською мовою. Взаємини з отими свідомими українцями не перервалися й тоді, коли поет помандрував із своїм полком у Семигород. Антін Кобилянський видав перший раз деякі українські

поезії Федьковича в брошурі «Слово на слово до редактора «Слова» (Дідицького). В тій брошурі Кобилянський дав вислів своєму невдоволенню з мови «Слова» і боронив права народньої мови. Дідицький оцінив свіжий та сильний талант молодого поета та словами повного признання заговорив про його поезію в «Слові». Цією похвалою зєднав собі Федьковича, так що цей прислав йому нові поезії, з яких Дідицький одні надрукував у «Слові», інші видав в окремій збірці з дуже прихильним переднім словом у 1862. р. Тимчасом поета томила на чужині туга за рідним краєм, за горами, «повними піснями й бервінку», за свободою. Цю тугу розганяв поет тим, що збирав своїх земляків-жовнірів, співав із ними рідних пісень,

Юрій Федькович
(в молодших роках).

розказував і велів розказувати казки, вчив їх, читав їм поезії Шевченка, оповідання Марка Вовчка та заводив із ними сердешні розмови. Його тогочасні поезії, в яких заяснів небуденним поетичним талантом, наваяні великим смутком. У тім часі написав Федькович також першу свою повість «Люба-згуба», що появилася в «Вечерницях». При кінці 1862. р. тяжко занедужав. Коли щасливо перебув недугу, звільнився з війська, повернувся на Буковину і прийняв православну віру та імя Юрія. Словнилася його гаряча мрія: він кинув ненависний йому військовий однострій, вирікся навіть офіцерського стану й перебрався в гуцульський одяг. Як простий гуцул-селянин проживав він у Путилові, в домі своєї матері, якій на старі літа тяжко приходилося вести господарку. Її смерть переболів поет тяжко. Після смерті матері займався не тільки господарськими та громадськими справами, але віддавався також літературній праці. В ріднім селі добув собі таке довіря, що односельяни вибрали його двірником (війтом). Працював також на педагогічному полі й уложив буквар живою мовою та фонетичним правописом, але, на жаль, ні православної черновецької консисторії, ні львівської шкільної ради ним не вдоволив. Два роки був Федькович шкільним інспектором вижницького повіту і свій уряд виконував точно, обовязково і вміло. В 1872. р. на запросини львівських українців виїхав до Львова, де взявся ладити для Товариства «Просвіта» популярні книжечки, а для театру «Руської Бесіди» драматичні твори. Одначе з львівськими українцями не дійшов до ладу й огірчений повернувся до Путилова. Коли в 1875. р. відвідав його Драгоманів, із жалем завважав, що Федькович марнує талант. Враз із смертю батька перенісся Федькович до Черновець, де йому припав по батькові дім. У Чернівцях прожив близько десять літ, присвячуючи весь час астрольогічним дослідам. Потім продав батьків-

ський дім, подарував путилівське господарство наймитові, поселився в закупленому дімку й на відлюдді в «хоробливим містичнім настрою займався »читанням на зорях». З духового пригноблення вирвала його на короткий час праця при часописі »Буковина» (1884.) та при видавництві »Бібліотека для молодіжи», для якої писав повісті й поезії. У 1886. р. черновецькі українці величаво святкували 25-літній ювілей літературної його діяльності. Під впливом щирих побажань земляків, гарячих привітів галицьких українців, на вид пробудження національної свідомости буковинських українців поет, що зневірився був у власні сили, хотів отрястися з апатії, кинувся до праці, але смерть спинила її ненадійно дня 11. січня 1888. р.

Поетична творчість Федьковича. Федькович належить до найвизначніших українських ліриків. У перших його ліричних поезіях головним змістом є жовнярське життя. В »жовнярських думках» Федьковича найшла гарний і оригінальний вислів велика туга новобранців за рідними сторонами, за горами, — туга, що зневолює нераз жовніра кидати кріс і тікати домів. Такий момент описав поет у поезії »Дезертир». Жовнір читає при столику дрібне писаннячко. Це мати йому пише, що тяжка зима, що в хаті в неї холодно, бо нема кому врубати їй дрівець.

І схопився, як полумінь,
Полетів, як птах,
А вітер му не йде вдогін,
Бо годі му так.

Бо він летить до матоньки
Старої домів
Дрівець її врубатоньки,
Щоб хатку нагрів.

Свою власну тугу за рідним краєм виспівав поет у поезії »Сонні мари». — В синьому морі — говорить поет — потонуло сонце. З дому Марка несеться по лягунах срібний голос дзвонів. Місяць блукає в туманах. У кипарисних гаях щечече соловій, »як сиротятко, що не має роду». В домах гаснуть світла. Деколи з закритої барки доходять тихі слова закоханих. Поет клонить голову на ясний мрамур-палати дожі і на нього находять »сонні мари». Вчувається йому голос трембіти, що вітає його по довгих днях розлуки. Уявляється йому голос хвилина зустрічі з матір'ю, ніжна з нею розмова, в часі якої поет розкриває своє серце. Ввижається Чорногора, Довбушеві могили, пригадуються дитячі літа. Чорногору звеличує такими словами:

Так, так тота гора ся називає,
Що онде пишно в небо ся змагає,
І князі скрані в золотії зорі
Ніби в коруну ясну укриває,
А буйні вітри білими снігами
Закрили главу, ніби рантухами.
Єй шати-квіти і шовкові бори,

Єй слово-громи, груди в неї — скали.
Поклоном гори околom припали...
Несіть подарки, ви, боярські двори,
А ви, загіря, кармазини, кири,
Бо то цариця наша на Підгірі,
То Чорногора...

На своїй »шездарі» виспівав Федькович жовнярську долю: із тугою новобранця за рідною стріхою (»Святий вечір»), домом, ріднею, такою великою, що доводить нераз до самогубства (»Новобранець»); хвилини непевності і тривоги перед битвою (»Нічліг», »Під Кастенедолев»), часто трагічну смерть у чужій чужині (»Під Манджентов», »Зілля», »В церкві»); гарні приклади щирого побратимства (»У Вероні», »Лист«).

У поезії »Під Манджентов» бачимо улана, що його пробито в бою.

»Окрушки«, де поет ніжним, музикальним віршем описав свої враження, розбуджені видом зоряного неба. В деяких поетичних писаннях виявив Федькович свідомість свого післанництва в народі. До таких належать: »До руського Боянства«, »На скін Шевченка«. З більших поем Федьковича найкращими є »Празник у Такові«, »Король Гуцул«, »Довбуш«. З бігом часу муза Федьковича стала щораз більше підпадати під вплив Шевченкового генія й у парі з тим його поезія затрачувала свої оригінальні риси.

Повісті Федьковича. — **»Довбуш«.** Красу гуцульських гір, палкі почування їх мешканців, усю »криваву гуцульську славу« виспівав Федькович у своїх оповіданнях. Гаряче, пристрасне кохання, трагічні конфлікти, що з ним звязані, високі приклади побратимства — це головний зміст оповідань Федьковича. Гуцули являються в них гарно пристроєні, в багатих святочних одягах, у буйному розгоні почувань, із сильно підкресленими рисами лицарської сміливости, відваги, самопосвяти. Сафат Зінич є месником кривди занепашеної дівчини. Іван в оповіданні »Серце не навчити« за правдою бувало аж гине, аж топиться«. Їх смілива, буйна уява, їх лицарська вдача виявляється і в їх одягах. »Легіні наші мов не видять, що дівчата вянуть. Понасувають кресані на мальовані свої брови, кинуть голови д'горі, мов лицарі які... А кресаки такі, що кожний вартував ретельно коло яких 500 срібних, коли не більше: такого золота, пав та червінчуків було на їх...«

Збірку оповідань Федьковича видав Драгоманів у Києві в 1876. р. Кращими з них є: »Серце не навчити«, »Люба-згуба«, »Опришок«, »Дністрові кручі«, »Безталанне закохання«, »Сафат Зінич«. — Основопоповідання »Серце не навчити« — нещасне кохання двох легінів, товаришів сердешних. »Іван був хмурний, неввічливий..., Василь опалистий та швидкий, мов та полумінь... Закохались вони обидва в Гинцаришиній Олені. Постановили вирішити пістолями, »кому лицарське щастя послужить«. Вийшли в чагір на поляну й Василь стрілив перший. Але »лиш фоя посипалася по ялиці«. Тоді стрілив Іван. »З Василевого плеча почуріла кров по тоненькій сорочці, що сестричка усіми шовками та загірськими ліліточками вишивала«. Потім Василь пропав. Ніхто не знав, де дівся. Іван одружився з Оленою, тільки не зазнав щастя, бо не його вона кохала, а Василя. Прийшла весна. »Цвіти та цвіти, цвіти та цвіти, та запахи, та радощі, а Путілівка річка бринить по білому камінні, ти б гадав, що срібно розсипалося та задзвеніло«. Пішов Іван з Оленою до тещі на храм. Коли йшли плаєм, зустріли Василя, що був на Угорщині в опришках. Василь побачив Олену, завважав, що нидіє її врода, і сказав Іванові: »Віддай її мені!« Кинулися до ножів. Олена хотіла допомогти Василеві, але замість стрілити до Івана, поцілила Василя. Похоронив його Іван, а Олені зрубав топором голову. Сам найшов смерть у Черемоші.

Велика сила кохання довела до кривавої розправи також в оповіданні »Люба згуба«. На »красний« храм, у весняне свято Николая приїхали до Сторонця з сусідніх сіл дівчата й парубки, між ними два брати з Довгополя: Ілаш та Василь. У часі, коли Ілаш залицявся до Калини, Василь сидів понурий та невеселий. Його також причарувала пишна врода Калини, тому не звертав він уваги на палкі погляди Марічки, сестри товариша Юрія. Палке, глибоке кохання за-

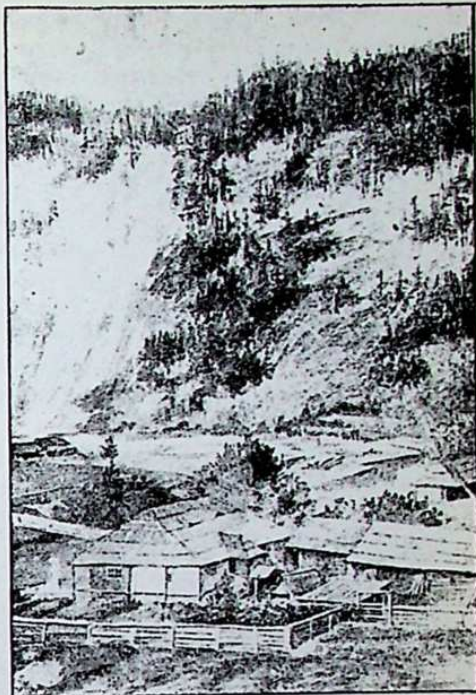
хопило його з такою силою, що в день весілля Калини й Ілаша вбив брата й себе.

»Невидимою появою в нашій літературі« назвав Куліш оповідання «Опришок». Розказав у ньому Федькович, як один гуцул віддав свого гордого, бутного й палкого сина Івана до старого опришка Донди в «науку». В Донди пильнував раз Іван зоряної ночі садовину й бачив, як під сад приплив човном молодий парубок Василь Зарічук на сходици з донькою старого опришка. Наступного дня Донда з усієї сили сперішив дротяною нагайкою Василя за те, що не за дня до його доньки приходив, а нічю. Потім звелів йому слати старостів. Тією самою нагайкою дав також опришок науку Іванові за те, що не повідомив його про сходици молодих. Так відучив його від поганої звички ставати за щонебудь до бійки.

»Довбуш«. Крім поезії та повістей писав Федькович драматичні твори: оригінальні, переклади та перерібки. З оригінальних драм найзамітніші: «Керманич» і «Довбуш». Хоч «Довбушеві» присвятив поет велику частину свого життя, хоч перероблював кількома наворотами, — драма йому не вдалась. Поодинокі відокремлені сцени в драмі вдаряють силою поетичного слова, образами буйної творчої уяви, однак драма, як цілість, ні з історичного, ні з психологічного боку не може вдоволити. Понурий настрій є виявом духової недуги поета, його невдоволення собою й людьми.

Федькович — великий мрійник у житті й у поезії, одарений буйною уявою, смілим поетичним полетом полонинних вітрів, — займає в українській літературі окреме становище, як співак шумливих гуцульських борів, запашних полонин, буйного зеленого Черемошу, мрійливої тримбіти та «кривавої гуцульської слави»...

Брати Воробкевичі. — **Корнило Устиянович.** Сучасником Федьковича був Сидір Воробкевич. Родився в Чернівцях 1836 року. Разом із братом Григорієм виховувався в домі свого діда в Кіцмані, де слухав народніх пісень і казок та пізнав красу рідної мови. Після покінчення шкіл був священником на селі, а потім учителем співу в греко-орієнтальній семінарії. Під псевдонімом Данило Млака писав поезії, оповідання і драми (до яких сам складав музику). З його більших поем замітні: «Кифор і Гануся», «Мурашка», «Нерон», «Нечай», «Клеопатра», з оповідань: «Турецькі бранці» і «Муштрований кінь».

Родинна хата Ю. Федьковича в Сторонці-Путилові. (Давній образець).

В поемі «Кифор та Гануся» відбився вплив Шевченкової «Тополі» та Квітчиної «Марусі». На питання кароокої Ганусі, чи живий її козак, ворожка говорить, що згинув та що вовки-сіроманці роздерли його тіло. З туги дівчина нудить світом, сохне, вяне й вкінці вмирає. Тимчасом із Січі вертається Кифор. Пугач віщує йому лихо. На вістку про смерть Ганусі козак іде в світ та шукає смерті в боротьбі з бусурманами.

Історичний характер має поема «Мурашка».

На татар, що з багатим ясирем вертаються додому, нападають запорожці й увільнюють невольників. У степу полишається малий хлопчина, що не має кого вертатися. Спячого находить старий козак Сава й називає «Мурашкою». Мурашка виростає на славного козака. В часі війни гетьмана Самійловича з турками боронить він до останнього віддиху міста Ладичина й гине геройською смертю в боротьбі з переважаючими силами ворогів.

Козацькі змагання з турками лягли в основу оповідання «Турецькі бранці».

У старій Горпини, якої чоловік, покійний Опанас, сотникував під гетьманом Павлюком, було двоє дітей: Івга та Петро. «Пишною вдалася Івга, мов гетьманша, а гарною, як калина в лузі». Раз напали татари, вбили Горпину, а Івгу та Петра забрали в полон. Гарна Івга дісталася в дарунку царгородському султанові, Петра купив царгородський купець Мехмет. Хоч Івга стала жінкою султана, томилася тугою за Україною. Раз почула вона вночі українську пісню, веліла покликати до себе співака й пізнала Петра. Але не довго тривало їх щастя. У Царгороді піднявся бунт проти султана Ібрагіма. Новий султан велів Івгу та Петра всадити до темниці, з якої визволив їх сивобородий татарин Ізмаїл, що колись також був козаком. Вони пустилися тікати, але яничари дігнали їх. У боротьбі Степан-Ізмаїл поляг. Петро отримав глибоку рану. Івга з конем кинулася в море, щоби живою не попасти в руки ворогів.

Юрій Федькович. Фотографія з 1867. р.

Літературним талантом визначався також брат Сидора Воробкевича — Григорій Воробкевич, що підписувався під своїми поезіями: Наум Шрам.

Як автор історичних драм, заслуговує на увагу Корнило Устіянович, син Миколи Устіяновича, що виступив на літературне поле у шістьдесятих роках. Корнило Устіянович полишив також гарні спроби з обсягу церковного й історичного малярства. В його історичних драмах («Олег Святославич Овруцький», «Ярополк І. Святославич») відбився сильним відгомном вплив Шекспіра.

„Спізнений романтик“ Давні часи, давній побут, красу природи, зокрема тієї, якої не торкалася ще людська рука, — оспівував у своїх поезіях Яків Щоголів (1824—1898. рр.), якого звать «спіз-

Яків Щоголів.
(1824—1898. рр.).

З моря вітер повіває,
Материнку колихає,
Материнка важко плаче:
Опізнівся ти, козаче.
(Я. Щоголів: «Опізнівся»).

ним романтиком». Походив із давнього дворянського роду. Родився в містечку Охтирці, харківської губернії.

У своїх поезіях Щоголів часто тужить за своїми дитячими лігами, які щасливо провів під оком дбайливої, ніжної матері. Краса рідних краєвидів: недалекий степ, водяні млини, пасіки, ріка Ворскла — все це чаром поезії овівало ніжну душу хлопчини й відбилося відгомном у його поетичних творах. Вже в часі гімназійних наук у Харкові помістив в альманасу Бецького «Молодик» (1843-44) свої перші вірші. Але строга оцінка російського критика Вісаріона Белінського була причиною, що Щоголів спалив інші, недруковані ще твори і замовк на довгий час. У часі університетських студій зблизився до професорів: Метлинського, Срезневського й Костомарова і вони мали вплив на його світогляд. Під впливом Метлинського, що розбудив у нього тугу за минулим України, зачав поет писати знову. Ці нові його поезії появилися в Кулішевій «Хаті» 1860. р. По скінченні університету вступив у державну службу, але згодом покинув її, проживаючи в тісному родинному гуртку, здалека від світового гомону. В 1883. р. видав збірку поезій «Ворскло»; в 1898. у день його похоронів появилася його збірка «Слобожанщина».

Мотивами поезія Щоголева багата. До Шевченка зближається він передусім тими поезіями, в яких ідеалізує козаччину («Золота бандура», «Хортиця»). Поруч козакофільських поезій є в нього багато таких, в яких спирається на народніх віруваннях у відьми, вовкулаків, лоскотарочки, у квіт папороті («Климентові млини», «На полюванні», «Ніч під Івана Купала», «Рибалка», «Вовкулака», «Лоско-

тарочка»), є стилізовані на взір народніх пісень в роді таких, як «Горішки», «Черевички», «Рута», «Не чує». У деяких («Ткач», «Кравець», «Мірошник») ідеалізує Щоголів ремісницький побут та ремісницьку працю. В інтимній ліриці поруч оспівування природи стрічаються також поезії дидактичного характеру, в яких автор любить навчати й моралізувати.

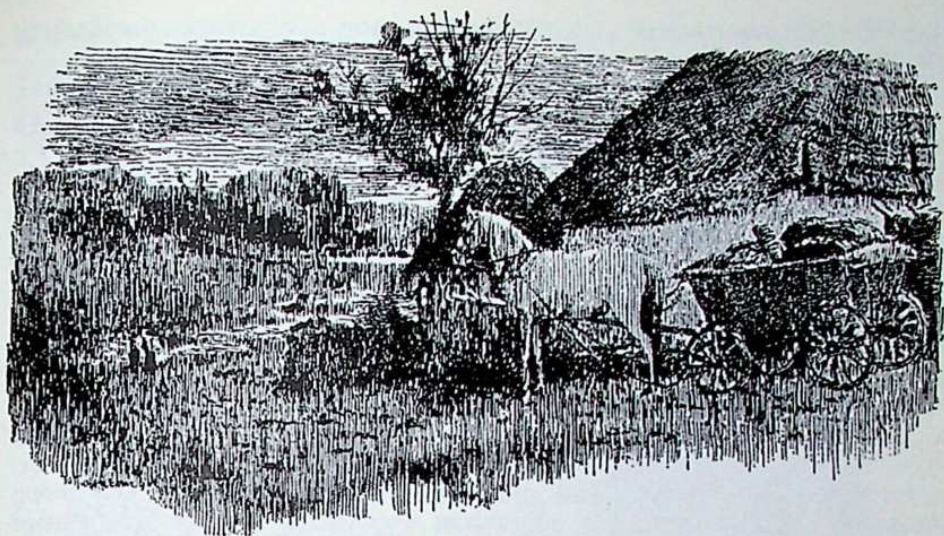
15. Проти хвиль.

Сімдесяті роки в Придніпрянщині. Після знесення кріпацтва в 1861. р. українське народне життя поплило ширшою течією. Але його дальший свобідний біг спинила в 1863. р. нагінка російського уряду і тайний, так званий «Валуївський указ» з 20. VII. 1863. р. (від імени міністра Петра Валуєва) проти української мови. З ляку перед «сепаратизмом» російський уряд виступив із забороною української мови в народніх школах, спинив видавання популярних книжечок і вязницею та засланням покарав українських діячів та письменників. Розпочався новий застій у розвоєвім ході української літератури, що тривав аж до сімдесятих років. Ще в 1864. р. вийшли приказки Номиса, по чім упродовж п'ятох літ не появилася в Придніпрянщині ні одна українська оригінальна книжка. Щойно в сімдесятих роках помітне оживлення наукового й літературного життя. Ціла громада визначних учених береться досліджувати українську історію, етнографію й українську мову. З поля мовознавства виходять праці Потебні, Житецького, Науменка, Михальчука, в поля історіографії знамениті студії Володимира Антоновича, з поля етнографії праці Чубинського та Драгоманова. Всі оті вчені (за виїмком Потебні) оснують у Києві в сімдесятих роках південно-західній відділ Географічного Товариства, що скоро став осередком української думки й науки. Павло Чубинський, автор гимну «Ще не вмерла Україна» та збірки поезій п. н. «Сопілка Павлуся», був провідником етнографічної експедиції на українських землях і багатство етнографічних записок використав у сімох

Микола Лисенко.

томах незвичайно цінних «Трудів», що являються необхідним джерелом матеріалів для історика й етнографа. На нові шляхи повів українську історіографію Володимир Антонович, що в ряді розвідок висвітлив деякі питання внутрішнього ладу на українських землях в їх історичному житті й торкнувся розвитку церкви, міст, козаччини, гайдамаччини. Крім цього разом із Михайлом Драгомановом зладив він критичне видання історичних пісень українського народу. Цінну збірку народніх переказів зладив Драгоманів, збірку

Ілюстрація Ю. Панкевича
до поезії Я. Щоголева «Бурлаки».

чумацьких пісень — Іван Рудченко, збірку казок — Атанасій Рудченко. Багато нових матеріалів поміщували на сторінках Записок південно-західного відділу Географічного Товариства: Федір Вовк, Лоначевський (буковинські народні пісні) та Микола Лисенко, що проголосив репертуар кобзаря Вересая.

„Емський“ указ. Львів—центром. Ця жива наукова праця, увінчана гарними здобутками, викликала нову нагінку на українську мову збоку російського уряду. В цій нагінці сумну ролю відіграв Михайло Юзефович. Дня 17. травня 1876. р. появилася нечуваний в історії культури указ про заборону українського слова й українського письменства.

Указ підписав цар Олександр II. в Емсі (нім. літниську, близько Вісбадену), — тому й зветься він «емським» указом. Силою цього розпорядку не вільно було допускати у межі російської держави яких-небудь книжок, що вийшли за границю; заборонено в границях російської імперії друкувати в українській мові не тільки оригінальні та перекладні книжки (з виїмком історичних документів і творів красного письменства), але навіть тексти під музичними нотами; заборонено улаштовувати в українській мові які-небудь сценічні вистави, чи відчити. Жахливий указ наляг важким тягарем на українському письменстві. Українські книжки не могли появлятися друком; а хоч деколи, виїмково; завдяки особистим зв'язкам, який твір і отримав цензурний дозвіл, то мусів вбиратися в офіційний російський правопис. Одночасно з тим замкнуто південно-західний відділ Географічного Товариства, сконфісковано призначені етнографічні матеріали, а Драгоманова позбавлено катедри, яку він займав у кївському університеті. Щойно в 1881. р. розбиті наукові сили зєдналися коло журналу «Кієвская Старина», в якій наукові праці й статті появлялися в російській мові, твори красного

письменства, що-правда — в українській, але обов'язково російським правописом.

Зрештою весь літературний рух сконцентрувався в Галичині, де українське національне життя поплило широкою течією. Поруч інших культурних та освітніх установ, повстало тут у 1873. р., заходами придніпрянських українців, зокрема Ол. Кониського, Д. Пильчикова, Е. Милородовичевої, М. Драгоманова — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, що в часі свого існування поклало дуже великі заслуги для розвитку української науки. В Галичині стали виходити також різні літературні часописи, в яких поміщували свої твори не тільки письменники галицької України, але й придніпрянської. Слідом за «Правдою» появилася літературний часопис «Зоря» (від 1880. р.), потім дуже гарне видавництво «Життя і слово» (від 1894. р.), а від 1898. р. «Літературно-науковий Вістник», якого річники під редакцією проф. Михайла Грушевського та Івана Франка виповнилися низкою перлин красного письменства. Чисто науковим органом стали «Записки Наукового Товариства Шевченка», що збагатили українську науку поважними працями, переважно з обсягу українознавства.

Олександр Кониський. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові повстало головню за почином Олександра Кониського, що на літературному полі виявив дуже багату творчість. Родився в 1836. році. Походив із стародавнього роду, який у XVII. в зайшов із Галичини в Чернігівщину. Прогнаний із чернігівської гімназії за писання українських віршів, доповнював свою освіту самостійною працею. Потім повнив судову й адвокатську службу. Визначався помітним організаційним хистом і в громадянське життя вмів внести рух і запал. За живу участь у громадянській праці, заснування недільних шкіл у Полтавщині та складання підручників для народньої освіти заслано його до Вологди й Тотьми. З причини недуги отримав від царя дозвіл виїхати за границю. В переїзді через Львів у 1865. р. познайомився з галицькими українцями. Потім виїхав до Німеччини. З Німеччини вернувся на Україну. Проживаючи в Києві, до смерті займався громадянською й літературною діяльністю і постійно був у живих взаєминах із галицькими українцями. Помер у 1900. р.

Михайло Драгоманів.

Літературну діяльність розпочав Кониський в «Основі», де помістив перші свої поетичні спроби. У Житомірі видав збірку поезій п. н. «Порвані струни» під псевдонімом Яковенко. Друкував свої писання також у «Чернігівському листку» Глібова й у галицьких та буковинських часописах під псевдонімами: «Сирота», «Перебендя», «Верниволя», «Маруся». В його поезіях слідно спочатку вплив Шевченка, з якого згодом увільнюється. В багатьох призаду-

мується автор над трагічною долею українського народу. В його країні скрізь на листках деревини тремтять краплини крові, а »з народніх із сліз розійшлися береги рік«. У поемі »Проповідь на горі« славить високі ідеї та кличі Христової науки:

»Блажен... хто на громаду звик робить,
 Хто брата темного навчає,
 У хату вбогу вносить світ...
 Блажен, хто щирими сльозами
 Чужу оплакує біду...
 Блажен, хто серцем незлобивий,
 Хто приязно живе з людьми...
 Блажен, хто милостив буває,
 Хто неміщому дає,
 Голодних кормить, наповає,
 Одежу вбогим роздає,
 Хто йде провідати в неволі
 Яремних узників в тюрмі,
 Хто вдовам, сиротам в недолі
 І безпомощним в чужині,
 У поміч стане, братом буде...
 Блажен, хто сіє у народі
 Зерно найкраще на землі:

Олександр Кониський.

Зерно любви, братерства, згоди
 В громаді, в хаті і в семі..

Високий приклад такої посвяти для загального добра дає поет у »Ефтаєвій дочці«. В інших поетичних творах енергійним тоном зиває земляків до праці для рідного краю в тій повній вірі, що ніколи »не пропадає тее в світі, що гірким потом хто полив«.

Повісті Кониського. Дуже цінним твором Кониського є його двохтомовий життєпис Тараса Шевченка. Однак головним полем його літературної діяльності були оповідання й повісті, яких написав поверх п'ятьдесят. Торкнувся в них автор дуже важних питань національного та суспільного життя, беручи теми з життя інтелігенції й простолюдыя. Сумний образ українського села по знесенні кріпацтва: гірка доля безземельних селян, недостача освіти, крайня безрадість та безпомічність з одного боку, а з другого відокремлені зриви ідейних інтелігентних одиниць у користь народу — це головний зміст оповідань та повістей Кониського. В ряді повістей бачимо, як ідейні одиниці (зпосеред верстви поміщиків — у повісті »Грішники«, сільських учителів — у повістях: »Непримирєнця«, »Вісім днів з життя Люлі«) кидаються до праці над двигненням народу з його економічного та культурного занепаду. В інших виказує автор, як різні сільські глитаї: писарчуки, крамарі, салдати — використовують працю селян для власної наживи та живуть їх коштом («Спокуслива нива«, »Наввипередки«). В деяких повістях із життя інтелігенції («Юрій Горовенко«, »Семен Жук і його родичі«, »Молодий вік Максима Одинця«) можна знайти багато автобіографічних вказівок. Багато оповідань, до яких теми взяв автор із життя селян, є неначе фотографія дійсного життя й поодиноких постатей. У способі писання кидається в очі вплив Марка Вовчка. Між тими оповіданнями вирізняються вірним насвітленням побуту »Наймичка« і »Дід Евмен«. Повісті Кониського в великій мірі тенденційні. Скрізь ударяє в них

гаряче бажання автора заохотити людей до праці в хосен народу, пірвати до активної громадянської роботи, бо інтелігенти, що такої праці не виконують — це «грішники». Передусім ідеалізує Кониський людей праці, бо «життя складається з дрібних вчинків і вимагає дрібної, але невсипущої праці».

Іван Нечуй-Левицький. Життя селян по знесенні кріпацтва, взаємини сільської інтелігенції до народу, її національні зриви, її становище супроти поляків і москалів — висвітлив із глибшим знанням народного побуту й з більшим мистецьким хистом сучасник Кониського — Іван Нечуй-Левицький. Знаменитий повістяр, творець українського роману — Іван Нечуй-Левицький родився 13 листопада 1838. р. в старій священничій родині в містечку Стеблеві над річкою Россю, серед чудової поетичної природи. «Од самого берега Росі, — пише згодом сам Левицький у повісті «Бурлачка», — на південь, де канівський повіт сходиться з звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні. Дрібні та круті гори од самої Росі покотились крутими хвилями. На крутих горах, у глибоких долинах зеленіють дубові та грабові старі ліси. Увесь край густо закиданий здоровими селами, містечками, присілками та хуторами. Села залиті старими садами. Ідеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць стоять сади, стінами, як старі дубові ліси. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати. Село Кирилівка, де бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садах, як у здоровому бору».

Ілюстрація Петра Холодного (батька) до повісті Е. Гребінки «Чайковський».

Батько письменника, Семен, був добрим проповідником і освіченою людиною. Мати, Ганна — веселої вдачі, говірка та співуча, щиро прихильна до давніх народніх демократичних традицій, вщепила в серце сина любов до українського слова. Поважні батькові оповідання про старовину, українські пісні матері, Шевченковий «Кобзар», твори Гребінки, історичні праці Маркевича й Бантиш-Каменського оберегли його від денационалізуючого впливу російської школи. Вчився Левицький у духовній школі в Богуславі, в київській духовній семінарії, а від 1861. р. в київській академії.

Шістьдесяті роки, повні гарячої праці для народу, захопили й Левицького й причинилися до устійнення його національних поглядів. Перша його повість — «Дві московки» появилася в львівській «Правді» в 1868. р.

Побут у різних місцевостях України: в Полтаві, в Сідльці, Ки-

шиневі, де був учителем при гімназіях, — (крім цього вчителював також у Каліші) — дав йому змогу приглянутися з різних боків до життя української інтелігенції й простолюддя. Останні роки життя провів у Києві, де й помер 2. квітня 1918. р. Похоронено його згідно з постановою Центральної Ради на кошт Української Держави.

Іван Нечуй-Левицький.

Левицький, що прийняв у літературній праці псевдонім Нечуй, добув собі популярність гарними повістями з життя інтелігенції й простолюддя. Ні один із письменників перед ним не змалював таким широким почерком і такими яскравими барвами всієї картини народнього горя й народньої радості. У своїх повістях увійшов Левицький у саму глибину українського народнього життя й дав повний образ національного й соціального поневолення народу. Крім повістей писав також драматичні твори («Маруся Богуславка», «На Кожумяках»), розвідки наукового характеру («Світогляд українського народу») та видавав книжечки для народньої освіти.

Селянський та робітничий побут у повістях Левицького.

Образ селянського та робітничого життя дають передусім отсі повісті Левицького: «Гориславська ніч», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка».

В «Гориславській ночі» старий білородий рибалка Панас Круть оповідає молодому чорновусому товаришеві Панькові, в ясну, чудову місячну ніч спомини зі свого життя. На свому віку кравцював він, кушнірував, був шевцем та вкінці рибалкою. Мав хист, мав талант, та не мав щастя. Жид Берко забрав хату, жінка Одарка вмерла молодою, полишаючи в його серці безмежний жаль та постійну тугу... «Чи бачиш, — говорить він товаришеві, — яка тепер тиха та ясна ніч; от така була моя Одарка.. А оте синє небо не таке хороше, як були в неї тихі сині очі. Чи чув ти, як хороше між вербами співав соловейко? От такий був голос в неї, тонкий та рівний, як шовкова нитка». — Оцеї дідусь наводить пізніше смерть у хвилях Росії в часі повіддя.

Поетичний вислів краси української природи — це одна з цінностей отого оповідання. Крім цього — оповідання «Гориславська ніч» помітне ще характеристикою головної постаті цього постійного, впертого ідеаліста, несправного романтика, Панаса Крутя. Був у нього хист до всього, був талант, та не було щастя, бо не було практичного життєвого зміслу, бо було захоплення чаром природи, синіми очима, була туга за красою...

В повісті «Микола Джеря» сягнув автор до часів кріпащини, даючи вірні образці кріпацького лихоліття. Повість захоплює барвністю та багатством картин з життя рибалок-бурлак над Дністровим лиманом та на берегах Чорного моря.

Зміст повісти. Микола Джеря, син бідного кріпака в селі Вербівці, жениться з наймичкою Нимидорою. Панцизняні насилля пана Бжозовського: побиття батька,

знуцання над недужою Нимидорою — викликають в його натурі, вразливій на всяку неправду, прояви бунту. З ляку перед відданням у москалі — він втікає на сахарні і по довгим бурлакуванні спинюється в Акерманщині. Згодом пристає до рибальської валки Івана Ковбаненка. Донька Ковбаненка, Мокрина, рада причарувати його своїм коханням, але він зостається вірний своїй дружині. По знесенні кріпацтва повертається до рідного села, але жінки не застає вже живою. Заживає в доньки Любочки, не перестаючи й далі обурюватися всяким насиллям. Кінчає автор повість таким ідилічним малюнком:

»Любка стояла під гіллям груші, а дід роказував унукам про далеский край, про Чорне море, про лиман,.. Вже сонце зайшло, вже сон розлився над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, ніби гула золотими струнами кобза, пригравуючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері...«

Тяжке життя фабричних робітників нашло відгомін у повісті »Б у р л а ч к а«. Героїнею повісті є Василина, якої красу й молодість занпащує молодий посесор, Стась Ятшембський.

Історія одніє селянської родини лягла в основу повісті »К а й д а ш е в а с і м я«. Автор на життєвому прикладі бажав виказати основну рису вдачі українського народу, а саме його індивідуалізм, змагання жити окремим, самостійним життям.

Сини Омелька Кайдаша в селі Семигорах, Карпо та Лаврін, женяться. Гордий та впертий Карпо бере багату дівчину Мотрю, веселий Лаврін убогу Мелашку. Одружившись, бажують жити окремим життям. Ці їх бажання мати окрему хату, свій огородець, власні воли, коні є причиною ненастанних сварок, спершу між старшою невісткою і свекрухою, потім між молодшою і свекрухою. Тиха, сумовита, мрійлива Мелашка кидає навіть однієї днини хату Кайдашів та наймається в Києві в найми. Хоч потім Карпо ставить окрему хату, сварка між братами не вгаває — а все через грушу на межі. »А груша — кінчає автор повість — все розростується вшир і вгору та родить дуже рясно, неначе зумисне дражниться з Кайдашенками та з їх жінками, а здорові, як горнята груші й досі дратують малих Лаврінових та Карпових дітей«.

Повісті Левицького в життя міщанства й інтелігенції. Життя українських міщанських та давніх священничих родин і той розклад, що його вносять у спокійний побут тих родин чужі вдачею, темпераментом й уподобаннями відмінні елементи, послужили Левицькому темою повісті »П р и ч е п а« (»Нахаба«).

Подібню, як у »Причепі«, дав Левицький образ винародовлення української інтелігенції в повісті »Хмари«. Повість займає визначне місце в історії українського роману.

Студенти київської академії: москаль Степан Воздвиженський та українець Василь Дашкович верталися пізньою ніччю з гостини в академію й попали в чужий сад. Замість перелізти стіну братського монастиря, влізли вони в сад купця. Сухобруса, що мав дві гарні, чорноброві та кароокі доньки: Марту й Степаниду. Тиха Степаніда припала до впадоби Дашковичеві, моторна Марта — Воздвиженському. Після покінчення студій Дашкович і Воздвиженський стали професорами академії й поженилися із Сухобрусівними. Дашкович — ідеаліст, справді захопився і жив наукою. Воздвиженський — груба, матеріалістична натура, дбав тільки про наживу та про кар'єру. Найстарші зпоміж доньок Дашковичів та Воздвиженських, О л ь г а Дашковичівна й Катерина Воздвиженська, вчилися в інституті »благородних дівць«, в якому провідницею була пані Турман де Пурверсе, що вціплювала в серця інститутток аристократичні погляди та химери. Цей шкід-

ний вплив виховання відбився передусім на гарній Ользі Дашковичівній, яка мріяла тільки про багатство та про блиск, вчитувалася у французькі романи, натомість не знала ні рідної літератури, ні рідної мови. Її пишна врода причарувала молодого українського студента, Павла Антоновича Радюка. Радюк був гарячим народовцем, вбирався в національний костюм, ходив між народ, записував народні пісні, захоплювався своєю мовою, переймався народною долею. Коли пізнав Дашковичівну, призабув за ніжне, постичне дівча, хуторянку Галю Масюківну, що покохала його великим коханням. Він хотів приєднати Ольгу для української справи, але це йому не вдалося. Хоч вона кохала Радюка, тужила за розкішним життям, за блиском, тому вийшла заміж за полковника. Радюк нагадав собі тоді Галю Масюківну й тиху ідилію у вишневім садку. Дашкович при кінці життя збився зівсім із народного шляху й потонув увесь у хмарах всеслов'янських мрій.

Ілюстрація Петра Холодного (батька) до повісті Е. Гребінки «Чайковський».

Левицький дає такий ключ для розуміння провідної ідеї його повісті: «Закутали — каже він — важкі чорні хмари Україну; зібралися ті сумні хмари з усіх усюдів і давно заступили нам ясне й прозоре небо й закутали в тінь та мряку наш рідний край. І хто розжене ті сумні хмари?» У повісті виказує отже автор, що на обрїю українського народнього життя нависли темні «хмари», хмари обрусіння над інтелігенцією, хмари безпросвітної темряви над селянством. Поодинокі покоління ідейної української молоді кидаються до праці, щоби ці хмари розігнати (Дашкович у сорокових роках, Радюк у шістьдесятих). І ці зриви ідейної молоді у боротьбі з національним та суспільним лихом є провідним мотивом у цій повісті. В «Хмарах» замкнув Левицький багатий зміст українського народнього життя, пересунув перед очима читачів ряди представників різних шарів української інтелігенції, проаналізував взаємини української інтелігенції до російського народу, виказуючи на постах Дашковича й Воздвиженського окремішні риси у вдачі обох народів, виказав потребу власної школи, затримався при відносінах освічених кругів до селянства, випоетизував красу української природи, виідеалізував тихий домашній побут. Деякі образи в повісті, як напр.: побут Дашковича в Сеґединцях, або гостина Радюка на баштані — навіяні чаром ніжної поезії — свідчать про великий мистецький хист автора.

В повісті «Над Чорним морем» вивів Левицький постать свідомого націоналіста, робітника на народній ниві, Віктора Комашка.

Нечуй-Левицький є творцем української побутової

повісти. Схопив він народне життя з різних боків і дав широкий, всебічний малюнок українського побуту. Життя селян у часах кріпацької неволи й по її усуненні, селянські злидні, сварки, нажива жидівських лихварів, трагедія безземельних («Пропаші»), панський двір, деморалізаторський вплив фабричного життя («Бурлачка»), побут духовенства в ряді поколінь («Старосвітські батюшки та матушки»), життя міщан, рибаків, професорів, студентів, зриви молодих інтелігентів до праці на народньому полі — всі ці образці, виведені з реальною правдою малюнку, складаються на широку картину народнього життя.

Панас Мирний. Поруч Нечуя-Левицького другим визначним повістярем є Панас Мирний. Глибокі його повісті в тематиці, як глибока блакить неба над українськими степами, широкі в насвітленні, як степи у проміннях сонця. Властиве родове назвище Мирного є — Рудченко. Рід Рудченків давній, козачий рід. Панас народився 1. травня 1849. р. В часі шкільної науки в Миргороді й Гадячі виказував добрі поступки. Однак круг знання, який дали йому названі школи, не був великий. Мирний власною систематичною працею мусів доповнювати прогалини освіти. Вже в 1863. р. поступив в урядову службу, в якій добув собі признання завдяки своїй обовязковості, хоч вдоволення в ній не найшов. Помер у 1921. році серед голоду й холоду, в крайній нужді, в Полтаві, де був головою скарбової палати. Мирний виступ у «Правді» 1872. р. Писав поезії, оповідання, повісті й драми.

Соціальна неправда, конфлікт між панами-багачами з одного боку, та кріпаками, що все життя й усі сили віддавали на чужу користь, із другого — є головним змістом і головною темою його творів. Його герої шукають правди й борються з насиллям, з кривдниками. Мирний глибоко вмів заглянути в душу людини; він повістяр-психолог. Тонка, на вдумливій обсервації сперта аналіза психічних переживань деяких постатей, як Чіпки у повісті «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», Івана Ливадного в повісті «Пяниця», Телепеня в повісті «Лихі люди», Христі в повісті «Повія» — надає повістям Мирного великої ціни. Захоплюють вони також красою мови.

Зпоміж повістей Мирного найбільший розполос здобула собі повість «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», відома також під наголовком «Пропаша сила». Повість вийшла друком у Женеві в 1879. р. Воли не ревуть тоді, як ясла повні — хотів сказати автор. Герой повісти, Чіпка, стає палієм та розбишакою з причини тяжких, невідрадних обставин суспільного життя. «Куди не глянь, де не кинь», — каже Чіпка, — усюди кривда та кривда! Коли б можна, — ввесь би цей світ виполонив, а виростив новий». Чіпка бачить кругом себе неправду, бачить, що багаті живуть коштом та працею бідних, бачить, що всюди царює неправда, — і це панування неправди робить його бунтарем, каже йому стати в ряді месників людської кривди.

Чіпка був сином пройдисвіта-двузона Остапа Хруща (на ділі Вареника). Коли прийшов на світ, жінки прозвали його «чортеням». Священик ледви рішився христити. Держали його до хреста перехожі москалі. Хату його матері Мотрі

(батько вже раніше подався на Дін) усі оминали. Через те вже в дитячих літах не мав Чіпка радості й веселости. Глузування та посміхи дітей-ровесників вражали його болюче, вливали їд у його душу. Потім був Чіпка пастушком у козака Бородай. Коли Бородай його раз побив, хотів його Чіпка підпалити. Згодом, разом із Грицьком Чупрунком, був підпасачем у громадського чабана, діда Уласа. Дід Улас розказував йому про Бога та про грішних людей. Смерть баби Оришки, що одна тільки любила Чіпку, викликала в нього глибоке вражіння й завдала йому загадку, якої не міг розгадати. Від цієї пори став він ще хмарніше дивитися на світ. Раз у полі побачив він чудову дівчину Галя (розділ: »Польова царівна«). Вона була донькою Максима Гудзя, що по бурхливій молодості, по літах військової служби зажив достатнім життям на хуторі, промишляючи крадькома крадіжжю та розбоєм. Коли громада несподівано присудила Чіпці шматок поля, здавалося, що він стане путацюю, роботящою людиною. Аж скоїлось лихо. Надійшов із Дону Луценків небіж і відібрав землю. У серці Чіпки закипіла злість, зродилося завзяття. Зачав пити, пропиваючи все. Не помогли прохання й сльози матері, не поміг вид. тихого щастя в хатині колишнього товариша, Грицька Чупрунка, що одружився з веселою сиротою Христею. Щоби добути гроша на горілку, зачав Чіпка в товаристві пляниці забирати чуже. Він став провідником розбишацької ватаги. В хаті Максима Гудзя ватага ділилася добром. Тут бачився Чіпка з Галею і посватав її. Ніжна Галя вміла спершу здержувати його від поганих діл. Чіпка став поважним господарем і громада вибрала його в земельну управу. Але коли прийшов указ віддалити Чіпку Вареника, тому, що колись крав пшеницю, він знову пішов давнім шляхом. Від тієї пори знову »жарав«, »одбирав своє«, поки не опинився на Сибірі. Коли Галя побачила раз його закривавлену одягу по жакливій сцені різні на хуторі Хоменків, залилася божевільним сміхом: »Так оце та правда?... Оце вона?...«. Потім завдала собі смерть.

Повість »Хіба ревуть воли...« є вислідом спільної праці Панаса Мирного й його брата, Івана Рудченка (Івана Білика). Перша редакція повісти, значно коротша, як повість в остаточній перерібці, була готова вже в 1872. р. В її основу лягли вражіння, що їх Панас Мирний виніс із своєї подорожі з Гадяча до Полтави на початку 70-их рр. Велике вражіння зробило на Мирного оповідання про розбишаку Гнидку, яке він почув від молодого почтаря. Постать Гнидки зацікавила Мирного з етнографічного й психологічного боку. Отсю першу редакцію роману п. н. »Чіпка« читав старший брат Мирного, Іван Рудченко, що визначався глибокою освітою, і він поробив ряд завваг. Радив наголовок змінити на »Легкий хліб«, або »Розбишака«, радив поглибити постать Чіпки з соціологічного погляду, краще її схарактеризувати, спинитися для контрасту при постаті Грицька та присвятити більше уваги природі. Білик дав також наголовки окремим розділам. На основі завваг і поправок Білика зладив Мирний другу редакцію повісти й знову переслав братові, який із свого боку знову вложив у неї свою працю. Вкінці, як вислід »братської спілки«, появилася роман, один із кращих в українській літературі. Глибока, вдумчива аналіза вдачі Чіпки, що нагадує такі літературні постаті, як: Медведюк, Кармелюк, Гаркуша, Довбуш, — це тільки один бік повісти. Другу її частину виповнює столітня майже історія села Пісків, яку автор висвітлив із широким розмахом.

Подібним вислідом »братської спілки« є також роман »За волюю«, готовий у вісімдесятих роках минулого століття, але надрукований щойно в 1917. р.

Великий епічний талант Мирного виявився в ряді інших його оповідань та повістей, які захоплюють образами, повними жакливою життєвою правдою. Такими є «Лихі люди», «Лихий попутав», «Повія», «Лихо давне і сьогочасне», «Голодна воля». Написав також комедію «Перемудрив» і драму «Лимерівна».

Прегарний образ дитячої психіки дав Мирний в оповіданні «Морозенко». Головною темою оповідання є переживання малого хлопчини, що рідиться на діло, що перевищає його невеличкі сили. Пилипко, семилітній синок бідної Катрі Зайчихи (про її судьбу склав Мирний окрему поему, що полишилася між його рукописами), надумав звечора на Маланку йти до хрищеного батька посипати. Він бачив, як турбувалася його мати злиднями, знав, що витрясла вона вже останню мисочку борошенця, і хотів їй допомогти та принести дарунки. Катря намагалася відхилити хлопчину від цього задуму й у тій цілі лякала його страшним Морозенком, що кусає малі діти. Але це не допомогло. Хлопчина зірвався ранком, коли мати спала, й побіг до лісу. В лісі збився з шляху. Мороз був великий, і Пилипко замерз. Найшла його мати на великій поляні. В неї від нестямного болю розірвалося серце. Оце невеличке оповідання — мотивом схоже на баладу Гете п. н. «Лісовий цар» („Erlkönig“.) Реальні малюнки жакливих злиднів у хатині Катрі чергуються з буйними мріями хлопчини, якому перед смертю вбачається Морозенко й насуваються різні фантастичні привиди.

«Наче хто бризнув цілючою водою на моє серце»... — сповідався в листі до Левицького Панас Мирний з вражіння, яке викликали в нього повісті «Дві московки» і «Рибалка Панас Круть», уважаючи Левицького подекуди своїм учителем. Вяже обох письменників схожість у темах, світогляді, бистра обсервація народнього побуту. У мистецьких засобах дещо розходяться. Левицького цікавлять зовнішні обставини, зовнішня краса життя, він любується в описах природи. Натомість Мирного захоплює світ людської душі, її почувань та переживань.

„Скошений цвіт“ Володимира Барвінського. На галицькому ґрунті, з життя української інтелігенції в Галичині дав низку цікавих образців Володимир Барвінський у повісті «Скошений цвіт». Володимир Барвінський (1850-1883.) вийшов із сімі, що видала кількох щирих робітників. Поруч Володимира визначився на літературному полі його брат Осип, автор драми «Павло Полубог», на історичному — Олександр. Всі вони поруч таких робітників, як Омелян Партицький (редактор «Зорі»), Костянтин Лучаківський, Юліян Романчук (редактор «Батьківщини»), Олександр Борковський причинилися своєю працею та своїми науковими дослідженнями до збагачення української культури. Володимир Барвінський був редактором «Правди». В 1880. р. оснував політичний часопис «Діло». У своїх статтях політичного, економічного та суспільного характеру, в яких виявив замітний публіцистичний талант, вказав українській інтелігенції її завдання й спровадив її на шлях реальної праці.

У повісті «Скошений цвіт» вступається Барвінський за права жінок. Оповідає про нещасну долю сироти Малані, що виховалася в аристократичнім домі о. Мар-

тина Рожницького. Покохала вона молодого ідеаліста Степана, що під впливом Шевченкових поезій, овіяний поезією гімназійного «громадянського» життя в шістьдесятих роках, сміло й отверто голосив національні та демократичні кличі. Лихі люди звівчили його особисте щастя. При помочі інтриг Гофманової студент теології Порфір приєднав для своїх плянів опікунів Малані й одружився з нею, полакомившись на її віно. Своім безпутнім життям занастив долю Малані, що в безвихіднім горі покінчила життя самоубивством.

Повість «Скошений цвіт» є ілюстрацією думок та поглядів української інтелігенції в 60-их роках XIX. ст. і, як така, має цінну цікавого історичного документу.

Борис Грінченко. Подібні статі захоплених ідейних робітників на національному полі, як Степан у повісті «Скошений цвіт», дав Борис Грінченко в повістях «Соняшний промінь» і «На розпутті».

У сумній добі заборони українського слова високо держав він прапор української національної ідеї. Прибране ім'я Грінченка — Василь Чайченко. Походив із панської сім'ї, в якій щоденною розговорною мовою була російська мова. В нижчих класах гімназії попалися йому до рук «Енеїда» Котляревського та «Приказки» Гребінки й тоді пізнав він красу рідної мови. Великий вплив мав на нього Шевченків «Кобзар», що схилив його до писання українською мовою. Замолоду мусів кинути науки й канцелярською працею заробляти собі на прожиток. Довгий час був також учителем на селі. Помер в Італії 1910. р. Від 1880. р. зачав Грінченко писати українською мовою поезії, оповідання, повісті й драми, поміщуючи їх у київських, галицьких і буковинських виданнях. Крім того видавав також книжечки для науки дітей і для освіти народу. У першій мірі був Грінченко громадянським діячем і належав до найвизначніших робітників на просвітньому полі. Літературна діяльність служила йому середником до розбудження й поширення національної свідомости серед інтелігенції й простолюду. В поетичних творах взиває бадьорим, енергійним тоном до праці й до любови рідного краю. Така праця мусить — на думку поета — колись принести користь:

Хоч у недолі й нещасті звікуем,
Долю онукам дамо, —
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!

(«До праці»).

Головна сила його письменського таланту проявилася в його дрібних оповіданнях («Каторжна», «Нелюб», «Дядько Тимоха», «Ксения»). В оповіданнях з народнього, або дитячого життя вказує на високі приклади посвяти для загального добра. В оповіданні «Се-

Борис Грінченко

стриця Галя» таким прикладом посвяти для родини — є дівчина Галя. В оповіданні «Олеся» виідеалізувана постать сільської дівчини, що посвячує себе для цілого села й своєю посвятою рятую село, ведучи татарський відділ у лісову дряговину. Деякі менші оповідання є неначе фотографіями з життя. Зпоміж драматичних його творів («Арсен Яворенко», «На громадській роботі», «Серед бурі», «На новий шлях») найчастіше появляється на українській сцені історична драма «Ясні зорі».

В повістях: «Соняшний промінь», «На розпутті», «Під тихими вербами» вивів Грінченко цікаві образці з народного побуту.

Зпоміж повістей Грінченка найбільшу ціну має «Соняшний промінь». У повісті вивів автор постать гарячого народолюбця Марка Кравченка, що, захоплений ідеями «Кобзаря», кидається до народньої праці. Як студент університету виїжджає він по смерті батька, бідного лоботаря, на лекцію в хутір пана Городинського. Тут познайомлюється з сімєю Городинських. Поодинокі представники тієї сімі, захоплені російською культурою, з погордою глядять на селянина, його мову й його побут. Одначе Маркові вдається звільна приєднати для своєї ідеї доньку Городинських, Катерину. Під впливом любови до Марка стає вона до його відізді сільською вчителькою в Додільні. Тимчасом Марко з причини доносів зневолений кидати посаду гімназійного вчителя. На вістку про недугу Катерини іде до неї, бачить злидні її життя й вінчається з нею. На жаль, здоровя Катерини, підірване невгодами та турботами, погіршується й вона вмирає на Криму. З її смертю гасне хвилиний соняшний промінь у житті Марка Кравченка.

Ідейно спорідненою з повістю «Соняшний промінь» є повість Грінченка «На розпутті». Крім оригінальних писань ладив також Грінченко переклади писань Шіллера, Гайне, Гете, Ібзена разом із своєю дружиною, письменницею Марією Загірною.

Володимир Самійленко. Коли Грінченко у своїх поезіях накликував своїх сучасників до праці для загального добра, клич до єднання, до згоди кинув поет Володимир Самійленко:

«Гей, хто хоче всім свободи,
Поеднаймось, як брати,
Сонцем правди, світлом згоди,
Боже, шлях нам освіти.

Володимир Самійленко (1864-1925.) відомий є також в українській літературі під псевдонімом Сивенький. На літературне поле виступив в 1886. р. у львівській «Зорі», потім у харківському альманаху «Складка» (1887. р.). Вже перші поезії Самійленка, між якими визначається переклад першої пісні Гомерової Іліади (переклад Одиссеї зладив Петро Ніщинський під псевдонімом Петра Байди), виявили його поетичний таланти. Поезії Самійленка, зібрані в збірці «Україні», виказують силу поетичного слова. В деяких проявляється ширий гумор, гостра сатира, ідкий сарказм, інші вирізняються гарною легкою формою та красою мови. Зпоміж поезій Самійленка розголос добули собі сатира «На печі», що її поет написав у столітні роковини нової української літератури, й поема «Герострат». У «Геростраті» вивів автор постать Герострата, що, бажаючи добути безсмертну славу, підпалив храм Артемиди в Єфезі. Велику вартість має переклад «Божественної Комедії» італійського поета Данте й переклад Мольєрової комедії «Тартюф».

Театр. — Михайло Старицький. Цінними перекладами збагатив також українське письменство Михайло Старицький, якого імя тісно звязане з розвитком українського театру. За його ініціативою й при участі талановитих артистів: трьох братів Тобілевичів (Карпенка-Карого, Садовського та Саксаганського) і артисток Марії Заньковецької та Ганни Затиркевич повстала в Придніпрянщині перша правильна українська театральна дружина. Дружина отримала в 1883. р. дозвіл давати українські вистави, але під умовою, щоби кожна українська вистава йшла в парі з виставою російської пєси. Спочатку не вільно їй було грати в Києві, ні в інших містах на Україні, тому дружина розпочала свої вистави в Москві та в Петербурзі. Зорганізування отієї театральної дружини мало велике значіння для розвитку українського драматичного письменства. Явилася потреба збагатити театральний репертуар і ця потреба видвинула нові драматичні таланти, а саме М. Старицького, М. Кропивницького та Ів. Тобілевича.

Володимир Самійленко

До батьків новітнього українського театру належить Михайло Старицький (1840-1904. р.). Літературну діяльність розпочав під псевдонімом Гетьманець перекладами з російської мови. Ці переклади (з Крилова, Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича, Байрона, Шекспіра й сербських народніх пісень) виповнюють велику частину його літературної спадщини. З оригінальними творами виступив перший раз у львівській «Правді» з 1868. р. Його ліричні поезії визначаються поважною думкою, розумінням народніх потреб та викінченою формою. Драматичну творчість розпочав у сімдесятих роках комедіями: «Різдвяна ніч», «Як ковбаса та чарка...», «Чорноморці». Крім того збагатив сценічний репертуар драматичними творами, м. ин. «Не ходи, Грицю, на вечерниці», «Циганка Аза», «За двома зайцями» та перерібками. У драмі «Не судилось» порушив важливу й болючу тему взаємин між інтелігенцією та простолюдям. Його історичні драми: «Богдан Хмельницький», «Облога Буші», «Остання ніч», «Маруся Богуславка» добули собі широкий розголос.

Безсумнівна велика заслуга Старицького в тому, що багато вложив щирих зусиль, працюючи над виробленням української літературної мови. Багато його неологізмів, якими у свій час дразнив сучасників, добуло собі тривке місце в скарбниці української літературної мови, бо в їх творенні йшов Старицький усе за духом народньої мови.

Марко Кропивницький. Поруч Старицького другим визначним українським драматургом, що ціле життя поклав на услуги укра-

їнській сцені, був Марко Кропивницький (1841-1910. р.). Уродився в селі Жеванівці, лисаветгородського повіту, херсонської губернії, як син управителя дібр. У 1871. р. вступив до одеського театру гр. Маркових і першим виступом у ролі Стецька в комедії «Сватання на Гончарівці» добув собі великий успіх. В 1873. р. виставив свій перший драматичний твір «Дай серцю волю, заведе в неволю». У вісімдесятих роках брав живу участь у театральній дружині Ашкаренка. Згодом при співучасті Заньковецької та Садовського заложив власну дружину, що добувала тріумф за тріумфом по різних містах. Як автор драм є Кропивницький найзамітнішим представником т. зв. «етнографічної драми». Його драматичні твори: «Дві сім'ї», «Глитай», «Олеся», «Невольник», «Титарівна», «По ревізії», «Доки сонце зійде...» — захоплюють не так викінченою драматичною будовою, як живим та вірним малюнком села та життя в ньому. Поодинокі сцени в його драмах повні життя, але слабо пов'язані між собою. Мова його драматичних творів іскриться від народніх приповідок та пословиць.

Карпенко-Карий. На новий шлях повів українську драматургію Іван Тобілевич (1845-1907. р.), відомий в українському письменстві під прибраним імям Карпенко-Карого. Займає — поруч із Лесею Українкою — одно з перших місць між українськими драматичними письменниками. Не затримується так, як його попередники, виключно при етнографічному малюнку села, а намагається ввійти глибше в причини «голоду, вбожества, темряви», розв'язати складні питання громадського соціального та економічного життя. Є творцем української соціальної драми. — Походив із Арсенівки в Херсонщині. Його батько Карпо, управитель панських маєтків, визначався природним розумом, багатим життєвим досвідом і вмістю гарно, цікаво й дотепно оповідати. Мати походила з кріпацького роду. Була це людина м'якої, ніжної вдачі, що вміла вложити у серця синам міцне зерно добра. Теплим словом згадує про неї не тільки Карпенко-Карий. Обидва його брати, Садовський

Карпенко - Карий
(Іван Тобілевич)

Марко Кропивницький
(1841 — 1910)

і Саксаганський, від матері взяли свої сценічні псевдоніми, висловлюючи ось-так свою пошану для неї. В тринадцятому році Карпенко-Карий покінчив повітову школу в Бобринці. Була в нього гарна мрія про вищу школу, але довелося власною працею добувати освіти. Короткий час повнив службу в повітовому суді в Бобринці й Єлисаветі й Херсоні, після чого всі сили й увесь свій великий талант присвятив українському театрові. По двохлітнім побуті на засланні в Новочеркаську посвятився цілою душею драматичному мистецтву, беручи участь у виставах різних театральних дружин і збагачуючи українське драматичне письменство. Тільки влітку для відпочинку тікав у свою «тиху пристань», на хутір Надеждівку, і тут успокоював свою хліборобську любов, якою — як висловився — був «повен з давніх давен».

Михайло Старицький

На театр глядів Карпенко-Карий, як на конечну, незвичайно цінну школу народнього виховання, а свою діяльність у театрі вважав важною громадянською службою. Від 1883. р. стали появлятися його драми, в яких із великим реалізмом малюнку торкнувся важних соціальних, економічних та побутових відносин в українському житті. Слідом за «Бурлакою», де відслонив понуру панорама соціального лиха та повного безправя в царській Росії, пішла «Бондарівна», потім комедія «Розумний і дурень», драма «Наймичка», комедія «Мартин Боруля», в якій з великим гумором підійняв автор на глум українську шляхту, що різними способами старалася втиснутися в ряди російського дворянства. За «Марином Борулею» пішли нові драми, як «Безталанна», «Батькова казка», комедії «Сто тисяч», «Хазяїн», «Паливода» та історичні драми «Сербин», «Що було, те мохом поросло», «Гандзя», «Понад Дніпром», «Сава Чалий».

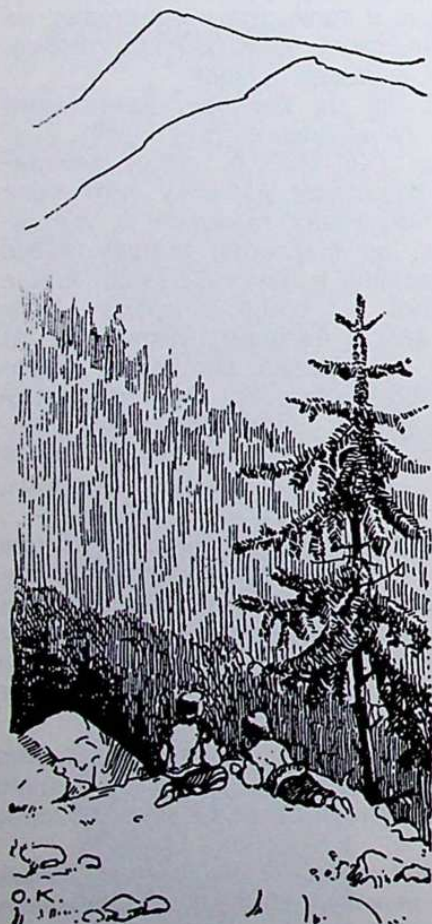
Українське село в сірому, буденному вбранні, хижацька погоня різних глитаїв за грішми, за землею, за наживою, безоглядний визиск людської праці, темне царство насилля, експлуатації, самолюбство — ось улюблені теми драм та комедій Карпенка-Карого. Дуже часто переводить у них автор думку, що на безталанні одного спирається щастя другого, при чім автор знає людську душу й уміє підмітити деякі явища в людському житті.

„Суєта“. Таку вдумчиву аналізу людського життя находимо в комедії «Суєта», що своєю ідейною основою висувається на одні з перших місць у ряді драматичних творів Карпенка-Карого. Основа комедії така:

Багатий селянин Макар Барильченко має чотирьох синів і одну доньку. Зпоміж синів Карпо є хліборобом, Михайло вчителем гімназії, Петро кандидатом прав, Іван старшим писарем. У надії на приїзд Михайла та Петра — (Тетяна, жінка Барильченка, разом із донькою Василюною та невісткою Явдохою, клопочеться, як найкраще погостити синів. Старого Барильченка шле вона назустріч синам. Але коли сини приїдять, показується, що вони вже відстали від рідні, від рідної

землі, що живуть своїм власним життям, якого старі Барильченки не розуміють. Михайло мріє про Ріверу, куди вийшла його суджена, Наталя Сорокотисячникова, і на виїзд туди витягає в батьків гроші. Одружившись, відпадає від рідної землі та рідної сім'ї і замість сподіваної втіхи приносить батькові та матері терпіння й упокорення. Відчувається від рідні також Петро, що жениться з Аделайдою, яка не може стерпіти сопуху в селянській хаті. На батьківській землі зостається лишень один Карпо, як зерно на господарстві. Інші відпадають, як полова. З рідної землі забирають вони все й у погоні за розкішним, вигідним життям переходять туди, де краще живеться. Комедію «Суєта» задумав Карпенко Карий, як одну частину трільогії. Другою частиною є комедія «Житейське море», третю «У пристані» забрав автор із собою в могилу.

Поруч своєї високої ідейної вартості комедія «Суєта» захоплює таким глибоким розумінням життя та людських характерів, якого не виявив перед Тобілевичем ніодин український драматург. Деякі сцени в комедії з огляду на обсерваційний хист письменника та його творчу силу видвігають Карпенка-Карого на вершини української драматургії.

Ілюстрація О. Кульчицької
до повісти М. Коцюбинського
«Тіні забутих предків»

Під стягом драматичного мистецтва. Драматичні писання Старицького, Кропивницького та Тобілевича поклали тривкі основи під розвиток українського театру й заохотили інших письменників пробувати щастя в цій галузі літературної творчості. Крім Лесі Українки, Франка, Мирного, Грінченка — вибилися на полі драматичної поезії Людмила Старицька-Черняхівська драмами: «Сафо», «Крила», «Гетьман Дорошенко», Любов Яновська («На Зелений Клин», «Дзвін до церкви скликає, а сам у ній не буває», «Людське щастя», «Noli me tangere», а зпоміж галицьких письменників Григорій Цеглинський (автор комедій «Тато на заручинах», «Соколики», «Аргонавти» і драми «Кара совісти»), Антін Крушельницький (також автор оповідань і повістей, з яких найцінніша повість «Рубають ліс») та Василь Пачовський (автор гарної ліричної збірки «Розсипані перли» та історичних драм «Сонце руїни», Роман Великий»). Пробували також сил у ділянці драматичної творчості Олесь («По дорозі в казку»), Степан Васильченко («Недоросток», «Кармелюк», «Не співайте, півні, не вменшайте ночі»). Поетичним сло-

вом промовив із сцени Спиридон Черкасенко («Про що тирса шестіла», «Казка старого млина», «Вельможна пані Кочубеева»), але силою стихійного таланту довший час запанував над театром Володимир Винниченко.

16. На верхівях.

Михайло Драгоманів. Великою постаттю в українському культурному житті, людиною європейської освіти й широких демократичних поглядів був Михайло Драгоманів. Уродився в Гадячі в небагатій дворянській сім'ї 1841. р. Його батько обертвся серед ліберальних російських кіругів і писав українські вірші. Михайло вчився в уїзднім училищі в Гадячі, потім у полтавській гімназії. Коли після смерті царя Миколи I. розпочалася серед російського громадянства агітація за знесенням кріпацтва, видавали полтавські гімназисти рукописний часопис і Драгоманів був його редактором. Як студент київського університету — працював у недільних школах. По закритті недільних шкіл учителював у семінарії, не кидаючи університетських студій. В 1864. р. став доцентом всесвітньої історії в київському університеті. Своїми ліберальними поглядами мав великий вплив на молодь. В 1870. році виїхав на бажання уряду для доповнення студій за границю й перебував у Львові, Празі, Гайдельбергу, Цюриху, Відні.

По повороті до Києва брав видну участь у працях південно-західнього відділу Географічного Товариства. В тому часі повсталю його видання українських історичних пісень, що його зладив разом з Антоновичем, появилися ряд політичних статей та наукових праць із обсягу історії, літератури та фолькльору. В літі 1875. р. був Драгоманів на першій українській вічу в Галичі. Хоч не промовляв прилюдно, та найшлися люди, що зателеграфували до Росії, що він говорив промову й закликав до злуки України з Польщею і відірвання обох країв від Росії. Донос був причиною того, що Драгоманова усунено з університету і він опинився в Женеві, де прожив п'ятнадцять літ. Упродовж того часу розвинув багату й широку діяльність. Писав політичні статті (найважніша: «Историческая Польша и великорусская демократія», в якій виказував історичні промахи Польщі й Росії у відносинах до України), наукові праці й видавав журнал «Громада». В Женеві видав також Драгоманів роман Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні». В 1889. році покликано його до Болгарії на катедру всесвітньої історії в Софії. Помер 1895. р.

Велике історичне значіння діяльності Драгоманова в тому, що він відкрив вікно західньо-європейським новітнім, поступовим кличам та ідеям на Україну. Вдаряючи на вузькоглядність та на перестарілі погляди свого громадянства, познайомлював його із здобутками європейської культури, будив серед нього думки та нагннав до ідейної праці. «Без ідеалу — говорив він — без віри в будучину — ніяка праця неможлива... З другого боку Драгоманів був першим, що з українськими справами звернувся до Європи. Так на літературному конгресі в Парижі виступив він із протестом проти заборони української літератури. Крім того в різних заграничних

журналах звертав увагу європейського світу на життя українського народу, його змагання та його потреби. Своїми писаннями, своїми думками, своїми ідеями спричинив Драгоманів перелім у поглядах та у світогляді українського громадянства (зокрема в Галичині) і вплинув на дальший хід української літератури та на напрям творчості деяких письменників. Зокрема досягнув цей вплив Івана Франка й Лесю Українку.

Іван Франко. Від смерті Шевченка ніхто з українців не добув собі більшого імені на всіх просторах України й ширшого розголосу між чужими, як Іван Франко. На це велике ім'я зложилися небуденний його талант і рідке багатство і різноманітність його діяльності та творчої праці. Політика й поезія, публіцистика й філософія, новелістика й літературна критика, повість і історія, драма й етнографія, комедія й соціологія, література перекладів і редагування часописів — все те одночасно, всуміш стало полем його творчої праці та глибоких дослідів. Він находив насолоду в відчитуванні давніх полинялих рукописів і разом із тим із глибин душі добував правдиві ізмарагди почування, уяви й думки; занурювався у досліді над староукраїнськими апокрифами й повістями і разом із тим «у днях журби» виливав терпіння своє й свого народу; вслухувався у гомін українських народніх пісень, поринав у глибін народніх приповідок і разом із тим намічував пильно людські типи й характери та виводив їх у своїх повістях; просліджував давні твори народньої музики, наслухуючи одночасно, як бе живчик життя сучасної йому суспільності, сягав до індійських легенд, жидівських мелодій і разом із тим продумував над поліпшенням соціальних та економічних відносин народнього життя, вказуючи нові шляхи; сходив у низини «на дно» і враз із тим на бистрих крилах уяви й думки зносився «на вершини», туди, куди є доступ тільки геніям... Був тим, що серед найдикших хащів пробивав шляхи для інших, був тим каменярем, що довгі літа лупав скалу безідейності, байдужності, тим ковалем, що клепає серця й сумління свого громадянства, був тим ідейним провідником, що вів наріз в обітовану країну народнього щастя і впав на тім шляху. Був у першу чергу громадянином. Розбуджував серед суспільності думки, кидав між неї нові

Весна прийшла, на шматку думки
 Співала лебедина Кривий,
 Дурна Генка похитав до Краю,
 Зючачаси рідкої зми,
 Фермаїна в дурна в політ часо
 І найвироктн вивела з турма,
 І на Балкан, на чала хара вті,
 І вродна тму на тібніз до Країні.

Автограф із Франкової поеми «Лісова іділя» (із збірки „Semper tiro“, 1906. р.).

кличі, вказував нові шляхи в політичній та суспільній житті. Громадянську службу мав передусім на оці, коли працював на полі української журналістики, коли познайомлював українську суспільність перекладами з найвизначнішими творами людського духа, коли інформував чужинців у польських, німецьких та російських видавництвах про життя свого народу, громадянську службу мав передусім на оці, коли кидався на поле науки й літератури та збагачував ці ділянки творами першорядної цінності. Сам глядів на свою працю, як на твердий життєвий обов'язок. — «Муруючи стіну — говорив він на своєму ювілейному святі 25-ліття літературної діяльності в 1898. р., коли дякував за слова признання з боку громадянства — муляр кладе в неї не тільки самі гранітні квадрати, але, як випадє, то і труски і обломки й додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив, може й знайдеться деякий твердий камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, яким я заповнював луки і шпари... А далі говорив він: «Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю тому простому народові».

Іван Франко

Життя Івана Франка. Іван Франко родився в селі Нагуевичах, дрогобицького повіту, 15. серпня 1856. р. Був сином селянина-ковалевця. Перші науки pobирав у сусіднім селі Ясениці сільній, далші в нормальній школі оо. Василян у Дрогобичі. Вже тоді доля не щадила йому ударів. Утратив батька й цю втрату глибоко відчув. Нелюдська знову поведінка деяких учителів із селянськими дітьми зродила в серці хлопчини перші відрухи бунту проти всякого насилля. Описи таких знущань дав згодом письменник в оповіданнях „Schön schreiben“, «Отець гуморист». Завдяки вітчимові Гриневі Гавриликові покинув Франко нормальну школу й гімназію в Дрогобичі. Іспит зрілості зложив у 1875. р. з відзначенням. Уже в гімназії кинувся з запалом до читання. Незвичайно сильне вражіння зробив на нього «Кобзар», що його отримав від учителя Верхратського. Скоро вивчив його напам'ять. Захоплювався також творами Вовчка й Мирного. Вже в гімназії зачав збирати народні пісні. На гімназійні часи припадає також початок його літературної діяльності.

Зачав писати віршем і прозою ще в нижчій гімназії. Пізніше під впливом двох учителів — Івана Верхратського та поляка Юліяна Турчинського, обох письменників та поетів — а ще більше захо-

чений живим прикладом старших товаришів — Дмитра Вінцковського та Ізидора Пасичинського, вислав свої перші поетичні спроби до редакції часопису «Друг», який видавала молодь, що гуртувалася в студентському товаристві «Академічеській Кружок». Були це дві поезії, зложені під впливом народніх пісень: «Народні пісні» й «Моя пісня».

Ширше поле для наукових дослідів розкрилося перед автором «Захара Беркута» у Львові, де він вписався на філософічний відділ університету. До Львова приїхав Франко з кількома зшитками готових робіт. Були там його власні поезії, оповідання, драми, переклади св. Письма, «Нібелюнгів», творів Гомера, Софокля. У Львові став поет членом студентського товариства «Академічеській Кружок», в якому під ту пору йшли гарячі мовні та національні спори. Перелім у думках, етичних та національних поглядах членів цього товариства викликали листи Драгоманова. В листах докоряв Драгоманів молоді, що вона під культурним та науковим оглядом лишилася позаду тодішнього культурного та наукового європейського руху, що лінива у думанні, що бракує їй етичних засад. Листи Драгоманова були причиною того, що «Друг» зачав виходити в живій народній мові та що літературне життя помітно оживилося. Вплив Драгоманова відбився також на Франкові. Зворот до поглядів Драгоманова зазначився вже в його повісті «Петрії й Добошуки». Ще в більшій мірі слідний він у найзамітнішій його тогочасній поемі «Наймит».

Під ту пору появилися також перші дрібні оповідання Франка, картини з життя простого люду. Під впливом листів Драгоманова, які він слав до редакції «Друга», злучилися два студентські товариства, первісно москвофільське: «Академічеській Кружок» і друге українське: «Дружній Лихвар» — в юдно. Заходами цього зєданого товариства вийшов альманах «Дністрянка» з календарем на 1877 рік. Тут надрукував Франко два оповідання: «Два товариші» й «Лесина челядь».

В липні 1877. р. скоїлася подія, що сильно відбилася в дальшому житті поета й у своїх наслідках була причиною неодної гіркої хвилини. В тім році увязнено Франка й цілу редакцію «Друга». Його вмішали в соціалістичний процес, вісім тижнів передержали в слідчій вязниці й вкінці засадили в тюрму між самих злодіїв і єволюог. Вже сама тюрма була для поета страшною й тяжкою пробою. Ще тяжчі часи почалися для нього після виходу з тюрми. Його ім'я враз із ім'ям Михайла Павлика обігало весь край, було пострахом для тодішньої старшої інтелігенції, виразом перевороту та революції. Після процесу Франко, не кидаючи університетських студій, основніше зачав знайомитися з соціалістичними теоріями. Разом із письменником Михайлом Павликом, автором оповідань «Юрко Куликів», «Тетяна Ребенщуківа», заложив він у 1878. р. часопис «Громадський Друг», якого числа постійно конфіскувала прокураторія за ширення соціалізму, так що довелося змінити його назву на «Дзвін», а потім «Молот».

Найзамітнішими літературними творами Франка з тієї пори були повістка «Воа constriCTOR» і поема «Каменярі».

Після упадку «Громадського Друга» зачав Франко видавати «Дрібну бібліотеку». Працював також у «Правді», в різних поль-

Ілюстрація М. Осінчука до поеми Ів. Франка «Лис Микита».

ських часописах і у віденському «Словянськiм Альманаху», де містив оповідання, в яких торкнувся різних сторiнок життя простого люду, й iнтелiгенцiї.

З початком 1880. р. його увязнено вдруге і втягнуено в процес сестер М. Павлика в Коломиї. Трьохмісячний побут у тюрмі й хвилини по звільненні — це найприкріша пора в житті поета. Відгомонам страшних тюремних переживань являється оповідання «На днік». Героєм в оповіданні, написанім із великою силою таланту, є Бовдур, якого люди зробили злочинцем. Із тих часів походить також поема «Вічний революціонер».

По виході з тюрми зачав Франко wraz із Іваном Белеєм видавати в 1882. р. місячник «Світ», де помістив м. и. початок більшої повісти «Борислав сміється». Коли в львівському літературному часописі «Зоря» проголошено конкурс на більшу повість, виготовив «Захара Беркута». Повість отримала нагороду.

В 1885. і 1886. рр. був поет двічі в Києві. Там одружився й навязав взаємини з тамoшніми українцями, що послужило причиною до нового його увязнення. В 1890. році причинився до оснування української радикальної партії, якої органом став часопис «Народ», редагований Франком при співучасті Михайла Драгоманова, Володимира Охримовича, Вячеслава Будзиновського та інших.

Для завершення студій виїхав у 1892. р. до Відня, де отримав ступень доктора філософії за наукову студію над повістю про Варлаама і Йоасафа.

В 1895. р. виголосив Франко на львівському університеті габілітаційний виклад на тему «Наймичка» Тараса Шевченка. Професорська колегія вибрала його доцентом на опорожнену з смертю Омеляна Огоновського катедру української літератури. Одначе міністерство не схотіло затвердити вибору на професорську катедру чоловіка, що тричі сидів у тюрмі. З тієї пори Франко посвятився зовсім

літературній та науковій праці. Він оснував літературно-науковий двомісячник «Життя і Слово» (1894—1897. р.) і вмів його поставити на європейську міру. Від 1898. р. був одним із головних редакторів «Літературно-наукового Вістника» й рівночасно належав до найвизначніших співробітників «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка». Його літературні та наукові писання придбали йому славу європейського письменника, доказом чого є факт, що різні заграничні наукові товариства іменували його своїм членом.

Недуга, що томила поета в останніх роках його життя, поклала його вкінці в могилу 28. травня 1916. Українське громадянство без різниці станів віддало в часі похоронів величавий поклін його заслугам і на його могилі зложило тернові вінці.

Оповідання та повісті Франка. Силу оригінального творчого таланту виявив Франко в ряді оповідань та повістей. Намічуючи впродовж свого життя різні типи та характери, дав автор у своїх оповіданнях і повістях цікаві, вірні образи, в першу чергу з життя тих, що «в поті чола» працюють на життя. Побут сільського й міського пролетаріату і визиск його праці різними галапасами, експлоататорами найшли відгомін у циклі оповідань великої стійності, писаних у реалістичному тоні, що добули собі розголос, як «бориславські оповідання». Автор пересунув у них галерею постатей, що внаслідок темноти, невідрадних економічних умовин, безрадности стають предметом наживи та визиску різних удавів-Гольдкремерів. Кращими в циклі тих оповідань є «Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник», «Яць Зелепуга», «*Voа constrictor*».

В оповіданні «*Voа constrictor*» дає Франко образ душевних переживань такого «змія-давуна» Германа Гольдкремера, найпершого багача між бориславськими капіталістами, що безпощадно давить свою жертву.

Подібних тем, як Франко в бориславських оповіданнях, торкається також Степан Ковалів (Степан Пятка — помер у 1920. р.), малюючи бідні, темні села, світ нужди й розпуки та жахливі взаємини між кривдниками й покривдженими. Ковалів був учителем у Бориславі і мав нагоду пригланутись до життя цієї «галлицької Каліфорнії». В оповіданнях відслонив він усю глибину горя українських робітників, жертв безсердешних жидівських лихварів. Його оповідання вповнили збірки: «Дезертир», «Громадські промисловці», «Риболови», «Похресник» і ин.

Але не тільки Борислав з усіми його злиднями, визиском робочої сили та пропастю моральної розпусти ляг темою оповідань Франка. З рівною силою таланту та рівним мистецьким викінченням висвітлив він працю всіх тих, що їм «у поті чола» доводилося коротати свій вік (збірки: «Добрий заробок», «Маніпулянтка»). Як відгомін тюремних переживань явилися оповідання «На дні», «Панталаха». Тонка обсервація життя, знання людської душі, вражливість на людське терпіння, спочуття для покривджених, визискуваних, енергійна, сильна мужеська мова — все це запевнило оповіданням Франка тривку літературну стійність. Всі вони роблять вражіння, бо схоплюють вірно людське життя.

От хоча б «Лесишина челядь». Ніякої важної, незвичайної події не оповідає автор. Дає нам тільки образець сірої буденщини селянського життя. Лесиху бив колись чоловік. Сама вона, пройшовши тверду школу життя, не має теп-

але не як сильна непереможна сила, а тільки як жалібне голосіння по помершій.

Та малий Мирон і тепер не подався. Він чув, що послабни він тепер, опусти руки, зниз голос — і найближча хвиля принесе спустошення на все село, і велетень зареочеться всею своєю величезною хавкою й засипле, погребе, розторочить усе життя довкола. Він чув, що його сили слабнуть, що руки й ноги в нього вже похололи, як лід, що його груди здавлює щось, що якась холодна рука, мов кілками, стискає його за горло, але він безмірним напруженням волі ще раз підняв голову догори, наставив оба кулаки проти хмари і як міг найголосніше кричав: «На боки! На боки! На Радичів і на Панчужну! А тут не смій! Ані одного зеренця на ниви! Чуєш!» І в тій хвилі немов знято таємничу печать із природи, немов відсунуно невідомий замок, немов піднято запору! Заторохтіли громи, осліпили очі блискавки, що немов з усіх кінців світу рівночасно вдарили в середину хмари, і та хмара розділилася моментально надвоє, і страшенний вітер заревів і почав гнати одну її половину на Радичів, а одну на Панчужну, на ліси, що обмежали село від півдня й від півночі...».

При подібному мотиві затримався також М. Коцюбинський у повісті «Тіні забутих предків», описуючи хвилину, як мольфар Юра проганяє градову хмару. До оповідання «Під оборогом» дуже сильно підходять характером та настроєм оповідання Ст. Васильченка, зокрема ті, в яких він намагався звязати буйний світ дитячої уяви з сірою життєвою буденщиною.

Франко полишив також ряд більших повістей: «Захар Беркут», «Основи суспільности», «Для домашнього огнища», «Великий шум», «Перехресні стежки», «Борислав сміється», «Лель і Полель». Із них найбільшу ціну має повість «Захар Беркут». Повстала вона, як вислів великої туги поета за ідеальним громадянським ладом.

Цікава тема, гарні приклади героїчного зриву та посвяти для загального добра, ідеалізація старовинного громадянського ладу, якого представником являється постать Захара Беркута, вдатна характеристика осіб, гарні описи поетичної гірської природи — все це запевнює повісті «Захар Беркут» тривке місце в ряді українських історичних повістей.

В повісті «Захар Беркут» дав автор образ життя карпатської України в XIII. в. Подія відбувається в 1241. р. в тухольських горах. Боярин Тугар Вовк, якому князь Данило дарував у Тухольщині широкі полонини, уладив лови на велику звірину. Він бажав познайомитися із сусідніми боярами й у тій ділі запросив їх на лови. Разом із боярами виправилася донька Тугара Вовка Мирослава, в якій краса й жіноча ніжність йшли в парі з сміливістю й відвагою. На чолі цілої виправи став молодий пасемець Максим Беркут, син дев'ятнадцятилітнього провідника тухольської громади Захара Беркута. Максим познайомився у часі тих ловів з Мирославою і тут серед небезпек зародилася в них взаємна любов. Максим урятував життя Мирославі, на яку кинулася медведиця. Він просив у Тугара її руки, але гордий боярин не хотів віддати своєї доньки «за смерда». Тимчасом за те, що Тугар Вовк нарушував давні громадські порядки і відбирав тухольцям їхні полонини, завізвали вони його на «копний», громадський суд. Одне Тугар Вовк не тільки не думав піддатися присудові громадського суду, але ще й убив на зібранні безрукого Митька Вояка, коли цей хотів оповісти, як боярин зрадив князя Данила в боротьбі над Калкою. Після того втік Тугар Вовк

із Мирославою до татарів і з татарським відділом напав на село саме тоді коли тухольська молодь, виконуючи рішення громади, під проводом Максима руйнувала дім боярина. Хоч тухольські молодці дуже хоробро боронилися, погинули всі; врятувався тільки Максим завдяки тому, що боярин дав слово Мирославі його пощадити. Його забрали в полон. Боярин, що стратив майже цілий відділ, намовив татарського полководця Бурунду піти на Тухлю й обіщував йому вказати перехід через гори. Монголи розграбили Тухлю і спалили хати. Тимчасом Мирослава не могла глядіти далі на зраду свого батька й утікла до тухольців. Вона навчила їх робити метавки, що засипували татарів, які стояли в долині. За радою Захара завалено вихід із кітловини, в якій находилися татари, камяними звалами й вода гірського потоку стала затоплювати татарське військо. Коли Бурунда побачив неминучу загибель усього відділу, підніс уже топір над головою Максима в тій думці, що за життя сина дозволить Захар Беркут останкам монголів на свободний вихід. Але старець не згодився. У хвилині, коли Бурунда замахнувся, щоби розрубати Максимові голову, відтяв йому Тугар Вовк шаблею руку. Відділ Бурунди загинув. Умираючи, Захар поблагословив сина на вінчання з Мирославою і сказав востаннє ось ті слова: «Ми побідили нашим громадянським ладом, нешою згодою і дружністю...».

Ілюстрація Л. Ігнатєва до Франкового оповідання «Олівець».

Історичний характер має також повість «Великий шум».

У повісті дав автор малюнок українського життя в 1850. р., коли то в австрійській монархії слідом за проголошенням конституції та знесенням панщини настали часи політичної реакції. «Великий шум» пішов по мужицьких душах, у яких знесення панщини пробудило почуття особистої гідності, коли уряд при помочі війська силою зневолював нарід до платних робіт на панських ланах. Таким шумом зашуміло й підгірське село Грушатичі, де вибух гострий конфлікт між громадою, а скорше її свідомішими представниками (Кость Думяк) з одного боку й паном та священником з другого боку. Конфлікт вибух тому, що пан Субота також за допомогою війська хотів присилувати селян до роботи на своїх ланах. В повісті оповідає автор, як донька ~~одного~~ гордого пана Суботи проти волі свого батька стає дружиною зненавидженого мужика Костя Думяка.

Соціальний підклад має повість «Борислав сміється». Тут найшов вислів побут робітничого пролетаріату і визиск його сил різними галапасами.

Повість є продовженням оповідання „*Voa constrictor*“ Два ворожі світи пересунув автор у ній. Ворожі вони в своїх задумах і змаганнях, чужі собі метою, все таки сплетені зі собою тісними вузлами: конечними умовинами життя. Перший світ — це світ Гаммершлягів, Гольдкремерів, світ багатих капіталістів, смілих підприємців, безпощадних спекулянтів — світ погоні за нафтою, за золо-

том. Другий світ — це світ сірих рядів голодних селян і робітників, чорних вуглярів, томлених, визискуваних, — світ столоченого життя, незаспокоєної туги за ясною дниною... Конфлікт між цими двома світами, що виповнює зміст повісти, вибухає вкінці широким полум'ям, що захвачує весь Борислав. Це так »Борислав сміється...«.

Поезія Франка. Як поет, займає Франко одно з найвидніших місць в українській літературі. В своїх поетичних творах дав вислів не тільки своїм власним переживанням, але й переживанням народу. Тематикою й мотивами поетичної творчості міг сягнути »вершин« людської думки («Смерть Каїна», »Мойсей»), але вмів також підійти до сірого життя »низин«. Поруч зразків гарної рефлексійної лірики, в якій дав перевагу думці над почуванням (збірка »Мій ізмарagd«), спромігся також на прекрасні жемчуги ніжної, глибоко відчутної любовної лірики у ліричній драмі »Зів'яле листя«. Вмів також знизитися до дитячих сердець, до дитячої психіки, тому-то його »Лис Микита«, »Абу Каземові капці«, »Пригоди Дон Кіхота« полишаться назавжди перлинами в українській дитячій літературі.

Поезії Франка зібрані в збірках: »З вершин і низин«, »Мій ізмарagd«, »Із днів журби«, »Давне і нове«, »Зів'яле листя«, »Semper tiro«.

До найранших його поетичних творів належить »Наймит«. У цій поемі затримується поет при постаті наймита, що від колиски до могили »в нужді безвихідній, погорді і печалі сам хилиться в ярмо. Щоб жити, він життя і свободу й силу за хліба кусник продає...« З тужливим співом оре поле, байдужий, що для чужого добра проливає піт. Той наймит — це наш нарід, що »поту лве потоки над нивою чужою«. В рабстві й неволі, в лихолітті й недолі тягне своє ярмо. Байдуже — для кого, співаючи, він оре плідний, широкий лан. Поет вірить, що він віднесе побіду, добуде волю й у власнім краї оратиме свій власний лан. У знаменитій, сильній поемі »Каменярі«, що появилася у »Дзвоні«, виводить поет себе й тисячі таких, як він. Всі вони, приковані ланцюгами до гранітної скелі, великими залізними молотами на приказ сильного, мов грім, голосу, лупають цю скалу. Мов водоспаду рев, мов битви грім кривавий, гримлять молоти їх раз-у-раз. І хоч вони знають, що не буде їм ні слави, ні памяти, добувають далі пядь за пяддю землі. Вони невірники, що добровільно взяли на себе пута волі, вони каменярі на шляху поступу. Тільки живе в них велика віра, що розіб'ють скалу, що власною кров'ю й власними кістками змурують твердий гостинець і принесуть щастя, нове життя, нове добро у світ. І хоч там далеко на світі, який вони кинули для праці, поту й мук, проливають за ними сльози мами, жінки й діти, хоч прокляті всіми і їх думки і їх діла, вони не випускають молотів із рук. Держать їх кріпко в тій сильній вірі, що рівняють шлях правді, а щастя всіх прийде аж по їх кістках.

У більшій поемі »Панські жарти« затримався Франко при панщизнянім лихолітті і дав гарний образ життя в українському селі напередодні знесення панщини та в сильних поетичних словах відтворив радість народу у хвилині проголошення свободи.

Великдень! Боже мій великий!
Ще як світ світом, не було

Для нас Великодня такого!
Від досвіта шум, гомін, крики,

Мов муравалисько гсе село
 Людми кишить. Як перший раз
 »Христос воскрес« заспівали,
 То всі мов діти заридали,

Аж плач той церквою потряс...
 Так бачилось, що вік ми ждали,
 Аж дотерпілись, достраждали,
 Що Він воскрес — посеред нас.

І якось так зробилось нам
 У душах легко, ясно, тихо,
 Що бачилось, готов був есякий
 Цілій землі і небесам

Кричать, співають: минуло лихо.
 Найзліші вороги прощались,
 Всі обнимались, цілувались...
 А дзвони дзвонять, не стають!

А молодь бігає, мов пана,
 Кричить що сили в кожний кут:
 »Нема вже панщини, ні пана!
 Ми вольні, вольні, вольні всі!
 Ба, й дівтора, що в старших баче,
 Й собі вигукує, неначе
 Перепелята по вівсі...«

»Вона притулила Мирона до себе...«
 Ілюстрація Л. Ігнатєва до Франкового
 оповідання «Під оборогом».

Окрему увагу звертає в поемі постать старенького священника, що був справжнім батьком своєї громади, ділився із своїми громадянами їх турботами, смутками й терпіннями.

Крім поезій, оповідань та повістей писав Франко також драматичні твори: «Украдене щастя», «Учитель», «Сон князя Святослава», «Будка ч. 29» та збагатив українську літературу перекладами творів Софокля, Байрона, Гете, Гайне, Золі та інших письменників.

„Зівяле листя“. Найкращою збіркою ліричних поезій Франка є збірка «Зівяле листя», що вийшла в 1896. р. Сам поет у передмові до другого видання назвав «Зівяле листя» збіркою ліричних пісень, найсуб'єктивніших із усіх, що появилися в нас від часу автобіографічних поезій Шевченка». Композиція цілої тієї «ліричної драми» є така, що поет виводить постать людини слабої волі, яку сила й глибина кохання кладе в могилу. Очевидно, це тільки така літературна форма, в яку поет вложив вислів своїх власних глибоких почувань. Поодинокі «жмутки» тієї збірки повставали в різних відступах часу: перший в рр. 1886-1893., другий у 1895. р., третій і останній у 1896. р. У першому жмутку говорить поет про своє кохання, про свою «бліду, горем п'яну, безнадійну любов», описує красу й принаду тієї, що всеціло полонила всі його думки. У захопленні її вродою пише:

Твої очі, як те море,
 Супокійне, світляче:
 Серця мого давнє горе,
 Мов пилинка в них тоне.

Твої очі — мов криниця
 Чиста на перловім дні,
 А надія, мов зірниця,
 З них проблискує мені.

Але почув з її вуст страшні, жорстокі слова: «Не надійся нічого» і герой «Зівялого листя» годиться із резигнацією:

Я не надіюсь нічого

І нічого не бажаю —

Що ж, коли живу і мучусь,

Не вмираю!

Що ж, коли гляджу на тебе

І не можу не глядіти,

І люблю тебе! Куди ж те

Серце діти?..

Свідомий того, що «спільним шляхом не судилось» їм іти, рішається:

Йди направо, я наліво

Шлях верстатиму в тумані,

І не здиблемось ніколи,

Як дві краплі в океані.

Як в дорозі здиблю горе,

Що тобі несе удар,

Сам його до себе справлю

І прийму його тягар.

А як щастя часом схоче

В мою хату загостить,

Я його до тебе справлю,

Най голубочком летить...

Тільки у мріях і снах втішається він чудовим образом, тільки як «привид» ввижається йому гарна квітка, його «сон царівни», З наболілої душі несеться в епілогу його безнадійна пісня:

Розвійтеся з вітром листочки зівялі,

Розвійтеся, як тихе зітхання!

Незгоєні раці, невтишені жалі,

Завмерлеє в серці кохання.

В зівялих листочках хто може вгадати

Красу есю зеленого гаю?

Хто визнає, який я чуття скарб багатий

В ті вбогіі вірші вкладаю?

Ті скарби найкращі душі молоді

Розтративши марно, без тями,

Жебрак одинокий назустріч недолі

Піду я сумними стежками.

У другому «жмутку» на взір символіки, дає автор свої власні

народніх пісень, повних глибокої стилізації в роді:

Ой, ти дівчино, з горіха зерня,

Чом твоє серденько — колюче терня?

Чом твої устонька — тиха молитва,

А твоє слово гостре, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,

Що то запалює серце пожаром?

Ох, тії очі темніші ночі,

Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій усміх — для мене скрута,

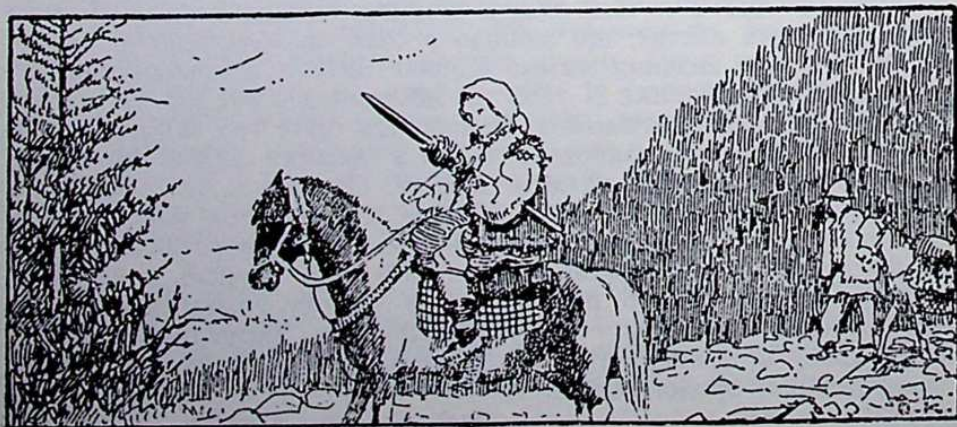
Серце бентежить, як буря люта?

Ой, ти дівчино, ясна зоре!

Ти — мої радощі, ти моє горе!

Тебе, видаючи, любити мушу,

Тебе кохаючи, загублю душу.

Ілюстрація О. Кульчицької до повісти М. Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Всі ці пісні служать поетові для вислову власних почувань і власних настроїв. Але його кохання кріпшає і на нього герой поеми не знаходить ради.

Як почуєш вночі край свого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко.

Це не та сирота, що без мами блука,
Не голодний жабрак, моя зірко,
Це розпука моя, невтишима тоска,
Це любов моя плаче так гірко.

»З тихих осель і царинок котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худобки...«

Ілюстр. О. Кульчицької до повісти »Тіні забутих предків«.

Третій »жмуток« повний пісень глибокого внутрішнього схвильовання. З тужних, сумовитих настроїв переходить герой у тон повної життєвої безнадійності й розпуки. Лякається приходу ночі, яку проводить, риючи у рані. Вкінці у чудових, зворушливих словах прощається з матір'ю:

Матінко моя ріднесенька!
В нещасний час, у годину лиху
Ти породила мене на світ!..
Не дала ти мені чарівної краси,
Не дала мені сили, щоб стіни валить,
Не дала мені роду почесного.
Ти пустила мене сиротою у світ,
Ти дала ще мені три недолі в наділ,
Три недолі важкі, невідступні.

Що одна недоля — то серце м'яжке,
То співацьке серце вразливе,
На красу, на добро податливе.
А що друга, то хлопський рід,
То погорджений рід, замуrowаний світ,
То затроений хліб, безславний гріб.
А що третя недоля — то горда душа,
Що нікого не впустить до свого нутра,
Мов запертий вогонь сама в собі згора...

Після того у пісні »Пісне моя, ти підстрелена пташко« прощається також із своєї піснею, якій »час уже на спокій«, і накладає на себе руку. Франко розумів, що слабовільний герой його »Зівялого листя« не повинен нікому служити взором, тому і звертається в його імені до читача із словами: „Sei ein Mann und folge mir nicht nach“.

Поема „Мойсей“. На вершини поетичної творчості знісся Франко у поемі »Мойсей«. Висока ідейна й мистецька вартість цієї поеми ставить її у ряд найвизначніших творів українського письменства. Головною темою в поемі є смерть Мойсея, як пророка, що його власний нарід не признав і відкинув. Поему розпочинає поет прольогом, у якому в сильних, мужеських словах дав вислів своїй твердій вірі у кращу майбутність українського народу. У самій поемі затримався при трагедії Мойсея, що »наче буря вирвав свій нарід з неволі« й сорок літ вів його до чудової обіцяної країни. »Все, що мав у житті, віддав він для одної ідеї і... за свою жертовну працю, за довголітні зусилля, за посвяту усього життя діждався хвилини, що нарід відіпхнув його. Відіпхнув його, бо зневірився в доцільність високої ідеї, в успішність усіх зусиль і послухав підшептів та покликів Датана й Авірона, які в поемі уосіблюють гін людської природи до вигідного безтурботного життя.

Щойно після відходу Мойсея зрозумів ізраїльський нарід усю велич його посвяти, щойно тоді відчув, що життя без ідеї, якої символом був саме Мойсей, — не має ніякої ціни.

Чули всі: щезло те, без чого Поміж ними горіло,
Жить ніхто з них негодний. Що давало їм змисл життєвий,
Те незриме, несхопне, що все Просвітляло і гріло...

Тимчасом Мойсей борикався в пустині на самоті з сумнівами й докорами, що хмарою насили на його душу. Зродилося жахливе питання: де причина його життєвої невдачі, всіх його зусиль. Уосібленням усіх цих сумнівів у поемі являється постать темного демона пустині Азазеля, якому вкінці по довгих зусиллях вдалося довести Мойсея до розриву з Єговою. Довгого часу потребував Мойсей, заки прийшов до рівноваги, заки зрозумів, що властивим призначенням його народу не є розкішне життя, а праця в країні вселюдської культури. Одначе за момент зневіри заплатив смертю.

Поема «Мойсей» має алегоричний характер. Поет думав про український нарід і про український нарід співав пісню. У трагічній долі Мойсея, що вів нарід до обітованої країни й сам упав на шляху, розумів поет трагічну долю провідника, якого нарід не розуміє і відпихає від себе. Всетаки, хоч між ідейними провідником і тверезою опортуністичною юрбою настає пропасть, остаточний звязок таки не зірваний. Ідею Мойсея підхоплює молодь, що під проводом Єгошуи кидається до боротьби за народні ідеали.

Леся Українка. Поруч Т. Шевченка й І. Франка на вершини поетичної творчости знялася Леся Українка, письменниця європейської міри, що здужала вийти поза тісний круг своєрідних тем на широке поле світових мотивів.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЛІСОВА ПІСНЯ

ДЕРЕВОРИТИ
О. САХНОВСЬКОЇ

Окладинка до видання «Лісової пісні»
Л. Українки, роботи О. Сахновської.

Леся Українка — це приbrane імя Лярісси Косач-Квітки. Уродилася 26. (н. ст.) лютня 1871. р. у Звягелі на Волині, померла 1. серпня 1913. р. в Сурамі на Кавказі. Похоронено її в Києві. Батько письменниці Петро Косач, товариш Драгоманова, член старої громади, був освіченою людиною, майстром іронії. Великий вплив на Лесю в дитячих її літах мала її мати — Ольга Косач, якої літературний псевдонім — Олена Пчілка. В українському письменстві відома Олена Пчілка в першу чергу як авторка поеми «Козачка Олена» та оповідань «За правдою» і «Товаришки». Вона вщипила в серце своєї доньки любов до рідної мови, до рідної пісні, до свого народу; під її оком робила Леся перші кроки на полі поетичної творчости. Від ранніх літ жила Леся Українка в високому культур-

ному середовищі, в якому йшла творча літературна праця. Сімя Косачів жила у щирих, дружніх взаєминах із родинами Старицьких і Лисенків. Завдяки цьому змалку мала Леся нагоду чути цікаві розмови на літературні теми.

Під впливом дядька Драгоманова, з яким від ранньої молодости живо переписувалася та при якого ліжку вела розмови, коли недужий лежав у Софії, — познайомилася з новими добутками західньо-європейської літератури й науки.

Дуже рано виступила із своїми ліричними поезіями. Її перша поезія: «Ні волі, ні долі у мене нема, лишилася тільки надія сама» повстала в дванадцятому році її життя. В 1892. р. появилася перша її лірична збірка «На крилах пісень». Вже в цій першій збірці поруч ніжних мелодій, в яких виспівана краса природи, задзвеніли сильні акорди патріотичної громадянської лірики. Від тієї пори Леся

Леся Українка.

Українка стала в центрі українського літературного життя. У 1899. р. вийшла її збірка «Думи і мрії», у 1902. р. «Відгуки».

У ліричних поезіях торкалася Леся Українка своїх особистих переживань і переживань цілого народу. В її особистій інтимній ліриці, в якій ізпоміж європейських поетів найсильнішим впливом відізвався Гайне, основними мотивами є мотив природи, мотиви кохання, самоти й недуги. Оскільки Леся Українка торкається свого особистого життя, її поезія повна смутку, тихої меланхолії. Недуга, що томила її від ранніх літ і постійно примушувала шукати легші на Криму, в Карпатах, на Кавказі, в Італії, в Єгипті, відбилася тривким сумовитим, часто безнадійним настроєм у її інтимній ліриці. Характеристичною під цим оглядом є її поезія «Давня весна».

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучі пташки!
Все ожило, усе загомоніло, —
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і брентіло, —
А я лежала хвора й самотна.
Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

«Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.
Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині
І любий гай свій відгук з ним прислав.
Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

Живо цікавило Лесю Українку питання, яка є роля поета серед громадянства та в чому сила поетичного слова, — і тому питанню присвятила багато своїх поезій. Ширше розгорнула його в більшій поемі «Давня казка»

Інший є характер громадянської лірики Лесі Українки. Характеристичною її рисою є сильний, бадьорий тон, жива віра в кращу майбутність народу. Сильні, енергійні, мужеські акорди громадянської лірики Лесі Українки, бадьорий, оптимістичний їх настрій захопили Франка до такої міри, що він не завагався висловити ось які знаменні слова: «Від часу Шевченкового: «Поховайте та вставайте»... Україна не чула такого сильного, гарячого поетичного слова, як із уст цієї слабосилої, хворої дівчини». Найвищою мрією життя Лесі Українки було щастя рідного краю й до того щастя спрямувала вона свою поезію.

„Титанічний хід по верхогірях“. З найбільшою силою, виразністю та глибиною виявився талант Лесі Українки в творах останнього періоду її життя в формі драматичної поеми та віршованої драми. До тієї форми від лірики перейшла письменниця крізь ряд більших розміром поем: «Русалка», «Подорож до моря», «Самсон», «Роберт Брюс», «Давня казка», «Місячна легенда», «Одно слово», «Віла Посестра», «Ізольда Білорука».

В поемі «Одно слово» старий якут оповідає про чужинця, який жив довго серед якутів самотний, недужий. Він намагався пояснити темним якутам причину своїх скорбот, але вони його не розуміли; в їхній мові не було відповідних слів.

«Я від того — казав їм чужинець —
Вмираю, що у вас ніяк не зветься,
Хоч єсть його без міри в вашім краю.
А те, від чого міг би я ожити,
Не зветься теж ніяк: немає слова!»
(воля).

Гене́за поеми зв'язана, здається, з трагічною смертю українського поета Павла Грабовського (Павла Граба), що вмер на засланні в Тобольську 1903. р., не дждавшись сповнення гарячих мрій про волю та про поворот на Україну.

З останньої доби життя Лесі Українки, з доби її «титанічного ходу по верхогірях», походять драми: «Блакитна троянда», «Руфін і Присцилла», «Лісова пісня», «Осінь казка», «Жамінний господар», «Бояриня», «Адвокат Мартіян»; «Касандра», драматичні поеми: «Вавилонський полон», «Оргія», «На руїнах», «Магомет та Айша», «Йоанна, жінка Хусова» і діяльogi «Три хвилини», «На полі крови», «У ка-
такомбах», «В дому роботи, в кра-
їні неволі». В отих, переважно

Ілюстрація - дереворит О. Сахновської до «Лісової пісні» Л. Українки.

в своєму погляді він відокремлений — і тут його трагедія. Його приятелі один за одним у погоні за славою й багатством ідуть на службу до Мецената. Антей не в силі їх стримати. Не може він спинити й своєї дружини Нериси, якій слава потрібна так, «як хліб і вода», коли вона йде танцювати на оргію Мецената. Але там він убиває її дорогоцінною лірою.

У постатях римлян дала Леся Українка характеристику російського панства за царських часів, у постатях греків тієї частини української інтелігенції, що вислуговувалася Росії.

„Лісова пісня“ Лесі Українки. Мелодію вічно живої музики в природі підхопила Леся Українка в «Лісовій пісні». Підхопила її ще тоді, коли проживала серед тихих волинських лісів, і на свій лад передала у прегарній фантастичній драмі «Лісова пісня», що є не тільки найкращим твором великої письменниці, але й гордощами української літератури. У днях, коли письменниці для скріплення здоров'я прийшлося проживати на чужині, родилася в її душі велика туга за тими лісами, серед яких провела найкращі дні свого життя. І так у далекій Грузії, в місті Кутаїсі, над рікою Ріон упродовж чотирьох днів із великої туги письменниці повстала «Лісова пісня» й була готова 9. серпня 1911. р.

«Лісова пісня» — глибока, як блакитне небо, й як воно, таємна й загадкова. Поезію та красу волинської та поліської лісової природи звеличала Леся Українка, згідно з фантастикою українського народу, згідно з його легендами, переказами та віруваннями в ряді фантастичних постатей. Спокій і повагу озер випоетизувала в постаті суворого дідугана Водяника, їх чар та принаду в постаті химерної Водяної Русалки, яка грається з «Тим, що греблі рве». Образом лісу є добрячий Лісовик, образом соняшних вогняних блисків — Перелесник, образом блудних, знадливих вогників на мочарах та дряговинах — Потерчата, а лицарем болот та багон — пакісний, зловбий Куць. Красу піль уосіблює Польова Русалка, а велику красу лісових полян та гущавин — найкраща постать у драмі — постать Мавки. Мавку обдарувала поетка виімковою зовнішньою та духовою вродою. Вона гарна й у своїй красі принадна, як квітка лісової поляни, чиста в думках, як росяний ранок, мрійлива, вибачлива, терпелива, глибока в своїх почуваннях, вражлива на чуже терпіння, кожної хвилини готова до великої посвяти. Є вона не тільки образом чару лісової природи, але взагалі символом усїєї краси та усїєї поезії в людському житті.

Ілюстрація - дереворит О. Сахновської до «Лісової пісні» Л. Українки.

Поруч звеличання краси рідної природи порушила Леся Українка ще й інші питання, що не раз цікавили і хвилювали великих письменників. До таких питань слід причислити питання відносин людини до світу природи. Є люди, що люблять природу, розуміють її, захоплюються нею. Такою по-статтю у драмі є дядько Лев. Є знову такі, що до їх ніяка краса не промовляє й вони нівечать її без пощади й без потреби. Є ще й такі, що під примусом зовнішніх, твердих життєвих обставин задавлюють у своїй душі всякі ідеалістичні пориви, хоч вони є потребою їх душі. Такою трагічною по-статтю є Лукаш. Трагедією його життя в «Лісовій пісні» є трагедія всіх тих, що слухають матеріалістичних підшептів, хоч уся їх душа рветься до ідеалу. І Мавка переживає свою трагедію. Її переживання — це переживання мрійливих, поетичних, ідейних душ, яких мрії та ідеї зустрічаються у жадливому зударі з грубими умовами буденщини, які приневолені «кинути високе верховіття» й «ступати дрібними стежками». Провідною думкою в драмі є думка, що ніякі матеріалістичні кличі та доктрини не зможуть усунути з людського життя вродженого людині гону до краси, до поезії, до висот.

Ольга Кобилянська й Леся Українка.

Оповідання й повісті Кобилянської. — Н. Кобринська. Таким гоном до краси, до висот є уся творчість другої великої письменниці Ольги Кобилянської. Ольга Кобилянська, уроджена в 1863. році в містечку Гурагоморі на Буковині, вийшла з урядничої знімченої сім'ї. Початкову шкільну освіту доповнила самостійною працею та широкою лектурою. Захоплена творами німецької літератури, зокрема філософічними писаннями Ніцше, зачала поміщувала у віденських та берлінських журналах. По українському, сати німецькою мовою. Перші свої твори, навіяні буйною фантазією, зачала писати під впливом Наталії Кобринської та Софії Окуневської. Її новелі, між якими найкращою є „Valse melancholique“, виповнили окремі збірки: «Покора», «До світа». Крім новель писала також Кобилянська більші повісті: «Людина», «Царівна», «В неділю рано зілля копала», «Через кладку», «Земля», «Апостол черні». У повісті «Царівна», що має форму щоденника, дала Кобилянська психологічну студію почувань та переживань дівчини з ніжною поетичною душею, з шляхетними поривами, вражливої на красу природи, якій довелося жити серед грубих, сірих обставин життя. «Я чую — і говорить «царівна» (Наталка Веркович) — в собі пробіск якоїсь сили... та її зацитькує та груба сила, що панує

довкола мене всевладно... Також в інших оповіданнях і повістях виступила Кобилянська до боротьби за права жінки, як людини, за її самостійне суспільне становище. З тією глибшою метою ставить вона залюбки українському жіноцтву та всьому українському громадянству перед очі високий ідеал жінки з тонкими почуваннями та великою вражливістю на красу.

Перша видвинула серед української суспільности в Галичині жіноче питання й перша домоглася для української жінки повних прав свобідного розвитку та свобідної освіти — Наталія Кобринська, що походила з священничої родини Озаркевичів. Вже перше її оповідання «Пані Шуминська» (інший наголовок: «Дух часу») зацікавило ширші круги суспільности.

Заохочена гарним успіхом перших оповідань — кинулася Кобринська до праці на суспільному та літературному полі. В 1884. р. дала почин до завязання жіночого товариства в Станиславові. У 1887. р. видала жіночий альманах «Перший вінок», де крім неї та Олени Пчілки помістили також свої твори Юлія Шнайдер-Німець-товська (Уляна Кравченко), Людмила Василевська (Днірова Чайка), Климентія Попович-Боярська, Леся Українка й ин. В дев'яностох роках вийшли заходами Кобринської три випуски «Нашої долі». Зпоміж оповідань Кобринської вважають кращими: «Дух часу», «Задля кусника хліба», «Виборець», «Жидівська дитина», «Ядзя і Катрусі». В останньому оповіданні вивела Кобринська дві контрастні постаті: панської дитини і селянської Катрусі. Оскільки життя Ядзі сіре, безбарвне, порожнє, остільки багате рухом, переживанням, горем та радістю, боротьбою життя селянки Катрусі.

Дещо відмінна характером від інших повістей Ольги Кобилянської є її повість «Земля».

Привязання селян до землі, гіркі злидні жовнярського життя, туга за домом та ріднею найшли в ній прегарний вислів.

У своїх повістях захоплює Кобилянська читача тонкою аналізою психічних переживань героїв та героїнь, своєрідним поетичним стилем та прегарними описами гірської природи. Вона є поеткою лісів (поезії в прозі «Битва», оповідання «Некультурна», повість «У неділю рано зілля копала») та поеткою землі (повість «Земля»).

„У неділю рано зілля копала“. Найкращою повістю Кобилянської є повість: «У неділю рано зілля копала», яку вона побудувала на відомому мотиві народної пісні «Ой не ходи, Грицю, та на вечерниці». Силу власної творчої інвенції виявила письменниця в цій повісті, просліджуючи Грицеву вдачу та його зраду.

Ольга Кобилянська.

Акцію перенесла в давні часи, в гірську околицю. »В ногах одної гори, названої »Чабаниця«, до якої й тулилося гірське село, бігла гучна ріка. Шумна й прудка, гонила розпінена через велике неповоротне каміння. Ріка та окружує Чабаницю, неначе б хотіла її обійняти. Немов і до тієї ріки сходили з самого верха »Чабаниці« смереки густими рядами, одні по других. Низько в долині вже над самою рікою опинилися вони.

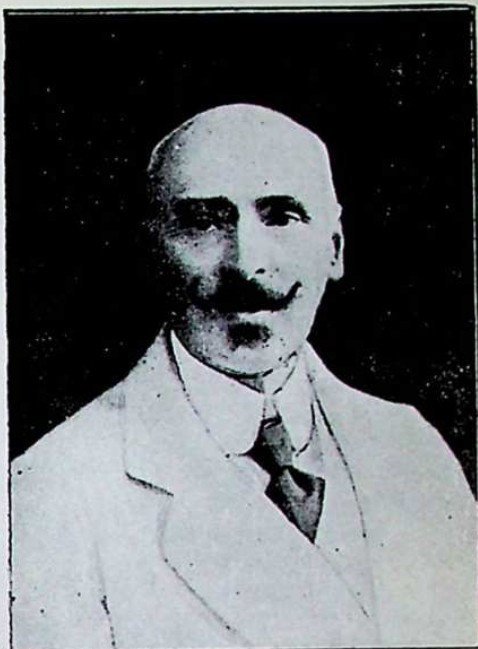
Стояли тут з розширеними зеленими крилами та шпильями, зверненими до гори, й шуміли... Не як у долині здичіла ріка, голосним плескотом, гамором і гуком, але відмінно і на свій лад.

Спокійно й тужливо, хвилюючись і крилато, заколисувало щось у воздуху до сну, заливаючись при тім смутком. Рівно й обережно, тут тихо, там шепотом, а все в один голос, все шум і шум...« — У тому гірському селі — оповідає — письменниці — спинюються цигани.

У таборі рух, бо жінка ватажка Раду, молода Мавра, стала матір'ю білого сина. Раду задумує вбити Мавру, але її батько Адронаті рятує її, потайки несе недужу під гору Чабаницю. Її хлопця підкидає багачеві Дончукові у третьому селі. Мавру знаходить і забирає до себе багачка Іваниха Дубиха, в якій вона діклується молоденькою донькою Дубихи — Тетяною. Але циганська вдача велить Маврі жити по своєму. Вона кидає хату Дубихи й поселяється в самотній колибі. Збирає по горах зілля й ворожить, не знаючи довший час нічого про свого сина. До неї заходить красуня Тетяна. Раз стрічає Тетяна на лісній стежці сина Маври, Гриць Дончука. Гриць захоплюється вродою Тетяни, хоч кохав синьооку Настку. Тут і причина нещастя. Дізнавшись, що Гриць посватав Настку, горда мрійна Тетяна добуває чародійного зілля й дає випити Грицеві. Гриць умирає, Тетяна божеволіє. Романтичну закрутку надають отсій гарній повісті постичні постаті Тетяни, Маври, циганів, малюнки циганського табору, ворожби, таємні голоси перечуття й фантастична гірська сценерія, серед якої відбувається подія.

„Поет краси природи й краси людської душі“. Незвичайне захоплення красою природи та буйним світом народньої фантастики зближає повість Кобилянської »В неділю рано зілля копала« з »Лісовою піснею« Лесі Українки та з повістю Коцюбинського »Тіні забутих предків«.

Всі ці твори повстали під впливом нового звороту до давнього романтичного напрямку, у всіх них слідні риси так зв. неоромантизму. Автор останньої повісти — Михайло Коцюбинський належить до ряду найталановитших українських письменників, що виступили на склоні ХІХ. в. Звуть його »поетом краси природи та краси людської душі«. Так сильно відчував він і розумів красу природи, так глибоко вмів заглянути в людську душу, найти

Михайло Коцюбинський

й відкрити в ній небуденну красу. Коцюбинський (1864–1913.) уродився у Винниці на Поділлі. Після закінчення шаргородського «духовного училища» зложив іспит на народного вчителя. Деякий час пробував у Бесарабії, де йому доручено нищити філоксеру. Боротьба з цим шкідником буйних бесарабських та кримських виноградників послужила йому темою для окремого цікавого оповідання «Для загального добра».

З причини важкої недуги ревматизму, якого набрався від простуди, покинув державну службу й отримав місце при статистичнім відділі чернігівської земської управи. Тут перебував по кінець життя, беручи живу участь у громадянських справах. Для покращення здоров'я, що гіршало з року на рік, виїздив на Капрі, то знову в гуцульські гори до Криворівні.

Від 1890. р. почали появлятися друком його оповідання й новели, як «Пятизлотник», «Для загального добра», «Ціповяз», окремо по різних часописах. Із таких оповідань повстали згодом збірники:

«В путях шайтана», «У грішний світ», «Поєдинок», «Дебют». У своїх оповіданнях, з яких перші вказують ще сліди давньої реалістично побутової школи Левицького й Мирного, дав Коцюбинський образ сучасного йому життя не тільки на Україні, але й поза її межами, поширюючи давню тематику новими темами з бесарабського та кримського життя.

У двох основних напрямках пішла вся літературна творчість Михайла Коцюбинського: він розвинув мало ще до його часів розвинену в українському письменстві психологічну новелю й продовжував жанр соціальної повісті. З часом визволився також із впливу Нечуя-Левицького і найшов свій власний шлях. На тематику його оповідань складаються: безвихідне лихо соціального уладу. («Ціповяз», «Фата Морган»), перші зародки протесту проти цього лиха («Під мінаретами»), жажливі у наслідках зусилля погасити цей протест («Він іде», «Сміх», „Persona grata“), людська темнота, дикі інстинкти, апатія («В путях шайтана», «На камені», «Лялечка», «Поєдинок», «Дебют») та поруч того гарні пориви людської душі («Помстився», «Пятизлотник»).

«Плай радісно підіймалася угору поміж воринням».

Ілюстрація Олени Кульчицької до повісті Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Такий гарний зрив людської душі є основою оповідання «Пятизлотник». Стара Хима, підкладаючи солому в грубку, турбується, що свій хліб минувся, а купити нема за що. Та сама гризота, що в хаті останній бохонець хліба минувся, а на заробітки нема надії, як іржа залізо гризе душу Хоми. Наступної днини, на свято Введення, чують обоє в церкві про страшний недорід у далеких сторонах. По повороті до дому Хима, переглядаючи в скрині свої полотна, любить срібним пятизлотником, що його отримала, як віддавалася, від своєї баби на посаг, і мріяла віддати колись унуці. Хома, якого душу мулить невинно думка, як добути хліба, просить Химу, щоби дала пятизлотника, але вона й чути про це не хоче. Не хоче дати його й тоді, коли в гостину приходять сват і нема чим його погостити, ані тоді, коли сотський із десятником приходять правити подать і забирають свиту з жердки. Щойно, коли одної ночі звважаються їй голодні, про яких читав батюшка на проповіді, відносить Хима за намовою Хоми пятизлотника в церкву й віддає на голодних. — Ціна цього невеличкого оповідання не тільки в тонкій психологічній аналізі душевних переживань головних постатей, але також в умінні знайти велику красу душі там, де звичайно її люди й не дошукують.

Зпоміж інших українських письменників умів цю красу відшукати й поставити людям перед очі автор «Ближніх» — Тимотей Бордуляк.

Подібний характер, як оповідання «Пятизлотник», має друге оповідання Коцюбинського, а саме «Помстився», що жемчужиться прекрасними малюнками придунайських країн.

Дуже характеристичним для манери писання Коцюбинського є його невеличке оповідання — «аквареля» «На камені», типовий твір імпресіонізму, окремого мистецького напрямку, що любить у фрагментах людського життя, що намагається зловити й передати тільки хвиливі настрої людини, що оживлює природу та відтворює її звичайно в багатій грі світла й сонця і в таких настроєвих образах, в яких її бачить око і відчуває душа мистця.

Найбільший твір Коцюбинського — повість „Fata morgana“ дає образ соціальних відносин в українському селі напередодні й у добі першої російської революції з 1905. р.

Першу частину повісти написав Коцюбинський в 1904. р., другу в 1910. Ладився писати ще третю, але роботи не закінчив. «Свігове горе — говорить автор у повісті — велике. Прокіп надививсь на нього. і вдома і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шнориш придорожній, затолочені сильним, багатим, і нікому крикнути: «Зведись, народе,

Кригорівня над Черемошем. У другій хаті проти кладки проживав М. Коцюбинський.
Рис. О. Кульчицької.

простягни руку по свою правду! Якщо сам не візьмеш, ніхто не дасть». І Коцюбинський оповідає, як нарід пробував звести руку по свою правду, але не тільки нічого не вдержав, але й руки покалічив... Розвіялися народні сподівання, як «фата моргана», як і особисті мрії головних постатей в оповіданні: Андрія Волика, його дружини Маланки та його доньки Гафійки.

Подібно, як повість „Fata morgana“, відбиває події з 1905. р. повість Миколи Чернявського «Весняна повідь»..

„Тіні забутих предків“. Найкращим твором Коцюбинського, в якому до вершин мистецького викінчення довів він усі свої композиційні й стилістичні засоби, такі оригінальні, такі питомі його великому літературному талантові, — є повість «Тіні забутих предків», одна з найкращих повістей в українському письменстві. Повстала ця повість під вражінням краси гуцульських гір, які бачив Коцюбинський у часі свого побуту в Криворівні, та буйної поезії гуцульського життя. В тематиці зустрівся Коцюбинський із Федьковичем і Кобилянською. Як і Федькович, як і Кобилянська, виспівав він красу гірської природи та поезію гуцульської душі. Але зробив це на свій оригінальний лад. У повісті, спираючись на народні вірування, на гуцульському фольклорі, утворив окремий фантастичний світ із мавками, «чугайстром», «мольфаром», «щезником». Цей фантастичний світ, поруч із іншими високими цінностями повісти, на які складаються прекрасні описи гір, гірських потоків, Черемошу, полонин, незвичайні порівняння, поетичний стиль, вишукана мова з ароматом гуцульської говірки, дозволяє вважати «Тіні забутих предків» поемою гуцульського життя.

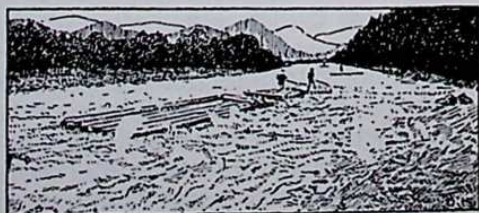
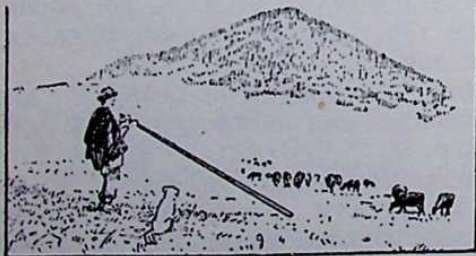
Ось фрагмент із повісти, в якій Коцюбинський описує дорогу Івана на полонину:

«Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину. Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай радісно підіймався угору поміж воринням. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива, зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос.

— Слава Ісусу!..

— Навіки слава.

— По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, якими покурились, гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі

«Яка ж тота полонина на весні весела...»

Дараби.

Ілюстрації О. Кульчицької до повісти М. Коцюбинського «Тіні забутих предків».

М: Коцюбинський, Іван
Франко й Вол. Гнатюк.

недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінко корова, або білиця сипала вниз під смереку обідки шишок, Іван піднімався все вище... А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом і людьми, де лиш гутори гутіли та вились гадуки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли у даліні. Орел здіймався з кам'яних спиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання і розпростиралось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смerek, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалося, морські буруни застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та залять світ. Вже синіми хмарами підпирали край-небо буковинські верхи, оточились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Игрєць, колола небо гострим шпилем Говерля і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він уже стояв на цій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом і здавалось, що безконечні сині вали таки ідуть на нього, готові впасти до ніг.

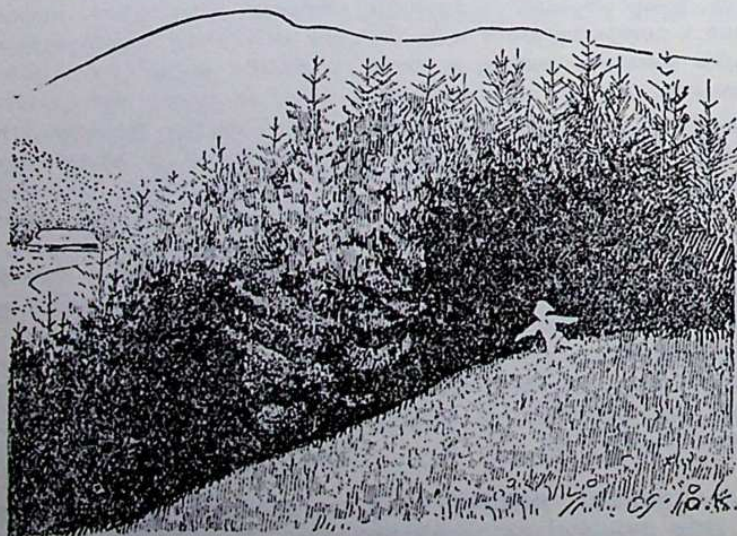
Вітер гострий, як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно заливалось із диханням гір, і гордсть обняла Іванову душу. Він хотів крикнеть на всі легені, щоб луна покотилась з гори на пору, аж до край-неба, щоб захитати море верхів...«

„Співець селянської неволи“. З не меншим талантом, як Коцюбинський, умів душевні переживання людини схопити, за ними

крок у крок стежити — «співець селянської неволі» — Василь Стефаник. Стефаник уродився, як син селянина, в 1871. році в селі Русові, снятинського повіту в Галичині. До гімназії ходив у Дрогобичі, медицину студіював у Кракові. В останніх літах перед війною був послом до парламенту. Помер у 1936. році.

Перші оповідання Стефаника появилися в 1897. році в «Праці» Вячеслава Будзиновського й з бігом часу виповнили збірки «Синя книжечка», «Камінний хрест», «Дорога», «Кленові листки», «Мое слово», «Земля». Характер нарисів Василя Стефаника є наскрізь оригінальний, відрубний. Він спинюється тільки при поодиноких моментах людського життя й навітлює їх із таким знанням народнього життя, з таким розумінням народньої психіки, такою вражливістю на людські страждання, що його оповідання лишаються раз на все дорогоцінними жемчугами в українській літературі. Так, напр., в нарисі «Діти» Стефаник затримується при цій хвилині, коли дід кладе граблі на межі й у голос зачинає нарікати на свої діти. В «Синій книжечці» показує, як п'яний Антін, пропивши масток і останню хатину, пускається в світ із синьою службовою книжечкою за пазухою. При тім говорить: «Іду. Лиш поступив ем си, а вікна в плач. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм наповідає, а вони слозу за слозов просікають. Заплакала за мнов хата. Як дитина за мамов — так заплакала. Обтер ем полов вікна, аби за мнов не плакали, бо дурно, тай віступив ем цалком. Ой, легко, як каміне гризти. Темний світ наперед мене».

Темою «Засідання» є — сцена громадського суду над бідною Романихою, що вкрала дошку коло церкви, «Святого вечора» — коляди зсинілої жебрачки, «Кленових листків» — смерть матері серед безрадного гурту малих дітей; оповідання «З міста й дучи» — розмова селян у повороті з міста. У нарисі «Стратився» рекрут із туги за ріднею накладає на себе руку; в «Лесиній фамілії» Лесиха разом із дітьми бе мужа-п'яницю, в «Каміннім хресті» Іван Дідух прощається з рідним селом перед виїздом у Канаду. Страхіття світової війни лягли в основу оповідань «Вона а-

«Котить зеленими цариками, маленькій і білий»...

Ілюстрація
О. Кульчицької до повісті
М. Коцюбинського «Тіні
забутих предків».

Василь Стефаник
Дереворит арт.-графіка
Вас. Касіяна.

земля», «Марія», «Дитяча пригода»: Зокрема сильним у загальнім настрої й вислові є оповідання «Сини». Притім форма Стефаникових мініатур викінчена й вирізьблена до найменших подробиць; автор висловлюється дуже короткими реченнями, звязким ядерним стилем, покористовуючись для збільшення життєвої правди малюнку й невмолимого трагізму життя місцевим, покутським говором.

Для прикладу мініатурний нарис «Лан»:

Довгий такий та широкий дуже, що оком зідріти не мож. Пливе у вітрі, в сонцю потапає. Людські ниви заливає. Як широкий, довгий невід. Виловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхе бадилля бараболі шелестить на нім. Під корчем мала дитина. І хліб іще і огірок тай мисчина. Чорний сверщок дотулився ніжки тай утік. Зелений коваль держиться подалеки. Мідяна жужелиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Тай звернулося і впало. Впало ротом до корча. Бе ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мати. Як рана ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Привязана чорним волоссям до чорної землі, як камінь.

Сонце раде би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її піднести тай за хмару заходить. Чорний ворон знявся, облітає, облітає та й краче. Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ото, я! Коло роботи спати.

Ваяла рискаль і копає, раз попри раз корчі розриває.

— Добре, що спит. Така мука, така мука ему та й мині з ним. А заробити треба, бо в зимі ніхто не даст.

Нагнулася тай копає, борзо, хутко. А то й корч обминає. Стільки спокою, доки спить...

Марко Черемшина. Тематикою оповідань, гарним знанням душі селянина, глибоким почуттям для його турбот та його горя зближається до Стефаника Іван Семанюк, якого літературний

псевдонім — Марко Черемшина. «З деді Юрія і нені Анни прийшов я на світ 13. липня 1874. р.» — говорить Черемшина у своїй «Автобіографії». Народився в с. Кобаках, косівського повіту, як син сільського дядка. Перші роки життя провів у діда Олексюка, в обставинах стародавнього гуцульського побуту та живих гуцульських традицій. По скінченні сільської школи віддав його батько до коломийської гімназії. Правничі студії покінчив у Відні, після чого в 1905. р. прийняв Семанюк місце адвокатського конципієнта в д-ра Лагодинського в Делятині. Згодом відкрив власну канцелярію в Снятині. Помер 25. квітня 1927. року в с. Кобаках, куди виїхав відвідати свою матір.

Перше оповідання Черемшини «Керманич» появилось в 1896. р. в черновецькій «Буковині», якої редактором був тоді Осип Маковей. Слідом за «Керманичем» появились на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» та «Буковини» інші його оповідання, що зложилися на збірку «Карби» в 1901. р. Збірка зустріла дуже прихильну оцінку Михайла Лозинського в «Ділі» 1902. р. Адвокатська праця та звязані з нею обовязки стримали автора від дальшої літературної діяльності. Щойно воєнна хуртовина дала йому нові теми для оповідань, обєднаних у двох циклях: «Село вигибає» та «Верховина».

У літературній творчості Черемшини можна вирізнити три окремі періоди розвитку. До першого можна віднести оповідання «Керманич», драму «Несамовиті» й його поезії в прозі. Другий період дав у висліді збірку «Карби», третій — повоєнні оповідання, в роді оповідання «За мачуху молоденьку». Окремою характеристичною рисою Черемшини є нахил до ліричного вповивання ситуацій та постатей. Ось яким ліричним вступом розпочинається оповідання «Карби»:

«У пригорщі брав би того зелене село, лелівав би, як дрібненьку запашну отаву, гладив би, як паву.

Дивись, хитається межі горами, гей дубова колиска у віночку, чічки розкидає.

Хотів би тоті чічки позбирати, вітрові не дати, в садочку посадити. Та скільки разів рука за ними потягне, стільки разів мерця підіймає. Сухі надмогильні квітки на цминтарних струпішілих хрестах.

А хоч би їх позліткою золотити, не повеселяють.

А хоч би їх росою росити, не покрасніють.

Лиш би їх до серця тулити, лиш би ними серце кривавити.

Най би раз сонце на коміннім вершку сіло, най би на того село подивилося...

Дереворит Вас. Касіяна до оповідання Стефанька «Кленові листки».

Такими ліричними тирадами-голосіннями, що їх автор буде на народній поетичній символіці, такими ритмічними рецитаціями, що захоплюють музикою слова, постійно перетинає автор біг самого оповідання, яке часто сходить у нього на другий плян.

В оповіданні «Туга» тужить Марічка за Юрійком, що пішов на війну:

»Заржав кінь у лісі, а я минаюся.

Беру, каже, свій кріс та свого коня, може борше тоту Україну виборемо.

А як я коня закосичила та й чорну гриву заплела заплітками, то він присягався, що не на війну, але на весілля їде.

— А яка, — питаю, — буде тота Україна?

А він схопився у стременах срібних та й каже: всі гори-долини та й полонини, як земля вширшки, як небо ввишки. Та й душив мене, обіймаючи. Всесь ліс замаївся, всі трави позацвітали, вся птаха розщобталася, всі води розігралися, всі гори порозштрикалися.

А він верг на мене павяний вінчик та й битим гостинцем конем заграв. А за ним хлопці, сама охота, самі молодці, легіні грешні, як ліс молоденький. А село каже: то наша сила, наша надія, то наші стрільці, а напередовець — як божа динка, як сонце в жнивка.

І відлетіли, як орли сизі, як вітер з гаю, як піна бистрої ріки. А я жду, сподіваюся...

Білу полотно над рікою та й переказую: може ви десь споїтеся з другими водами та знайдете в світі мого Юру, то скажіть йому, що сльозами поливаю полотенець йому на рантухову сорочку білу...

Піду д'маржині в полонину та й визираю, та виглядаю, а його нема. Коровки пізнають мій страждунок та й мукають, аби милий відозвався, а овечки бляють, та й у травах афини показують. Та кому я їх буду рвати, мої ярочки любенькі? Та кому я буду скором прятати, коровки красенькі?

А димарка (хата в полонині) каже: нема кому крізь віконце загомоніти, нема кому полонину розвеселити.

А дощик теплий дрібно намовляє: надівайся миленького кожної години. Кажу я до ліщини: зроби горішки для мого Юри на колядочку!

А до явора кріслатого: тримай холод для миленького! А до кедрини: цвіти голубо на весіллячко...«

В особі Марка Черемшина найшла гуцульська Верховина знову оригінального й дуже талановитого співця.

Новеля. Гарне знання селянської душі виявив також Лесь Мартович, автор збірок оповідань: «Нечитальник», «Хитрий Панько», «Стрибожий дарунок». В його більшій повісті «Забобон» помітні є риси письменника-саїрика.

Велику літературну цінну признала згідно новіша критика Тимотеєві Бордулякові (помер у 1936. р.), авторові збірки оповідань п. н. «Ближні». В тих оповіданнях, навіяних теплим ліриз-

Марко Черемшина.

мом та подекуди тонким гумором, малював Бордуляк нужденне галицьке село й епізоди із щоденного селянського бідкування. Умів доглянути красу душі в незамітних сірих селянських постатях і її видобути на денне світло. Ясним спокійним кольоритом визначаються його оповідання «Дай Боже здоров'я корові», «Михалкові радощі».

Погідним гумором, деколи з примішкою тонкої, легкої сатири навіяні оповідання Осипа Маковоя («Жлопоти Савчихи», «Нові часи»; збірка «Прижмуреним оком»), а теплою гуманністю оповідання Модеста Левицького («Щастя Пейсаха Лейдермана», «Забув»). Глибшими студіями над людською душею являються оповідання Дмитра Марковича, зібрані в збірці «По степах та хуторах», та Богдана Лепкого в збірках: «З життя», «Щаслива година», «По дорозі життя», «Кара», «Село». Сатиричною закраскою вирізняється оповідання з життя духовенства Володимира Леонтовича (Левенка) „Per pedes apostolorum“ Гарний є також його нарис «Я заробив у мого Бога». Холодом песимізму віє знову з писань Грицька Григоренка. На полі оповідання й повелі вирізнялися ще знанням бойківського світу — Юрій Кміт; сміливим добором тем та оригінальністю формальних засобів Михайло Яцків; вибагливістю вишуканого вислову Катря Гриневичева та, крім них, Гнат Хоткевич (оповідання, повість «Камінна душа») й Денис Лукіянович, автор оповідання «За кадильну».

Культ чистого мистецтва. — **Богдан Лепкий.** Значіння творчої літературної праці таких письменників, як Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Стефаник, Кобилянська, Черемшина та всіх новелістів у тому, що вони спирали свою творчість на західно-європейських модерних літературних напрямках і нові мистецькі досягнення західно-європейських письменників перещіплювали на український ґрунт. Цей подув із західної Європи овіяв у великій мірі також літературну творчість усіх тих поетів і письменників, яких звичайно обеднують назвою «Молода Муза». Вяже їх усіх у першу чергу сильне намагання звільнити поезію від кличів дня, від домагань і потреб громадянського життя та віддати її всеціло на послуги чистому мистецтву. Безсумнівна заслуга письменників тієї т. зв. «молодої музи» в тому, що вони різні кличі європейського модернізму ввели в українське письменство й на них будували свої твори.

Найвизначнішими представниками «Молодої Музи» виявили себе спокійний та зрівноважений Володимир Бірчак, автор опові-

Василь Стефаник.

Дереворит Вас. Касіяна до оповідання
 Стефашка «Кленові листки».

дань (остання збірка з 1937. р. «Золота скрипка») та історичних повістей («Володар Ростиславич», «Василько Ростиславич»); темпераментний, буйний у поетичному політі Василь Пачовський, (автор «Сну української ночі», ліричних поезій, історичних драм, з яких найзаметніша «Сонце руїни»); сумовитий лірик і терпкий іроніст Петро Карманський (збірки поезій: «З теки самовбийця», «Ой, люлі, смутку», «Пливе по морі тьми», „Al fresco“ «Кривавим шляхом»); бурхливий, невдоволений фантаст, смілий у доборі символів Михайло Яцків (автор збірок «В царстві сатани», *Adagio consolante*); журливий і розспіваний Степан Чарнецький (збірка лірик: «Сумні ідем»); химерний аристократ Остап Луцький («В такі хвили»); нервозно-талановитий Осип Турянський (після війни: «Поза межами болю»); вибагливий ерудит Михайло Рудницький та оригінальний співак осені й зівялого листя — Богдан Лепкий.

Своїм власним шляхом ішли Василь Щурат, лірик, визначний учений, перекладач пісні про Ролянда, «Нібелюнгів», «Слова о полку», та Олександр Козловський, автор збірки поезій «Мірти й кипариси».

Зпосеред придніпрянських поетів тому самому культові чистого мистецтва віддавалися: «жрець краси» — Микола Вороний; Агатангел Кримський (визначний орієнталіст, автор збірки поезій на екзотичні теми «Пальмове гілля» та повісті «Андрій Лаговський»); Людмила Василевська (псевдонім: Дніпрова Чайка), авторка мініатур у прозі «Морські мелодії»; песиміст Микола Філянський; «поет моря й степу» — Микола Чернявський та Христя Алчевська, поетка настроїв, повна ніжної туги за красою, квітами та сонцем (збірки: «Туга за сонцем», «Вишневий цвіт», «Пісні серця і просторів», «Встань, сонце»).

Богдан Лепкий. Уродився 9. листопада 1872. р. в подільському селі Крегулець у священничому домі. Народню й середню школу кінчив у Бережанах, університетські студії в Відні, у Львові,

Кракові. По скінченні університету був гімназійним учителем у Бережанах, а від 1899. у Кракові. В часі світової війни працював у таборах збігців та таборах воєнно-полонених в Австрії й Німеччині, де вчив історії української літератури. Після війни став професором університету в Кракові.

Поетичні писання Лепкого, що виповнили збірки: «Осінь», «Листки пануть», «Над рікою», «З глибин душі», «Поезіє, розрадо одинока» — захоплюють висловом щирого почування, тонкою вражливістю поета на красу природи та вибагливою, викінченою формою. Крім ліричних поезій писав Лепкий оповідання, навіяні тужливими споминами про українське село, його обряди й звичаї та сердешним теплом. У повоєнних часах дав ряд повістей: «Під тихий вечір», «Сотниківна», «Зірка». Найбільший розголос добула собі велика історична повість «Мазепа» (поодинокі її частини: «Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава»), в якій автор апотеозує великого українського гетьмана та його велику ідею окремої української державности.

У 1911. р. написав Богдан Лепкий поезію п. н. «Голос надії», у якій указував на близьку світову хуртовину. Тоді писав:

А я кажу вам: день іде
Іде така година,
Коли ні тут, ні там, ніде,
Кордонів жадних не буде,
Лиш даль далека, сина.

А я кажу вам: близький час
І хвиля недалека,
Що буря звіється нараз,
Згуртує і змітає нас
І зблизька, і здалека.

Хто каже вам, що все одно,
Де жити, як вмирати,
Той тягне вас в bagno на дно,
Той вам дає без дна судно
І каже кермувати.

А я вам кажу: майте слух,
І позір тому дайте,
Що вам говорить волі дух
Про близьку хвилю заверух
І хвилі тої чайте!..»

17. Серед буревію.

Революційні настрої. Воєнна хуртовина. Така хвилина прийшла. Знявся страшний буревій, прошумів понад світом, прошумів із окремою силою понад Україною. Потряс основами життя цілої нації, відбився могутнім відгомном у літературі. І як тяжко визнатися ще сьогодні в хаосі усіх задумів, починів і настроїв в українському народньому житті останніх літ, так тяжко ще також на спокійну, річеву оцінку всієї письменницької творчости в останніх десятиліттях. Перші позначки великої хуртовини виявилися вже у тих революційних настроях після російсько-японської війни в 1905. році, які дали спонуку Франкові написати «Мойсея» та зложилися на генезу повісти Коцюбинського «Фата моргана». Після того понеслися події світової та визвольної війни, й загорілося світло червоної зірки, від якої до сьогодні кривавим відблиском грають Дніпрові хвилі. Всі ці буревійні події найшли свій відгомін у літературних творах, у яких стільки ж противенств, хвилювань, роздорів і неспокою, скільки їх було в житті цілого народу.

Циганка ворожить українці.

Аквареля 1841. р. Т. Шевченка, за яку він дістав срібну медаль. В музеї образотворчого мистецтва в Москві.

Висловом таких внутрішніх хвилювань, стихійних вибухів революційних настроїв та трагічних суперечних потрясень є уся літературна творчість Володимира Винниченка (ур. 1880. р.). Брав він видну участь в українському революційному руху. Як письменник виявив дужий, стихійний талант у довгій серії оповідань, повістей та драм. Творчість Винниченка ціхують перш за все сміливість і різnorodність у виборі тем та своєрідне їх насвітлення. Цікавлять його різні, часто дражливі питання родинного та суспільного життя і він сміливо вказує на різні «щаблі життя», вишукує життєві контрасти передусім на соціальному підкладі й намагається в'яснити причини «дизгармонії» в людських взаєминах. «Краса й сила», нужда й горе, боротьба з визиском тіла й душі, змагання до щастя серед тяжких, сірих днів — це мотиви його оповідань («Краса і сила», «Кузь та Грицунь», «Історія Якимового будинку» й ін.), повістей («По-Свій», «Рівновага», «Голота», «Божки») та драм (у роді: «Щаблі життя», «Memento», «Базар», «Брехня», «Закон», «Гріх»). Вплив Винниченка досягнув Архипа Тесленка, що полишив збірку оповідань «З книги життя» (найкраще: «Страчене життя»), та Наталію Романович-Ткаченко.

Безсумніву є в Винниченка оригінальний талант, є сила вислову, є рух, є динаміка в його творах, є цікаві образи з побуту пролетаріату, є відгомін революційних настроїв та переживань, але є також очевидні намагання автора деякі дикі, низькі людські інстинкти,

гін до заспокоєння життєвих насолод та розкошів виправдати за всяку ціну окремою, своєрідною життєво-гедоністичною філософією. Ось тут відемна риса Винниченкової творчості, далекої від психіки й розуміння українського громадянства.

Поезія Олесь. — Чупринка. Бурхливі настрої революційних часів та глибокі переживання світової й визвольної війни найшли також вислів у поезії Олесь, але цей вислів засадничо різний, як у Винниченка.

Олесь — це псевдонім Олександра Кандиби. Поет уродився в 1878. р. на Слобожанщині. Перша збірка його поезій «З журбою радість обнялась» появилася в 1907. р. і завдяки їй Олесь зайняв відразу чільне місце на тодішньому українському Парнасі. Вибіг поет на світ у «майовий день», коли «шумів травою степ широкий», і вдарив у дзвінки життєрадісні акорди особистої й громадянської, національно-революційної лірики.

Ось вислів перших гарних надій і сподівань:

Сніг в гаю... але весною	В небі мла, а сонце гляне,
Розівється гай...	Мла ростане вмить...
...Може долею ясною	...Може й мій народ повстане,
Зацвіте мій край.	Морем закипить...

Такі гарні мрії й сподівання овівають душу поета повним оптимізмом і відбиваються у його лірі бадьорими, життєрадісними акордами:

Сонце на обрії, ранок встає, —	Сонце стрівайте:
Браття вставайте,	Ранок встає!...

Богдан Лепкий.

»Матнею вулицю мете...«

Ілюстрація Петра Холодного (батька) до поеми Т. Шевченка »Чернець«.

Але в міру того, як підносяться вгору супротивні хвилі реакції царату, родяться сумніви, чи всім доведеться побачити вимріяну весну народнього щастя. Ця зневіра найшла прекрасний вислів у символічнім образі в поезії »А й с т р и« :

Опівночі айстри в саду розцвіли...
Умилась росою, вінки одягли,
І стали рожевого ранку чекать,
І в райдугу барвів життя убирать...

І марили айстри в розкішнім півсні
Про трави шовкові, про соняшні дні, —
І в мріях ввижалась їм казка ясна,
Де квіти не вянуть, де вічна весна...

Так марили айстри в саду восени,
Так марили айстри і ждали весни...
А ранок стрівав їх холодним дощем
І плакав десь вітер в саду за кущем...

І вгледіли айстри, що вколо тюрма...
І вгледіли айстри, що жити дарма,
Схилились і вмерли... І тут, як на сміх,
Засяяло сонце над трупами їх». (1905. р.).

Все-таки від першого свого виступу Олесь віддав свій талант на послуги національним ідеалам. Його муза постійно голосним, бадьорим покликом відзивалася в моментах кожного часного народного зриву, а в добі розчарувань відзивається щирим, повним болю стогоном по втраті надії.

Стою один... — пише поет на еміграції — ...журюсь самотно на руїні,

Співаю щось помалу і без слів...
Нудні мої пісні, як нудно на Україні,
Серед могил і зломаних хрестів.

Поруч мотивів національно-громадянської лірики є також в Олеся мотиви особистої інтимної лірики, ніжної, часто сумовито-елегічної, часто химерно-настроєвої, все тонко викинченої у вислові:

Коли хочеш знати серденько,
Як тебе люблю, —
Єсть тут гай один близенько,
Там щебече соловейко
Про любов мою.

Таким ліризмом навіяні також більші поеми Олеся («Що року», 1910) та символічна драма «По дорозі в казку». В тон сатири вдарив Олесь у «Перезві».

Дещо пізніше від Олеся виступив у літературі Грицько Чупринка (1879–1919.) і вже в перших збірках своїх поезій: «Дзеньки-бреньки», «Ураган», «Метеор», «Сон трава» — показав себе вибагливим віртуозом форми. В його поетичних творах музика слова, легкість ритмічної будови й багатство римів доходять часом до вершин технічних досягнень. Напр.:

Поміж листом, поміж рястом
Дзвінко,
Гінко,
Дрібно, часто
Соловейко виграє...

Або:

З вікна.

(Зімовий етюд).

Тимотей Бордуляк.

Мов пушинки,
Порошинки,
На покрівлі,
На будівлі,
Ніжно падають сніжинки,
Так легенько
Бються, бються,
Так тихенько
Вються, вються
В сніговій молочній млі,
Мов не хочуть пригорнутись,
Мов бояться доторкнутись
До змертвілої землі, —
Там, де квіти,
Первоцвіти,
Де лілеї,
Орхідеї
В світосяйнім кольориті
Пишно, ніжно

Розвивались,
Дивовижно
Розцвітались
Під оджиним вікном,
Там сніжинки,
Порошинки
Обгорнули всі білинки
Сріблом витканим рядном.

(Із збірки «Сон-Трава», 1911. р.).

Дзвінка струна творчости Чу-принки ввірвалася передчасно: поет згинув, розстріляний большевиками.

Нові умовини. Поезія Тичини. Від 1917. року обставини народнього життя в придніпрянській Україні улягли основній, повній зміні. Після короткотривалого тріумфу української національно-державної ідеї перевалилася понад Україною червона хвиля диктатури пролетаріяту, затопила всі давні цінності, пригасила народні сподівання. Після короткої, хоч великої радості, що товаришила хвилинам, коли здійснилися найкращі мрії народу, прийшли хвилини великих розчарувань. Політичні й економічні умовини життя весь час не були сприятливі для розвитку літератури. Із зміною настроїв громадянства — щирою, чи нещирою — змijenяла орієнтацію преса, творилися щораз нові угруповання письменників. У 1917. р. відновлено «Літературно-Науковий Вістник», що виходив до 1919. р. Повстали також нові органи: «Шлях» (у 1917. р.) і «Мистецтво» (1919. р.). Одночасно, від 1917. р. починаючи, виходив бібліографічний журнал «Книгар» (1917-1919. р.). У 1921. році почали виходити в Харкові «Шляхи мистецтва», що об'єднали всіх молодших українських письменників. У 1923. році став виходити місячник «Червоний Шлях». Появилися також незалежні альманахи, що були вразом думок, настроїв та літературних уподобань деяких гуртків письменників. Такими альманахами були «Літературно-критичний альманах», «Музагет» (з національною закраскою), «Червоний вінок» і «Зшитки боротьби» (з поклоном «новим формам життя»), «Гроно», «Жовтень» (останній із гаслом пролетарської поезії). Гуртки письменників «Плуг» (спілка селянських письменників), «Гарт» (спілка пролетарських письменників), «Вапліте» (Вільна Академія пролетарської літератури), нова група «Аспіс», що розпалася на гурток «Ланка» й групу «неоклясиків» — висували щораз нові пробоеві кличі, ставили щораз нові завдання й цілі літературі. Поезія послідовно зриває з давніми досягненнями, давніми традиціями і пробує відбити в свому ритмі, в своїй строфічній будові прискорений рух міського життя, гук моторів, свист сирен, лет літаків, використовуючи на свій лад і для своїх цілей сміливі поклики італійського

Окладинка М. Бутовича до історичної повісти Ф. Дудка «Великий Гетьман».

поета Марінетті, що проголосив тезу: «ми прославляємо любов до машини». Зрештою, літературну творчість післявоєнних часів характеризує якийсь неспокій, нервозне шукання нових шляхів, нових форм і засобів вислову. В погоні за оригінальністю поети кидаються від одного літературного напрямку до другого, нерідко відкидаючи те, що самі колись славили. Мінливе чергування думок і літературних напрямків у парі з замітним культом поетичного слова є характеристичною рисою літературних творів останніх десятиліть.

Однак поезії та письменству над Дніпром скоро накреслено було межі й визначено ідеологічні напрямні. Треба було писати під диктат, славити існуючий режим, співати пісні у його честь, поетичним словом «закріплювати добутки революції». І тут розпочалася трагедія українських поетів і письменників. Одні з них, сильніші характером, не хотіли нагнутися й пішли під розстріл (Григорій Чупринка, Дмитро Фальківський, Григорій Косинка, Олекса Влизько), або самі наложили на себе руку (Микола Хвильовий). Інші заломилися духово й разом із тим самохіть погасили в собі іскри поетичного полету. До останніх належить і Павло Тичина.

Павло Тичина, без сумніву, один із найталановитіших поетів у післявоєнних часах (народ. 1891. р.), розпочав літературну творчість у 1918. р. збіркою «Соняшні клярнети». Вслід за нею пішла збірка: «Золотий гомін». Враз із їх появою виринула на обрії українського літературного життя нова, свіжа, оригінальна поетична сила. Тичина виступив із новими засобами поетичної творчості, із «соняшними клярнетами», «золотим гомоном слів», сполучуючи багатство нових образів і нових символів із музикою нових мелодій. Соняшність настроїв, гомінкі акорди, віра в перемогу національних поривів, евфонія музичного слова — це питомі риси його поезії в ранніх часах поетової творчості. Колись співав поет:

Гаї шумлять —
Я слухаю,

Валеріян Підмогильний.

Хмарки біжать —
Милуюся.
Милуюся-дивуюся,
Чого в душі моїй
так весело.
Гей, дзвін гуде —
Іадалеку,
Думки пряде
Над нивами,
Над нивами-приливами,
Купаючи мене
мов ластівку.
Я йду, йду —
Зворушений,
Когось все жду —
Співаючи.
Співаючи-кохаючи,
Під тихий шепіт трав
Голублячий.
Щось мріє гай

Над річкою.
 Ген неба край —
 Як золото.
 Мов золото-поколото,
 Горить-тремтить ріка,
 Як музика.

Колись умів також Тичина оригінальним ладом дати прекрасний вислів своїм національним почуванням, коли нпр., у поемі «Скорбна мати» релігійні образи навівав українським національним кольоритом.

Проходила по полю —
 Зелене зеленіє...
 Назустріч Учні Сина:
 Возрадуйся, Маріє!

Возрадуйся, Маріє:
 Шукаємо Ісуса.
 Скажи, як нам простіше
 Пройти до Ємауса?

Звела Марія руки,
 Бекровні, як лілеї:
 Не до Юдеї шлях ваш,
 Вертайте й з Галілеї.

Ідіте на Вкраїну,
 Заходьте в кожну хату —
 Ачеї вам там покажуть
 Хоч тїнь Його розп'яту...

Але часи змінилися. Враз із новими збірками: «Вітер з України» «Партія веде» — прийшли обов'язкові пеани радянській владі і в парі з тим прийшло повне понизення колишнього поетичного лету.

На розбіжних шляхах. Поетична творчість українських письменників останніх літ розвивається в різних обставинах життя й іде різними шляхами. Ця розбіжність не тільки в основній ідеології, мотивах, провідних думках і тематиці, але також подекуди у формальних засобах творчості зарисовується, очевидно, в першу чергу між поетами придніпрянської України й поетами по цей бік Збруча. Між поетами придніпрянської України можна вирізнити окремі групи наймолодших поетів, а саме неоклясиків, символістів, футуристів, представників пролетарської поезії і неоромантиків.

Неоклясики спираються у своїй літературній творчості на досягнення попередників. Шукають гармонії в житті, шукають її в поезії. Найзамітніші зпоміж них: Максим Рильський, Павло Филипович і Микола Зеров.

Максим Рильський є автором збірок «На білих островах», «Під осінніми зорями», «На узліссі», «Синя далечінь», «Де сходяться дороги». Його поезія захоплювала колись античним спо-

Ілюстрація М. Бутовича до поеми
 О. Маковей «Ярошенко».

коєм, строгою видержаністю у формі. В останніх часах віддав свій талант на послуги радянській владі.

Павло Филипович є автором збірок «Земля і вітер» і «Простір». Зеров — знавець класичного письменства — дав «Антольоґію римської поезії» і збірку «Камена». До неокласиків причисляють також Михайла Йогансена, автора збірок: «Д'горі», «Революція», «Ясень».

До групи письменників, у яких помітний нахил до символізму, належать: Яків Савченко, автор збірок: «Поезії», «Земля»; Олекса Слісаренко, автор збірки «На березі Кастальському»; Микола Терещенко, автор ряду збірок, м. и.: «Лябораторія», «Чорнозем», «Поєми»; поет Полісся Дмитро Фальківський (збірки «Обрії», «Полісся»); песиміст Євген Плужник (збірки «Дні», «Рання осінь»); Володимир Ярошенко — автор збірок «Світотінь» і «Луни» та найталановитший зпоміж них Теодосій Осьмачка, автор збірок: «Круча», «Клекіт». Сюди можна причислити Дмитра Загула (родом із Буковини), автора збірок «З зелених гір», «На грані», «Мотиви»; Володимира Кобилянського, автора збірки «Мій дар».

Представниками українського футуризму, що, нехтуючи засобами давнього мистецтва та руйнуючи їх, «беруть під ноги Шевченка» і в своїх писаннях — по досадним висловам деяких критиків — «пробують ходити догори ногами», є Михайло Семенко, автор збірки „Prélude“, «Перо кохає», та Юрій Шкурупій.

Представниками пролетарської поезії, поетами робітничого побуту, є Василь Еллан (збірка: «Удари молота і серця»); Василь Чумак («Заспів»); Володимир Сосюра (збірки «Червона зима», «Осінні зорі»); Валеріян Поліщук (м. и. «Соняшна міць», «Вибухи сили», «Радіо в житах»).

До гуртка неоромантиків причислюють «архітекта слова» Миколу Бажана й «поета моря» Юрія Яновського.

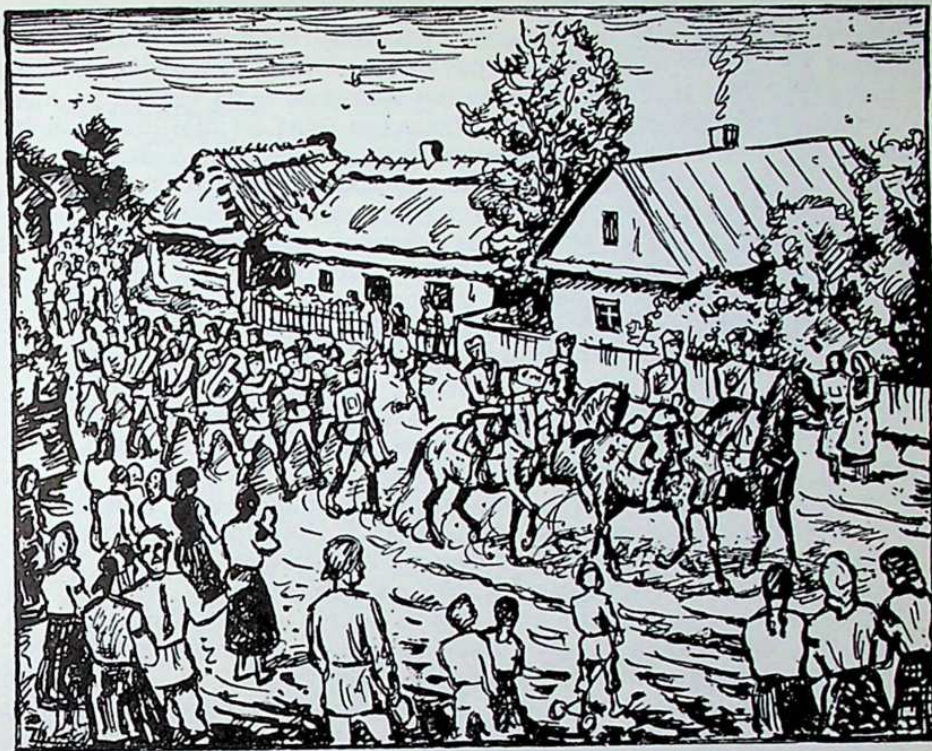
Зпосеред поетів по цей бік Збруча вибилися в післявоєнних часах Роман Купчинський, Олесь Бабій, Юра Шкрумеляк, Микола Матіїв-Мельник; з молодших Богдан Кравців (сильні, ковані «Сонети і строфи»), Юрій Косач («Черлень», «Мить з майстром»), Богдан Антонич («Привітання життя».

Андрій Головка.

Олекса Слісаренко.

«Гей, видно село...»
Ілюстрація до стрілецької пісні.

«Три перстені»), Святослав Гординський («Буруни», «Барви і лінії», переспів «Слова о полку»), Наталя Лівицька-Холодна («Вогонь і попіл»), О. Ольжич («Рінь»), Л. Мосендз. Крім них співає далі свою тужливу пісню Богдан Лепкий, мережить далі тонку меріжку Михайло Рудницький.

Збірку зразків найновішої лірики зладив Е. Ю. Пеленський п. н. «Антологія сучасної української поезії». (Львів, 1936).

Визначне місце поміж ними усіми зайняв Євген Маланюк, якого поезія завдяки основному тону глибокого національного патосу та вибагливій культурі поетичного слова добула собі загальне признание. Маланюк народився в 1897. р. на Херсонщині. Як старшина армії У. Н. Р., емігрував до Чехії, де скінчив господарську академію. Живе в Варшаві. Його поетичні твори зібрані в збірках: «Стилет і стилос», «Гербарій», «Земля й залізо», «Земна Мадонна».

Занедбане поле драматичної творчості оживлюють в останніх часах Гр. Лужницький, В. Павлусевич і Д. Николишин (остання драма: «Ірод Великий»).

Поезія стрілецького життя. Окремим характером визначається поезія стрілецького життя. Великий ідейний зрив, що завів квіт української молоді в 1914. р. у ряди Українських Січових Стрільців і розсипував його на полях битв, розбудив стрілецьку творчість, у якій найшла вираз збірна психіка українського стрілецтва, ви-

явилися його почування, його надії, його розчарування та відбилися особисті переживання поодиноких стрільців. Творчість У. С. С-ів полишила слід в українській літературі й в українському мистецтві. В літературній творчості улюбленими жанрами була сатира та пісня.

Сатира з поважним ідейним підкладом мала на цілі підбадьорити Січове військо у важких хвилинах воєнних трудов, очистити стрілецьке життя від усякої домішки самолюбних цілей та особистих амбіцій. Стрілецька поезія відтворювала образ стрілецького життя. Поезії стрільців, що повстали під впливом настроїв і переживань на фронті, нагадують генезою твори усної народної поезії. Стрілецькі пісні відразу перейшли в уста народу й стали власністю народу. Зпоміж тих пісень добули собі широкий розголос: «Ой, у лузі червона калина похилилася» — Степана Чарнецького, «Ой, видно село, широке село під горою» — Льва Лепкого, «Питається вітер смерти» — Юри Шкрумеляка, «Ой, упав стрілець» — Михайла Гайворонського. Із жартівливих пісень добули популярність: Льва Лепкого «Бо війна війною», «Казав мені курат на війноньку», Романа Купчинського «Човен хитається серед води» й «Зажирилися галичанки». Після переходу Українських Січових Стрільців за Збруч у 1919. р. повстала пісня Р. Купчинського «Ой, та зажирилися». На полі стрілецької пісенної творчості вибилися в першу чергу: Роман Купчинський і Лев Лепкий. Поруч них належали до стрілецького Парнасу: Ю. Назарак, М. Голубець, Ю. Шкрумеляк, В. Бобинський, А. Лотоцький, А. Баландюк, Л. Луців, М. Угрин-Безгрішний. Драматичне письменство заступлене в стрілецькій творчості тільки одною комедією Ю. Назарака «Штурм на полукупки». В ділянці прозової творчості розвинулися нариси, спогади, літописи й новели.

Тут поклали заслуги: А. Лотоцький, А. Бабюк (Ірчан), В. Кучабський, Д. Вітовський, др. О. Назарук, В. Дзіковський, Лесь Нова-Розлуцький, М. Угрин-Безгрішний, Мирон Заклинський. Свої твори поміщували Українські Січові Стрільці в різних журналах і в окремому органі «Шляхи», що під редакцією Ф. Федорцева став виходити у Львові від 1915. р. В 1916. р. появилася Стрілецький Календар на 1917. р. У 1918. р. вийшло перше число Літературного Збірника Українського Січового Війська п. н. «Червона Калина». Зредагував його М. Угрин-Безгрішний. У 1917. р. мистець Лев Гец виготовив спільно з молодим поетом В. Бобинським велику Антологію УСС. Ця замітна праця розписана рукописно на зразок старовинних книг.

Дмитро Фальківський.
Розстріляний більшовиками.

Стрілецьке життя, буйні мрії, гарячі почування та палкі пориви молодих ідеалістів, що йшли врозріз із суворою дійсністю, лягли згодом в основу повісті Романа Купчинського: «Заметіль», що

складається з трьох частин: «Курилася доріженька», «Перед навалою» і «У зворах Бескиду»

Микола Хвильовий.

Відібрав собі життя під большевиками в 1933. р.

В невязаній мові. Переживання з часів світової та визвольної війни дали також іншим письменникам теми до повістей та оповідань. Змагання українського війська з большевиками лягли в основу повістей Федора Дудка п. н. «Чорторий», «Квіти і кров», «На згарищах», «Прірва». Дуже цікавий образ життя волинського села напередодні і в часі війни дав другий емігрант — Улас Самчук у повісті п. н. «Волинь». Повість «Волинь», у якій автор виявив небуденний талант, належить до найзаметніших явищ української літератури в останніх роках. Живим, оригінальним стилем, у сильних, яскравих образах вивів знову Юрій Липа боротьбу українських партизанських частин із большевицькою навалою в збірці оповідань п. н. «Нотатник». Малюнки воєнного середовища, різні воєнні ситуації та ряд типових постатей українського війська пересунув О. Бабій у повістях: «Останні», «Дві сестри». В тематиці оповідань та повістей останніх років воєнні переживання висунулися на перше місце. Зрештою, треба підкреслити, що письменники в тій ділянці письменства поширили сюжети та техніку, затрималися при чужинних краєвидах, постатях, типах, дали образи міського життя, морських пейзажів, екзотичної природи. В прозовій творчості вирізнялися в останніх роках поцей бік Збруча Василь Софронів-Левицький («Липнева отрута»), Юрій Косач (заметне оповідання «Змія»; повість «Сонце в Чигирині»), Галина Журба: «Зорі світ заповідають», Ірина Вільде (новелі: «Химерне серце»; повісті: «Метелики на шпильках», «Бе восьма») і Наталена Королева (збірка оповідань «Инакший світ», автобіографічна повість: «Без коріння»). На Придніпрянщині на полі оповідання й повісти вибилися в останніх часах: Григорій Косинка, Михайло Івченко, Валеріян Підмогильний, В. Гжицький, Антоненко-Давидович, М. Хвильовий та інші. Оповідання Івченка (що зложилися на збірці «Шуми весняні», «Імлистою рікою», «Горіли степи») вирізняються ліричним підходом до тем та романтичним їх наświetленням. Реалістичні образці сучасного побуту дав В. Підмогильний в оповіданні «В епідемічному бараці» і в збірці «Військовий летуц». Одначе найбільшу силу таланту виказав Микола Хвильовий.

Микола Хвильовий (Фітільов) народився 1. грудня 1893. р. в Тростянці в Харківщині. Походив із робітничої сім'ї. Освіту добув власною працею. В 1914-1916. рр. пробував у війську. Літературну творчість розпочав поезіями (збірки: «Молодість», «Досвітні симфонії»), від яких перейшов на поле новелі й оповідання. Був основником Вільної Академії Пролетарської Літератури («Вапліте»), яку большевики розв'язали в 1927. р. за націоналістичні «ухили». Хвильовий заініціював був також гарячу літературну дискусію, у якій

сам обстоював думку про потребу літературних звязків із західною Європою, не з Москвою. За свої націоналістичні погляди стягнув на себе переслідування радянської влади й відібрав собі життя в 1933. р.

Повне видання творів Хвильового вийшло в 1928-29. р. Ввійшли до нього, крім поетичних творів, збірки оповідань: «Осінь», «Сині етюди» та повість «Вальдшнепи». Оповідання Хвильового талановиті, оригінальні в поетичних помислах та стилістичних засобах. Тематикою оповідань зближається до Хвильового Петро Панч, автор збірок «Соломяний дім», «Мишачі нори» та «Голубі ешелони».

Ряд силуеток новіших українських письменників дав в останніх часах Михайло Рудницький у праці: «Від Мирного до Хвильового». Там подана також характеристика новіших літературних напрямків та бібліографічний перегляд творів письменників.

Хоч багато найновіших письменників не сказало ще свого останнього слова, хоч перед їх талантами на їх дальшому розвоєвому шляху різні ще відкриваються можливості, все-таки літературна творчість ХХ. століття може вже сьогодні стати предметом окремого ширшого, одноцілого досліду. Такий дослід не тільки потрібний, але й може бути цікавий та може дати основу до поважних висновків щодо напрямних розвитку українського письменства в майбутньому. Дещо вже сьогодні можна сказати з цілою певністю. Таким певним висновком є те, що українська літературна творчість мусить розвиватися у звязку з минулою творчістю та мусить вязати сьогоднішню днину з минулою. Не хоче нарід зачинати свого життя від нинішнього дня; хоче мати свої традиції, — тому не можна руйнувати усіх давніх надбань, їх обезцінювати й на руїні давнього будувати нове життя. Всі такі спроби не вдалися й усі літературні напрямки, що до цього змагали, не витримали життєвої проби й є вже, на щастя, за нами. Адже українська література впродовж довгих століть сповнювала важні завдання в житті народу, була не тільки висловом найкращих думок, бажань, мрій і надій нації, але йшла перед самим її життям, указувала нові шляхи й відкривала нові юбрії. Це один висновок. Крім нього, можна вже сьогодні закріпити і другий досвід. Не по дорозі українському письменству з московським. Цю думку кровю очистив Микола Хвильовий. Українська література, якщо хоче віддати услугу народньому життю, — мусить дотримувати кроку західній Європі.

КІНЕЦЬ ПЕРШОГО ТОМУ

ПРОДОВЖЕННЯ В ДРУГОМУ ТОМІ: III. ПИСЬМЕНСТВО, IV. МИСТЕЦТВО, V. ТЕАТР, VI. МУЗИКА.

